

ગુજરાતી પંચની અને
વિવરણ ની ભેટ.

દિવ્ય-જ્યોતિ.

કર્તા—

1924

જનકાંતર હાથમાં રાખી,

મુ. નવીઆદ.

અનુકરણ—

સેવકાંતર મજાદારામાં,

મુ. અમદાવાદ.

દિવસ ૨, ૧-૮-૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૧૨૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રીલ યોગી

વિષય ૬-૩

દિવ્ય-જ્યોતિ.

કર્તા:

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

મુ. નડીઆદ.

પ્રકાશક:

સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ,

અધિપતિ—'ગુજરાતી પંચ' અમદાવાદ.

ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શ્રી. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું
કે. પાંચકુવા, ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૬.

સને ૧૯૨૭.

પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રત ૫૦૦૦.

મુદ્રણ શ્રી. ૧-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગુજરાતી મુદ્રણાલય "પત્ર તરફથી આપવામાં આવેલી" ગુજરાતી કાપીસાઈટ-સંગ્રહ

લેટો

નામ.

કીંમત.

૧ માલતી અથવા આર્યોના સાંસારિક દુર્ગુણોથી થતી ખુવારી	...	...	...	...૧-૦-૦
૨ ભીમીતા અથવા વીજળી ગામડીયણુ	...	...	...	...૧-૦-૦
૩ સંસારયાત્રા	...	...	...	...૦-૧૨-૦
૪ શૈલપુરની સુંદરી	...	...	...	...૧-૦-૦
૫ અયોધ્યા અને અગ્રેજ	...	...	...	...૧-૮-૦
૬ અલક્ષ્ય જ્યોતિ	...	...	...	...૧-૮-૦
૭ ઉપાકાન્ત	...	...	...	...૧-૮-૦
૮ પદ્મનાભ	...	...	...	...૧-૮-૦
૯ મધુકર	...	...	...	...૧-૮-૦
૧૦ જ્યોતિપુંજ	...	...	...	...૧-૮-૦
૧૧ આન્તિકા	...	...	...	...૧
૧૨ પ્રિયકાન્ત	...	...	...	...૦-૧૨-૦
૧૩ સિતારનો શાખ તથા સુરખાળા	...	...	...	...૧-૮-૦
૧૪ લલિત મોહન...	...	...	...	...૧-૮-૦
૧૫ શ્વેતલાલુ	...	...	...	...૧-૮-૦
૧૬ રાવજીકુમારી	...	...	...	...૧-૦-૦
૧૭ કુજખાળા	...	...	...	...૧-૦-૦
૧૮ સત્યસિંહ	...	...	...	...૧-૮-૦
૧૯ કિરણસિંહ	...	...	...	...૧-૮-૦
૨૦ મધુરા કિંવા પ્રજ્ઞસંગ	...	...	...	...૧-૮-૦
૨૧ સ્નેહલતા અને ભેદભર્યું પુત્ર	...	...	...	...૧-૮-૦
૨૨ ભોળો ભીમદેવ...	...	...	...	...૧-૮-૦
૨૩ મંજરી	...	...	...	...૧-૦-૦
૨૪ વીર રમણી	...	...	...	...૧-૮-૦
૨૫ સત્યાની અહત્યા	...	...	...	...૧-૦-૦
૨૬ બિષ્મ પ્રતિજ્ઞા	...	...	...	...૧-૦-૦

નિવેદન.

ગુર્જર પ્રજામાં હાલમાં નવલકથાઓ વાંચવાનો શોખ વધ્યો છે. એ શોખને પોષવા માટે થતા અનેક ચત્નોમાં, આ એક વિશેષ ચત્નનું ઉમેરણુ આવકારદાયક થઇ પડશે, એવી આશા છે.

આ પુસ્તકમાં મુખ્ય મુદ્દો પ્રેમ-લગ્નને લગતો જોવામાં આવશે. હિંદુ સંસારમાં અધુનિકકાળમાં પ્રેમ-લગ્નો નથી. પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અત્યારે છે; પરંતુ તેમાં સંવનનની પ્રથા હોવાથી અને સંવનનના ગેરલાભોથી આપણે માહિત હોવાથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરવા તરફ તરસ્કાર દર્શાવીએ છીએ. ઋષિ મુનિઓની જૂમિ આર્યાવર્તમાં સ્ત્રીજાતિના શીયળની મહત્તા અત્યંત હોવાથી અને પતિને પરમેશ્વરરૂપ ગણવાનું આર્યાઓએ પોષારીને કહ્યું હોવાથી અનીતિના પંથનો જ્યાં શક ઉપજે ત્યાં આર્યપ્રજા જતી અટકે, એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી આ પુસ્તકમાં એમ નથી જણાવ્યું કે, પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવું.

પ્રેમ-લગ્ન એ શબ્દથી લોકવાની જરૂર નથી. પ્રેમ-લગ્ન એટલે ન પહેલાં કન્યા ગમે તે કાંઈ પરપુરૂષના સંબંધમાં આવીને સ્વચ્છંદપણે ચાહે તેમ ફરે ફરે, એવું કહેવાનો આશય નથી, એટલું અત્રે ખાસ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર જણાય છે. પ્રેમ-લગ્ન, એ શબ્દથી આર્યાવર્તનો આખો પુરાણકાળ વાયકવૃન્દ સમક્ષ ખડો કરવાનો ઉદ્દેશ છે. તે કાળમાં મુજદ્રા અને અભ્યુન, રૂકિમણિ અને કૃષ્ણ-અન્દ્ર, સાવિત્રી અને સત્યવાન, તમિ અને સંવરણ, હમયંતી અને નળરાય ઇત્યાદિ આદર્શ મુગલોએ નીતિનિયમોથી અં મુંચમથી આર્યસંસ્કૃતિને દીપાવીને ઇચ્છિત લગ્નના આશયો સાધ્યા હતા. પ્રેમ-લગ્ન એ શબ્દ સાથે આર્યાવર્તના પુરાણકાળની સ્વયંવર પ્રથા તરફ આધુનિક કાળના વાયકવૃન્દનું લક્ષ જવું પડે છે. એ પુરાણ કાળમાં કન્યાઓ ઉચ્ચશિક્ષણોપેત, લગ્નભૂષણથી વિભૂષિત, ગુણવત્તી, સચ્ચારિત્રવતી અને શીયળવતી હતી. જ્ઞાન કિંવા શિક્ષણ રૂપ અજ્ઞાન નેત્રકમલમાં આછાને; કુટુંબની લગ્નને અને ગૌરવને હૃદયમાં ધારણ કરીને અને શ્રી પરમાત્માને મસ્તકે રાખીને આર્યાવર્તના પુરાણકાળની કન્યાઓએ પોતાના વડીલોની કીર્તિને ઉજાવવા સજ્જ થતી. દુર્ભાગ્યે, એ પુરાણકાળ હવે આ દેશમાં દેખાતો નથી ! સ્વયંવરની પ્રથા જુનામાં જુના છે; લગ્નની બાબતમાં આધુનિક કાળમાં કન્યાઓને કાંઈ અવાક નથી અને પૂર્વકાળનાં ઉત્તમ લગ્નોને

બદલે બાળલગ્ન, અને દૃઢલગ્ન જોવામાં આવે છે ! પૂર્વકાળમાં લગ્ન સમયે કન્યાના પિતા તરફથી જમાઇને કન્યાદાન ઉપરાંત અન્ય પ્રકારનું વિશેષ દાન અપાતું અને કન્યાને પરણાવવા બદલ જમાઇ પાસેથી એક બદામ પથ્થુ પોતાના ખાનગી ઉપયોગ માટે લેવાતી નહોતી. આજ આપણે શું જોઇએ છીએ ? કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રયના રિવાજોએ પોતાનાં મૂળ આપણામાં ઉંડાં રોપી દીધાં છે !

પ્રેમ-લગ્ન, એ શબ્દ વડે લગ્નને લગતી તમામ કુશલિયો દૂર કરાવનારો ઉદ્દેશ આ નવલકથામાં રખાયો છે. કન્યા હોંગકી હોય ત્યારથીજ તેને પરણાવવી દેવાને બદલે ઓછામાં ઓછી ૧૬ વર્ષની વયની થવા દેવામાં આવે; તેને આર્થસંસ્કાર પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં આવે; તેના ઉપર ઘટતી દેખરેખ રાખવામાં આવે કે જેથી તે અનાતિને માર્ગે દોરાઇ જાય નહીં; તેને અનેક પ્રકારની ઉત્તમ આર્થિકલાભો સ્વીકૃતિમાં આવે; અને એ બાદ જ્યારે તેનાં લગ્નનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેના પોતાનો અભિપ્રાય પૂછીને તેને અનુકૂલ સ્થાને વસાવવામાં આવે, એજ હેતુ આ પુસ્તકમાં વાપરેલા પ્રેમલગ્ન શબ્દનો છે. સંવનનનું અનુકરણ આપણે કરીશું નહીં; પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની કે, નિર્દોષ રીતે અને વડીલોના દેખરેખ નીચે કન્યાઓ જેમ પોતાનાં બાઇબાકુને મળે તેમ અન્યને મળવા દેવામાં આંતરાય નાંખવા જેવી સંકુચિત દૃષ્ટિ આજ રાખવાની હિમાયત કરી શકાય નહીં. પોતાનાં શિક્ષણ સાચવીને કન્યાઓ કદાપિ ઇતર યુવક સાથે નિર્દોષ જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરે, વિચારોનો વિનિમય કરે, એમાં તેમના ઉપર દોષારોપણ કરીને કિંવા તેમને અટકાવીને જે માથાપો તેમના ઉપર નિર્દયપણે જોડો દાખ રાખવા મથે છે, તેઓ માથાપો તરીકે નહીં પણ કસાઇઓ તરીકેની ગરજ સારનાર બ્યક્તિઓ ઠરે છે.

પ્રેમ-લગ્ન, એ સુખી ગૃહસંસારની ઉત્તમ આવી છે. આપણામાં એક એવી અધમ પ્રથા દાખલ થઇ ગઇ છે કે, 'વર લેવાનો તો લાડા લંકાની' જેમ દૂર દૂરનાં વરકન્યાને તેમના પોતાની સંમતિ વિના પરણાવી દેવાય છે ! પરિણામે આપણે શું જોઇએ છીએ ? દુઃખી ગૃહસંસારનાં પ્રદર્શનો ! પરણ્યા પછી ઠાઇ પતિ જન્મારા સુખી પત્નીને બોલાવતો નથી-તેના પ્રત્યે તેને અણુમમો આવે છે; કિંવા પત્નો, પતિથી અસંતુષ્ટ બનવાથી અનીતિપથે ચડી જાય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ દૂર કરવા માટે લગ્ન પૂર્વે તેઓને પરસ્પર ગુણોનો, વિચારોનો અને યોગ્યતાનો પરિચય કરાવવો શું ઘટતો નથી ?

જાતિનાં વર્તુલ તથા દષ્ટને ચાહે તે કન્યા ચાહે તેને અમથવાતે
 રરતે જનારપર મોહિત થતાં તેને વર, એ માર્ગ ઉચિત નથી. પાશ્ચાત્ય
 પ્રજાનાં પ્રેમ-લગ્નોથી અને તેમનામાં પરણ્યા બાદ થતા છૂટા
 છેડાઓથી આપણે શીખ્યા છીએ કે, ગમે તેને વરવાની છૂટ તો
 નુકસાનકારક છે; આથી આપણી જાતિઓનાં વર્તુલ કાયમ રાખીને
 તેમાંથી વર પસંદ કરવાનો પ્રથા કાયમ રાખવી જોઈએ. પ્રથમ
 કરવામાં આવશે કે, નિમજ્જાતિમાં યોગ્ય વર ન મળે તો ? સામે પ્રથમ
 એ છે કે, એવા વર ન કેમ મળે ? જેમ કન્યાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણો-
 પેત કરવાનું આગળ કહ્યું તેમ પ્રત્યેક જાતના પ્રત્યેક છોકરાને શા
 માટે ઉચ્ચ શિક્ષણોપેત બતાવવામાં ન આવે ? માબાપો કાળજી
 રાખીને પોતાના પુત્રોને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપે; ગુણવન્ત અને ઉચ્ચ
 ચારિત્રવન્ત બનાવે તો પછી યોગ્યવરની અછતનો પ્રશ્નજ ક્યાં ટકી
 રહે છે ? ખેદની વાત છે કે, આધુનિક હિંદુ સંસારનાં માબાપો જર-
 કાળજીવાળાં છે. એ જરકાળજીને પરિણામે સારા ગુણવાળા છોકરા-
 ઓની તંગી માલુમ પડે છે; જેથી મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે. એ
 મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે મૂળ પાપો સાબૂત રાખવો જોઈએ-
 માબાપોએ પોતાનાં સંતાનને આદર્શ સંતાન બનાવવાં જોઈએ. જો
 તેમ થશે તો જાતિઓનાં વર્તુલોમાંજ કન્યાઓને સારા વર મળી રહેશે.

જો અર્ધા જ કેળવણીવાળાં હોય તો પછી પસંદગીનાં લગ્નની
 શી જરૂર છે, એવો પ્રથમ કદાચ કાંઈને થશે. એના ખુલાસામાં જણા-
 વવું જોઈએ કે, કેળવણી મળવા છતાં પણ વિચારોમાં ભેદ રહે છે,
 એ અજાણ્યું નથી. પસંદગીનાં લગ્ન અમથવા પ્રેમ-લગ્ન એ અજ્ઞાતી
 એવું સૂચન થયું. ગણવાનું છે કે, સમાન વિચારોવાળાં વરકન્યાનાં
 લગ્ન. કન્યાઓ પોતાની દેખરેખનીએ વિવિધ યુવકોના પરિચયમાં
 આવીને તેમના વિશેની વાકેફ અને કિંવા માતાપિતા જ યુવકોના
 વિચારો સાથે પોતાના કન્યાઓના વિચારોની સરખામણી કરી જુએ
 અને તે પછીજ સમાન વિચારોવાળાં વરકન્યાને જોડે તો તે ઉભયનો
 ગૃહસંસાર નિષ્કંટક અને સુખી વહેવાના દરેક સંભવ છે.

આ કથાનકમાં ગૂંથેલી વસ્તુસંકલ્પનાની કસોટી, ઉપર્યુક્ત
 દર્શિખંડુઓથી કરવામાં આવે અને પ્રેમ-લગ્ન એ અજ્ઞાતી જેમ અત્યાર
 કેટલાંક માબાપ ચોંટી ઉઠે છે તેમ ચોંટી ન ઉઠતાં વિવેક પુરસ્કાર
 સુચોભ્ય લગ્નો કરવા તરફ પ્રેરાય એવી આશા રાખવી, શું આકાશ
 કુસુમવત છે ? પુરાણકાલ સમાન વર્તમાનકાળ અને; આર્યસંસ્કૃતિની

ઉત્તમતા પુનઃ આ ભારતભૂમિમાં સ્થાપિત થાય અને લગ્નની અધમ રૂઢિચેનો અત્યારે આપણામાં જણાતો પ્રભાવ નિમૂળ થઈને શ્રીરાધા કૃષ્ણ, શ્રીસીતારામ તથા શ્રીપાર્વતીમહેશ સમાં આદર્શ દંપતીઓ ના જેવાં, સુખી ગૃહસંસાર ચલાવતાં યુગલો અહીં તહીં વિહરી રહે એજ મહેત્તો.

આ કથાનકમાં પ્રેમ-લમનો ઉદ્દેશ હોવા ઉપરાંત સેવાકાર્ય તેમજ હાલની કેટલીક હિલચાલો જેવી કે ખાદી, દારૂનિષેધ, હિંદુ-મુસ્લીમ એકતા ઇત્યાદિ પ્રચલિત કરાવવાનો ઉદ્દેશ છે. શ્રીમંતો પોતાના ધનનો સદુપયોગ શી રીતે કરી શકે; ગરીબોની આંતરડી કારનાર કેવાં અનંત સુખ પામી શકે; ભાગ્યવશાત્ સન્મિત્રો મળી રહેતાં આપત્તિના મહાસાગરમાંથી પણ માણસ કેમ તરી શકે, એ ખતાવવા વિવિધ પાત્રો દ્વારા પ્રયાસ કર્યો છે. ધનસંગ્રહની લોભવૃત્તિ અને પરદારામાં મોહવૃત્તિ રાખવાથી જીવન કેવા દુઃખી બને છે, એ પણ ખતાવ્યું છે. વસ્તુસંકલનાની ગુંચણીમાં આ નમ્ર લેખકને સફલતા મળી છે કે કેમ, અને ક્રેંચ નવલકથાકાર મોં. અલેક્ઝાન્ડર ડુમાના જેવી સંવાદપ્રધાન શૈલિ સફલતાથી રજૂ થઈ શકી છે કે કેમ, એની પરીક્ષા ક્ષીરનીર-ન્યાયે કરવાનું કાર્ય સુચ વાચકવૃન્દનું છે.

અંતમાં આ પુસ્તકના પ્રકાશક અને આ નમ્ર લેખકના મુર-જબી શેઠ સોમાલાલ મંગળદાસ શાહે આ પુસ્તક પ્રકટ કરવા કૃપા કરી તે માટે તેમનો અત્રે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની એટલીજ વાંચના રાખવાની કે: सर्वे जनाः सुखीनो भवन्तु ।

વિજયાદશમી;
વિક્રમાર્ક સંવત્સર
૧૯૭૯; શુક્રવાર.

}

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

અનુક્રમણિકા.

પરિચ્છેદ	૧	કાકાની કડક આાણ ...	...	...	૧
„	૨	પ્રેમને ખાતર ફફારી ! ...	...	...	૮
„	૩	નીતિ અને અનીતિ વચ્ચે ! ...	...	...	૧૪
„	૪	શરતર્મા પરાજય ! ...	...	...	૨૭
„	૫	શંકાઓનું વાતાવરણ ...	...	...	૩૫
„	૬	“ દાઝ્યા ઉપર હામ ! ” ...	...	...	૪૩
„	૭	પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ...	...	...	૫૫
„	૮	ભાગ્યની સુંદર પળો ...	...	...	૭૨
„	૯	જ્યોતિની હિમ્મત ...	...	...	૮૩
„	૧૦	કન્યાવિક્રયની નવી શીલસુશી ! ...	...	...	૯૮
„	૧૧	દિવ્યકુમારનું શું થયું ? ...	...	...	૧૦૫
„	૧૨	આધાતપરંપરા ! ...	...	...	૧૧૨
„	૧૩	અંતરૂના ઉભરા ...	...	...	૧૨૪
„	૧૪	મધુસૂદનરાયનો નવો વારસ ...	...	...	૧૩૯
„	૧૫	“ દીવા પાછળ અંધારું ” ...	...	...	૧૪૭
„	૧૬	સૂમનો સરહાર ! ...	...	...	૧૫૫
„	૧૭	અબ્દુલ હાદિઝતી શંકાઓ ...	...	...	૧૭૧
„	૧૮	અણધાર્યો પુષ્ટિકારક સંયોગ ...	...	...	૧૮૧
„	૧૯	મિત્રકાર્ય ...	...	...	૧૯૩
„	૨૦	પ્રપંચીઓની પૂઠે ...	...	...	૨૦૩
„	૨૧	સુખી છેવટ... ...	...	...	૨૧૦

લકવો

લકવો—અડધા શરારને થાય છે. તેથી તે બાબુનો હાથ અને પગ રહી જાય છે (જુઠાં થાય છે.) વિગેરે.

અને તે બાબુનું મોં વાંકું થાય છે તેથી ચોખ્ખું બોલાતું નથી.

આ રોગવાળો અમીર હોય કે બહાદુર હોય પણ તેની જાંઘી ખરબાદ થાય છે. સમય કે તે બીજાનો આશીર્વાદ થાય છે લકવાના રોગથી રીઆતા દરદીઓ જ્યારે મારા જોવામાં આવે છે ત્યારે મને દીલગીરી થાય છે. કારણ કે મારી પાસે લકવાના રોગની વનસ્પતિની દવા છે પણ અધા દરદીઓને મારી જાય નહીં હોવાને લીધે થોડા દરદીઓ લાભ લેઈ શકે છે.

હજારો રૂપિયા ખર્ચ કરતાં પણ સાફ થતું નથી તેવા લકવાના રોગની વનસ્પતિની અકસીર દવા મારી પાસે છે. તે દવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે, અને સરદીફીકેટો પણ મળેલાં છે. તા. ૨૨-૧૦-૨૩.

હોટુભાઈ જવાભાઈ

ડે. શાહપુર ચકલા પાસે—અમદાવાદ.

કાળાં ન થનારાં

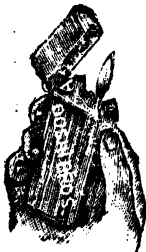
રોહડ ગોહડ સોનાનાં ઘરેણાં.

ખમીસ ખટનો રૂ. ૩, વાસ્કોટ ખટનો રૂ. ૩, ચંદ્રહાર રૂ. ૪, મમ્મળાળા રૂ. ૩, હીરા કંઠી રૂ. ૪, મોહનમાળા રૂ. ૪, ધડીયાગનો ફેડો રૂ. ૩, લવીંગીયાં જોડી રૂ. ૧૧, એરીમ રૂ. ૧૧, ખમડીયા જોડી રૂ. ૨૧, વીંટી રૂ. ૧, ચોરસી રૂ. ૪, પોંચી રૂ. ૪.

વાળ કાળા કરવાને ખીજખી સાબુ—આ સાબુથી વાળ કાળા થઈ હમેશા રહે છે. ત્રણ ડબ્બીનું બાકસ રૂ. ૧-૮-૦.

વજ્રદારની કંપની, અમૃતવાડી, ગિરગામ—મુંબઈ.

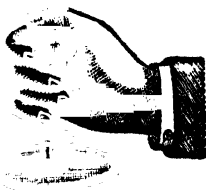
સીગાર લાઈટર.

જરમન બનાવટના મજબુત, સુંદર, દીવાસળીની ખીલકુલ જરૂર વગરના, જુદી જુદી જાતના ખીડી સજાવાવાના સંચા અમારે ત્યાં મળશે.

કોમલ રૂ. ૦૧૧, ૧, ૧૧, ૨, ૨૧, ૩ અને ૪. તથા શી લોધા સીવાય આખ તપાસી ખુરા પેબલના ચરમાં આપવામાં આવે છે. (ચીત્રવાળું સુચીપત્ર મફત. ટાશી પ્રધર્સ. વીવીરોહ, ૩૨૧૩-અમદાવાદ

ધી ઇન્ડીઆ રબ્બર સ્ટેમ્પ વર્કસ.

રબ્બરના સીલ્કા, લાખ ઉપર
મારવાનાં સીલ, સીપાઈઓના
પીતળના તથા જરમન સીલ-
વરના પદ્ધતિ અને લુક એન્ટ્રેન્સ
મીનોગ્રામ વિગેરે બનાવનાર.

જાઓ નીચેના સીરનામે:—

માણીલાલ વલ્લભદાસ પટેલ.

શાહપુર, ગોબરીઆ પોળ—અમદાવાદ.

તાજમહાલના

સોડા, લેમન, રાસ્પબરી, જંજરની

સ્વચ્છ ઉત્તમ બનાવટ માટે

બે મત છેજ નહિ.

પીતાં હંમેશાં સંતોષ પામશે.

કારખાનું, મીરબપુર રોડ—અમદાવાદ

નવજીવનાલય.

અમેરીકાની છેવટની શોધ મુજબ વીજળી મુકીને ત્યા હોમીઓ-
પેથીક દવાઓથી સર્વે દર્દો મટાડવામાં આવે છે.

જર્મનીની જીવજીરસાયણ (બાયોકેમીક) દવાઓ
તથા હોમીઓપેથીક દવાઓ. બેહદ ઘટાડેલ બાવે મલી શકશે.

શ્રી રામચંદ્ર ફાર્મસી.

સાંકડીશેરીના નાકે—અમદાવાદ.

(અજાયબ ચમત્કાર રૂ. ૧૦૨ નું ધનામ.)

મફત! હીસ્ટરી આના રામબાણુ દવા. મફત!

અમારી નસ્ય, પંચામૃત ગાળીઓ—હીસ્ટરીશીઆ, વાઇ, આંચકી,
લાજી, રજરવલા નિચામત રીતે ન આવડું વિગેરે દરદોને નાખુદ
કરી રીરમા કીવત વધારે છે કીમત રૂ. ૧૦-૨-૦ દવા વાપરવાની વીગત
દવા સાથે હોય છે. અમારી ઔષધાલયમાં દરેક દરદની અનુભવ સિદ્ધ લમદા
દવાઓ તૈયાર મળે છે. એક થોડા કાંટાં લખી મોકલેલી ' વ્યાધીકર પ્રયોગ '
નામનું પુસ્તક મફત મોકલવામાં આવશે.

ઠેકાણું—વૈદ્ય રવીશંકર જઠાશંકર દ્રોવેદી.

આર્થ ઔષધાલય—ધોળકા (ગુજરાત)

પંચમહાલના દુઃખી દર્દીઓ.

માટે જાવરાવાળા આંખના પ્રખ્યાત સર્જનની આંખની ઇસ્પી-
તાલમાં મોતીઆ, પડળ, છારી, ફુલ, ખીલ, ઝામર વગેરે આંખનાં
તમામ દરદોનાં ઓપરેશનો તથા ઇલાજ કરવામાં આવે છે. ગરીબોને
માટે મફત. આંખ તપાસી ચરમાં પણ આપવામાં આવે છે.
ખીમારોને રહેવાની સગવડ છે. આંખ સિવાયનાં પણ તમામ દરદોના
ઇલાજ કરવામાં આવે છે.

ઠે. તળાવ ઉપર, સૈયદવાડામાં—

ગાંધીવાળા ડહોલામાં—ગોપાલસાહેબ.

ભાવમાં મોટો ઘટાડો.

ઓમ, ઓ, સ્વરાન્ય વાવટો, અક્ષર હો અક્ષર, કમળ, ટીઓ વીગેરે ડિઝાઇનવાળા કોટ બટન તથા જાકીટ બટન ગ્રાસ પાનાના રૂ. ૧૫. સેટ બટનના પાનામાં પાંચ બટન આવે છે. જાકીટ બટનના કાર્ડમાં છ બટન આવે છે. આ ઉપરાંત કફ બટન, ખંભડી, વીંટીઓ વીગેરે બનાવનાર તથા વેચનાર. દેશ બહોના ફરેક જાતના ફોટાવાળા બટન તથા ચાંદીના કફ, જાકીટ તથા કોટ બટન બનાવવામાં આવે છે.

પ્રાઇસ લીસ્ટ માટે મળો અગર લખો:—

મેસર્સ માણેકલાલ પ્રાણુલાલ એન્ડ કો.

૧૧૬૭, રીચીરોડ, કોઠારી પોળ.

અમદાવાદ.

નુતન વર્ષ માટે વહાલાંઓને ભેટ આપવા લાયક

મોતીના હાર.

આ હાર સાચા મોતીના જેટલાજ વજનમાં, રૂપમાં, રંગમાં અને દેખાવમાં છે. જેની કીંમત કરતાં બહુબલ મહેરીઓને મોંમાં આંગળી ઘાલવી પડી છે અને એક હારની કીંમત રૂ. ૫૦૦૦) સુધી આંકેલી છે. તેવા હાર હમારે ત્યાંથી ફક્ત રૂ. ૧૫) માં મળશે. નમુનાના નવ જુદી જુદી જાતના મોતીના રૂ. ૫૦ માં મોકલો અથવા વી. પી. થી મંગાવો.

ગીરધરલાલ કોઠાવાલા. } શાન્તિ બ્રધર્સ-નડીઆડ.
ભાઉની પોળ-અમદાવાદ.

‘વેસ્ટ એન્ડ’ વૉચ ઘડીઆળો

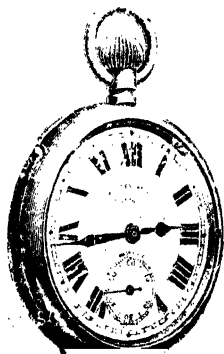
હવે વધારે સોંઘા થયાં છે

આ વખે અમારી સ્ટોક્સ લાઈનના તમામ ભાવોમાં ઘણો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે અને તમે હુમણાંજ એક ઘડીઆળ ખરીદવામાં ઠીક કરેલું ગણાશે.

હાલના ઘટાડાઓને અનુસરીને એક તદ્દન નવું ઉંચા વર્ગનું ઘડીઆળ લોકપ્રિય ભાવથી રજૂ કરતાં અમને હર્ષ ઉપજે છે.

‘ધી ઇન્ડેક્સ’

આવી વગરનું હીવર વૉચ

નિકલ સિલ્વર

ચપટા કાચનાળું ... રૂ. ૧૬

લેન્સના આધારનું ગોળ કાચનાળું ... રૂ. ૧૭

નવું અપ ટુ ડેટ મોડેલું કેટલોગ તદ્દન મફત.

WEST END WATCH CO. } વેસ્ટ એન્ડ વૉચ કં.

BOMBAY & CALCUTTA. } મુંબઈ અને કલકત્તા

દિવ્ય-ન્યોતિ.

પરિચ્છેદ ૧.

કાકાની કડક આજ્ઞા.

મુંબાઇમાં મલાડના શાન્ત પરામાં જે વખતે શાંતિથી સૌ કાકા નિદ્રાદેવીને અધીન થયેલા હતાં અને જાણે પરામાં કાકાનીજ વસ્તી ન હોય એવો શૂન્યકાર પ્રસરી રહ્યો હતો તે વખતે રાતના ૧૧ વાગ્યાની એક લોકલ મલાડ સ્ટેશને ગર્જના કરતી આવી પહોંચી. ફોફોડ લોકલનાં ડગ્યાઓનાં ખારણાં ઉપડ્યાં અને એક ક્ષણે જ અરસામાં દશક માણસો તેમાંથી ઉતર્યા. ખારણાં પાછાં એજ ઢબે બંધ થયાં અને લોકલ ચાલી ગઇ. સ્ટેશને ઉતરેલાં માણસો પ્લેટ-ફોર્મ બહાર નીકળ્યાં. ઉતારાઓની ટિકિટો લેવા માટે જે માણસ કાંપામાં ઉભો હતો તેણે એક યુવકની ટિકિટ લેતાં લેતાં કહ્યું: “શેડ સાહેબ, કાંઈ ખૂબ ઉતાવળમાં જણાયો છો. ને શું?”

જે યુવકને ઉદ્દેશીને આ પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો હતો તે તરત કાંપા આગળ થોભી ગયો. તેણે સફેદ અને સ્વચ્છ કપડાં પહેર્યાં હતાં. તેનો ચહેરો તેજસ્વી અને સ્વેતવર્ણી હતો. તે શરીરે હાટપુટ હતો. હસમુખો ચહેરો રાખીને તેણે જવાબ દીધો: “ઉતાવળ જેવું તો ખરું જ ને? વળી ચિંતા કરવા જેવું પણ ખરું!”

“ના, ના, આપ સાહેબ ધારો છો એટલું બધું ચિંતા કરવા જેવું કાંઈજ નથી. હમણાં ૧૦૧૧ દક્ષતી લોકલમાં કા. ખરે આંટરોડ ગયા. તેઓ કહેતા હતા કે, કાકા સાહેબની તબિયત હવે સુધારા ઉપર છે.” ટિકિટ કલેક્ટરે કહ્યું.

“એમ?”

“સહવારે ચિંતાજનક મામલો હતો. પણ સારું પછી તો કાકાસાહેબની પ્રકૃતિ સુધરી છે. શું આપ મુંબાઇમાં નહોતા?”

“ના, હું વડોદરા ગયો હતો. અને ૧૦ વાગે તાર મળ્યો તે પછી હું આ તરફ આવવા નીકળી પડ્યો. પણ સંજના જરૂરી કામો

સુંખાઈમાં રોડાઈ ગયો અને આ છેલ્લી લોકલ હાથ આવી એટલે ચલી બેઠો. ” યુવકે જવાબ દીધો.

“ વાર સાહેબ, હવે આપને રોકવા નક્કી છે, ” એમ કહીને ટિકિટ કલેક્ટરે તે યુવક સાથે હાથ મેળવ્યો અને “ સાહેબજી ” એટલુંજ હસ્તા વધને પણ પૂર્ણ સભ્યતાથી કહીને યુવક પ્લેટફોર્મ બહાર પડ્યો.

સ્ટેશન બહાર એક ગાડી ઉભેલી હતી. તે ગાડી પાસે જતાંજ તે બોલ્યો: “ કાણુ માધુ છે કે ? ”

“ હા શેઠ સાહેબ, પધારો. આપનીજ હું રાહ જોઈં છું. ”

“ તને મારા માટે બહુ રાહ જોવી પડી હશે ખરું ? ” યુવકે પૂછ્યું.

“ નહીં રે, સાહેબ, આપને ખાતર થોભવું પડે તોયે શી વિસા-તમાં ? ” એમ કહીને ગાડીવાને ગાડીનું બારણું ઉઘાડ્યું અને યુવક ગાડીમાં બેઠા બાદ ઘોડાને ચાણુક લગાવીને ગાડીવાને ગાડી હાંકી.

રસ્તામાં યુવકે પરચુરણ વાતો ગાડીવાન સાથે કરી અને પાંચેક ક્ષણના અરસામાં ગાડી એક બંગલા આગળ આવીને ઉભી રહી. તરતજ માળી એક દ્વાનસ સાથે ઝાંપા આગળ આવીને ઉભો રહ્યો અને ગાડી ઝાંપામાં દાખલ થતાંજ દ્વાનસ ઉંચું કરીને સલામ કરતો તે બોલ્યો: “ રામ, રામ, કુમાર શેઠ. ”

“ રાણુ-કે ? ”

“ હા, સરકાર ”

“ મઝામાં ને ? ”

“ આપની મહેરબાનીથી, મઝામાં છું શેઠ સાહેબ. ”

બંગલાના બાગમાં થઈને ગાડી “ પોર્ટિકો ” માં આવીને થોભી. બારણામાં બે નોકરો દ્વાનસ લઈને ઉભા હતા. તેઓએ નીચા વળીને સલામ ભરી એટલે બન્ને જણના બહાર ઉપર પોતાના બન્ને હાથ મૂકીને યુવકે કહ્યું: “ કેમ ચલે છે ? ”

એકે જવાબ દીધો: “ આપ જોવાની છાયામાં રહેતાં અમને શું કુંઝ હોય, શેઠ સાહેબ ? ”

“ અને તું કેમ બોલ્યો નહીં, રામા ? ”

“ સરકાર, અમને કાંઈને તમે સાથે ન રાખ્યા તેથી તમારી તબિયત ખરાબર જણાતી નથી, એ જોઈને મને દિલગીરી થઈ; તેના વિચારમાં હું પડી ગયો હતો. ”

“ તું તો સદાયે તર્કશાસ્ત્રી જ રહેવાનો ! ” હસ્તે વધને આવી ટીકા કરીને તે અંદર ગયો.

દીવાનખાનામાં તે દાખલ થયો એટલે એક ખાળાને વચ્ચે-વચ્ચે આરસપહાણના ગોળ ટેબલ આગળ ભરતકામ કરતી બેઠેલી તેણે જોયું. તેને જોતાં જ ખાળાએ ભરતકામ ટેબલ ઉપર મૂકી દીધું અને ખુરશીમાંથી ઉઠીને ઉભી થઈ. યુવકે તેને ઉઠતી જોઈને કહ્યું: “જ્યોત્સ્ના, બેસી રહે. બેસી રહે. તું હજી જાગે છે કે શું? રોજ આવી રીતે મોડી રાત સુધી જાગતી બેસી રહે છે કે?”

મંદ હાસ્ય સહિત ખાળા બોલી: “દિવ્યકુમાર! રોજ તો આઠ વાગ્યામાં સુઈ જઈ છું પણ આજ તું આવવાનો અને હું ન જાગું, એ અવિનય ન ગણાય કે?”

“ઓહો! શી વિનયાવિનયની સુંદર સમજણ! પણ જ્યોત્સ્ના, તું તો બહુ મોટી થઈ ગઈ! આપણને મળ્યે લગભગ આઠ દશ મહિના થયા ખરું ને?”

ખાળા શરમાઈ ગઈ. કાંઈ ઉત્તર ન દેતાં તે લજ્જાથી નીચું જોઈ રહી. યુવકે તેના ગૌરવર્ણા ગાંઠમાં એક ધીમી ધોલ મારીને કહ્યું: “કેમ બોલતી નથી?”

તે ખાળાની આંખો ચમકી. ધીમે ધીમે ઉંચું વદન કરીને તેના તરફ જોઈ રહીને તે જવાબ આપવા જાય છે ત્યાં અંદરના ઓરડામાંથી એક આધેડ વયની સ્ત્રી દીવાનખાનામાં આવી અને યુવકને જોઈને બોલી: “ઓહો! બાઈ આવી પહોંચ્યો છે ને શું? જા, જા. તારા કાકાએ તને હમણાં જ માદ કર્યો હતા, તે ચિંતા કરતા હતા કે તું કેમ ન આવ્યો?”

“ફાઈ, મને મુંઝાણમાં જરાક મોડું થઈ ગયું. પણ કાકાની તબિયત હવે કેમ છે?”

“અ. ચારે તો ખાસ ચિંતા કરવા જેની નથી પણ પહેલો તું તેમની પાસે જઈ આવ.”

યુવક તરતજ ધરના અંદરના ભાગમાં ગયો. આ મહાનના બધા ભાગોથી પરિચિત હોવાથી એક બે ઓરડા વચ્ચેની તે એ ઓરડામાં જઈ પહોંચ્યો કે જેમાં એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પક્ષમાં સુતા હતા. તેમની પાસે એક બીજો વૃદ્ધ બેસીને તેમનું શરીર દાખતો હતો. યુવકે દર્દીના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો; એટલે બીજા વૃદ્ધે કહ્યું: “પધારો” અને તે પછી વૃદ્ધ દર્દીને ધીમેથી કહ્યું: “દિવ્યકુમાર બાઈ આવી પહોંચ્યા છે.”

ધેનમાંથી જાગૃત થતો હોય એવા અવાજથી પક્ષમાં આંખો

મીચીને અત્યાર સુધી પડી રહેલો વૃદ્ધ બોલ્યો: “કાશુ, કુમાર ? આભો લાઇ ?”

“હા. કાકા.”

“મેં તારી બહુ રાહ નેષ. હશે, આખરે તું આવી પહોંચ્યો એ સાઈ થયું. મારે તારી સાથે કેટલીક ખાનગી અને મંબીર બાબતોમાં વાતચિત કરવાની છે.”

બીજા વૃદ્ધે આ સાંભળીને શરીર ચાંપવું રહેવા દીધું અને કહ્યું: “હું જરા નેષ આતું કે નોકરો બધું બરાબર વ્યવસ્થિત કરીને સુતા છે કે કેમ ?”

તે ગયો અને યુવક પક્ષગર્ભા બેસીને તે વૃદ્ધ દર્દીનું શરીર હાથવા લાગ્યો. થોડીક પગ શાંતિ પથરાઇ. તે પછી વૃદ્ધને કહ્યું: “કુમાર, મારે તને બધું કહેવાનું છે. તું શાંતિથી સાંભળીશ ?”

“બેલાશક. તમારું કહેવું શાંતિથી સાંભળવું એ મારી ફરજ છે.” યુવકે સભ્યતાથી ઉત્તર દીધો.

“વારૂ. મારે કાને તારા વિષે એક બે વાતો આવી છે; તેથી મને નાખુશી ઉપજી છે. લાઇ ! તારો બાળસ્વભાવ તું નહીં છોડે ?”

“તમને કંઈ વાતોથી નાખુશી ઉપજી છે તે જણાવવા કૃપા કરશો ?”

“એ વાતો વિષે તારી સાથે વાતચિત કર્યા સિવાય છૂટકોજ નથી. સાંભળ. મને પાકે પાચે ખખર મળી છે કે, મુંબાઈમાં ભૂલે-શરમાં રહેતા આપણી શાંતિના એક કંગાલ માણસની છોકરી સાથે લગ્ન કરવા તું તૈયાર થયો છે. એ માણસ કંગાલ એટલા માટે છે કે, તેની પાસે મુદ્દલ પૈસો નથી; તેનો એક સંગો જેલમાં છે; અને ખાનદાન માણસો તે કુટુંબ સાથે વાતચિત કરતાં પણ ખચકાચ છે. આવા એક કુટુંબની છોકરી સાથે લગ્નની ગાંઠથી જોડાવાને તૈયાર થતા પહેલાં તે તારી સ્થિતિનો કશોજ વિચાર કરેલો જણાતો નથી. આ વાત ખરી છે કે ?”

યુવકે કહ્યું: “કાકા, લગ્નના મારા ઇરાદાની વાત ખરી છે પણ બીજા મુદ્દાઓમાં તમને ભૂલભરેલી ખાતમી અપમાનમાં આવી છે.”

“શું તે માણસ ગરીબ નથી ? તેનો સંગો જેલમાં નથી ?” વૃદ્ધને પૂછ્યું.

“પૈસે ગરીબ હોવું એ શું ગુન્હો છે ? જ્યોતિર્મયીનો પિતા કમળનયન ગરીબ માણસ છે એ હું કબૂલ કરું છું પણ તે મિલ-

મજુર કે કાળીવાધરી જેવો ગરીબ નથી—મધ્યમ સ્થિતિનો છે.—”

“અર્થાત આપણા જેવો તે શ્રીમંત નથી એ તો ખરું જ ને ?” વૃદ્ધજને તેને અધવચ્ચ બોલતો અટકાવીને પ્રશ્ન કર્યો.

“શું જમતમા સૌ કોઈ શ્રીમંત હોઈ શકે છે ?”

“એ સવાલનો જવાબ આપવાની અને લગારે જરૂર જણાતી નથી. હું તો એટલું જ સમજું કે, એક શ્રીમંતનાં લગ્ન તેની સમાન કક્ષાના કુટુંબની કન્યા સાથેજ થવાં જોઈએ.” વૃદ્ધજને અભિપ્રાય આપ્યો. યુવક મનમાંજ પરખડ્યો : “કેવું વિચિત્ર બંધન !” વૃદ્ધજને આગળ ચલાવ્યું : “એ માણસ આપણા કરતાં પૈસાની બાબતમાં હલો હોવા ઉપરાંત તેના કુટુંબ ઉપરના કલંક સંબંધી તું શી ખુલાસો કરે છે ? તેનો સજો જેલમાં છે એ શું કલંક નથી ?”

યુવકે કહ્યું : “કમળનયનનો નાનો ભાઈ વિનોદચન્દ્ર જેલમાં છે એ હું જાણું છું પણ તે કાંઈ ચોરી, બલિયાર કે મારામારી અથવા તો પાપકર્મ કરવાના ગુન્હાસર જેલમાં નથી ગયો. રાજદારી બાબતોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માટે અને એક વર્તમાનપત્રમાં એક સખ્ત લેખ લખવા માટે તેને જેલ મળી છે. એ કાંઈ કલંક નથી.”

“એવા બેદ જોવાની હું ના પાડું છું. હું તો એટલું જ સમજું કે, તે કુટુંબનો એક માણસ જેલમાં ગયો છે. જેલમાં ગુન્હે-ગારોનેજ મોકલવામાં આવે છે. કિયો ગુન્હો સારો અને કિયો ખોટો, એ તપાસવા આપણાથી બેસાય નહીં. જેલમાં જનારનું કુટુંબ કલંકિત, કલંકિત ને કલંકિત જ—એકવાર નહીં, પણ અનેકવાર !”

“હરકોઈને આહે તેવો અભિપ્રાય બાંધવાનો હક્ક છે.” યુવકે ખિન્નતાથી કહ્યું : “તમારા અભિપ્રાયથી હું જૂદો પડું છું અને તે માટે માફ નહીં લગાડવા વિનંતિ કરું છું.”

“વાર. ગરીબ અને કલંકિત કુટુંબની કન્યામાં તને શું સારું લાગ્યું તે હું સમજી શકતો નથી.” વૃદ્ધજને નવો મુદ્દો કાઢ્યો.

“શાક, એ વિષે નાને ગેહાંયે હું મોટી મોટી વાતો શી રીતે કરી શકું ? પણ જો મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય પૂછતા હો તો, અવિનયની ક્ષમાની શરતે હું કહીશ કે, જ્યોતિર્મયી જેવી લણ્ણી, સુર અને સદ્ગુણી સમારી મેં કોઈ જોઈ નથી.”

“હા, એજ ખતાવે છે કે, તે જમત જેવું નથી. જ્યોતિર્મયી કિયે હું કાંઈ અભિપ્રાય આપી શકે તેમ છે ?”

યુવકે જવાબ આપતા પહેલાં એક ક્ષણ વિચાર કરી જોયો અને પછી કહ્યું: “જયોત્સ્ના બહેન અપવાદરૂપ છે.”

“જયોત્સ્ના તારી સગી બહેન નથી.”

“પણ તમારે ત્યાં તે પુત્રીરૂપે મોટી ઘટ એટલે મારી બહેનજ.”

“એ વિચાર મૂર્ખાઇલરેલો છે. ભોળા કુમાર! પાંડ્યાજામાં લાવનાનાં કાવ્યો વાંચીને તું લાવનામય બની ગયલો. જણાય છે. વ્યવહાર ક્ષેત્રમાં નજર દોડાવવાની તારે ધણી જરૂર છે. મારા મહુમ મિત્રની પુત્રી મારે ત્યાં ઉછરી એટલા માટેજ તે તારી બહેન, એવું ધારી લે છે, એ ગાંડાઇજ છે. મારો મિત્ર મારો કાષ્ટ રીતે સગો નહોતો. ભલે; આ સંબંધમાં આજે તું ભૂલલરેલા વિચાર ધરાવે છે પણ કાળે કરીને કદાચ તારા વિચાર તારે ફેરવવા પડશે. દરમ્યાન એટલું તો તારે ચોક્કસ સમજવાનું છે કે, એક મરીમની છોકરીને તારી પોતાનીજ ડગમગ હાલતમાં તું તારી વહુ બનાવશે તો તારે પોતાને ભૂખમરોજ વેડવો પડશે!”

દિવ્યકુમાર આ બધું સંભળી રહ્યો. તેના મનમાં જવાબ આપવાની ઉર્મિઓ ઉઠતી હોય એમ તેના વદનપર ભાવ જણાયા પણ તે કશુંજ બોલ્યો નહોતો. થોડીવાર પછી વૃદ્ધજને પુનઃ પૂછ્યું:

“વારૂ. મને સત્તાવાર સાધનથી ખમર મળી છે કે, ચારેક દિવસ ઉપર તું જુગારમાં ત્રણ હઝાર રૂપીઆ હારી ગયો છે. તારી પાસે ચારસોની હીરાની એક વીંટી હતી તે તે હાલ તુલ દેવા પેટે આપી છે પણ હવે તારી પાસે બાકીના પૈસા નથી. ખરૂં કે? જે મરીમ સ્ત્રીને તું પરણવા તૈયાર થયો છે, તે આમાં કાંઈ મદદ તને કરી શકશે કે?”

યુવકે હસીને કહ્યું: “કાકા, એ બાબતમાં કાંઈ ખાસ ચિન્તા કરવા જેવું નથી. એ તો એક નજીવી બાબત છે. એ દેવું તો આજે ડોળા કંકડાવતું જણાય છે પણ સદાયે ત્રણ કાંઈ એની એજ સ્થિતિ રહેવાની છે?”

“અર્થાત?” વૃદ્ધ જનના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દિવ્યકુમાર આપે તે પહેલાંજ પાછું તેમણે આગળ ચત્રાબધુ: “હં, હં, હવે સમજાયું. તારો ઇશદો એવો છે કે, જુગારમાં આજે હાર્યો તો કાલે જીતી જવાશે! અને તે જીત માટે બીજી ગોઠવણ પણ ક્યાં નથી કરી? મને એક ત્રીજી બાતમી મળી છે કે, ઘોડ દોડની શરતમાંથી પાંચ સાત હઝાર રૂપીઆ મેળવવા માટે તું દારૂ મારી રહ્યો છે. કુમાર!

કુમાર! આ બધી બાબતો અત્યંત ખેદ ઉપજાવે એવી છે. એક ઍરોનેટના વારસ તરીકે તારે શિરે જે જોખમદારીઓ લટકી રહેલી છે, તેના તેં બાંએજ વિચાર કર્યો હોય એમ મને લાગે છે.”

“કાકા, મને અન્યાય ન કરો. મારી જોખમદારીનું મને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે.”

“એ સાંભળીને હું ખુશી થાઉં છું; પણ તારા જેવો યુવક જોખમદારીઓ સમજવા છતાં પણ મને લાંછન લાગે એવાં પગલાં કેમ ભરતો હશે, એ હું સમજી શકતો નથી. છેલ્લી બે બાબતો માટે હું તને બહુ દોષ દેતો નથી પણ પહેલી બાબત માટે હું માત્ર એકજ ખુલાસો ચાહું છું. કહે બેટા, કુમાર! તું ભૂલેશ્વરવાળા માણસની ઠાકરી સાથે પરણવાના ચોક્કસ ઠરાવ ઉપર આવેલો છે?”

“હા.”

“આ ઠરાવ જાણીને હું બહુ દિવસગીર થાઉં છું. હું તને મહેણાં મારવા માગતો નથી પણ એક બે મુદ્દા ઉપર તારું ધ્યાન દોરું છું. મારા કુલર્માં લગ્નસંબંધ જોડતાં પહેલાં પરાપૂર્વથી ખૂબ સાવધાની રાખવામાં આવે છે. જ્ઞાનદાન શ્રીમંત-સમોવડીઓ શ્રીમંત-એ શબ્દો મારા બાપદાદાઓએ પોતાનાં હૃદયમાં કાતરી રાખેલા હતા. એવાંઓની સાથેજ અમારા કુલનાં સંતાનનાં લગ્ન થાય એ અમે મૂળથીજ ઇચ્છ્યું છે અને એ વંશપરંપરાનો રિવાજ જળવી રાખવો, એ મારો અને તારો ધર્મ છે. ‘૧૬ વર્ષના પુત્રને મિત્ર સમાન ગણવો’ એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે એ ધ્યાનમાં રાખીને હું તને કાંઈ જાતની દરમ પાડતો નથી; પણ—

અત્રે તે વૃદ્ધજન શાસોશ્વાસ લેવા થોડીવાર થોભ્યો. પછી કુમાર પાસે તેણે પાણી માગ્યું અને પાણી પીધા પછી તેણે આગળ ચલાવ્યું: “હું શું કહેતો હતો? હં...એ ગરીબ કુટુંબની ઠાકરી મારા કુલર્માં પુત્રવધૂ થઈને આવે, એ ચિત્ર હું દેખી શકું તેમ નથી. અરે! હું તો એ ગરીબ માણસનું નામ સુદ્ધાંત મારા મુખથી ઉચ્ચારી શકતો નથી! તારે પસંદ કરવાના બે માર્ગ પડ્યા છે. કાંતો આ લગ્ન બંધ રાખીને મારો વારસ કાયમ રહે અથવા તો આ લગ્ન કરીને મારાથી છૂટા થા.”

દિવ્યકુમાર ઉપર આ એક જમરો આઘાત હતો પણ તેણે હસતાં હસતાંજ કહ્યું: “કાકા, આ સિત્તેય તમારે વિશેષ કાંઈ કહેવાનું છે?” તેના ચહેરા ઉપર અત્યારે ચોખ્ખી બેદરકારી જણાતી હતી.

વૃદ્ધજને કહ્યું : “ હા. તારો ઠરાવ જો તું કાયમ રાખવા માગતો હઈ તો આવતી કાલે હું કરસનદાસ સોલિસિટરને અહીં બોલાવીને મારા વસિયતનામામાં ફેરફાર કરીશ.”

યુવકે ઉભો થયો અને બારી આગળ ગયો. મધાનન ખામતો માળી, પોતાના ત્રણ વરસના બાળક સાથે રમત કરી રહ્યો હતો. આ ૧૨ રૂપિયાનો માર્કિટ પગારદાર માળી કેવો નિશ્ચિતપણે પોતાના બાળક સાથે ખેલી રહ્યો છે અને તેમ કરતાં પોતાની ગરીબીની કેવી બેદરદારી દાખવી રહ્યો છે, એ વિચાર આવતાં તેને પોતાના સંબંધમાં કંઈક ઉમ્મિ ઉઠી. બારીમાંથી ડોકું પાછું અંદર ખેંચી લખતે તેણે વૃદ્ધજને કહ્યું : “ કાકા, અત્યારે જે વખતે તમારી તબિયત નરમ છે તે વખતે મારા સંબંધમાં તમને ત્રાસ, તકલીફ અને ચિંતાઓને લીધે, ખરેખર, વધુ દુઃખ થતું હશે; પણ એ માટે હું ઝોછો દિલગીર નથી. વસિયતનામું ફેરવવાને તમે મુખત્યાર છો. મારા ઠરાવમાં હું ફેરફાર કરી શકું તેમ નથી એ જણાવતાં મને ખેદ થાય છે.”

વૃદ્ધજને કાંઈ જવાબ દીધો નહીં.

“ મને જવાની પરવાનગી છે ? ” યુવકે પૂછ્યું :

મળગળા સાદથી તેને જવાબ મળ્યો : “ હા.”

તે ગયો અને તેના જવા બાદ બીજો વૃદ્ધજન તે ઝોરડામાં આવીને અસહની માફક એ વૃદ્ધના શરીરને દાખવામાં રોકાયો.

પરિચ્છેદ ૨.

પ્રમને ખાતર ફકીરી !

પ્રાતઃકાલનો મંદમંદ વાયુ દરિયાનાં પાણીની શીતલતાને પોતાનામાં સમાવીને મલાડના પરામાં શીતલતા પ્રસારી રહ્યો છે. સાગરનાં પાણીનો ધુધવાટ, કર્ણપ્રિયતાને બદલે કાંઈક ભયાનકતાનો આભાસ આપે છે. આકાશમાં બાલરવિના આગમનની તૈયારીઓ ચર્ચ રહી છે. હવાને ખાતર પરામાં રહેલા પશુ પ્રવૃત્તિસ્થાન મુંબાઈને મણી રહેલા લોકો, લોકલોમાં ખેસીને મુંબાઈ ગયા છે. કાંઈક એકાદ કલાકમાં જશે; કાંઈક બે ત્રણ કલાક પછી જશે.

એવે વખતે એક કન્યા દરિયા કિનારે આમતેમ ફરતી જણાય છે. તેનું ગૌરવદન, અને ખાંધીદડીની ગૌર કાયા, તેનાં સ્વચ્છ અને શ્વેત વસ્ત્રોને દીપાવી રહ્યાં છે. તેણે આછાં આભૂષણ પહેરેલાં છે. હાથમાં સોનાની બળ્લે બંગડીઓ તથા અકકેકી રબ્બરની બંગડી, જમણા હાથે એક કડું, કાને અકકેક લવિંગિયું અને નાકે એક ચુની, એટલાંજ તેનાં આભૂષણો છે. પગમાં મદ્રાસી ચંપલ છે. આવા સાદા વેશની એ કન્યાનું ખરેખર આભૂષણ તો તેની ચંપલ અને તેજસ્વી આંખો છે. એ બે આંખોમાં એવા ચક્રચક્રાટ જણાય છે કે, વીસમી સદીનો કોઇ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જો અત્યારે શોધખોળ કરવા આ બાળુ નીકળી આવે તો ખચિત તે આંખોને “રેડીઅમ” ધારી લે! આ કન્યા ફરતાં ફરતાં શાન્ત રહેતી નથી. ધડીકમાં તે જમિન ઉપરથી એકાદ કાંકરો ઉઠાવીને દરિયામાં ફેંકે છે; ધડીકમાં એકલી એકલી હસે છે; તો ધડીકમાં શાન્ત ગંભીર વદને તે ધૂધવતા સાગર તરફ નહાળી રહે છે.

તે કન્યા આ પ્રમાણે એકાન્તમાં સ્વચ્છંદે આનંદ કરી હતી તેવામાં સામેથી એક યુવક તેના તરફ આવતો જણાયો. કન્યાએ એક કાંકરો ઉઠાવીને હસતાં હસતાં તે યુવક તરફ ફેંક્યો. યુવક પાસે આવતાંજ કહ્યું: “જ્યોત્સ્ના! આ તોશન શું? રસ્તામાં કાંકરો ના ફેંકીએ.”

“કારણ?”

“રસ્તે જનારને વાગે તો બઢવાઢ થાય.”

“મારી સાથે તો કોઇ વઢયું નહીં! હું બીજો કાંકરો નાંખીશ.”

એમ કહીને તે નીચી નમીને હસતી હસતી એક કાંકરો ઉઠાવવા ગઇ. યુવકે તેનો ધવલ કામલ કર પકડી લીધો અને કહ્યું:

“તને એ ન શોભે.”

“કારણ?”

“ખાદી પહેરી છે તેથી.”

બાળા એક ક્ષણભર થોભી ગઇ. ખાદીનું નામ સાંભળીને વિચિત્ર જોવી અસરથી તે કાંકરો ઉપાડતી અટકી ગઇ. યુવકે પૂછ્યું: “ખાદી પહેરીને હસા કરાય?”

જ્યોત્સ્ના બોલી: “કુમાર! તું મારા કરતાં ચઢીઆતો છે. ખૂંટને?” તેના આખા શરીર તરફ નજર કર્યા બાદ તે તરતજ બોલી: “ના, હુંજ ચઢીઆતી છું. આ તારી ટોપી, તારો કોટ અને

ખમીસ ખાદીનાં છે પણ ઘેલીકે ખાદીનું નથી અને મારાં વસ્ત્રો તો અર્ધાંજ ખાદીનાં છે. ” તે મોટેથી ખડખડ હસી અને “ હું ચઢીઆતી, હું ચઢાઆતી, ” એમ કહેવા લાગી.

જો આ વેળા રસ્તેથી કાંઈ ત્રાહિત જન પસાર થતો હોત તો આ ૧૭ વર્ષની યુવતીને એક નાની બાગીકીની માફક તોફાન અને ‘હાહા હીહી’ કરતી જોઇને જરૂર આશ્ચર્ય પામ્યો હોત; પણ દિવ્ય કુમારને તેથી આશ્ચર્ય થયું નહીં. તેણે હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું: “ ચઢીઆતી બાપ ! મારા કરતાં તમે ચઢીઆતા હો તેથી કાંઈ મારે શરમાવાનું નથી. ”

“ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ચઢીઆતી હોય તેથી પુરુષોએ શરમાવા જેવું નહીં, શું ? ”

“ લગારે નહીં. સ્ત્રીઓ ચઢીઆતી હોય એમાં પુરુષોની શોભા ઓર વધે છે. રૂપમાં, કામલતામાં, સહૃદયતામાં, દયામાં, અને મિઠાશમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો કરતાં ક્યાં ચઢીઆતી નથી ?—”

“ અને કઠોરતા, કૂરતા, સખ્તાઈ, કઠકાઈ ઇત્યાદિ બાબતોમાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ કરતાં ક્યાં ચઢીઆતા નથી ? ” જ્યોત્સના આમ કહીને હસતી હસતી દિવ્યકુમાર તરફ જોઇ રહી.

“ કિયા અનુભવ ઉપરથી તું એમ કહે છે ? ”

“ કિયો અનુભવ કેમ ? તારા જ અનુભવ ઉપરથી. ”

“ મારો તને શો અનુભવ મળ્યો ? ”

“ જોને ? કાકાની મરણ સાચવવાની ના પાડીને, તારા કરાવ-માં તું અડગ અને નિશ્ચલ રહ્યો ને ? તેં પૈસાની દરકાર ન કરી—”

“ જ્યોત્સના ! તું પણ બૂલ કરે છે ? કાકાની મરણ ન જાળવો, એમાં મેં એક કામળમાં કામળ લાભણીને માન આપ્યું છે—”

“ ઓહો ! —”

“ કાકાએ કહ્યું કે, જ્યોતિર્મયી ગરીબ છે માટે મારે તેને પરણવું નહીં. શું ગરીબોમાં પ્રેમ નથી હોતો ? કાકાનો સિદ્ધાંત મને ન રૂચ્યો અને તેથી મારા નિશ્ચયમાં હું દઢ રહ્યો. ”

“ કુમાર ! કાંઈ વયસો રસ્તો નીકળી શકે તેમ નથી ? ” જ્યોત્સના તેના તરફ મમતાથી નિહાળીને બોલી: “ તારૂં શ્રેય થાય અને કાકાની મરણ સચવાય એવું કંઈ ન બને ? ”

જ્યોત્સના તરફ જોયા વિનાજ તેણે કહ્યું: “ કાકાનો સ્વભાવ હું જાણું છું. તેમણે જે કહ્યું હોય તેજ થાય તમારે તેમને નિરાંત વળે; પણ આ દાખલામાં હું પ્રેમદેવતાને કોપારીને કાકાને સંતોષ આપી શકું તેમ નથી. ”

૧૧૧૨૭

“ દિવ્યકુમાર ! તું જોશક મારા કરતાં ચઢીઆતો છે, ” જ્યોત્સનાએ નિઃશ્વાસે નાંખતાં કહ્યું.

પણ યુવકે તત્કાળ વાત ફેરવી નાંખવા સારૂ હસીને કહ્યું :
“ પણ મિરાંબાઈ !—”

“ જે પ્રેમદેવતાને પૂજે છે; જે પ્રેમદેવતાને ખાતર અપાર સંપત્તિને પણ હાત મારે છે; જે પ્રેમદેવતાના હારખ માટે તલસતાં, અનેક સંકષ્ટો સહેવામાં મુંઝાતો નથી તે સૌથી ચઢીઆતોજ છે. ” જ્યોત્સનાએ તેને બોલતો અટકાવીને અભિપ્રાય આપ્યો.

“ ના. જે પ્રેમપંથે જઈને હામલ થવા-દુઃખી થવા માગતી નથી તેના કરતાં તો તે ઉતરતોજ છે. ” દિવ્યકુમારે કહ્યું.

“ તારો આ સિદ્ધાંત ખોટો છે. ”

“ ના. તદ્દન સાચો છે. જ્યોત્સના ! તું ભાગ્યશાળી છે કે, જન્મભર કુંવારી રહેવા માગે છે. મારે તો દુઃખી થવાનું રહ્યું પણ તને તેવાં નહીં થવું પડે, એ કેટલું બહુ સુખદ છે ? ”

“ હું કાંઈ એવા કોઈ ખ્યાલથી કુંવારી રહેવા મામતી નથી. ”

“ ત્યારે કિયો ખ્યાલ તારા મનમાં છે ? ”

“ બસ, ન પરણવું એજ ખ્યાલ ! ”

દિવ્યકુમારને આશ્ચર્ય થયું. તે કાંઈક કહેવા જતો હતો એટલામાં જ્યોત્સનાએ સામી દિશામાં આંગળી કરીને કહ્યું : “ કરસનદાસ કાકા આપણી તરફ આવતા લાગે છે. ”

દિવ્યકુમારે તે દિશામાં જોયું તો કરસનદાસ સોલિસિટરને પોતાના તરફ આવતો જોયો. તે તેની સામે ગયો.

કરસનદાસે તેને ઉદ્દેશીને દૂરથીજ કહ્યું : “ કેમ છો, દિવ્યકુમાર ! ”

“ કુશલ. ” દિવ્યકુમારે જવાબ દીધો. પાસે આવીને જ્યોત્સના તરફ જોઈને સોલિસિટરે પૂછ્યું : “ જ્યોત્સના ! તારી રમતના ગોઠીઆ તરીકે આને તે ક્યાંથી પસંદ કર્યો ? એ તો કાકાજીને, ફાઈને, આખી મિલકતને અને વળી તને પણ તજી જવા તૈયાર થયો છે. ”

“ હું એ જાણું છું. પણ કરસનદાસ કાકા, વસિયતનામાનું શું થયું ? અધુસદન કાકાએ તે ફેરવી નાંખ્યું ? ”

“ એમનો સ્વભાવ આપણાથી ક્યાં અજણ્યો છે ? મળસ્કમાં છ વાગ્યે એમણે મને તાર કરીને તાપડતોજ બોલાવ્યો. હું તરતજ ત્યાં પીને નીકળી પડ્યો. અહીં આ પો. અને મને વસિયતનામું ફેરવી

દેવાનો હુકમ પણ મળી ચૂક્યો ! દિવ્યકુમાર ! તમારી સાથે હું થોડીક વાતચિત કરી શકું ? ”

“ શા માટે નહીં ? આવો, આપણે એક સ્થળે બેસીએ. તમારા જેવા વૃદ્ધ મુરખશ્રીને હોભા રાખવા અનુચિત ગણાય. ”

તે બંને જણ વાતમાં ગૂંથાયા અને જ્યોત્સ્ના ત્યાંથી જતી રહી. ધારાશાસ્ત્રીએ શરૂઆત કરી : “ વસિયતનામામાં તમારા કાકાશ્રી શો ફેરફાર કરવાના હતા, તે તમે જાણો છો ? ”

“ ના. માત્ર ફેરફાર કરવાની વાત તેમણે મને કહી હતી. ”

“ તો એ ફેરફારની વિગત હું તમને કહીશ. ”

“ એ પહેલાં હું જાણવા માગું છું કે, એ વિગત જાહેર કરવાની તમને છૂટ મળેલી છે ? ”

“ તે કહેવામાં કાંઈ જાતનો વાંધો નથી ” કરસનદાસે ભાર મૂકીને જણાવ્યું : “ વાર. હું ધારું છું કે, જ્યોતિર્ભયી નામક એક કન્યા સાથે લગ્ન કરવાના ઠરાવ ઉપરજ તમે આવેલા છો. ખરૂં ? ”

“ હા. એ ઠરાવ ફરે તેમ નથી. ”

“ હું એ કન્યાને કિંવા તેનાં માતૃપિતાને ઓળખવા જેટલો લાગણાળી બનેલો નથી; પરંતુ ગમે તે કાંઈ કારણથી તમારા કાકાશ્રીને આ લગ્ન નાપસંદ છે. ”

“ તેમણે મને એ વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહી દીધી છે. પોતાની સંપત્તિ કે એ કન્યા-બેમાંથી એકની પસંદગીજ મારે કરવી-બંનેનાં નહીં, એવું પણ તેમણે મને દરમાવી દીધેલું છે. ”

“ મને એ જણાવતાં દિલગીરી થાય છે કે, આવો બ્યારિક મામલો તમારા સંબંધમાં હોભો થયો છે. મને એવો હુકમ મળ્યો છે કે, જો તમે જ્યોતિર્ભયી સાથે લગ્ન કરો તો તમારા પિત્રાઇ બાઇ રજનીકાન્તને અમુક નાણાં મળવા વિષે, અમુક નાણાં તમારાં ફોઇને, અમુક નાણાં જ્યોત્સ્નાને અને અમુક નાણાં ધર્માદામાં આપી દેવા વિષે મારે એક વસિયતનામું લઈ કાઢવું. દીવ્યકુમાર ! તમારા કાકાશ્રીના આ ઠરાવથી મને આશ્ચર્ય સાથે ખેદ ઉપજ્યો છે. મારૂં માનસો ? કાંઈક સમ્પાદન થાય એવો માર્ગ નહીં લઇ શકા ? ”

“ સમ્પાદનનો માર્ગ એકજ છે. તે એ કે, મારે જ્યોતિર્ભયીનો વિચાર સુદ્ધાંત ન કરવો; પણ તે બની શકે તેમ નથી. ”

“ વાર. ” કરસનદાસે કહ્યું : “ તમે બંનેમાંથી કોઇ પોતાના ઠરાવ ફેરવી શકો તેમ ન હો તો પછી મારે એ સુદ્ધા વિષે વધુ

કહેવું નિર્ઘર્ષ છે; પરંતુ લાઈ, આજ સુધી સુખી જીવન માળનાર, ફુલની માફક ઉઠેરાયલા અને દુઃખ, એ શી વસ્તુ છે તેનો સ્વપ્નમાંથી ખ્યાલ નહીં રાખનારા તમે, ગરીબીની ખુસરી શી રીતે સહન કરી શકશો? તમારા પ્રત્યે અંગત પ્રેમ ધરાવનાર તમારા હિતૈષી તરીકેજ હું આ પ્રશ્ન કરું છું. માનસ-સરનું રાજહંસ કાંઈ સર્વત્ર મોતી ચરી શકશે નહીં; દડિન તાપમાં કુમળું ફુલ જરૂર કરમાઈ જશે; કામળ કદળી ગર્ભ કુકારના ધા સહન કરી શકશે નહીં. માટે મારી વિનંતિ છે કે, સંપત્તિનો ત્યાગ કરતા પહેલાં તો ખચિત એકવાર નહીં પણ અનેકવાર ઉડો વિચાર કરી જુઓ. ”

“ કરસનદાસ કાકા, તમારી સલાહ માટે હું તમારો આભાર માનું છું. હું જાણું છું કે, મારા હિત માટેજ તમે મને આ સલાહ આપી છે. વ્યવહારમાં ધન વિનાનો માણસ કોડીની પણ કિંમતનો ગણાતો નથી અને કામકામ તેનાં અપમાન થાય છે, એની મને ખબર છે. હું એ પણ સમજું છું કે, હરદમ કાંકરાની માફક પૈસા ઉરાડનાર હું, પૈસા વિના જરૂર દુઃખી થઇશ, પરંતુ—” તે અત્રે થોભી ગયો. પોતાના વિચારો પ્રકટ કરવા માટે શબ્દો શોધતો હોય, એમ તે ધડીબર ગૂંચાયો. ગળગળે સાદે તેણે આગળ ચલાવ્યું: “ પરંતુ ગરીબીને કે પછી આહે તેવી રિયતિને બેઠ્યા વિના હવે મારે છૂટકોજ નથી. મને વિશ્વાસ છે કે, મારો મર્ગદર્શક આ મહિતજનો મહાન પિતા થશેજ. મારા અનેક મિત્રોમાં ગરીબ મિત્રો પણ છે. તેઓ શી રીતે પોતાનાં જીવન વીતાવતા હશે? મારો પરમસ્નેહી જંગદીશ—” પુનઃ તે થોભી ગયો તેની આંખમાં ચમકારો જણાયો. ઉત્તેજિત સ્વરે તે બોલ્યો: “હા-મારો પરમ સ્નેહી ચિત્રકાર જંગદીશ, ગરીબમાં ગરીબ માણસ છે. અમારી મિત્રતા આજ સુધી અસમાન લેખાતી. હવે તે સમાન લેખાશે. હું તેની પાસેથી શીખીશ કે, ગરીબ જીવન કેમ વીતાવાય છે. ઉપરાંત મને એક વિશેષ લાભ છે. કાકા, તમે તો મારા વડીલ ગણાઓ. પ્રેમની વાત તમારી આગળ મારાથી કેમ કરાય? ટૂંકમાં એટલુંજ કહેવું પુરતું થઈ પડશે કે, સુખક પ્રેમમય જીવન બંધે ગરીબીમાં વીતાવવું પડે તેની અમારા જેવા યુવકોને મુશ્કેલી પડવા હોતી નથી.”

કરસનદાસ અત્રે હસ્યો. મૂળ તો તેનો ધંધો ધારાશાસ્ત્રીનો એટલે ભાવનાપ્રધાન વાતો ઉપર તે કદી ધ્યાન આપતો નહીં અને હંમેશાં આવા યુવકોને હાડમાર થયેલા તેણે જોયેલા એટલે

પોતાના અનુભવને લીધે તેને હાસ્ય ઉપજે એમાં શી નવાઇ ? તેણે કાંઇ ટીકા કરવી વાજખી લેખી નહીં અને કહ્યું: “ ઠીક ત્યારે. મારે મારે જે કહેવાનું હતું તે મેં કહી દીધું છે. હવે હું રમ લઇશ.”

“ ચાલો, હું સ્ટેશન સુધી આવું છું ” દિવ્યકુમાર આમ કહીને તેની સાથે સાથે સ્ટેશનને ગયો. દુર્માર્ગમાં ધારાશાસ્ત્રીએ આ મુદ્દા વિષે કાંઇ વાત કાઢીજ નહીં. પ્રકીર્ણ વાતચિત કર્યા બાદ ધારાશાસ્ત્રીને લોકલમાં બેસાડીને, દિવ્યકુમાર પાછો ફર્યો.

પરિચ્છેદ ૩.

નીતિ અને અનીતિ વચ્ચે !

ચતુર વાયકવૃંદને પ્રશ્ન થશે કે, સંપત્તિના શોખમાં ઉછરેલો, જડનાના પાશમાં સામાન્ય રીતે લપટાયેલો એવો કાંઇ શ્રીમંતપુત્ર ભાવનાશીળ અને, એ સંબંધે શી રીતે ? એનો ઉત્તર એ છે કે, સંગતિને લીધે તેમ થાય, તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી.

દિવ્યકુમાર કાણુ છે અને આજ સુધી તેનું જીવન કેવી રીતે વહ્યું છે, તેને લગતો કાંઇક ઇતિહાસ તપાસીશું તો સહસ્રાજ વાયક-વૃંદની શંકાનું નિવારણ થશે.

મુંબાઇની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ પાસેના એક મકાનમાં એક વિશાળ બેલોકમાં બે યુવકો બેઠેલા નજરે પડે છે. એક ખાદીનો પોષાક પહેરેલો છે અને એક તદ્દન વિદેશી વસ્ત્રોમાં માથાથી તે પગ સુધી સુસજ્જ છે. સમય સાયંકાલ ૧૧ પાંચેક વાગ્યાનો છે. મત પરિચ્છેદમાં બનેલી ઘટનાને બીજો દિન આ યુવકો આ મકાનમાં બેઠેલા આપણી દષ્ટિએ પડે છે. આમાંનો એક આ કથાનો નાયક દિવ્યકુમાર છે. બેશક ખાદીના પોષાકવાળો તેજ યુવક છે. બીજો યુવક તેનો મિત્ર નંદકિશોર છે. જુનિયર મી. એ. ના વર્ગમાં આ બંને યુવકો એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં બણે છે; અને આ બેલોકમાં વસે છે. નંદકિશોર લાખખોની મિશ્કતના એક શ્રીમંતનો પુત્ર છે. વડીલ જનથી સ્વતંત્રતા ભોગવવાના ઇરાદાથી તે કેવળ શોખની ખાતર આ એક જૂદા મકાનમાં રહીને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં બણે છે. કૉલેજના જીવનના પ્રારંભમાં તો તે કૉલેજના છાત્રાલયમાં રહેતો

હતો. પરંતુ છાત્રાલયના નિયમો કડક હોવાથી રાત્રિને પ્રસંગે નાટક સિનેમાઓ હરરોજ જોવા જવાના ક્રમમાં અંકુશ પડવા લાગ્યાથી; છાત્રાલયમાં મોટેથી ધાંટા પાડીને વાતોચિતો કરવાની મનાઈ હોવાથી; “હા હા હી હી” કરીને આનંદ ન કરી શકાયાથી અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનો અંકુશ પસંદ ન પડ્યાથી તેણે આ બ્લોકમાં વસવું પસંદ કર્યું છે. બે એક વર્ષ ઉપર ઈંટર કક્ષાસમાં અચાનક દિવ્યકુમારને તેની સાથે પરિચય થવાથી—તે પરિચયમાં ધામે ધીમે વૃદ્ધિ થવાથી તે પણ તેની સાથે રહેવા લાગ્યો છે.

અત્યારે આ બે યુવકો શી વાતચિત કરી રહ્યા છે તે તપાસીએ.

દિવ્યકુમારના હાથમાં પાનસોપારીની તાસક છે. તે બે પાન પટ્ટીઓ ખનાવીને એક નંદકિશોરને આપે છે અને એક પોતે ખાય છે. નંદકિશોરના હાથમાં એક સિગારેટ છે. તેના ધુમાડાથી તે આખા ખંડને ગોટે ગોટાથી ભરપૂર કરીદે છે. દિવ્યકુમાર પોતાની ગત પરિચ્છેદની વિતક તેને કહી સંભળાવે છે. કાકા મધુસૂદને પોતાને કરેલી આગ્રા, પોતે આપેલો જવાબ, પરિણામે સંપત્તિનું જવું વગેરે હકિકત કહી રહ્યા બાદ દિવ્યકુમારે પ્રશ્ન કર્યો: “મિત્ર, મને આમાં એકજ ગુચવણનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે ?”

“શા ?” નંદકિશોરે પૂછ્યું.

“કાકાને આ બધી વાતોની ખમર ક્યાંથી પડી ?”

“એમાં શી ગુચવણ છે ? તારા કોઇપણ છૂપા દુશ્મને તે કહી હશે.”

“મારો એવો કોઇ છૂપો દુશ્મન નથી.”

“નહીં. એવો અતિવિશ્વાસ રાખવા હું ના પાડું છું. કોઇક પણ આસામી જરૂર તારા કુટુંબમાં એવું હોવું જોઇએ કે, જેને તારા હાથમાંથી સંપત્તિ જવાથી પોતાને લાલ થાય; અને એ લાલને કારણે તેણે તારા કાકા પાસે ચાડી ખાધી હોવી જોઇએ. ખાનમાં ઉતરે છે ? વિચાર કરી જો. તારા કુટુંબના માણસોના સંબંધમાં અવલોકન કરી જો.”

દિવ્યકુમાર વિચારમાં પડ્યો. તે મજબૂતપણે: “વસીઅત નામાની નવી શરતો પ્રમાણે હવેથી કાકાની સંપત્તિ કોને મળે છે ? હં. એક તો રજનીકાન્ત; બીજા કોઇ; ત્રીજા કાકાને ત્યાં ઉછરેલી

ખાસિકા જ્યોત્સ્ના અને ખાડીનો ભાગ ધર્માંદા ખાતે અપાયો છે. આમાંથી મારું દુસ્મન કાણુ ?”

નંદકિશોરે આ ગણગણાટ સાંભળીને પૂછ્યું: “રજનીકાંત કાણુ છે ?”

“મારા બીજા એક મહુમ કાકાનો પુત્ર. મધુસૂદન કાકાને બે નાના ભાઈઓ હતા. મારા મહુમ પિતા અને રજનીકાંતના મહુમ પિતા. મારા મહુમ પિતા વચ્ચેભાઈ અને રજનીકાંતના મહુમ પિતા કનિષ્ઠ ભાઈ.”

નંદકિશોરે એકદમ પોતાની ખુરશી ઉપરથી કુદકો માર્યો અને કહ્યું: “બસ. અબ આપા બેઠકે બીચમેં ! મિસ્ટર કુમાર, તમારા રજનીકાંતથી સંભાળતા રહો ! એજ તમારો હિત-શત્રુ !”

“જા, જા, એવો નીચ વિચાર શું કરે છે ?”

“નીચ વિચાર ! છટ ! હું તદ્દન સાચું કહું છું. જરૂર તારા કાકા પાસે ચાડી ખાનાર રજનીકાંત જ હોવો જામશે. વારૂ, મને તેનો સ્વભાવ કહીશ ? તેનો ધંધો કહીશ ? આજ સુધી તે કેવી રીતે જીવન વીતાવતો આવ્યો છે, તેની મને વિગત આપીશ તો હું તને સાબિત કરી આપીશ કે, એઓ સાહેબજ સાધુના સાલ્લામાં જીવતાન બની ચૂકેલા છે !”

“સાબિતીઓ વિના હું તારી માફક રજનીકાંત ઉપર શક લાઇ જઇ શકતો નથી. હું તો એટલુંજ સમજું કે, આખરે તે મારો ભાઈ છે—”

“ભાઈ કે કસાઈ ?” નંદકિશોરે અધવચ ટાકુંકા પૂર્યો: “ભાઈ છે તેમાં શું શક ગયું ? ઠેક રામાયણના કાળથી માંડીને આજ પર્યંત ભાઈએ ભાઈનાં ગળાં રેંચાના દાખલાઓ આ દેશમાં બનેલા છે. વાલી અને સુગ્રીવ ભાઈઓજ હતા. દારા સુજ વગેરે પશુ ઐમારંગજેબના ભાઈઓ હતા. રાજારામ અને રાંભાજી પણ ભાઈઓજ હતા. હજી કેટલા દાખલા આપું ? ભાઈ કલા એટલે ભાઈજ રહ્યા એની શી સાબિતી ? પણ તું મને જરાક તરફી લાઇને એ તારા ભાઈનું જીવનવૃત્તાંત ટુંકમાં કહેને ? પછી હું તને સાબિતીઓ આપું.”

પડીબર દિવ્યકુમાર ખેદજનક અને વિચારશીલ મુદ્દા પારણ કરીને બેસી રહ્યો અને પછી માથું ધુણાવીને બોલ્યો: “ના ના,

એના જીવનવૃત્તાંત ઉપરથી તો તેને મારા ઉપર દ્રેષ હોય એમ બિંદુબલ સાબિત થતું નથી. છતાં સાબળ. તેને અંગ્રેજી છટ્ટી ચોપડી બણી રહ્યા પછી એવી ધૂન ઉત્પન્ન થઈ કે, ખસ બાણવું નથી. નોકરી કરવી છે. કાકાએ તેને સમજાવ્યો કે, તને નોકરી કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. પણ તેણે માન્યું નહીં. કાકાએ તેને સખ્ત મન ઇ કરી કે, મારા કુટુંબનો માણસ નોકરી કરે એ હું પસંદ કરતો નથી માટે ન બાણવું હોય ન બણીશ; પરંતુ નોકરી તો નજ કરીશ. રજનીકાન્તે માન્યું જ નહીં. એક રાત્રે તે જાનોમાનો ધરમાંથી નાશી ગયો. થોડાક દિન બાદ અમને ખબર મળી કે, તે એક વેપારીને ત્યાં રૂ. ૧૦ ના માસિક પગારથી નોકરીએ રહ્યો છે. કાકાએ તેને કહેવરાવ્યું કે, નોકરી છોડી દે અને ઘેર પાછો આવ પણ બાઈ એકના બે થયા નહીં. ખસ. તે પછી તે નોકરી કરે છે. આજકાલ કરતાં લગભગ ચારેક વર્ષથી તે નોકરી કરે છે. અત્યારે કદાચ તેના પગાર વધીને ૮૦ થી ૯૦ રૂપિયાનો થયો હશે.”

“વારૂ” નંદકિશોરે પૂછ્યું: “તે સ્વભાવે હડિલો છે, એમ આ ઉપરથી સાબિત થયું. તેની પ્રકૃતિ ખીણ રીતે કેવી છે? તમારે ઘેર તો તે આવળ કરતો હશે.”

“ના. તે નાશી ગયો છે ત્યાર પછી અમારે ત્યાં આવ્યોજ નથી.”

“અર્થાત અતડો અને મૂર્ખ! વારૂ, તે જૂદો રહીને કદાપિ તારા ઠાકાનું કાઢને મહેંચે જુકું બોલતો હોય, એમ તેં સાંભળ્યું છે?”

“મને ખાસ ખબર નથી.”

“કાંઈ ફિકર નહીં. તેં આપેલી વિગતો ઉપરાંત હું એ જાણુવા માગું છું કે, તે તમારી સાથે રહેતો હતો તે દરમિયાન ઇર્ષાળુ, મિનજી કે કોધી માલુમ પડ્યો હતો? ધરમાં એકાદ ચીજ બધાંને આપવામાં આવે ત્યારે પોતાને મળેલી ચીજમાં અસંતોષ ખતાવીને વધારે માગે, અથવા કંકાસ કરે એવો તેનો સ્વભાવ હતો?”

જરાકવાર વિચાર કરીને દિવ્યકુમારે કહ્યું: “હા. એવું તો કાંઈક ખરૂં. દાખલા તરીકે, દુધના પ્યાલા અને, જ્યોત્સ્નાને અને તેને આપવામાં આવે ત્યારે જો તેનો પ્યાલો જરાક ઉંડો હોય તો તે ધધિલ કરી મૂકતો. આવીજ રીતે ખીણ કેટલીક બાબતેમાં કરતો.”

“ખસ. હવે એ ઉપરથીજ હું મારી સાબિતીઓ તારી

આગળ રજૂ કરે છું. તે નારાજ થઈને ધરમાંથી નાશી ગયો હશે. તેને ઝોલું આવી હશે કે, મારાં માખાપ નહીં એટલે આ ઠાકાને પનારે હું પડ્યો અને તેને ત્યાં મારી સગવડો જળવાતી નથી. તે અંદરખાનેથી ઇર્ષાળુ, ક્રોધી અને અસંતોષી હોવો જોઈએ. નોકરીએ વળગ્યા પછી તે હામ શોધતો હોવો જોઈએ કે, હવે ક્યારે તક મળે તે કુટુંબના કોષ્ટકની ઉપર કાકાનો ક્રોધ ઉછળી પડે એવો રંગ જમાવું. તારાં છિદ્રો તે જાણુવા પામ્યો હશે અને તે જાણીને તેણે તારા કાકાને જરૂર જણાવ્યાં હશે. આમ કરીને હવે તે ઠાકાનો પ્રિય થવા મથતો હશે. ”

“ કદાચ એમ હોય. પણ મને એ ઉપરથી તેના પ્રત્યે કાંઈ શક ઉત્પન્ન થતો નથી. ”

“ બોળા કુમાર, તારી સમજમાં એ નહીં ઉતરે. પણ ચાલ, લગાવ શરત કે તેજ ચાડી ખાનાર છે એમ હું પકકે પાયે ખાતમી લાવી આપું તો તું કેટલા રૂપીઆ હારી જાય ? ”

“ થયું. આખરે આવી આવીને શરત ઉપર આવ્યો ! મિત્ર, તારી આ શરત લગાવવાની ધૂન તું ક્યારે મૂકી દેશે ? ”

“ સોનાપુર જઈશ ત્યારે ! ” એટલામાં ધડીઆળમાં છના ટકારા પડ્યા તેથી તે એકદમ બોલ્યો : “ ચાલ, ચાલ, હવે રહેવા દે એ બધી જીકર ! સિનેમામાં જવાનો વખત થયો. ત્યાંથી આવ્યા પછી બધી પંચાત કરીશું—”

તેણે આ વાક્ય પુરું કર્યું એટલામાં તે ખંડમાં એક ત્રીજો યુવક આવી ચઢ્યો. તેને જોઈને દિવ્યકુમારે કહ્યું : “ કાણુ જમદીશ ? ક્યાંથી બૂલો પડ્યો ? ”

તે આવનાર યુવકને જોતાં કોષ્ટ તટસ્થ તરતજ કહી શકે કે, તેનો દેખાવ, તેની વાણી વગેરેમાં અને આ બે યુવકોનાં દેખાવ વાણી વગેરેમાં આસ્માન જમિનનો તફાવત હતો. જમદીશના મ્હોં ઉપર શાંતિ અને નમ્રતાનો ચોખ્ખો ભાસ હતો. તેનો પોષાક સાદો હતો. ખાદીનો કોટ; જાડું પણ સ્વચ્છ ધોતિયું; ખાદીની ટોપી તથા સાધારણ જાનનાં ચંપલ તેણે પહેરેલાં હતાં. તેના હાથમાં એક રાગગતું બૂંગળું હતું. નંદકિશોરની ફેશનેમન “ ટીપટોપ ” થી તો આ પોષાકમાં વિરૂદ્ધતાજ હતી; પણ દિવ્યકુમારના મ્હોં ઉપરની ખાધેલપીધેલ યુવકના જેવી લાલી જમદીશના મ્હોં ઉપર નહોતી

જગદીશે એક ખુરશી ઉપર બેસતાં બેસતાં કહ્યું: “ ત્રણેક દિવસથી આપણે મળ્યા નહતા એટલે આજ તપાસ કરવા આવ્યો. વળી જ્યોતિર્મયી બહેનનો સંદેશો લાવ્યો છું. કમળનયન કાકાની લક્ષામણુ લાવ્યો છું અને કાન્તા કાકીની વિનંતિ કહેવા આવ્યો છું કે, કેમ હમણાં દેખાતા નથી ? ”

નંદકિશોરે અત્રે કહ્યું: “ અરે મિસ્ટર, આ સાહેબ એ લોકોનીજ ભાજગડમાં ત્રણ દિવસથી પડ્યા છે. તેઓને દર્શનનો લાભ દઈ શક્યા નથી; પણ હૃદયમાં તો તેઓને લગતાજ ખ્યાલ રાખીને પોતાની સર્વ સંપત્તિ તથા દંધને ફરી પાછા કરી આપ્યા છે—”

“ હેં ? શું ખરી વાત, કુમાર બાપ ? ”

“ હા. મિત્ર જગદીશ, આજથી હું તારી કાઠિમાં આવ્યો છું. જગતનાં ગરીબજનોને મારો સંદેશો કહે જે કે, આજથી એક શ્રીમંતપુત્ર તેઓની સમાન કક્ષામાં દાખલ થયો છે ! ”

નંદકિશોરે અત્રે પોતાનાં બહાર જવાનાં કપડાં પહેરી લઇને કહ્યું: “ દિવ્યકુમાર, તું પાછો લેકચર કરવાની શરૂઆત કરવા ક્યાં મંડ્યો ! ચાલ, આવે છે કે પછી હું જાઉં ? ”

“ મિત્ર, અત્યારે તો મને માફ કર. મારું ચિત્ત અત્યારે મુંઝાઇ ગયું છે. જગદીશ આવ્યો છે એટલે હું તેની સાથે વાતો કરીશ. ”

“ વેત્ર ! તો સાહેબજી, તા પછી મળીશું. ” આમ કહીને ડાસનના બૂદનો ચરરાટ બોલાવતો નંદકિશોર તે ખંડમાંથી બહાર પડ્યો.

ક્ષણભર એ ખંડમાં શાંતિ પથરાઇ રહી. દિવ્યકુમારને જગદીશે પૂછ્યું: “ બાપ, આટલી બધી ચિંતાતુર સ્થિતિમાં તમે શી રીતે આવી ગયા ? ”

“ નહીં. ચિંતાતુર સ્થિતિ છે જ નહીં. રાજપુષ્પીથી મેં આ સ્થિતિ સ્વીકારી છે. ” આમ કહીને તેણે પુનઃ જગદીશ આગળ, નંદકિશોરને કહી હતી તે બધી વિતક કહી સંભળાવી.

“ મારે તમને મુખારકમાદી આપવી કે દિક્ષાપ્રો આપવો, એ હું સમજી શકતો નથી. જે ઉદ્ધાત લાવનાથી તમે સંપત્તિનો ત્યાગ કર્યો છે તે હું વખાણું છું. પણ તમારા જેવા કામળ યુવકથી જન્મનાં ત્રિવિધ દુઃખો કેમ સહી શકાશે, એ વિચારથી હું ખેદ પામું છું. ”

કરસનદાસ સોલિસિટરે કહેલાં વેણુ અને દિવ્યકુમારને યાદ આપ્યાં. તે હસ્યો અને ખેદરહારીથી બોલ્યો: “ તારો ખેદ નક્કમો છે. જેમ તું જીવન જોગવે છે; જેમ ખીજ મજુરો, મજુરી કરીને જીવન વીતાવે છે તેમ હું શી રીતે નહીં વીતારી શકું ? ”

ડોકું ધુણારીને જમદીશે કહ્યું: “ એ કામ તમારાં નહીં ! યુનિવર્સિટીના શિક્ષણોપેત દિવ્યકુમારજી ! તમને અપાતા શિક્ષણે તમને બેહાલ બનાવેલા છે. જમતમાં જો કાંઈ પણ નિરૂપયોગી હોય તો તે તમે લોકો છો. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ માટે તમે તમારી કાયાઓ ગાળી નાંખી છે. તમે એમ કરતાં એવા માંચકાકલા બની બની ગયા છો કે, દશ શેરનું વજન ઉંચકીને ધોરીખંદરથી તમારી કાલેજ સુધી તમારે ચાલવું પડે તો જરૂર થાકી જવ છો અને તેથી ટ્રામ કે ટેક્સીમાં બેસી પડો છો. આ તો તમારાં શરીરની વાત થઈ. પણ તમારાં મગજ ? ભાઈ, તમે યુનિવર્સિટીનાં શિક્ષણ લેનારાઓનાં મગજ ખવાઈ ગયલાં હોય છે. શેક્સપિયર, શૅકી, ભવભૂતિ કે કાળિદાસ તમને રોટલા માટે તૈયાર કરી શકતા નથી. સાધારણ જુદિવાળા બ્યવહાર માણસો જે કામો કરી શકે છે તેમાં તમને ગમ પડતી નથી. તમે સતત છ કલાક કામ કરવાથી જરૂર કંટાળી જવ છો. આવી તમારી હાલતમાં ગરીબ લોકો કિંવા કારીગર લોકો જેટલું નાણું તમે માસ કરી શકો કે કેમ એની મને શંકા છે. ”

દિવ્યકુમારે કહ્યું: “ યુનિવર્સિટીનાં શિક્ષણ લેનારાઓ ઉપર તું નિરર્થક વાગ્માણુ છોડે છે. શું અમે નિરૂપયોગી જ છીએ ? ”

જમદીશે જવાબ દીધો: “ મારું કહેવું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજો. યુનિવર્સિટીમાંથી સંખ્યામંથ ગ્રેજ્યુએટો બહાર પડતા હોવાથી તેઓ પોતાના જ બિવિખ્યતા બાધક થઈ પડે છે. કેવળ ચોપડીઓનાં થોથા-અને તે પણ કાંઈ ઉત્તમ ધંધામાં કામ લાગે એવાં નહીં-માં રમ્યા પમ્યા રહેલા તમે લોકો શાં ઉપયોગી ધંધાદારી જીવન ગાળી શકો તેમ છો ? કદાચ તમે શાળાઓમાં શિક્ષકો થઈ શકો. સરકારી ખાતામાં કારકુનો થઈ શકો; પરંતુ તેમાંયે આજકાલ કેટલા બધાઓ ઉભરાઈ ગયા છે ? કુન્નર ઉદ્યોગનું જ્ઞાન તમને આપવામાં આવતું ન હોવાથી તમે કેવળ નોકરી ઉપરજ લક્ષ રાખો છો. આથી તમારી સ્થિતિ કદોડી થઈ પડે છે. તમને ઓછા પમાર પાલવતા નથી. લોકોને વધુ પમાર આપવા પડવડતા નથી. પરિણામે તમને કાંઈ

ધંધા સુઝતા ન હોવાની લોકો પાસે આજીજીતી અને લાચારીથી તમારે જોજી પગારે નોકરી સ્વીકારવી પડે છે. તમારાં જીવન એમાંજ વીતે છે. હવે કહો, તમારી નિરૂપયોગતા ખરી કે નહીં ? તમારો અંગત દાખલો લ્યો. આજ સુધી તમે તમારા કાકા પાસેથી માસિક ૩૫૦ રૂ. મેળવતા. હવે એ બંધ થશે. શું તમને અત્યારે તેટલો પગાર કોઈ આપશે ? લાગ્યેજ તમને ૫૦ કે ૬૦ રૂપિયા મળશે. કહો, અહીં તમારી નિરૂપયોગતા સાબિત થઈ કે નહીં ? જો આજ સુધી તમે કોઈક હુન્નરનું જ્ઞાન લીધું હોત તો જરૂર અત્યારે તેમાં તમે પાવરલા બની ગયા હોત અને તમને જીવનની સારી શરૂઆતનો લાભ મળત. ”

“ કાગ્યો કરવાનો મને શોખ છે. તો શું એ કાગ્યોનો સમૂહ છપાવીને હું સારાં નાણાં ઉત્પન્ન કરી શકું નહીં ? ”

“ આ દેશમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષા બોલતા દેશમાં તો તમે કાગ્યોનાં પુસ્તકોમાંથી કમાણી કરી શકો નહીં. સાહિત્યપ્રવૃત્તિથીજ માત્રદાર થવાની આશામાં લાગ્યેજ કોઈ ગુજરાતી સફળતા મેળવી શકે. આ કાંઈ લાંબક જર્જન કે અર્થિલનો દેશ નથી કે જેમાં તેઓના લેખોની માફક હજારો પૌંડ આપવા કોઈ પ્રકાશક તૈયાર થાય. એટલે મેં આગળ કહ્યું તેમ ૫૦ અને વધુમાં વધુ ૭૦ ની માસિક નોકરી સિવાય તમે યુનિવર્સિટી શિક્ષણોપેત યુવકોને માટે અન્ય કોઈજ આરો નથી. ”

દિવ્યકુમારે વિચારશીલ મુદ્રાથી કહ્યું : “ તમારું કહેવું મને ખરું લાગે છે, પણ હું—”

“ કહો, કહો, શા માટે ખચકાયા ? શું તમે એમ કહેવા જતા હતા કે, તમે કોઈ બીજી રીતે નાણાં પેદા કરીને જીવન ગુજારી શકશો ? કંઈ બીજી રીત ? હા. એક છે. અપ્રમાણિકપણની—અધર્મની અને અનીતિની રીત ! લાંબ, તમારી આગળ ચિંતાનો મોટો વિષય ખડો થયો છે; પણ તમે તેથી મુંઝાઓ એ હું પસંદ કરતો નથી. ધીરજ રાખો. અત્યારે આપણે આ વિષયમાં વિશેષ વિચાર નહીં કરીએ, પણ હું મનન કરી જોઈને તમને જરૂર કોઈ સારો માર્ગ બતાવીશ કે જેથી તમે સુખરૂપ જીવન જ વીતાવી શકો. ”

“ અત્યારે તો મને એવા બધા રસ્તા બંધ થયલા લાગે છે. ભલે, આહે તે થાવ. પણ હું કાંઈ કાકાજી પાસે હવે એમ કશુંક કરવા જવાનો નથી કે, અર્થેતિને હું તજી દઉં. ”

“ બેશક નહીંજ. એવું કરવાની સલાહ હું તમને નથી આપતો; પણ—”

“ પણ શું ? ”

“ પણ મને એક શંકા થાય છે. જ્યોતિ બહેન તમને ચાહે છે એ વિષે તમને પક્કી ખાત્રી છે ? ”

“ હા. પક્કી ખાત્રી છે. ”

“ તમારી શ્રીમંતાઇને ખાતરજ તેઓ તમને પહેલાં ચહાતાં હોય અને હવે તમે ગરીબ થયા એમ જાણીને તેઓ તમારી સાથે લમ કરતા ના પાડે તો ? ”

દિવ્યકુમાર આ સવાલથી ચોક્કસ ચોંક્યો. જગદીશ કહ્યું: “ જગત્ વિચિત્ર છે તેથીજ મેં આ સવાલ કર્યો છે. પૈસા વિનાના માણસને જગત્ પશુવત્ લેખાતું આવ્યું છે. જેમ શુષ્ક આમ્રવૃક્ષને ફાયલ તજી જાય છે; જેમ જળ વિનાના સરોવરને માછલી તજી જાય છે; જેમ ગરીબ બની ગયેલા શેઠને તેના નોકરો છોડી જાય છે તેમ આ કલિકાલનાં સ્ત્રીપુરુષોનું પણ સમજવાનું છે. પૈસા વિનાના વરને પરણવા તૈયાર થનાર કન્યા અથવા કન્યાને પરણાવનાર મામાપો આ વિશાળ જગતમાં બહુજ થોડાં હોય છે. તમારા દાખલામાં શું બનશે, તેની મને ચિંતા થયાં કરે છે. ”

“ એક રીતે તારી ચિંતા ખોટી નથી. તેં પૂછેલા દષ્ટિ-ખિન્દુથી મેં વિચાર કરેલો નથી; કિંવા જ્યોતિ કે તેનાં માતપિતાની દસોટી કરી નથી—”

“ આથીજ મેં તમને સૌથી પહેલાં કહ્યું હતું કે, તમને મુખ્ય-રકબાદી આપું કે દિલાસો આપું ? જો કે મેં તમારી આગળ એ બંને મુદ્દાનાં કારણો જૂદાં રજૂ કરેલાં છે પણ તમારી હકિકત સંબંધિયા બાદ મને સાચી પહેલો વિચાર એ આવ્યો હતો કે, કન્યા કિંવા કન્યાનાં મામાપ હવે શું કરશે ? ”

“ હું તેઓના વિચારથી આવતી કાલે જરૂર વાકેફ થઇશ. ”

“ મિત્ર, માહું ન લગાડશો. પણ એ વિચારથી વાકેફ થવાની જરૂર, તમારા કાકાશ્રીને જવાબ દેતાં પહેલાંજ ઉભી થઇ હતી. કન્યા પક્ષ મક્કમ હોય અને ચાહે તે સ્થિતિ સહન કરવા રાજી હોય તો પછી જગત્ જખ મારે છે પણ જ્યાં તેની વસ્તુસ્થિતિ હોતી નથી ત્યાં તમારા જેવું પગલું અવિચારી થઇ પડે છે. બાઇ, તમારામાં

આવું અવિચારીપણું મેં અનેકવાર અનુભવ્યું છે. જુઓ, નંદકિશોર-ભાઈની સોજત છોડવા મેં તમને કેટલાકવાર કહ્યું છે ? મેં તમને ચેતવણી આપી છે કે, તે તમને ખુવારીના ખાડામાં નાંખશે. અને તમારો હવેનો અનુભવ શો છે ? જુઝાર અને ઘોડોડોડની શરતની ક્ષત તથા નાટક સિનેમાઓ જોવાના શોખ તમને ન હોત અને જેટલાં નાણાં એ કુમાર્ગે ગયાં તેટલાં તમે જળથી રાખ્યાં હોત તો આજ તમારી પાસે એક મોટી રકમ ફાજલ હોત ! કમનસીબે દૂધ ટોળાઈ ગયું છે ! અને તે ઉપર વિલાપ કરવો નકામો છે ! હું તમને વધુ ત્રાસ નહીં આપું—”

“ ના. ના. જગદીશ ! મને કહેવાનો તને હક છે. તું કહે. હું જરૂર સાંભળીશ. ”

“ તમારો આજાર માનું છું; પરંતુ કુમારભાઈ, અવિચારી રહી તે માટે હવે વિલાપ કરવો નકામો છે. માત્ર જે બ્યાનમાં રાખવાનું છે તે એ કે, હવેથી બધાં કામ વિચારપૂર્વક જ કરવાં. જે બાજુ બગડી છે, તે સુધારવા ચત્ન કરવો અને નિર્દોષ, નીનિમમ તેમજ સુવિચારયુક્ત જીવન ગાળવું. ભાઈ, મેં રોજ તમને આ વાતો કહેલી છે; પણ આજ પુનઃ કહું છું તેનું કારણ એ કે, આ ખરો પ્રસંગ આવ્યો છે કે જેમાં તમને જરૂર ચાનક લાગશે. ”

“ મિત્ર, હું મુંઝાઈ ગયો છું. જે વિચાર તેં મરા મગજમાં દાખલ કર્યો છે તે હું ભૂલી જઈ શકતો નથી. જ્યોતિનું ચિત્ત મારે તપાસવું છે. તેનાં માઆપની ઇચ્છા જાણવી છે. ચાલ, અત્યારેજ તેમને ઘેર જઈશું ? ”

“ ના. મુંઝાયલા મગજે કદી પણ કોઈ ગંભીર કાર્ય કરવું ન જોઈએ. હવે થોભ્યા છો તો બે દિન વધુ થોભી જવ. આરતી શનિવારની શરતમાં તમારું પરિણામ જાહેર થઈ જાય તે પછી તમે તેઓને મળજો. કદાચ તમને તેઓના જવાબ પછી કાંઈ ઔર રસ્તો સુઝશે. ”

“ હી...ક. એમ કરવામાં પણ વાધો નથી ”

“ ભાઈ ! હવે હું રજા લઉં. મેં કહ્યું છે તે બધું લક્ષમાં રાખજો. મારા પર ગુસ્સે ન થશો અને કૃપાદષ્ટિજ રાખજો. ”

જગદીશનો હાથ ઝાલીને દિગ્ગજ કુમારે કહ્યું: “ મિત્ર, તારા ઉપર હું ગુસ્સે થાઉં એમ બને ? ના. હું સમજું છું કે, સ્વાર્થી

લોકો હમેશાં માણુસની ખુશામદ કરે છે; પણ તારા જેવા નિઃસ્વા-
ર્થીઓ તો જે સત્ય હોય છે તે ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દે છે. આખીજ
હું તારા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ધરાવું છું. મને લગારે માફું લાગ્યું નથી
માટે એ મુદ્દામાં નિશ્ચિંત રહેજે.”

પરસ્પર વંદન કરીને બન્ને જણ વિખૂટા પડ્યા.

દિવ્યકુમારના આ બે મિત્રોની પ્રકૃતિથી ચતુર વાચકવ્રન્દ
હવે માહિત થઇ ચૂક્યા હશે. આમમાં ઇન્ધન હોમવાની નંદાકશૌરની
પ્રકૃતિ અને સત્ય વસ્તુસ્થિતિ સાદ્ સાદ્ સમજાવી દેવાની જમદીશ-
ની પ્રકૃતિ—આ બે પ્રકૃતિઓની હરિદ્રાઇ વચ્ચે દિવ્યકુમાર આજ
કાલ ઝોલાં ખાઇ રહ્યો છે! તે પોતે ભોળા છે અને એ ભોળા
ભાવને લીધે તે ધણીવાર ગુન્ચવણમાં પડી જાય છે કે કિયે માર્ગે
જવું? તેને જમદીશની સલાહોમાં હમેશાં નીતિના રાહ જણાયા છે.
જમદીશમાં સહૃદયતા અને રનેહવિરશતાનું આકર્ષણ છે; પરંતુ
નંદાકશૌરનું આકર્ષણ ઔર પ્રકારનું છે. તે જમાનમાં મીઠો અને
અને હમેશાં હસમુખો છે. વારંવાર અનીતિના રાહે તે જાય છે
અને તેમાં દિવ્યકુમારને ધસડી જાય છે. પરંતુ જે દિવ્યકુમાર મુંઝાય
છે તો તરતજ તે તેને નાણાંની મદદ કરીને તેનું આકર્ષણ કરી લેછે આથી
તેની દોસ્તી તે તજી શકતો નથી. કેશનની દિસિયારીમાં ફસાયેલો
નંદાકશૌર પોતાની પાસે હમેશાં ચલણી નોટોના ચોડેચોડા રાખે છે.
આડે દશે દિવસે તે પોતાના શ્રીમંત પિતા પાસેથી નાણાં મંગાવતો
જ રહે છે અને તેનો પિતા તે મોકલતોજ રહે છે. દિવ્યકુમારને
આજ સુધી માસિક રૂ. ૩૫૦ તેના કાકા તરફથી મળતા. યુવાની
ઉન્માદિની હોવાથી નેકી કરતાં બદીને રસને તે ઝટ સરી પડે છે.
આ નિયમે મીઠાભોલો નંદાકશૌર જ્યારે ને ત્યારે નાટક સિનેમાઓમાં
જતો ત્યારે દિવ્યકુમારને પોતાની સ.થે આવવા આમ્રહ કરતો. કાઠવાર
પોતે ટિકિટોના પૈસા કાઢતો તો કાઠવાર દિવ્યકુમાર કાઢતો. આમાં
કેટલીકવાર એમ બનતું કે, દિવ્યકુમારની આવક બાધેલીજ હોવાથી
તેની ખર્ચી મહિનાની અધવચમાં ખૂટી જતી. એ વખતે નંદાકશૌર
તેને નાણાં ધીરતો. શરૂઆતમાં તેઓ નાટક સિનેમાઓજ જોતા
પણ પછી વાત વધવા પામી. અલ્પબેલી મુંબઇ નગરીમાં યુગપથી
વેશનઅગ્રા, એના બાવલોવા, મોડ એલન જેવી નાચનારીઓ
આવતી ત્યારે આ બે મિત્રો તેમના પ્રત્યેક નાચમાં હાજર રહેતા જ!

નંદકિશોરને સંગીતનો શોખ હોવાથી દેશી નાચનારીઓ અને માયન કરનારીઓની મુલાકાતે પણ તે દિવ્યકુમારને ઘસડી જતો. આમ નાચ ને ગાનતાનમાંથી તેઓ જુમારની હતે પણ ચઢ્યા હતા. એકવાર એક મહિનાની ૨૫ મી તારીખે દિવ્યકુમાર પાસે નાણાં થઈ રહ્યાં અને ફર મહિનાના નિયમ પ્રમાણે તા. ૨ જીએ તેના કાકા તરફથી મનિઓર્ડર આવતો હોવાથી વચ્ચે ૬-૭ દિવસનો ગાળો રહ્યો; તેથી તેણે નંદકિશોરને પૂછ્યું : “ મિત્ર ! પચાસેક રૂપીઆ આપીશ ? ”

નંદકિશોરે કહ્યું : “ કેમ, આ મહિનાની ખર્ચા અત્યારથીજ ખલાસ થઈ ગઈ ? ”

“ હા, પણ શી દિફર જેવું છે ? બીજી તારીખે આપણો મનિ-ઓર્ડર આવવાનોજ. ”

નંદકિશોરે ગંભીર મુદ્રા કરીને કહ્યું : “ તું તો ખરેખરો પરતંત્ર ! મોટા ઝરોનેટનો વારસ હોવા છતાં પણ તારે આ પરતંત્રતામાં રહેવું પડે છે એ મને ઠીક લાગતું નથી. ”

“ અરે, એમાં પરતંત્રતા શેની ? ”

“ કેમ ? પરતંત્રતા સતતવાર ! ખાંધેલી રકમ જ ખરચરી પડે અને અધવચ ખૂટે એટલે ઉછીનાં નાણાં લેવાં પડે-એ પરતંત્ર દશા નહીં ? આજ તો ઠીક છે કે, હું નાણાં આપી શકું તેમ હું પણ હું બહારમામ ગયો હોઉં તો તારી શી દશા ? મને પૂછે તો, આપણે નાણાંની સેર ચાલુ રહે એવી એકાદ પ્રવૃત્તિમાં પડીએ. ”

“ એવી પ્રવૃત્તિ છે ક્યાં ? આપણે કાંઈ નોકરી કરવા જવાના હતા ? ”

“ ના. ના. ચાલ, આજે હું તને એક સ્થળે લઈ જાઉં. ત્યાંથી નાણાંની સેર આવે છે કે નહીં, તે અનુભવ્યા પછી મને તે વિષે તારો અભિપ્રાય આપજો. ”

આમ કહીને તેણે રૂ. ૫૦) દિવ્યકુમારને આપ્યા અને તેઓ બન્ને એક જુમારખાનામાં ગયા. બેસક, અહીં નાણાંની સેર પણ હોય છે અને નાણાંની ખુવારી પણ હોય છે ! નંદકિશોર ખરે નિવડ્યો ! પ્રથમ દિને દિવ્યકુમાર ૫૦ ના ૧૦૦ પેદા કરી લઈ્યો. બસ, અહીંથી તેને જુમારની હત લાગી. હારે જીતે વળી જીતે હારે-એવો અસ્તોદ્યની ઘટમાળનો ક્રમ ચાલ્યા કર્યો. નંદકિશોરે એ પછી દિવ્યકુમારના લોકની માત્રા વધારી. ઘોઠરીઓમાં નાણાં ભરવાં

લાગ્યાં; એ પછી ઘોડોડની શરતમાં નાણાં જવા લાગ્યાં. આમ અનીતિના બધા રસ્તાઓએ દિવ્યકુમારનાં નાણાં, નંદકિશોરનાં નાણાંની સાથેજ દોસ્તી કરતાં જવા લાગ્યાં !

એક છેલ્લી વસ્તુસ્થિતિ, દિવ્યકુમારના કામ સાથે જે વાતચિત પ્રથમ પરિચ્છેદમાં વર્ણવી છે તે મુજબ બની રહી: એટલે કે તે ત્રણ હજાર રૂપીઆ ભુગારમાં હારી ગયો હતો. એ બદલ તેણે પોતાની ચારસોની વીંટો દેવામાં આપી હતી અને બાકીનાં નાણાં ભરપાઇ થયાં ન હતાં. મહાલક્ષ્મી ખાતે થતી ઘોડોડની શરતમાંથી તેણે આ નાણાં મેળવવા ધાર્યાં હતાં.

હવે આપણે જોઇશું કે, તે શરતમાં જીતે છે કેંવા હારે છે ?

જગદીશને અને દિવ્યકુમારને એકવાર અજબ સંયોગમાં ઓળખાણ થઈ હતી. ચોપાટી તરફ સાંજને ઉઠે દિવ્યકુમાર એક દિન મોટરમાં બેસીને ફરવા જતો હતો. ત્યારે અચાનક તેની મોટર નીચે એક યુવક આવી ગયો હતો. તેને એ અકસ્માતમાં કેટલુંક વાગ્યું હતું પણ એ અકસ્માત પ્રાણહાતક નહોતો. જ્યારે દિવ્યકુમારે જોયું કે, એક યુવક પોતાની મોટર નીચે આવી ગયો છે, ત્યારે મોટર અટકાવવાની તેણે તેને મોટરમાં ઉચકી લીધો અને પોતાના ઓળખીતા એક ડાક્ટરની ખાનગી હોસ્પિટલમાં તેને રાખ્યો. ડાક્ટરે આશાસન આપ્યું અને તે યુવકને પંદરેક દિવસ સુધી તે હોસ્પિટલમાં સારવાર માટે રાખ્યો. આ પંદર દિવસો દરમ્યાન હરેરાજ દિવ્યકુમાર તે યુવક પાસે આવતો. ધીરે ધીરે તેઓ બન્ને વચ્ચે પરિચય શરૂ થયો. તે યુવક એક ચિત્રકાર હતો. એક ખાનગી ચિત્રાલય રાખીને તે ચિત્રો દોરતો; દુકાનદારોનાં પાટીમાં ઉપર નામો લખી આપતો; નાટકોના પડદાઓ પણ ચીતરતો અને ફોટોગ્રાફીનો કંધો પણ કરતો. આ ચિત્રકાર તેજ જગદીશ ! દિવ્યકુમાર અને જગદીશ વચ્ચે પરિચય વધતાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. જગદીશ સાંજે થમા પછી દિવ્યકુમાર કબેજાં ખીજે કે ત્રીજે દિન તેના ચિત્રાલયમાં જતો અને અનેક વિષયો ઉપર તેની સાથે વાતો કરતો. ચિત્રકારને ત્યાં અનેક અંગ્રેજી નવલકથાઓ હતી; અનેક ચિત્રમુક્ત મસિકો હતી. એ સર્વનાં અવલોકનથી દિવ્યકુમારને ઇંગ્લિશ સમાજ પ્રત્યે, તેના શિક્ષણે પ્રત્યે અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના તે સમાજના કિંદેશ પ્રત્યે મોહ ઉપજ્યો. હિંદુ સમાજ તેને ઇંગ્લિશ સમાજ જેટલી કિંમત ધ્યામાં ન લાગ્યાથી તેને તે કક્ષાએ લાવવાના મનોરથ, તે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં

રચવા લાગ્યો. હવે જમદીશ અને દિવ્યકુમાર બંને પરમપ્રિય મિત્રો બન્યા છે અને દિવ્યકુમાર સ્પષ્ટપણે નિહાળી શક્યો છે કે, જમદીશના હૃદયમાં પોતાને માટે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છે. દિવ્યકુમાર જોઇ શક્યો છે કે, આના જોવો વિશુદ્ધ હૃદયનો અન્ય કોઇ મિત્ર આજ સુધી પોતાને મળ્યો નથી.

પરિચ્છેદ ૪.

શરતમાં પરાજય !

મહાલક્ષ્મીની ઘોડોડોડની શરતનો શનિવાર પૂરો થયો છે. સાયં-કાલ પડી ચૂકી છે. શરતમાં જીતેલાઓ હર્ષમાં આવી ગયા છે પણ હારેલાઓનાં હૃદયમાં અંધકાર વ્યાપ્યો છે !

આજની સાયંકાલે ચોપાટી ઉપર દિવ્યકુમારને આપણે વિચાર મગ્ન સ્થિતિમાં બેઠેલો નિહાળીએ છીએ. સામે મસ્ત મહાસાગર મળી રહ્યો છે. આસપાસ વાહનો અને માણસોનો કોલાહલ ચાલુ છે—રે, તે જે બાંક ઉપર બેઠો છે તે બાંક ઉપર પણ કોલાહલ છે ! ત્રણ પારસીના છોકરાઓ મોટેથી વાતો કરતા ઠકા મસ્કરીમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. એ કોલાહલ વચ્ચે કંટાળાભરેલા મનવાળો, અશ્ચાન્ત હૃદયવાળો, દિવ્યકુમાર ઉંચે આંખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને પ્રશ્ન કરે છે : “ મારે શું કરવું ? ” પારસીના છોકરાઓ જાણે તેને જવાબ આપતા હોય તેમ, “ હા હા હ : હ : ” કરીને એક સામટું અટકાસ્ય કરી મૂકે છે ! દિવ્યકુમાર કંટાળા ભરેલી તીક્ષ્ણ નજર તેમના તરફ નાંખે છે.

જમતમાં દુઃખી હૃદયોને આશ્વાસન ક્યાં છે ? પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગમાં દુઃખી હૃદયોને જઇને પૂછો કે : “ તમને આશ્વાસન કોણ આપે છે ? ” સખ્ત ક્રોધભરી નજરથી તેઓ જવાબ દેશે : “ કોઇજ નહીં ! ” દુઃખીપર દુઃખ ધીરે ધીરે આવતાં નથી—એક સામટાં આવે છે. દિવ્યકુમાર આવી દશામાં અત્યારે આવી પડ્યો છે. કોણ જાણે ક્રિયા ચોપડીયામાં તેને પોતાના કાઠ સાથે ચક્રમ્લક ઝરી કે તે પછી તેના પાસા ઉંધા જ ગમડે છે ! મહાલક્ષ્મીની શરત-માંથી તેને કાંઇજ મળ્યું નથી ! તેણે સખેલી મોટી મોટી આશાઓ,

રમવાનાં પતાંના કિલ્લાની માફક, એકાએક તૂટી પડી છે ! ચોપાસ આજ તેને જગત ખાફ લાગ્યું છે. પણ તે તો કાકા પાસેથી વિદાય થયો ત્યારે ખુશમિનજમાં હતો ? જેમ કાકાની માદગીના સમાચાર જાણીને તે નાનામાં નાના નોકરની સાથે પણ ખુશમિનજથી વાતચિત કરતો ઘેર ગયો હતો તેમજ તેમની પાસેથી વિદાય થતી વખતે પણ તેણે હસ્તે હસ્તે પ્રતિકુળ સ્થિતિને વધાવી લીધી હતી ! જ્યોત્સ્ના સાથે દરિયાકિનારે વાતચિત કરતી વખતે પણ તે તો ખુશમિનજ માલુમ પડતો હતો ? ક્યા જોશથી તેણે એ ખુશમિનજ પણ રાખ્યું હતું ? કમી ઉર્મિથી તે આનંદી દીસતો હતો ? હા, “પ્રેમ દેવતાને હું નહીં કાપાયું” એમ કહેતો આપણે તેને સાંભળ્યો હતો. એ પ્રેમદેવતાના પૂજનની ઉર્મિમાં તે હર્ષિત હશે. પણ અત્યારે શું એ હર્ષ તેના મનમાં જગત નથી ? જે પ્રતિકુળ સંયોગોને પણ એદરકારીથી પોતાને માથે તેણે ઝીલી લીધા હતા તે એજ હર્ષને લીધે ઝીલી લીધા હતા. તો હવે તેના હૃદયમાં શું એ હર્ષ નથી ? આનો જવાબ તેની મુખમુદ્રા આપે છે. આકાશ તરફ જોઇને ખિન્ન વદને “મારે શું કરવું ?” એવો પ્રશ્ન કરનાર વ્યક્તિના મનમાં જે હર્ષની ઉર્મિઓ હોય તો તે કદી તેવો પ્રશ્ન કરે ? ત્યારે શું તેને પ્રેમમાં નિરાશા મળી છે ? જગદીશે તેને જે કસોટી કરવા કહી હતી : ઘેડાદોડની શરતના પરિણામ પછી જે પ્રશ્નો જયોતિ અને તેનાં માખાપને કરવા કહ્યું હતું તે શું દિગ્બકુમાર કરી આગ્યો છે ? તેને શું તેના પ્રશ્નોના જવાબ મળી ચૂંક્યા છે ? મુખમુદ્રા તો જવાબ મળ્યા હોય એવો ભાસ આપે છે—ફક્ત તેની વાણીમાં એવું કાંઇ સાંભળવાની તક હજી સુધી કાઢીને મળી નથી. તેના મુખના ઉદ્ગાર વિના કશો અભિપ્રાય આપવાની ઉતાવળ આપણે નહીં કરીએ.

પારસીઓના ઘોંઘાટ અને ધાંધલથી કંટાળેલા દિગ્બકુમારને “મારે શું કરવું ?” એ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મળ્યો નથી. આકાશ તરફ ફેંકેલી દષ્ટિમાં તેણે કાંઇ આશ્નાનું કિરણ ઝીલ્યું નથી. તે ઉઠ્યો અને આગળ ચાલવા લાગ્યો. શન્યમને તે ચાલતો હોય એમ લાગ્યું; કારણ કે તે અચાનક એક માણસને અથડાઇ પડ્યો ! “માફ કરજો મિસ્ટર” એમ તેણે તેને કહ્યું. “કાંઇ નહીં, અરે, કાંઇ વાંધો નહીં,” એમ સામે જવાબ મળ્યો અને તે આગળ ચાલ્યો. રેલ્વેના કોસિંગ આગળથી તે બીજી પાસના રસ્તામાં ગયો. અચાનક એક મોટરે “ભોં ભોં” અવાજ કર્યો; તે અમકીને દૂર

ખસી ગયો. મોટર ચાલી ગઇ. જરાક આગળ વધતાં ડુટપાથ ઉપર ચઢવા જતાં એક પથરો પગ નીચે આવવાથી તે જમિન ઉપર મળ-
ડતો મળડતો રહી ગયો. “ અધુરે મારી સામે થઇ ગયું હોય, એમ લાગે છે ! છટ્ટ ! ” તે બપડયો અને ફિક્કું હસ્યો. ફાતીઆં કરીને તે પુનઃ મળુમળ્યો : “ પણ કોને અહીં દરકાર છે ? ! ”

ડુટપાથ ઉપરજ ચાલતો ચાલતો તે દ્રામના સંગમસ્થાન આગળ ગયો અને એક દ્રામમાં બેઠો. તે ક્યાં જતો હતો ? દ્રામના ટિકિટ આપનારને તેણે “ એપોલો અંદર ” કહ્યું તે ઉપરથી સમજાતું હતું કે, તે એસ્કિન્સ્ટન કોલેજ પાસેના પોતાના મકાને જતો હશે. વીસેક મિનિટના અરસામાં તે પોતાના મકાન આગળ ઉતર્યો. જેવો તે તેના દાદરા ઉપર ચઢવા જાય છે કે તરતજ સામેથી જગદીશને તેણે દાદરે-થી ઉતરતાં જોયો. જગદીશે કહ્યું : “ તમારા બહોલને તો તાળું છે. હું તમારી પાસેજ આવ્યો હતો. ”

“ ચાલ, આપણે અંદર બેસીએ. નંદકિશોર આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. મારી પાસે બીજી કુંચી છે. ”

તેઓ કશું પણ બોલ્યા વિના ઉપર ચઢ્યા અને ખંડનું બારણું ઉઘાડીને અંદર પેદા. એક ખુરશી ઉપર બેસતાં બેસતાં “ ઉફ ! અહુજ તાપ પડે છે, ” એવી ટીકા દિવ્યકુમારે કરી. જગદીશે સ્મિત કર્યું. “ શિયાળાની ઋતુમાં તાપ કેવો ? હાઇ ! તમારી મનોદશામાં ફેરફાર થયો હોય એના ચિહ્ન રૂપે તમારા ઉદ્વેગ છે. ” જગદીશે કહ્યું.

દિવ્યકુમાર ફિક્કું હસ્યો : “ હં. હં. એમજ હશે. ”

થોડીવાર શાન્તિ પથરાઇ. જગદીશ કહેવા ગયો : “ તમે—”

એજ વેળા દિવ્યકુમારના મ્હોમાંથી શબ્દ બહાર પડ્યો : “ જગદીશ ” અને એક સાથે બોલ્યા. અને એક સાથે અટકી ગયા. જગદીશ હસ્યો. પુનઃ થોડીવાર પછી તેણે પૂછ્યું : “ તમે આજ હારી ગયા લાગે છે ! ”

“ હા. બે બાબતોમાં મને હાર મળી છે. ”

વિસ્મિત થઇને જગદીશે પૂછ્યું : “ શું કહો છો ? ! ”

“ સત્ય વાત. ઘોડાદોડની શરતમાં મને પરાજય મળ્યો છે અને પ્રેમની શરતમાં પણ પરાજય મળ્યો છે ! ”

“ ધીરજ રાખો. શાંતિ રાખો. પ્રભુપર શ્રદ્ધા રાખો. ” જગદીશે આશ્વાસન આપવા પ્રયત્ન કર્યો.

“મિત્ર !” ગંભીર સ્વરે દિવ્યકુમારે કહ્યું: “માર વાગ્યાની લોકલક્ષ્માં મહાલક્ષ્મીથી માંડે પરિણામ જાણીને હું મુખાષ્ટ આપ્યો તેવોજ તારી ચાલીમાં ગયો હતો. તારી ઓરડીએ તાળું જોયું. હું જ્યોતિર્મયી મંચીના પિતાની ઓરડીમાં ગયો. માણસનાં મ્હોં જ કાષ્ટવાર શું બનવાનું હોય છે અને શું નહીં, તેની આગાહી આપે છે. જ્યોતિર્મયી પોતે તો નહતી પણ તેનાં માતૃપિતા મકાનમાં હતાં. તેઓએ હંમેશાની માફક મને આવકાર દીધો નહીં. હું તેમની ઓરડીમાં ગયો અને એક પુરશીમાં ખેડો ત્યાં સુધી એ બેમાંથી કાઢતી નજર જ મારા તરફ ગઈ નહીં. કમળનયન છાત્રું વાંચતો હતો. તેની સ્ત્રી હાથુ વીણતી હતી. પુરશીનો ખખડાટ થયો એટલે સ્ત્રીએ મારા તરફ જોયું અને કહ્યું: “આવો.” બસ ! કમળનયન તરફથી કાંઈ પણ સ્વાગતનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો નહીં ! મને અજાણી થઈ. હું આસપાસ જોવા લાગ્યો કે, જ્યોતિ ક્યાં છે ? બંધુ ! મને જ્યોતિ જણાઈ નહીં. દશિક મિનિટ મારે બેસી રહેવું પડ્યું. એ પછી કમલનયનની સ્ત્રીએ કહ્યું: “તમારા કાકાએ તમને કાઢી મૂક્યા, એ જાણીને અમને દિલગીરી થઈ. એ છુદ્ધા પણ કાંઈક વિચિત્ર માણસ લાગે છે. દિવ્ય-કુમારભાઈ ! અમને એ જાણીને ખેદ થયો કે, નાંહક વગર લેવે દેવે તમારા કાકાએ અમને ગાળો દીધી ! અમારે શું હતું જે ? અમે કાંઈ દહાડો તમારા કાકાને ઘેર કાંઈ મદદ માગવા આવ્યાં નથી. અમારું કુટુંબ ગમે તેવું હોય પણ તેમાં તેમને શું ? કાંઈ તેમને અમારું પૂરું કરવું પડતું નથી. વળી, મારી બિચારી જ્યોતિને અને મારા દિયરને પણ ગાળો ચોપડવામાં છુદ્ધાજીએ બાકી રાખી નહીં, એ જાણીને અમને અજાણ્યપ્રીત થઈ છે. સાચું કહેજો, દિવ્યકુમારભાઈ ! આપણે ક્યારે જ્યોતિનાં લગ્નની વાતચિત કરેલી છે ? કાંઈ દહાડો મેં કે એમણે તમારી સાથે વાતચિત કરી હોય, એવું મને તો યાદ નથી.” તેના પતિ સાચું જોઈને તે બોલી: “કેમ બોલતા નથી જે ? જ્યોતિ વિષે આપણે કદી આમની સાથે વાતચિત કરી છે ?”

કમળનયને કહ્યું: “આવી નાજુક બાબતોમાં બહુ ચીકણાવેશ કરવા ન જોઈએ. આ બધું તારે દિવ્યકુમારભાઈને સંલગ્નાવવાની શી જરૂર ? આપણે આપણા રસ્તે અને તેઓ તેમને રસ્તે ! તને એમણે કાંઈ પૂછ્યું નથી અને તું લપલપ કરતી લાંબું લાંબું શું કરવા બોલે છે ?”

કાન્તા બોલી: “વાહ ! તમે પણ જળપરા છો ! વળી હમણાંજ

આપણે તો વાત કરતાં હતાં કે, દિવ્યકુમાર આવશે એટલે અમને કહી દેશું કે, જ્યોતિની વાત તમારે કરવી નહીં. ફરી જાઓ છાપાછા ?”

કમળનયન: “ મેં શું કહ્યું હતું તે તને બરાબર યાદ નથી. વાત એમ છે કે, જ્યોતિનાં લગ્નની વાતચિત તારે ને દિવ્યકુમારભાઈને થઈ નથી; પણ મારી સાથે તો થયેલી છે. હું તો ન્યાયની રીતે બેલાવાનો. મેં બેલાશક તેમને આજ્ઞા આપી હતી; પણ હવે સંયોગે બદલાયા છે. એમના કાકાએ આપણને હલકાં મર્યાં અને તુચ્છકારી કાઢ્યાં, એથી માઈ મન ખાટું થઈ ગયું છે; આથીજ મેં તને ચોક્કસ વખત ઉપર કહ્યું હતું કે-જ્યોતિને દિવ્યકુમારભાઈ સાથે નહીં પરણાવીએ. જોકે તેમનો અને તેમના કાકાનો માર્ગ હવે નિરાળો થયો છે; પણ આખરે એ બે સંબંધીજન રહ્યા. આજે તેમના વચ્ચે વિચ્છેદ થયો છે; પણ કાળાન્તરે એ કાકાને આ ભગીજન વિના ચાલવાનું નથી. સગપણ કદી ભૂંસાઈ જનાર નથી. વખત આવશે ને એ બે પાછા બેગા થશે. એ વેળા જો આપણી પુત્રી તેમના ઘરમાં જાય તો નાહક તેને કલેશકંકાસમાં રહેવું પડે. એ બેલાઈ મયલાં વેણુની અસર દિવ્યકુમારભાઈના કાકા આપણા હૃદય ઉપરથી ભૂંસી શકે નહીં. આપણો તિરસ્કાર કર્યો એ તો નક્કીજ છે. હવે એ તિરસ્કારનાં તીર છૂટ્યાં તે તો છૂટ્યાંજ ! બેલ ખતમ અને બાજી ખલાસ ! દિવ્યકુમારભાઈ ! તમારે આ ઉપરથી માઈ લગાડવાનું નથી.”

તેણે હસીને કહ્યું: “ હં. હં. જુઓને ? તમે વસ્તુસ્થિતિ સમજી શક્યા હશે. તમારા કાકાએ તમારો તિરસ્કાર કર્યો, એ તો કાળાન્તરે પણ સત્કારમાં ફેરવાઈ શકે; પણ પરજન તે તો પરજન જ ! માઈ કહેવું બરાબર છે ને ? ”

દિવ્યકુમારે જગદીશને કહ્યું: “ મિત્ર ! આ ઉપોદ્વાત પછી મારી સ્થિતિ કેવી થઈ હશે ? માણસોમાંથી સહિષ્ણુતા, રતેહ અને શાંતિ શું ચાલ્યાં ગયાં છે, એવો પ્રશ્ન મને થયો. કાકાએ એ કુટુંબ માટે ચાહે તે કહ્યું હતું પણ તે તો મારી અને તેમની વચ્ચેની વાતચિત હતી. કમળનયનને રૂમરૂમમાં ખાસ ઉદ્દેશીને તેમણે કાંઈ કહેલું નહોતું; એથી કમળનયને સહિષ્ણુતા રાખી હોત તો ખોટું નહોતું; પણ તેમ ન કરતાં અપમાનનો જવાબ અપમાનમાં આપીને, ગોળે વીંટીને મને તેણે વિષ આપ્યું, એથી મને તેના ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર આવી ગયો. મેં તેને માત્ર એટલુંજ કહ્યું: “ હું જગદીશને ત્યાં જાઓ હતા. તે ન હોવાથી તમને મળી જઈ એમ ધારીને અહીં આવ્યો, આપણે કાંઈ બીજા વિષય ઉપર વાતચિત કરીએ.”

મારા આ દૂંધા જવાબમાં મેં મારી બધી લાગણી બ્યક્ત દીધી, એ કમળનયન સમજી ગયો. તેણે કહ્યું: “તમને માફ કરું છું તમારે આના (તેની સ્ત્રીના) બોલવા સામું જોવાનું નથી. વિષયમાં આપણે કાંઈજ ન બોલીએ, એ મને ઠીક લાગ્યું હતું. બોલવાનોજ નહોતો પણ આણે ગેરસમજૂત કરી; એટલે મેં ખુલાસો કરવો ઉચિત ધાર્યો. વાર. કહો જોઈએ? અભ્યાસ ચાલે છે? આગળ બહુશો તો ખરાને? હું તો સલાહ આપું છું અભ્યાસ મૂકી દેશો નહીં. વિદ્યા હશે તો બધુંયે મળી રહેશે.”

“વાજબી છે આપનું કહેવું; પણ હજી મેં એ બાબતમાં વિચાર કર્યો નથી.”

આ પછી તેણે પેપરને લગતી વાતચિત કાઢી. કંઈ કંઈ વિષયો પેપરમાં આવેલા તે ઉપર તેણે ટીકાઓ કરી અને દરેક મિનિટ સુધી થોડીક ચર્ચા કર્યા બાદ મેં ઉઠવું વાજબી તેમની મેં રજા લીધી. કમળનયન ખારણા સુધી મારી સાથે આ “ચાલું કાપીને પાવડી બંધાવવાની” તેની આ કળા હું સારી સમજી ચૂક્યો. મિત્ર! એ પછી હું ચોપાટી ઉપર ગયો અને તમામી અહીં પાછો આવ્યો.”

“પહેલો મને એક પ્રશ્ન પૂછી લેવા દો. જ્યોતિ બહેન તમારો મેળાપ આજે હજી સુધી થયો નથી?” જમદીશે પૂછ

“ના. જ્યોતિ મળી નથી.”

“મિત્ર! હું જોઈ આશ્વાસન આપતો નથી પરંતુ તમારે આશ્વાનાં ફિરણો બંધ થયેલાં મણુવાનાં નથી. તમે જાણો છો? સુશીલ અને ગંભીર પ્રકૃતિની બાળા છે. એની ચાલીમાં હું રજા એથી હું જાણું છું કે, તે તેનાં મામાપ જેવા સ્વભાવની નથી.

“પણ એમાં મારે આશ્વા રાખવા જેવું શું છે?”

“શું કેમ? તેની સાથે એકવાર વાતચિત થાય તે પછી આપ્પા આમલા ઉપર તમે અભિપ્રાય બાંધજો.”

“કહાચ તે હા પાડે તોયે તેનું શું ચાલી શકે? શું મામાપની મરજીથી ઉપરવટ થઈને તે મારી સાથે લગત તેમાર થાય?”

“એ કશું હું કહી શકતો નથી. માત્ર તેની સાથે એ તમારે વાતચિત કરી જોવી, એવી મારી સલાહ છે.”

“વાર, તેમ કરીશ; પણ મને એક સવાલની ગૂંચ ઉકલતી નથી. કમળનયન આમળ મારા કાકાને લખતી વાતચિત કોણે કરી હશે ?”

“હાજા ચોરે કરી હોય ! તે સાથે તમારે શો સંબંધ ?”

“ના. આ બાબત નજીરી નથી. મારા કાકાને પણ કોઈક મારા વિરુદ્ધ બાતમીઓ આપી હતી અને કમળનયનને પણ આપી છે. કોઈકે આ લોકોને તો ખૂબ બંબેર્યા લાગે છે. મને આથી દહેશત ઉપજે છે કે, કોઈક મારો દુર્યો દુસ્મન ઉભો થયો છે.”

“બાઈ ! હું ઇચ્છું છું કે, આ નકામા સવાલને તમે વધુ મહત્ત્વ ન આપો. પૂર્વશંકાથી તમારું મન કોઈને કોઈ બંધકિત ઉપર દ્રેષવાળું બની જાય, એમાં તમનેજ ગેરલાલ થાય. એમ કરવા કરતાં તો જે મુખ્ય વાત ઉપર આધાર લટકી રહ્યો હોય તેના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. હું તો એટલું સમજું કે, તમે કોઈને કોઈ પ્રકારે હવે જ્યોતિ બહેન સાથે વાતચિત કરી જાઓ.” જમદીશે નમ્રતાથી કહ્યું.

“વાર. તારા કહેવા પ્રમાણે ખખર આપનાર વિષે હું વિચાર નહીં કરું; પણ જ્યોતિને મારે ક્યાં મળવું ?”

“એ બધું હું તમને જોડવી આપું ? પણ ના, હું જોઈ શકું છું કે, નાહિમ્મત બનનારને લણીવાર દિશા સૂઝતી નથી. આજે તમારી હાલત તેથી બની છે. જ્યોતિ બહેનને મળવાનો એક માર્ગ છે. પરમ દિવસે ટાઉનહોલમાં આર્ટ સોસાયટીનું મિત્રકક્ષાપ્રદર્શન પ્રારંભ થઈ શકે. એ વખતે જ્યોતિ બહેન જરૂર ત્યાં આવશે એમ હું માનું છું.”

“ખરાખર ! એ સ્થાન ઉત્તમ છે. પરમદિવસે નહીં તો ચોથે દિવસે—હરકોઈ દિને તે ત્યાં આવશેજ. વાર. હવે એ વિષય ઉપર હું વિચાર નથી કરતો; પણ મિત્ર, તારી પોતાની બાબતમાં હું બેફકાર રહ્યો તે માટે માફી માગું છું. તે તારું એકાદ ચિત્ર એ પ્રદર્શનમાં મોકલ્યુંજ હતું. તને કેમ લાગે છે, સોસાયટીનો સોનાનો ચાંદ તું મેળવી શકે એમ ધારે છે ?”

જમદીશે કહ્યું: “કોસ્ટીનું સ્વરૂપ હમેશાં શરત જેવી હોય છે; જેથી તેના સંબંધમાં આપણાં અનુમાન નકામાં થઈ પડે છે. જેમ દુનિયામાં હરકોઈ શરતમાં માણસ ધારે છે કાંઈક અને પ્રભુ કરે છે કાંઈક—તેમજ આ હાજીયામાં સમજવાનું છે. મારું ચિત્ર નાપાસ જ થાય તો કોને ખબર ? આથી હું તો એ માટે અત્યંત ધૈર્ય રાખી શકતો નથી.”

“ હરેક આબતમાં પૂરતી સાબિતીઓ વિના કાંઈ અભિપ્રાય નહીં બાંધવાના અને એક આબત જેવી હોય તેવીજ તેને સ્વીકારી લેવાના તારા ગુણો મારે અનુકરણ કરવા જેવા જ છે. હું તેમ કરવા પ્રયાસ કરીશ. ” દિવ્યકુમારે કહ્યું.

“ એજ ઐયરકર માર્ગે વહેવાથી તમે જરૂર સુખી થશો. ” જમ્હીરે કહ્યું: “ વારૂ. હવે હું જમ્હશ. પરમ દિવસે સાયંકાલે ઢાઉન-હોલમાં આવવું બૂલશો નહીં. દરમ્યાન શાંતિ અને ધીરજ રાખજો. ”

બન્ને મિત્રો બેટીને જૂદા પડ્યાં. દિવ્યકુમાર થોડીક ધણ સુધી વિચારતંત્રમાં બેસી રહ્યો. જ્યોતિનાં માખાપે આજે પોતાના તરફ જે વર્તન બતાવ્યું હતું તે સંબંધી તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તે આશ્ચર્ય સહિત સ્વમત કહેવા લાગ્યો: “ મ્હ કાલ સુધી તેઓ મારા તરફ કેવા સંભવ હતાં ? પણ આજે જ કેમ અસંભવ બન્યાં ? કાઠાએ, તેમને ખીજવાટનું કારણ આપ્યું; પણ તેમાં મારે શું ? ક્યાં મારો સ્વભાવ અને ક્યાં કાઠાનો સ્વભાવ ! મેં તો તેમનું અપમાન જ કર્યું નથી કે તરફ લક્ષ આપવાને બદલે કાકાના શબ્દો ઉપર તેમણે ધ્યાન દીધું એ બતાવે છે કે, પરણનાર વ્યક્તિનું આકર્ષણ જ્યાં સુધી તે શ્રીમંત રહ્યો ત્યાં સુધી રહ્યું; પણ શ્રીમંતાઈ ચાલી જતાં તરતજ તે આકર્ષણ જતું રહ્યું ! ! જો તેમની અસંભવતાનું ખરું કારણ મારી ધન વિનાન હાલતનુંજ હોય તો જગતના માનવીઓની ક્ષુદ્રતા માટે જરૂર ફિટક વસ્તુઓ જોઈએ ! ” તે થોડીવાર ચુપકીરીથી બેસી રહ્યો. પછે બોલ્યો: “ શું આમાં ટેકનો સવાલ છે ? કમલનયન શું ટેકીલો પિત્ત છે ? જો તેમજ હતું તો પ્રથમથીજ તેણે જાણવું જોઈતું હતું કે-માં કાઠાનો સ્વભાવ મૂળથી ગરીબો તરફ તિરસ્કારવૃત્તિવાળો છે એ તેથી મને કિંવા જ્યોતિને પ્રથમથીજ મળતાં-અમારા વચ્ચે સ્નેહ-પ્રેમનું થવા દેતાં-મને લગની આશા આપતાં તેણે અંકુશ મૂક જોઈતો હતો. એક નજીવા કારણસર આવો મોટો ફેરફાર ! ! જગત જગત ! ભારી વિચિત્રતા અપાર છે ! ” થોડીવાર શાન્ત રહ્યા પછી તે ગજગણ્યો: “ શું જ્યોતિ નહીં મળે ? અરે,

સંપ્રતિ તમામ જય-જ્યોતિ જય-જય !

આપે આમ એજ જય ! ક્યાં જમ્હવનું ? ”

પરિચ્છેદ ૫.

શંકાઓનું વાતાવરણ.

દિવ્યકુમાર કંઈક વાર સુધી પોતાને સ્થાને બેસી રહ્યો. વિચાર-તંદ્રામાં પડેલા આ યુવકને ઝોરડામાં અંધારું થવા છતાંયે દીવો પ્રકટાવવાની ગમ પડી નહીં. જીવનમાંથી જ્યોતિ મળે તો પછી બહારની જ્યોતિની તેને શી પરવા ?

પાસેની ઝોરડીનો લાકુત એ વેળા ત્યાં આવ્યો. ઝોરડીમાં અંધારું જોઈને બહારથી બોલ્યો: “કેમ અંદર કોઈ નથી કે શું ? નંદકિશોરભાઈ ! દિવ્યકુમારભાઈ ! કોઈ નથી ?—”

“કેમ ? કેમ ?” જાણે અંધાર નિદ્રામાંથી જાગત થયો હોય તેમ ગાઠ સ્વરે દિવ્યકુમાર પૂછવા લાગ્યો.

“અરે કેમ કેમ શું ? ઝોરડીમાં દીવો કર્પાં વિના કેમ જોઈ છે, સાહેબ દીવાસળી નથી ? લાવું ?” એમ કહીને તે પોતાના ધરમાંથી એક દાનસ લઈ આવ્યો.

દિવ્યકુમારે ઉડીને બત્તી સળગાવી: “મને હંધ આવી મળે હતી. હં. હં. માફ કરજો મજીધરભાઈ તમને તરફી પડી !”

“અરે, કોઈ નહીં, કોઈ નહીં, એમાં શું ?”

પાડોશીના જવા પછી દિવ્યકુમારની નજર ટેબલ ઉપર જતાં, એક “પેપર-વેઇટ” નીચે પોતાના શરણુમાની એક ચીઠ્ઠી પડેલી તેના જોવામાં આવી. તેણે ચીઠ્ઠી ખોલી, તેમાં નીચે મુજબ લખેલું હતું: “પ્રિયભાઈ !

આજે રાતના આઠ વાગ્યે વનિતાવિશ્રામનો એક કોન્સર્ટ છે તેમાં હું જવાનો છું; એટલે તે વખત પહેલાં હું ઘેર નહીં આવું. તમારે ત્યાં આવવું હોય તો આવજો. પ્રથમ વર્ગની રૂ. ૩૫ વાળી ટિકિટમાં હું બેસવાનો છું. આપણે ત્યાં મળીશું; અગર તો કોન્સર્ટ પછી હું આવીશ ત્યારે મળીશું.

લે. નંદકિશોરના જય જય.”

આ ચીઠ્ઠી વાંચતાંજ દિવ્યકુમારની આંખમાં ચમકાર જણાયો. તેણે ધડીઆળમાં જોયું. સાડાસાત થયા હતા. “અહા ! કદાચ જ્યોતિ તેમાં ભાગ લેવાની હશે” એમ અણગણીને તેણે ખિસ્સા-

માંથી પૈસાનું પાકીટ કાઢ્યું. તેમાં પંદર રૂપીઆની નોટા હતી. તરતજ તે બત્તી છુટાવીને, ચોરડીને તાળું દબાવે, વનિતાવિશ્રામનો કોન્સર્ટ જોવા ઉપડ્યો,

વાચકવૃન્દને વિચાર આવશે કે, “જ્યોતિ તેમાં ભાગ લેવાની હશે” એવી કલ્પના દિવ્યકુમારને કેમ આવી? કારણ, જ્યોતિ વનિતાવિશ્રામમાં બજતી હતી. જ્યોતિનાં માખાપે તેને ત્રણચાર વર્ષથી વનિતાવિશ્રામના વિવિધ અભ્યાસના વર્ગોનો લાભ આપવા માંડ્યો હતો. તેનો અભ્યાસક્રમ સારો ચાલતો હતો અને તે એક ચપગ અને પ્રજા બાળા તરીકે અભ્યાસમાં ઝળકી ઉડી હતી. દિવ્યકુમારને આ ખબર હતી; તેથીજ તેણે ધારી લીધું કે, જ્યોતિ જરૂર કોન્સર્ટમાં ભાગ લેશે.

કોન્સર્ટવાળી જગ્યાએ જઈને ઝડપથી તેણે દશ રૂપીઆવાળી એક ટિકિટ લઈને વચલા વર્ગમાં પોતાનું સ્થાન લીધું. કોન્સર્ટ શરૂ થયો નહોતો. શરૂ થવાને થોડીકજ વાર હતી. પ્રેક્ષકસ્થાન પ્રેક્ષકોથી ચિકાર ભરાઈ થયું હતું. અનેક શ્રોતાંત અને ખાનદાન કુટુંબો આ કોન્સર્ટ જોવા આવેલાં હતાં. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો-વગેરેમાં તેના ઝોળખીતા ચહેરાઓ તેણે જોયા. પ્રથમ વર્ગમાં દષ્ટિ જતાં તેણે જોયું કે, નંદકિશોર ત્યાં બેઠો હતો તેની પાસેની ખુરશીઓમાં બીજાં ત્રણ જણ પોતાનાં ઝોળખીતાં હતાં. જ્યોતિનો પિતા, જ્યોતિની માતા અને પોતાનો પિત્રાઈ ભાઈ રમનીકાંત ! “અહો ! રમનીકાંત વળી અહીં ક્યાંથી ? એ સૂમનો સરદાર વીણ રૂપીઆ ખર્ચાને આવ્યો હશે ? એને આવા મેલાવડાઓનો શાખ જ ક્યારે છે ? જીવનભર તેણે આવા મેલાવડાઓથી અલગ રહેવા ચાહ્યું છે ! વળી, સ્ત્રીઓ જાહેરમાં પુરુષોની માફક સ્વતંત્રતાથી વર્તે, એ તેને નાપસંદ છે, છતાં પણ તે અહીં !” તેણે પોતાની આંખો ઓળી નેત્ર-એક વાર ફરીથી તેના તરફ આંકીથી જોયું. એશ્વર્ય ! તે પોતાનાં ત્રણ સાથીઓ સાથે હસતો હસતો વાતો કરતો હતો; લાંબા લાંબા હાથ કરતો હતો અને વાતમાં ખૂબ રસ ધરાવતો હોય, એવા ભાવ દાખવતો હતો ! નંદકિશોર પણ એવીજ રીતે હાસ્યપ્રવૃત્ત હતો ! દિવ્યકુમાર વિચારવા લાગ્યો : “અરે, ખુશાલી શું મારા એકલાના જ જીવનમાંથી ઉડી ગઈ છે ? અને તેણે શું રમનીકાંત જેવા રડમસ, હમેશાં દીવેલ પીધા જેવું, કંટાળા ઉપજાવે એવું મ્હોં રાખનારનાં હૃદય અને મનમાં વાસ કર્યો છે ? !” આસપાસ સર્વત્ર તેણે નજર

ફેંકી. ક્યાંયે પોતાની માફક એકલુંબટૂલું અને શોકવિલીન ચહેરા-
વાળું કોઇયે નજરે પડ્યું નહીં. પણ...પણ...“ અરે પેલું કોણુ છે ?
હં. એના ચહેરા ઉપર જરાક શોકછાયા છે ખરી ? કોણુ
જ્યોત્સના ! હાં. એજ. એની સાથે મારા ફોન પણ છે. એને આ
કોન્સર્ટની ખબર પડી હશે તેથી તે આવી હશે. ” તે જ્યોત્સના જ
હતી. દિવ્યકુમારના તરંગનું એ પરિણામ નહોતું. તે ખાસ કરીને
કાંઈની સાથે વાતચિત કરતી નહતી; પણ ગંભીરતાથી પોતાની
ખુરશીમાં બેઠી હતી. તે પણ વીશ રૂપીઆવાળા વર્ગમાં હતી.
દિવ્યકુમારને ધણું મન થયું કે, પોતે એ વર્ગમાં હોય તો કેવું
સારું ? પણ આજે જ આ પહેલો વખત આવ્યો હતો કે, જ્યારે
તેની પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ તે વર્તી શક્યો નહોતો ! તે
ગણગણવા લાગ્યો;

“ ચોપાસ જ્યાં કરું નજર ત્યાં દેખાય ઉંચા ડૂંગરા !
લાગે મનોહર, રમ્ય, એ ચાહે જગર ત્યાંહે જવા.
પાસે નથી ડોળી અરે ! ના પાય હામ જવા ધરે;
આવે હૃદયમાં દર્મિઓ, સાધન વિના ક્યમ તે સરે ?

લખણુ ધન માલિક થાવા ઇચ્છતું દિલ બાપડું,
હોશિયી સુખ કેંક ભોગવવા ચહે એ રાંકડું;
સાધન વિના તે શું કરે ? આશા ખાંચત એ ફોક છે !
ધાર્યું ન થાતું માનવીનું એજ નક્કી શોક છે !

જેને ન સાધન કાંઈ તે જ્યમ પાંખવિણુ પંખી છે !
જેને ન સાધન કાંઈ તે જ્યમ આંખ વિણુ અંગી છે !
જેને ન સાધન કાંઈ તે જ્યમ રંક વિણુ ધરખાર છે !
સાધન વિનાનું જીવનું-એ જીવનને ધિઃકાર છે ! ”

સાધન વિનાની પોતાની સ્થિતિપર તે કાવ્ય રચીને શાન્ત
થવા યતન કરવા લાગ્યો; એટલામાં રંગભૂમિ ઉપરથી પડો ઉચ્ચાચો
અને બાલાઓ સ્તુતિ કરવા લાગી. “ જય જમદીશ હરે ” એ
સ્તુતિમયુક્ત બાળાઓમાં વચ્ચોવચ્ચ કોણુ ઉમેલું છે ? એજ-એજ
એ જ્યોતિ. જ્યોતિ સર્વાંગે સુંદર છે. ગૌરવદનવાળી અને સુદૃઢ
બદનવાળી એ ૧૮ વર્ષની કન્યાએ એક રેશમી ગુલાબી સાડી
પરિધાન કરેલો છે. એ સાડીને ઝીકની કાર અને વચ્ચોવચ્ચ ઝીકનાં

સુંદર પુલો છે. એજ રંગનું એક પોલકું તેણે પહેરેલું છે. હાથમાં સોનાની બબ્બે બંગડીઓ તથા વચ્ચે કાચની બંગડીઓ છે. નાકે એક હીરાની ચક્રચક્રિત ચુની છે. કાનમાં એજ જાતનાં પ્રકાશિત નાનાં સરખા લવિંગિયાં છે. તેના ભાવપ્રદેશમાં કુમકુમનો ચાંદલો શોભે છે. કેશકલાપને વાંછી સેંથી પાડીને સમારેલા છે. તેના મંજીર ગૌર ચન્દ્રવદનમાં ચમકાર આપી રહેલી તેની કાળી સુંદર આંખો, હરિણીનાં નયનની માફક, જોનારનું આકર્ષણ કરી રહે છે. તે ખડું ઉચી નથી; સીદી સોટી જેવી નથી; અતિશય જાડી નથી; પણ મધ્યમ બાંધાની અને મધ્યમ કઠની છે. પ્રભુસ્તુતિમાં લીન થતી વેળા તેના કમળની ઢાંડી જેવા કરનું સંપુટ અને દક્ષ્યાહુની એક અંગુલિમાં ચલકી રહેલી એક વીંટી અત્યારે ફણિધરના મુખનો ભાસ આપે છે. એટલું સાફ છે કે, એ ફણિધર-મુખ સમાન હોસતું કરસંપુટ જડ છે.

જયોતિર્મયીનો કંઠ મંજુલ પરંતુ સર્વ બાજાઓમાં આગળ પડી આવે એવો ખુદલો છે. એ કંઠમાં કંકશતા નથી. તેમાં તીવ્રતા નથી, તેમાં એક એવું અજબ જાદુ છે કે જે સાંભળતાં શ્રોતાના હૃદયમાં શાંતિ પ્રસરે છે; શ્રોતાને આનંદ થાય છે અને અજબ ઉર્મિઓ પ્રકટે છે.

દિવ્યકુમાર શત્રુઘ્નને જયોતિ સામે જોઇ રહ્યો. શત્રુઘ્ને સ્તુતિ શ્રવી રહ્યો. તેના મનની સ્થિતિ કોણ જાણે અત્યારે કેવી હતી કે, જે જયોતિનો મંજુલ સ્વર સાંભળીને પહેલાં તે ઓછો એછો થઇ જતો તેણે અત્યારે તેના હૃદયમાં કોઇ જાતના ભાવ ઉત્પન્ન કર્યા નહીં! શત્રુઘ્ન અને અક્ષુબ્ધ ચિત્તથી તેણે શ્રવેલી સ્તુતિ પૂરી થઇ. એક પડદો પડ્યો અને બીજું દ્રશ્ય આવ્યું. એ ત્રણ અપરિચિત બાજાઓનો એ સંવાદ હતો. હાર્યરસપ્રધાન એ સંવાદે શ્રોતાજનને ખૂબ હસાવ્યાં પણ હા! શું દિવ્યકુમાર એક જડ પૂતળું છે, કે તેના વદનમાં સ્મિતની પણ એકે રેખા ભાસતી નથી? ! સુંદરની માફક પોતાની ખુરશીમાં જડાઇ રહેલો એક વૃક્ષના જડ થડીઆ જેવો તે, એજ શત્રુઘ્નમનરક વૃત્તિથી વદન વિકાસીને બેસી રહ્યો! તેની આંખો માત્ર તે સંવાદ કરનારી બાજાઓને જોઇ રહી હતી. કાન કદાચ તે સંવાદ સાંભળતા હશે; કદાચ નહીં પણ સાંભળતા હોય! એત્રણ વિશેષ પ્રવેશ થઇ ગયા અને તે

ખાદ પુનઃ જ્યોતિએ દેખાવ દીધો. એક માદી ઉપર હાથમાં સિતાર લઇને તે બેઠેલો હતી. એક ક્ષણભર સર્વત્ર શાંતિ છવાઇ રહી. સિતારના સૂર છેડાયા. એક બે બીજી ક્ષણોપર્યંત એ સૂર ઝલ્હટકાર કરી રહ્યા અને તે પછી હમિર રાગનું ગીત તેના મુખમાંથી બહાર પડ્યું:—

હો ! મન ! થા નવ શોકે લીન !

શોકે લીન, મન ! દુઃખે વિલીન—મન૦

મેઘ-પટા છાયે નભપટમાં, ધડી પડી થાતી ક્ષીણ

વર્ષા વિમલ વરસે ઝરમરતી, નવ થા હર્ષવિલીન—મન૦

મલિન અધિક રજકણથી ક્ષિપ્ત પણ કાંચન નાંદિ કથોર

કાપે, કસે, ખાળે, ઝળકાતું ! વિસરે કાં તું અધીર ?—મન૦

અટપટી વાટ વિષ્ટ ભવરણની, બાસે અખૂટ વિચ્છિન્ન

હૃદયે શ્રદ્ધા, નાથ મસ્તકે, ધરી ગૃહ જ્યોતિ અભિન્ન—મન૦

અહા ! એ ગાન ? દિવ્યકુમારના હૃદયમાં ઝંઝાટ થઇ રહ્યો. છેલ્લી ટૂંકનો પક્ષો ચાર પાંચવાર લેવાયો અને એ પ્રત્યેક પક્ષોમાં જે જે વિવિધ આલાપ કરવામાં આવ્યા તેથી—સંગીતની એ ઉત્તમ ઢબથી—શ્રોતામણ્ય ખુશ થઇને તાળીઓ ઉપર તાળીઓ પાડવા લાગ્યો. દિવ્યકુમારથી એ વેળા રહેવાયું નહીં. બીજાં દસ્યો વખતે શુંદમુંદ જેવો બેસી રહેલો તે, પોતાની ખુરશીમાં અડધો ઉંચો થઇ, ઉછળીને, તાળીઓ પાડવા લાગ્યો !! હર્ષથી તેનું હૃદય ભરાઇ ગયું. શ્રોતાવર્ગ તો માત્ર સંગીતથી મોહો હતો; પણ દિવ્યકુમાર માનના અર્થથી મોહેલો જણાયો. મનને દુઃખમાં વિલીન નહીં થવા, હૃદયમાં શ્રદ્ધા રાખી, મસ્તકે પ્રભૂને રાખીને અંતે જ્યોતિ—હા, પોતાનીજ પ્રિય જ્યોતિ—મેળવવાનો તેમાં બોધ હતો; તેમાં સાનમાં સમજવેલું હતું કે, અનેક દુઃખો પડે તોપણ શું ? જેમ કસોટીથી સુવર્ણ તે સુવર્ણજ રહે છે તેમ જ્યોતિ નિર્મળ રહેશે ! શું આ અંદ છે ? શું ગાનનો મર્મ પોતાને ઉદ્દેશીને કહેવાયો છે ? માની લીધું—એજ કબૂલ કરી લીધું—એજ સાર પોતાને રૂચ્યો અને તેથી દિવ્યકુમાર, ગાનારને હર્ષથી વધાવી લેવા લાગ્યો. પાસે બેઠેલાંઓને તેની અર્ધ-હિન્માદા-વસ્થાથી આશ્ચર્ય તો થયું. બીજાં દસ્યો વખતે કંઠોગાર જણાયેલો આ યુવક, આ વખતે હસમસ્યો—બીજાંઓ કરતાં આગળ વધીને, ખુરશીમાં અર્ધો ઉછળીને તાળીઓ પાડવા લાગ્યો, એ જરાક

વિચિત્ર તો હતું; પણ કોઇને તેથી તેનો આંતરિક ખાસ ઉદ્દેશ સમજાયો નહીં.

કોન્સર્ટના પ્રવેશોની, તેમાં ગવાનારાં ગીતોની, વગેરેની ચોપડીઓ ત્યાં મળતી હતી. અત્યાર સુધી દિવ્યકુમારે તે ચોપડી લીધી નહતી. પણ ઉપર્યુક્ત ગીત ગવાયા પછી એક નકલ તેણે ખરીદી લીધી. એજ પોતાને પ્રિય લાગેલું ગીત શબ્દે શબ્દે તેમાં હતું, એ તેણે જોયું અને તેની નીચેની નોંધ વાંચીને તે ચમક્યો. નોંધમાં લખેલું હતું કે: “ આ ગીત જ્યોતિર્મયી નામક આ સંસ્થાની એક બાળાએ પોતે રચેલું છે અને તેજ બાળા પોતાના કામળ કંઠથી ગાશે. ” “ જ્યોતિએ પોતે આ ગીત બનાવ્યું છે ! વાહ ! કેવું સુયોગ્ય, કેવું અર્થપૂર્ણ ? કેવું હૃદયંગમ ! કેવું પ્રભાવશાલી ! ”

અન્ય દશ્યો તરફ હવે તે ધ્યાન આપવા લાગ્યો. તેનું હૃદય હવે કાંઈક સ્વસ્થ બન્યું; તેને હવે કાંઈક ધીરજ આવી અને તેથી શન્યમનસ્ક દશા તેણે દૂર કરી.

ચોડાક વિશેષ સંવાદો અને અતિમ સ્તુતિ બાદ લગભગ રાત્રિના ૧૧ વાગ્યાને શુભારે આ ‘ કોન્સર્ટ ’ પૂર્ણ થયો અને દિવ્યકુમાર આશ્વા અને ઉત્સાહના સંદેશા-સહિત પોતાને મકાને ગયો. નંદકિશોર હજી આવ્યો નહતો. તે કોઇની સાથે વાતોએ વળગ્યો હશે, એમ ધારી લઇને દિવ્યકુમાર ઉઘી જવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. ૧૨ વાગ્યા-૧૨૧૧ બાર વાગ્યા તોપણ તેને ઉંધ આવી નહીં અને નંદકિશોર પણ આવ્યો નહીં. લગભગ દોઢનો શુભાર થતાં તેની આંખ જરીક મળી ગઇ પણ તે બાદ પાંચેક ક્ષણમાં નંદકિશોર આવ્યાથી તે જાગી ઉઠ્યો. પરંતુ તે પડી જ રહ્યો. નંદકિશોરે ખંઠમાં કાખલ થઇને કપડાં વગેરે કાઢીને એક ધોતીઉં તથા ખમીસ પહેરી લીધાં અને ચોડાક વખત સિમારેટ ફૂંકતો ફૂંકતો બારી આગળ ઉભો રહ્યા બાદ પોતાના ભાઈનામાં તે સુઇ ગયો.

દિવ્યકુમારને હજી પણ ઉંધ આવી નહીં. અનેક પ્રકારના વિચારોમાં તે પ્રવૃત્ત રહ્યો. આશ્વરે અર્ધી કલાક વહી ગયો ત્યાં તો, નંદકિશોરને ધોરણુ બોલવા લાગ્યા. “ અરેરે ! શું વેરણુ મારીજ વેરિણી થઇ છે ! મને આજ ઉંધ કેમ નથી આવતી ? ” દિવ્યકુમાર મનમાં જ બોલ્યો: “ આવી રીતે અશ્ચાન્ત રાત્રિઓ—”

“ ઠીક થયું...એ બહુ સારું થયું, દોસ્ત ! ” નંદકિશોર તેની પથારીમાંથી અસ્ફુટ સ્વરે બોલ્યો. દિવ્યકુમાર ચૂપ રહી ગયો અને

તેના તરફ જોવા લાગ્યો. નંદકિશોર ચતોપાટ સૂતો હતો. તેની આંખો મિંચેલી હતી. તેને ઘોરણુ બોલતાં હતાં. અને તે દરમ્યાન તે ' ઠીક થયું ' વગેરે બોલ્યો; એટલે એકસ ઉંઘમાં જ બોલ્યો હશે. દિવ્યકુમારે ધારી લીધું કે, એકદ સ્વપ્ન આવ્યું હશે તેમાં તે ઉપર પ્રભાણુ લખ્યો હશે. તેણે તેના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં અને પોતાને ઉંઘ આવે તે માટે એકાગ્ર ચિત્ત કરીને તે આંખો મીંચીને સુઈ રહ્યો.

પુનઃ તે ખંડની શાંતિમાં બંગાણુ પડ્યું: "એના બાપ અને માને મનથી તો એ ઉતરી જ ગયો છે, હવે એ હાવવો મુશ્કેલ છે. દોસ્ત, હવે તો તે મારી જ !... " થોડીવાર રહીને તેણે: " જ્યોતિ ! જ્યોતિ ! " એમ નાનાસાસો નાંખ્યો.

દિવ્યકુમાર ચોક્યો ! " અરે, આ શું બોલે છે ? " વાક્યોનો મેળ બેસાડતાં અને જ્યોતિના સંબંધમાં પોતે અનુભવેલા અનુભવો સ્મરણમાં લાવતાં તેને શક ગયો કે: નક્કી આણે કાંઈક થોડાંઠાં કર્યો છે. સ્વપ્નના હમેશાં બનેલા બનાવોના પ્રતિબિંબ રૂપે હોય છે. જ્યોતિના સંબંધમાં શું બન્યું છે ? તેણે વિચારસાંકળી ગાંઠી: " મેં જ્યોતિને જ પરણવાની હક કરી. કાકાએ એ વાત જાણીને મને મનાઈ કરી. હું મારી હકને વળગી રહ્યો. કાકા, જ્યોતિનાં માબાપનું જૂંકુ બોલ્યા. મેં તે વાત નંદકિશોરને કરી. એ પછી જ્યારે હું જ્યોતિનાં માબાપ પાસે ગયો ત્યારે તેમણે કાકાના અપમાનથી ગુસ્સે થઈને તે કારણુ રજૂ કરીને જ્યોતિનાં લગ્ન મારી સાથે નહીં કરવામાં આવે, એમ જાહેર કર્યું. મને આશ્ચર્ય થયું અને શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે, ' કાકાનાં વેણુ આ લોકોને કાણુ કહ્યા ? ' મેં માત્ર નંદકિશોર અને જગદિશ આગળ એ વેણુ કહેલાં. બીજાં કોઈ એ વિષે માહિત નહોતું. આજ કોન્સર્ટમાં મેં શું જોયું ? નંદકિશોર, જ્યોતિનાં મા બાપ સાથે બેઠો હતો અને હસી હસીને વાતો કરતો હતો. રજની પણ તેની સાથે હતો. કદી નહીં અને આ લોકોનો સમાગમ આજ જ ક્યાંથી થયો ? તેઓ હસી હસીને શી વાતો કરતાં હશે, એ માટે મને ધણી શંકાઓ થઈ હતી. અત્યારે આ નંદકિશોર ઉંઘમાં લખ્યો તે ઉપરથી મારી શંકાઓનો સ્ફોટ થાય છે. તેણે કહ્યું: ' ઠીક કર્યું ! ' અર્થાત ? અર્થાત તેણે પોતે જઈને જ્યોતિનાં માબાપ પાસે આડી બાધી હોય અને પોતે જ્યોતિના હાથનો ઉમેદવાર છે, એમ જાહેર કર્યું હોય, રજનીકાન્તે તેમાં પુષ્ટિ આપી હોય એ બધું જાણે પોતે ' ઠીક કર્યું ' એમ આ નંદકિશોર લખી ગયો હોય, એ બનવા

જોમ ખરું કે નહીં? તેણે કહ્યું: ‘એના બાપ અને માને મનથી તે ઉતરી ગયો છે,’ ખરાખર, ‘માબાપ’ જ્યોતિનાં, ‘તે’ એટલે હું અને મને તેમણે ના પાડી એટલે હું ‘તેમને મનથી ઉતરી ગયો!’ પણ...હા! શું જ્યોતિ તેની થશે? તેણે કહ્યું: “હવે તો તે મારી જ છે અને પછી બે વખત જ્યોતિના નામનો જપ કર્યો! શું આ બધું સંભવિત છે? બેશક, સંભવિત છે જ. નંદકિશોર શ્રીમંત છે. પોતાની શ્રીમંતાઇનો પુરાવો તેણે આજે ‘કાન્સર્ટ’ માં આપ્યો હતો. તે ત્રણ જણની ટિકિટોના પૈસા તેણે જ આપ્યા હશે. આની અસર, જ્યોતિનાં મધ્યમ સ્થિતિનાં માબાપ ઉપર થાય જ. કાંકરાની માફક પૈસા વેરનાર જમાઇ કોને ન ગમે? હું?—હું તો હવે રંક થઇ ગયો! બેશક, બેશક, એમજ! સંસાર વિચિત્ર છે. ‘માયા દેખી મુનિવર ચળે,’ એમ કહેવાયું છે તે ખોટું નથી. નંદકિશોરે, રજની-કાન્તની મહદ્દ લઇને જ્યોતિનાં માતપિતાને આડું અવળું લંબેરીને મારા માટે વિશેષ કંટાળો ઉપજાવ્યો હતો, અને જ્યોતિ સાથે પોતાનું ચોકડું બેસાડ્યું હતો!”

દિવ્યકુમાર સુંઝાઇ ગયો. અપાર અને અગાધ મહાસાગરમાં જણે એક ભગિલા નાવમાં પોતે એકલોઅટ્ટલો બેઠો હોય, એમ તેને લાગ્યું. આસપાસ સહારો નથી; ખયાવનાર કાંઈ નથી...અરે! નાવ શું ડૂબશે જ?

તે સ્વમત વિચારવા લાગ્યો: “શું ગરીબોને સંસારમાં આવી હાડમારીઓ પડતી હશે? વિદ્યા, યુજ્ય વગેરે ન જોતાં, માત્ર ધન દેખીને કન્યાઓનાં લમ કરવા હિંદુ સંસારનાં માબાપો લલચાય છે?! હતભાગી હિંદુકન્યા! ક્યાં તારું ઉચ્ચ શિક્ષણ અને ક્યાં આવા નિયત્વતિના કસાઇઓ! જ્યોતિને લણાવી ગણાવીને મોટી કરી અને તે પછી આ ચારિત્ર્યહીન લક્ષ્મી પુત્ર સાથે તેનું લમ કરવામાં આવશે?! મારી અને તેની સરખામણીમાં હું જરૂર ઉંચો છું. મને તેની માફક સિમારેટાનું વ્યસન નથી, મને તેની માફક વિદેશી વસ્ત્રોનો મોહ નથી. હા, હું જુમારમાં અને ઘોડદોડની શરતમાં તેની સાથે જોડાયો છું. નાટક-સીનેમાઓ પણ તેની સાથે જોવા જઈ છું; પણ મારું અંતઃકરણ એ વસ્તુઓને ચાહે છે? માત્ર વિશેષ હાથખર્ચો મળે, નાણાંની મુશ્કેલી ન પડે, એ વૃત્તિથી હું જુમારમાં તેની સાથે જોડાયો—મારી અંતરવૃત્તિથી નહીં. એ મોજશાખ સિવાય હું કંઈ આગળ વધ્યો નથી પણ આ—નંદકિશોર—તેથીયે આગળ વધ્યો છે.”

તે બ્રહ્મ ચારિત્રનો છે—હું નથી. ‘જ્યોતિ જ મારી પત્ની અને બીજી સર્વ મારી માતા અને બહેનો’—આ મારું સૂત્ર છે. નંદકિશોરનું એવું કંઈ સૂત્ર નથી, જ્યોતિ મળશે તો બલે અને નહીં મળે તો સમસ્ત સંસારમાં મારે લાયક કાષ્ઠ પત્ની નથી—અન્ય કાષ્ઠજ નથી, આવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે અને પુનઃ આત્મારે નિશ્ચય કરે છે. પ્રભુને ચાહે તો તે મારું પ્રજ્ઞ જળાવે અને જો પ્રભુની ઇચ્છા નહીં હોય તો મારું પ્રારબ્ધ !”

આવા વિચારોમાં ગૂંચવાયલો દિવ્યકુમાર અસ્વસ્થ હાલતમાં પથારીમાં તરફડીઆં મારલા લાગ્યો, કંઈક વાર સુધી એના એ વિચારો તેને આવ્યા, અનેક વાર તેણે પોતાને ઉચ્ચતર કરાવ્યો; પણ હા ! એ કસોટીનો અંતિમ નિર્ણય તો થઈ ગયો હોય, એવાં સંજોગ જણાતા હતા ! શું થશે ? જ્યોતિ મળશે કે નહીં ?

“હો મન ! યા નવ શોકે લી...ન”

એ જ્ઞાનની કડીઓનું ગુંજન કરતો કરતો અને ટાઉન હોલમાં ભરાનારા ચિત્રપ્રદર્શનમાં જ્યોતિના પોતાના ખુલાસાની વાટ જોતો જોતો તે પથારીમાં પડી રહ્યો.

પરિચ્છેદ ૬.

“દામ્બ્યા પર હુઆમ !”

ટાઉન હોલના ચિત્રપ્રદર્શનનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ખચોરના ત્રણ વાગે ટાઉન હોલમાં એક મેળાવડો થયો અને તે મેળાવડા વચ્ચે ગવર્નર સાહેબે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું. આ પ્રદર્શનમાં જેઓને ઉત્તમ કલા માટે ચાંદ અને ઇનામો આપવાનું ચિત્રપરીક્ષણ સમિતિએ નક્કી કર્યું હતું તેઓના નામો આ મેળાવડામાં જાહેર થયાં. આ ચિત્રસમૂહમાં સૌથી ઉત્તમ ચિત્ર માટે જેને સોનાનો ચાંદ આપવામાં આવનાર હતો તેનું નામ જાહેર થતાં સર્વેએ તાળીઓનો મોટા મગકાટ કરી મૂક્યો. આ ભોગ્યશાળી કલાકાર કાણુ હતો ?

તે અન્ય કાષ્ઠજ નહીં પણ ચિત્રકાર જગદીશ હતો. હંચુ જ્ઞાન મેળવવાના અભિલાષ તો સૌનેયે હોય; પ્રયત્ન પણ સૌયે તે માટે જ કર્યા હોય; પણ પોતેજ તે જ્ઞાન મેળવવા ભોગ્યશાળી થશે, એવી આત્મી કાષ્ઠને નહોત્ય—એવી ખબર તો કાષ્ઠને યે ન હોય.

જગદીશને જ્યારે ખબર પડી કે, પોતાનું ચિત્ર સૌથી ઉત્તમ હતું ત્યારે તે આશ્ચર્યચકિત થયો. તેના હૃદયમાં આનંદ થયો; પણ તેની મુખમુદ્રામાં હમેશા મુજબ શાંતિ અને નમ્રતા જ રહ્યાં.

તેનાં મિત્રોએ, તેનાં પરિચિત-જનોએ સર્વેએ તેને અભિનંદનના વરસાદથી નહવરાવી દીધો. પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાયું અને ચિત્રસમૂહ જોવા માટે નરનારીઓ ફરવા લાગ્યાં ત્યારે જગદીશના ચિત્ર ઉપર વૃદ્ધાવૃદ્ધ પડી રહી. એ ચિત્રનું નામ “બાવો અને બાળા” આપવામાં આવ્યું હતું. અર્જુન, જે વખતે બાવાના વેશમાં ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રની સહાયથી સુભદ્રાદેવીને બળભદ્રજીના બાગમાં મળ્યો તે વખતના દેખાવનું એ ચિત્ર હતું. તેમાં અનેક સુંદર બાવોનું મિશ્રણ હતું. એ ચિત્ર જોનારને આબેહુય ખરી પ્રતિભાઓ ઉમેશી હોય એવો ભાસ થતો અને તે ચિત્ર બીજાં ચિત્રોથી હૃદયના આકર્ષણમાં, દૃષ્ટનાન્તી વિવિધતામાં અને ભાવવાહી તરીકે એવું જૂદું પડી જતું હતું કે જેથી સર્વ કોઇ જોનારને તેની ઉત્તમતા વાજબી લાગતી હતી અને તે માટે અપાયલું પારિતોષિક ચોગ્યજ હતું એવો અભિપ્રાય, કલા સમજનાર સર્વ કોઇ આપતાં હતાં.

હમભજ પાા ના શુભારે દિવ્યકુમાર આ પ્રદર્શનમાં આવી પહોંચ્યો. પોતાના પરમસ્નેહીને સોનાનો ચાંદ મળ્યો, એવી ખબર જ્યારે તેને મળી ત્યારે તેનો આનંદ સમાયો નહીં. તેણે જગદીશને શોધી કાઢ્યો અને ખૂબ જોશથી તેનો હાથ દાબીને તે હલાવતો હલાવતો, બની શકતા સર્વ સુંદર શબ્દોમાં તેને અભિનંદન આપવા લાગ્યો. તે આ પ્રમાણે પોતાનો આનંદ પ્રકટ કરતો હતો એટલામાં એક બાળા તેની સમિપ આવીને ઉભી રહી અને બોલી: “બાહો ! કુમાર, તું અહીં આવ્યો છે કે ? બહુ દિવસે આપણે મળ્યાં ? કેમ, ખુશી-આનંદમાં ને ?”

“જ્યોત્સના, આજે તો મને ખમણો આનંદ છે. આ મારા પરમ સ્નેહીને ઉત્તમચિત્ર માટે સોનાનો ચાંદ મળ્યો છે એટલે મારા આનંદની સીમા જ રહી નથી.”

“આ ગૃહસ્થને જ સોનાનો ચાંદ મળ્યો કે ? જગદીશરાય આમનું નામ ? એ તારા મિત્ર થાય છે ?”

“હા, હું તમારો બન્નેનો પરિચય કરાવું. મિત્ર. આ મારી ધર્મભગિની જ્યોત્સના. મારા મકાને ત્યાં તે નાનપણથી ઉછરી છે.

તેના સ્વભાવનું એકજ શબ્દમાં વર્ણન કરી દઉં ? તે તોફાની—”
આમ કહી તે હસ્યો અને જયોત્સના તરફ જોઇ રહ્યો.

“ પરિચય આમ કરાવાય કે ! તું અંગ્રેજી લખ્યો ખરો; પણ વેદીઓ જ રહ્યો !—”

દિવ્યકુમારે અધવચ કહ્યું: “ સંભાળજે ! ‘ વેદીઓ ’ શબ્દ પછી બીજો કોઇ શબ્દ ન વાપરી જવાય ! ” તે હસ્યો.

જયોત્સનાએ હસીને આગળ કહેવા માંડ્યું: “ પરિચય કરાવતી વખતે માત્ર નામ અને ટૂંકમાં સંબંધ વિષેજ થોડુંક કહેવાય. આટલું બધું ન બોલાય; અને મારી ઓળખાણુ આપી; પણ તારા મિત્રની ક્યાં આપી ? ”

“ તું બોલવા દે તો આપુંને ? વચ્ચે તેજ લાંબુ ભાષણ ચલાવ્યું; એટલે હું બોલતો બંધ રહી ગયો. ”

જગદીશે અત્રે કહ્યું: “ હવે એ તકરાર બંધ કરીને પરિચય-વિધિ આટોપી દ્યો તો ઠીક ! ”

દિવ્યકુમાર; “ જયોત્સના, આ મારો ખાસ મિત્ર જગદીશરાય. તે ચિત્રો ધણાંજ સારાં દોરે છે અને આ પ્રદર્શનમાં ‘ બાવો અને બાળા ’ એ નામના ચિત્ર માટે તેને સોનાનો ચાંદ મળ્યો છે. ”

જયોત્સનાએ ચિત્રકાર તરફ જોઇને તેના પરિચય માટે પોતે હર્ષિત થઇ છે, એમ જણાવ્યું અને ચિત્રકારે વિનયપૂર્વક આભાર દર્શાવતાં તેને નમન કર્યું.

જયોત્સનાએ ચિત્રકારને કહ્યું: “ મને તમારા ચિત્રની ખૂબીઓ સમજાવશો ? અને આ પ્રદર્શનમાંનાં બીજાં ચિત્રોની પણ સમજ પાડશો ? ”

જગદીશે કહ્યું: “ ધણીજ ખુશીથી, મિત્ર, તમે પણ ચાલો. ”
તેઓ ત્રણે જણુ સૌથી પહેલાં અર્જુન-સુભદ્રાના ચિત્ર પાસે ગયાં અને જગદીશ, એ ચિત્રની સમજૂતિ આપવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ત્યાંથી બીજાં ચિત્રો જોતાં જોતાં તેઓ આગળ વધ્યાં. જયોત્સના, ચિત્રકારની સમજાવવાની ઢગથી મુગ્ધ જ થઈ ગઇ. તેને લાગ્યું કે, જો આ કલાકાર આજે પોતાની સાથે નહોત તો લાગ્યેજ પોતે આ ચિત્રોની ખૂબીઓથી પરિચિત થાત. તે જગદીશનું કહેવું સાંભળવામાં તથા ચિત્રો જોવામાં તત્ક્ષીન થઇ અને જગદીશ તેને સમજાવવામાં અને ચિત્રો બતાવવામાં તત્ક્ષીન રહ્યો.

દરમ્યાન દિવ્યકુમારનું ધ્યાન, ત્યાં આવેલાં માણસોમાંથી કોઈકને શોધી કાઢવા તરફ દોરાયું. તે અહીંથી તહીં ફરવા લાગ્યો અને જોને શોધતો હતો તેને ન જોવાથી ખિન્ન થતો હતો. તે કોને શોધવાનાં ફાંફાં મારતો હતો ? જ્યોતિ અહીં આવી હશે એમ ધારીને તે તેને શોધતો હતો.

આ બાબુ જગદીશ અને જ્યોત્સ્ના ચિત્રો જોતાં જોતાં અનેક પ્રકારની બીજી વાતો પણ કરતાં હતાં. તેમની વાતો શી હતી તે સાંભળીએ:

જ્યોત્સ્ના: “તમને ચિત્રકલાનું ધણું સાફ જ્ઞાન જણાય છે. નાનપણથીજ તમને આ કલાનો શોખ હતો ?”

“હા. ૧૫ વર્ષની ઉંમરે મને ચિત્રકામ શીખવાનું મન થયું હતું. શરૂઆત તો ઝીણી જાડી લીટીઓ દોરવાથી અને ગોળાકૃતિ વગેરેથી કરી હતી પણ પછી ધીમે ધીમે આ બધું શીખ્યો હતો.”

“મિનલપુર સ્ટેટનાં રાજકુમારી, જેમને હું ઓળખું છું, તેમનેજ આજેકુબ મળતું આ સુભદ્રાનું ચિત્ર છે. શું તમે તેમના ફોટા ઉપરથી આ ચિત્ર દોર્યું છે ? અથવા, હમણાં એંપાયર થીએટરમાં ભજવાતા સુભદ્રા-હરણ નાટકના દેખાવો જોઈને દોર્યું છે ?”

“મહાભારતનું મૂળ પુસ્તક વાંચીને કલ્પના કરીનેજ મેં આ ચિત્ર દોરેલું છે. કોઈના ફોટોગ્રાફ પરથી નહીં; અને ભજવાતું નાટક જોઈને તો નહીંજ. મારી આખી જિંદગીમાં મેં એકે નાટક જોયું નથી.”

“એમ ?” જ્યોત્સ્ના આમ કહીને હસી પડી: “તમે જખરા ! આખી જિંદગીમાં એક પણ નાટક ન જોયું હોય એવો એક પણ માણસ મને આજ સુધી મળ્યો ન હતો !”

“આજ તે તમારી સમક્ષ ઉભો છે. ચાહે તો તેનો ફોટો પાડી દ્યો અને આવતે વર્ષે ચિત્રપ્રદર્શન ભરાય ત્યારે તેમાં મૂકજો.”

આ બંધથી જ્યોત્સ્ના ગંભીર બની મઠ અને કહેવા લાગી: “તમે સુખી છો એમ મારે કહેવું જોઈએ. તમારા શાંત જીવનની એક ખરેખરી આવી, નાટકચેટકોના ફંદમાં તમે નથી ફસાયા તેજ છે.”

“તો પછી લોકો એવું શાંત જીવન કેમ માળતા નથી ? નિર્-
ર્થક ઉમમરા અને નિર્સ્થક નાણાંનો બધા કેમ કરે છે ?”

સવાલો અર્થસૂચક હતા. જ્યોત્સ્નાએ હસીને જવાબ દીધો: “ મને એનું કારણ એ લાગે છે કે, લોકો દેખાદેખી નાટકો જોવા જાય છે. એક જણ નાટક જોઈ આવોને તેનાં વખાણ કરે છે એટલે બીજાઓને જવાનું મન થાય છે. ”

“ આમાં જ આપણા દેશનું સત્તાનાશ વળ્યું છે. ખરી કલાની કદર નહીં અને ચાહે તેવાં નાટકો બજવાય તોપણ તેમાં પૈસા નાંખી દેવા, એવી આપણા લોકોની પ્રકૃતિથી આપણામાં રહેલી કલાનો નાશ થતો જાય છે. ”

“ ખરા કલાકાર આપણા દેશમાં છે ખરા ? ”

“ એક નહીં પણ અનેક. માત્ર તેમને બહાર લાવવાની આપ-ણમાં કલા નથી—”

તોફાની જ્યોત્સ્નાને પુનઃ તોફાન કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેથી તેણે ચિત્રકારનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં જ કહ્યું: “ આજે આ પ્રદર્શનમાં ખરા કલાકારને આર્ટ સોસાયટીએ બહાર આપ્યો છે; તેમ છતાં પણ તમે આપણા દેશવાસીઓનો દોષ કાઢ્યા કરો છો ? ”

ચિત્રકાર, આ બાળાની બુદ્ધિથી તાબુબ થયો. તેણે નમ્રભાવે કહ્યું: “ મારામાં ઉચ્ચકલા જ નથી. મને ખચ્ચર નથી કે, કંઈ ઉત્તમતાને અંગે મને આ પ્રદર્શનમાં સોનાનો ચાંદ મળ્યો છે. ”

આ અહંકારરહિત વાક્યોએ જ્યોત્સ્નાને ઠંડી બનાવી દીધી. તે બોલી: “ મને તમારી મુલાકાત આજ પહેલાં થઈ હોત તો હવું સારું થાત ? દિવ્યકુમારના તમે મિત્ર છો, એ વાત તેણે મને આજ પહેલાં કદી કરી ન હોતી. ”

“ મને કોઈની સાથે ઝાઝું બેળાવાનો વખતજ મળતો નથી. આખો દિવસ અને રાત મારે મારા ગુજરાનને સારૂ મહેનત કરવી પડે છે. ”

“ શું તમે એવા ગરીબ છો ? ”

“ હા. ગરીબ તરીકે ઓળખાણમાં મને લગારે નાનમ નથી. મારે માઈ પોતાનું જ નહીં પણ મારી એક નાની પુત્રીનું પાંદણપોષણ કરવું પડે છે. મારા સિવાય તેનો આધાર અન્ય કોઈ જ નથી. ”

જ્યોત્સ્ના અહીં થોડીકવાર ચૂપ રહી અને પછી બોલી: “ તમને માસિક કેટલા રૂપિયા મળે તો તમે સુખી જીવન માળી શકો ? ”

“ ઓછામાં ઓછા નેવુથી સો રૂપિયા. ”

“ તમે મને ચિત્રા દોરતાં શીખવશો ? ”

“ તમને ચિત્રકલાનો શીખ છે ? ”

“ હજોજ, આજ રૂઢી એ તરફ મેં ધ્યાન આપ્યું નહોતું; પણ હવે મને લાગે છે કે, એ કલા મને ખુબ પ્રિય છે. ”

“ મારે તમને શીખવવા તમારે ત્યાં આવવું જોઈશે ? એમ કરવામાં હરરોજ ટ્રેનમાં મારો વખત નક્કરો જશે. ”

“ એ નક્કરમાં વખતનાં નાણાં તમને મળે તો ? હું તમને દોઢસોથી પોણાબસોનો માસિક પગાર અપાવીશ. ”

ચિત્રકાર અત્રે વિચારમાં પડ્યો. શું આ છોકરી સાચું કહે છે ? એટલો પગાર તે અપાવી શકશે ?—આ વિચારોમાં તે પ્રવૃત્ત હતો એટલામાં દિવ્યકુમાર તેની નજદિક આવી પહોંચ્યો. જ્યોત્સ્ના એ તેને જોઈને કહ્યું : “ કુમાર, મેં તારા મિત્રને માત્તર બનાવ્યા ! ”

“ હેં ? ખરું કહે છે ? જગદીશ, તેં હા પાડી ? ”

“ હજી તેમણે તો જવાબ દીધો નથી; પણ મેં તેમને કહી દીધું છે કે, માસિક રૂ. દોઢસોથી પોણાબસોનો પગાર અપાવીશ. ”

“ ઓહો પગાર છે. કાકા પાસે પોણાબસોનાં નથી. બસોનો આંકડો પૂરો જોઈએ. જો તું કાકાને સમજાવી શકે તો જગદીશને તું કહે તે દિવસથી તને શીખવવા મોકલું પછી કાંઈ ? ”

અત્રે જગદીશે કહ્યું : “ પણ...પણ...પણ... ”

દિવ્યકુમાર : “ પણ ને પણ. એ શંકાસ્પદ શબ્દો સહને સાર શબ્દ—કોપમાંથી કાઢી નાંખ. જ્યોત્સ્ના, બે ત્રણ દિવસ પછી બરાબર મસલત કરીને જગદીશને કાગળ લખી જણાવજો. જગદીશ, તારા શરણાગાતું કાર્ડ તેને આપ. ”

યંત્રવત્ જગદીશે તે આપ્યું. એ બાદ જ્યોત્સ્નાએ દિવ્યકુમારને પૂછ્યું : “ કુમાર, મેં સાંભળી છે તે અફવા ખરી છે કે ? તું ઘોડદોકની શરતમાં હાર્યો અને જ્યોતિમવીનાં માથાપે તને કહી દીધું કે, એની સાથે તારાં લગ્ન નહીં થાય. મને મળેછીખમર સાચી છે કે નહીં ? ”

દિવ્યકુમારનો ચહેરો એકદમ દિલ્લો પડી ગયો; પણ બળાત્કારે હસીને તેણે કહ્યું : “ વાત તો બન્ને સાચી; પણ તને કાણે કહી ? ”

“ રજનીકાન્ત ગદ્ય કાલે આપણે ત્યાં આવ્યો હતો અને કાકાને એ વાતો કહીને પાછો ફરતો હતો ત્યારે ફાઇએ તેને બોલાવ્યો અને હું તે વખતે ત્યાં બેઠી હતી ત્યારે તેણે બધો વાત બમને કરી. ”

“હાજૂયા પર હુકામ !”

૪૬

જમદીશની અને દિવ્યકુમારની નજર અત્રે એક થઇ. સૌથી પહેલાં જે શંકા દિવ્યકુમારને થઇ હતી અને નંદકિશોરે જે અનુમાન તેના સંબંધમાં બાંધ્યું હતું તે શંકાને સ્ફોટ તેજ અનુમાન પ્રમાણે અત્રે આપોઆપ થઇ ગયો !

દિવ્યકુમારે જ્યોત્સ્નાને પૂછ્યું: “રજનીકાંત પહેલાં કોઇવાર કાકા પાસે આવેલા કે ?”

જ્યોત્સ્ના: “હા. એક બે વાર આવી ગયો હતો. હમણાં હમણાં કાકાની તેના પર મહેરબાની થયેલી જણાય છે પણ હું તો તેને હંમેશાં ધુતકારી કાઢું છું. હું ખાત્રીથી કહું છું કે-તે મનનો મેલો છે, જે ભવિષ્યમાં કોઇવાર હું તેનું હિંદ્ર જોઇશ તો એકદમ તેને બધાની આગળ હજી પાડી કપ્પ-શરમિદો જ બનાવી દઇશ.”

ચિત્રકારે આ વાત ફેરવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું: “તમે બધાં ચિત્રો જોઇ વળ્યાં નથી. પછી મોકું થઇ જશે; માટે ચાલો, હું તમને બાકી રહેલાં ચિત્રો બતાવું.”

ચિત્રકલા પર ફિદા થયેલી ચિત્રકારની આ નવી શિષ્યા, તરતજ ચિત્રકાર સાથે ફરીને ચિત્રો જોવામાં રોકાઇ. આ વખતે દિવ્યકુમારનું જ્ઞાન અચાનક પોતાની જમણી બાજુએથી આવેલા એક પરિચિત સ્વર તરફ દોરાયું:

“જો, આ ચિત્ર માટે જ જમદીશરાયને સોનાનો ચાંદ મળ્યો છે. કેવું સુંદર ચિત્ર છે ?”

આમ કહેનાર જ્યોતિર્મયી હોય, એમ દિવ્યકુમારને સ્વર સાંભળીને લાગ્યું અને જ્યાં તે તરફ ફરીને તેણે જોયું તો ખરેખર, જ્યોતિર્મયીને દીડી ! બન્નેની નજર એક થઇ. એક બીજાને જોતાં બન્નેના ગાંઠ ઉપર લાલી ધાઇ આવી; પણ તરતજ જ્યોતિર્મયી એ નીચું જોયું અને જે સખી સાથે પોતે વાત કરતી હતી તે સખીના કાનમાં કાંઇક કહ્યું.

તે સખી એ પછી દિવ્યકુમાર પાસે આવી અને બોલી: “તમને આશ્ચર્ય ના કલાક બહાર આવવાની કુરસડ છે ?”

“હા. હમણાંજ આવું કે પછી ?”

“હમણાંજ.”

એટલું કહીને તે સખી જ્યોતિર્મયી પાસે ગઇ. થોડીવાર બિન જોવાનો ડાંબ કર્યા પછી જ્યોતિ તેની સખી સહિત બહાર જવા લાગી, જતાં જતાં તે પાછા જોતી હતી. જલ્દી પુરવાએ

ઉર્વશીને પર્વત ઉપરથી રાક્ષસના હાથમાંથી છારાબા પછી સખી મંડળ સહિત જતાં જતાં ઉર્વશી કાંઈને કાંઈ મિથથી પુરવા પ્રયે જોતી હોય તેમ જ્યોતિની નજર દિવ્યકુમારની નજર સાથે બે ત્રણ પળમાં આરપાંચ વખત મળી અને દિવ્યકુમારને પણ તેનાં મૃમનમન સિવાય અન્ય કાંઈ દષ્ટિએ પડ્યું નહીં.

જ્યોતિ બહાર ગઇ એટલે કોઇક અજાણ આકર્ષણથી ખેંચાતો દિવ્યકુમાર, જ્યોતિના અને જગદીશને વાતોમાંજ ગુંથાયલાં રાખીને, એકદમ ત્યાંથી બહાર ની જા પડ્યો. તેણે જોયું કે, ટાઉન હોલનાં પથથીઆં ઉતરીને તે બે જણ ઉભાં રહેલાં છે. એક બે દ્રામ પસાર થઇ થઇ એટલે તેઓ સ્પૃતિથી ખીજા બાજુએ જઇને સામેના બાગનાં ફરવાળમાં ઉભાં રહ્યાં. દિવ્યકુમાર યંત્રવત્ તેમની પાછળ ગયો. તે બે સખીઓ બાગમાં ફાપલ થઇ અને તે પણ ફાપલ થયો.

જમણી બાજુના વાક તરફ તે બન્ને વળ્યા; થોડેક દૂર જઇને ઉભાં રહ્યાં. દિવ્યકુમાર તે તરફ ગયો. જ્યોતિની સખીએ તેને સમિપ આવેલો જોઇને કહ્યું: “કુમારબાઇ, તમને કેટલુંક કહેવાનું છે. આવો, આપણે એક સ્થળે બેસીએ.”

ધક્કતા હાથે તે કાંઇજ બોલ્યા વિના તે તેમની પાછળ ચાલ્યો, થાસમાં તેઓએ બેસવાનું સ્થાન પસંદ કર્યું. પોતપોતાના હાથરમાલ પાથરીને બન્ને સખીઓ સાથે બેઠી અને તેમની સામે દિવ્યકુમાર બેઠો.

ધડીબર તો કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં. જ્યોતિ નીચું જોઇ રહી હતી. તેની સખી શરૂઆત કેવી રીતે કરવી તે સંબંધ વિચાર કરતી આંકું જોઇ રહી હતી અને દિવ્યકુમાર તે બન્નેના બાવ તપાસતો તેમના તરફ જોઇ રહ્યો હતો. ત્રણે જણને ખબર હતી કે અત્યારે કિંમત વિષય ઉપર વાતચિત કરવાની હતી પણ એ વિષયની શરૂઆત કેવી રીતે થશે, એની ખબર ત્રણેમાંથી કોઇને ન હતી. શરૂઆત કોણે કરશે, એની ખબર પણ કોઇને ન હતી. લગભગ દરેક મિનિટ આમને આમ ચૂપડીદીમાં પસાર થઇ. આખરે જ્યોતિની સખીએ બોલવાનો આરંભ કર્યો. દિવ્યકુમાર તરફ તેણે જોયું. અત્યંત મંબી-રતા અને શોષની છાયા તેની મુખમુદ્રા ઉપર છવાઇ રહી હતી. તેણે કહેવા માંડ્યું: “કુમાર બાઇ!—” જાણે કોઇ ઉંઘણમાંથી જાગે અવાજ આવતો હોય એમ દિવ્યકુમારને લાગ્યું. અજાણ ચાલુ રહ્યો: “થોડાકજ દિવસ ઉપર તમે અને મારી સખી એકલાં થયાં. મેં તમારો આત્મિકતાએ આપેલી છૂટથી અને તેના હૃદયમાંની આસાના આશંકા પોષણથી તે તમને મળી શકતી. મને એ જણાવતાં થયુંજ દુઃખ

થાય છે કે, બદલાયશા સંજોગોને લીધે આજ મારે તેની સાથે આવવું પડ્યું છે. એ સંજોગોથી તમે વાકેફ છો. અત્યંત કરુણાળનક અને અપાર દુઃખદાયક સ્થિતિમાં તમે બંને જણ મૂકાયાં છો. મારી સખી જણે છે કે, તમે તેનેજ ખાતર પુષ્કળ સંપતિનો ત્યાગ કર્યો છે. તેનું હૃદય સાક્ષી પૂરે છે કે, આવો આત્મ-ત્યાગ કોઇ જેની તેની વ્યક્તિ કરી શકે નહો, એટલુંજ નહોં પણ સંગીન કારણ સિવાય કોઇ તેમ કરે નહોં. પોતાના હૃદયની ખાત્રી પછી તે તમારા આ કાર્ય માટે તમને ધન્યસદ આપે છે અને તમારા પ્રત્યે પોતાની અંતઃકરણપૂર્વક દિલસોજી છે, એવું મારી મારફત જાહેર કરે છે. તેના હૃદયની લાગણીથી તમે અપરિચિત નથી. એ લાગણીથી તેમજ નયગુણી હોવાનું દોષારોપણ તેના ઉપર ન થાય તે માટે તેણે આ દિલસોજી પ્રકટ કરાવી છે. પરંતુ મને એ કહેતાં બહુજ શોક થાય છે—રે, મારું અંતઃકરણ એ વાત જાહેર કરતાં વીધાઇ જાય છે કે, કે, તે સ્વતંત્ર નથી. હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીને કદાપિ કોણે સ્વતંત્ર થવાની પરવાનગી મળી નથી, એ તમે જણો છો. આ કારણે તે મારી મારફત તમને વિનંતિ કરે છે કે, સ્વાતંત્ર્ય વિનાની તે, તમને ધન્યસદ આપ્યા બાદ, તમારા પ્રત્યે દિલસોજી દાખવ્યા બાદ, આગળ વધી શકતી નહોવા માટે લાચાર છે. આથી તમે તેને વિસરી જવ—તમારા હૃદયમાં હવે તેનો લગારે વિચાર ન કરશો. ”

આટલું કહીને તે દિવ્યકુમારનો જવાબ સાંભળવા તેના તરફ આતુરતાથી જોઇ રહી.

આ આખો વખત જ્યોતિ અધોવદન રાખીને જમિન ઉપરનું ધાસ ઉખાડતી હતી. દિવ્યકુમારના મન ઉપર છેલ્લું વાક્ય સાંભળીને જણે વજાધાત થયો હોય તેમ દુઃખ થયું. તે સ્વગત અસ્પૃહ સ્વરે લવવા લાગ્યો : “ વિસરી જડે ? વિચાર ન કરે ? ન બને. જ્યોતિને હું ક્ષણજર પણ વિસરી શકું તેમ નથી. ” તેણે પ્રકટ પણે કહ્યું : “ આ ખુશાસો થયો નહોત તો ઠીક આંત. ”

તેના આ શબ્દો સાંભળીને જ્યોતિની સખીએ કહ્યું : “ ના, આ ખુશાસો કરવાની જરૂર હતી. કોઇપણ માણસને બ્રમમાં અધકાવા દેવામાં મહાપાપ છે. ચિત્રકાર જગદિશરાયે આજે મને વાત કરી કે, જ્યોતિના અંતઃકરણનો ખુશાસો તમારી સમક્ષ થાય તો ઠીક; મને એ સ્પષ્ટ થયો લાગી. જ્યોતિને તે જાહેર કરીને હું અહીં લાવી છું. તમે જણો છો કે, તેનાં માતાપિતાનો નિશ્ચય હવે ફરે તેમ નથી—”

દિવ્યકુમારે અધવચ પ્રશ્ન કર્યો: “પશુ તેના પોતાનો નિશ્ચય—”

“ચાહે તેવો હોય તોયે નક્કામો છે. એક મહાસાગરની ઊભા જેમ કતારે ઉભી કરેલી દિવાલને અથડાઇને પાછી પડે તેમ તેના નિશ્ચયની મતિ છે.”

“પશુ એવા નિશ્ચયોને સંગીન કરવા—એજ મહાસાગરની ઊભાથી દિવાલને બેઢવા—અમારા હૃદય એક થયાં હતાં, એ વાત કેમ વિસરી જવામાં આવે છે?” તે ઉશ્કેરાઇ ગયો અને બોલવા લાગ્યો: “ધિક્કાર હોજો એ માઆપોને કે જેઓ પોતાની કન્યાઓને ઉંઝામાં ઉંઝાં શિક્ષણ આપીને પાછળથી તેમને ગમે ત્યાં પરણાવી દેવાનાં અધમ પાપ કરે છે. જે પુત્રીઓને બણાવીને તેમનાં મન ઉપર આખરે આધાતજ કરવાના હોય તો પછી શા માટે તેઓ તેમને બણાવે છે? પશુ નહીં. એ જાતની ખોટું અધિકારીપણું હવે નહીં નિભાવી લેવાય; એવાં માઆપો સામે અમે ખંડ કરીશું. તેમને ખબર પાડીશું કે, તમે ‘લાકડે માંકડાં વળમાડવા’ તૈયાર થાવ છો. પશુ તે સિતમ, સમજણી ઉંમરનાં યુવક-યુવતીઓ નહીં મહન કરે. અંગ્રેજ સંસાર જુઓ. હજારો પ્રેમીયુગલો, માઆપની મુદ્દસાન ઠેકાણે બાવે છે. પ્રથમ પોતાનો પ્રેમદેવતા અને પછી માઆપ—એ તેમનું સિદ્ધિસૂત્ર હોય છે. તેઓને માઆપો પરણવાની પરવાનગી નથી આપતાં તો તેઓ નાસી જાય છે; છૂપાં લગ્ન કરે છે, અને તે વાત જ્યારે તેમનાં માઆપ જાણે છે ત્યારે તેમને ડાઘાં વિકાસીને જોઇ રહેવું પડે છે! શું આપણા સંસારમાં તેમ ન થઇ શકે?—”

જ્યોતિ અત્રે આડું જોઇને અધવચ બોલી ઉઠી: “અશક્ય! અશક્ય!”

“શું અશક્ય?” ઉશ્કેરાયલા બાવથી મોટે સાદે તે બોલવા લાગ્યો: “જ્યોતિ! જ્યોતિ! તું પોતે આડું કહે છે? એના કરતાં તો તું મને કહી દે કે, તું મને સ્કાતી નથી. ખસ. હું એ સંજોગોને જતો રહીશ—મારું ચાહે તે થાવ, મને પરવા નથી. અરેરે! માસ હૃદયમાં ખંજર ભોંકનાર આખરે તુંજ નીવડી. તારાં માઆપે તારા પાડી—તેમની સાથે તુંયે ના પાડે છે! ઠીક! ઠીક!.....ક!”

અમ કહીને તે ટમર ટમર તેના સામે જોઇ રહ્યો. જ્યોતિની સખીએ કહ્યું: “દિવ્યકુમાર! જે તમારું ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોય, જે તમારી વાણી અંકુશમાં રાખી શકતા ન હો તો અમે હવે અહીં

થી રળ લઈયું. તમે જે જે ઉદ્ધારે હમણાં કાઢ્યા એ એક ડાહ્યા માણસના મુખમાંથી ન નીકળે, એમ જાહેર કરતાં મને ગ્માનિ ઉપજે છે. તમે જાણો છો કે, હિંદુ સંસારની એક પવિત્ર કન્યા અગ્નિ તમે બેઠા છો. આપણા સંસારમાં કન્યા પાસે પ્રેમની વાત કરી જામતી જ નથી. એવી વાત કાંઈ પરચુરુપ કરે છે તો તે નિંદ્રા ગણાય છે. મને એ જાહેર કરતાં દુઃખ થાય છે કે, તેનાં માતાપિતા એ, તેનાં લગ્ન તમારી સાથે નહીં કરવાનું તમને કહ્યું, તે પછી તો તમારે તમારી વાણી અંકુશમાં જ રાખવી જોઈતી હતી. અગ્નિને ગમે તેમ કરતા હોય. તેમની સરખામણી અંત દાખલો લઈને કરવાનો તમને અધિકાર નથી. જાહેર બાપણોમાં કે લેખોમાં સર્વ-સામાન્ય રીતે તમે ચાહે તેમ બોલી કે લખી શકો પણ જ્યોતિનો અંત દાખલો લઈને તમારે કાંઈજ બોલવું જોઈએ નહીં. માટે જ્ઞાત થઈને, વિવેક જળીતીને, મર્યાદામાં રહીને બોલો એજ શોભા ભરેલું થઈ પડશે. આ કડક શબ્દો મારે તમને લાચારીથી કહેવા પડ્યા છે. તમારા સહૃદયી અંતઃકરણ ઉપર તેથી આપાત થશે, એ હું જાણું છું પણ જ્યોતિનાં માતાપિતાની આજ્ઞાને ખાતર ફરજિયાતપણે આ શબ્દો કહ્યા વિના છૂટકાજ નહોતો. ”

“હાઝ્યા ઉપર ડહામ” જેવી સ્થિતિ અનુભવતો દિવ્યકુમાર આ કડક સંબાધણુ સાંભળીને જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંજ ઠરી ગયો. તે ન સમજી શક્યો કે, જ્યોતિને જો પોતાને ચ્હાતી હતી તો પછી દિગ્મત-થી કામ લેવાની ના કેમ પાડતી હતી ! પોતાનું કહેવું ક્યાં ગેર-વાજબી હતું એ તેના લક્ષમાં ઉતર્યું નહીં. તેને આજ્ઞા સુધી એની આજ્ઞા હતી કે, જ્યોતિ તેના અતને અનુકૂળ થશે; પોતાનો આત્મ-ત્યાગ લક્ષમાં લાવીને તે કાંઈક એવો તોડ કાઢશે કે જેથી જન્મે જન્મના મનની મુરાદ બર આવશે; પણ અહીં તો તેને વિરુદ્ધ પ્રકારનો જ અનુભવ થયો. ‘પવિત્ર કન્યા’ તરીકે લે ઠસી; પોતાનું સંબાધણુ તેના માતાપિતાની આજ્ઞાને કંઈક લાગે એવું લેખાયું. તે વિચારવા લાગ્યો: “મારી તો આજ્ઞા જ નહીં ! જેને ખાતર હું અકચ રહ્યો, તેમજ આગળ હું આજ્ઞા વિનાનો !” જ્યોતિની સખીનો એકે એક શબ્દ તેને કંઈક રૂપ લાગ્યો.

તેને ચિત્રકરના શબ્દો માઠે આભ્યા: “મિત્ર, તમારે સંપત્તિનો ત્યાગ કરતા પહેલાંજ જ્યોતિ અને તેનાં માતાપિતાં મનની સ્થિતિથી મહિત થવું જોઈતું હતું.” એ શબ્દો તેને તદ્દન સાચા લાગ્યા. ચિત્રકર

સાથે પોતાને થયેલો આખો સંવાદ તેના મનમાં તરવરી આવ્યો. પોતે બૂઝ કરી, એમ તેને લાગ્યું. અવિચારીપણે કાકા આગળ પોતે હડકરી, અને પોતાના અવિચારીપણાનું ફગાવ અત્પારે પોતાને મળ્યું એમ તેનું મન તેને દંશ દેવા લાગ્યું “ ન ધરરકે રહે, ન ઉધરકે રહે ! ” તેનાથી પોતાના વિચારોમાં ને વિચારોમાં પ્રકટપણે બોલાઇ જવાયું : “ કિસ્મત ! કિસ્મત ! ”

દિવ્યકુમાર, આ વિચારદશામાં હતો તે વખતે જ્યોતિ તેના તરફ જોઇ રહ્યો હતો. દિવ્યકુમારના વદન ઉપર છાયા રહેતી નિરાશાની રેખાઓ જોઇને તેનું હૃદય ખરેખર બળી જતું હતું અને બ્યારે “ કિસ્મત ! કિસ્મત ! ” એવા શબ્દો કહીને તેણે નિપાસો નાંખ્યો ત્યારે તો તેનું હૃદય ખાખ થતું ગયું. તે બોલી ઉઠી : “ સુત જને જ્ઞાન્તિને એક પગ વિસારવી ન હરે; ધીરજને ધડી પણુ તજી દેવી ન હરે; અઃશા અમર છે; પ્રભૂતી અકળ લીલાનું રહસ્ય સમજનાર એક કવિ, જો નિરાશ થશે તો જગતનાં બીજાં માનવીઓની વાતજ શી કરી ? કુમાર ! મારી સખીનું બોલ્યું માફ કરશો. તમારું હૃદય વજ્ર સમ કઠિન બનાવજે; સાકસ ન કરશો. ધીરજ રાખજો; વિશ્વાસ રાખજો અને મારી ખાતર દુઃખ ન વેડશો. ” આટલું કહીને તે ઉડીને ઉભી થઇ અને પોતાની સખીને ઉકારતી ઇશ્વરત કરીને તે આજ્ઞતા મંડી. તે બન્નેને જતાં જોઇને દિવ્યકુમારે કહ્યું : “ આ ગોળ ગોળ શબ્દોનો અર્થ શો ? જ્યોતિ ! એ શબ્દોથી હું કાંઈ તને મારી કરી શકું તેમ છે ? એકવાર મને જવાબ દેતી જા, આવું આશ્વાસન તો તે આકાશની રીતે ‘ કોન્સર્ટ ’ માં પણુ દીધું હતું. પણ તેથી મને શો લાભ ? જ્યોતિ ! જ્યોતિ ! ...ચન... ...હા ! ચન...ચન ! ”

જ્યોતિ કિંવા તેની સખી તરફથી કાંઈ જવાબ મળ્યો નહીં; કારણકે, તેઓ આશ્વાં ગયાં હતાં. દિવ્યકુમાર ઉડ્યો અને ઉન્માદાવસ્થામાં આવી ગયો ટૂંકાપ તેમ, “ જ્યોતિ ! જ્યોતિ ! ” એવા શબ્દોઆગર કરતો તે ખામના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એકદમ કોઈકે તેનું કાંડું પકડ્યું અને કહ્યું : “ કુમારભાઈ ! આ શું ? ગાંઠ થઇ ગયા છે કે શું ? ”

“ કાણુ ? મિત્ર જમદીશ ? ”

“ ના. એ તો હું રજનીકાંત ! જ્યોતિ, જ્યોતિ, એવી ખૂબો પાડતા તમે અહીંથી ધસ્યા જવ છે એની તમને ખબર લાગતી

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ૫૫

નથી. એકાદ દ્રામ સાથે અથડાઈ પડ્યા હોત અથવા તો મોઢર નીચે આવી ગયા હોત તો તમારી શી વહે યાત ? સ્વસ્થ થાઓ. ”

હવે દિવ્યકુમારને બાન આગ્યું હોય એમ લાગ્યું. ‘રજની-કાન્ત’ એ નામ સાંભળતાંજ તેને અર્ધું બાન આગ્યું હતું પણ તેણે તે પછી જે ઉન્માદાવસ્થાનો ચિતાર આપ્યો તે સાંભળ્યા બાદ તો તેને પૂરેપૂરી શુદ્ધિ આવી અને પસ્તાવો થયો કે, “મેં આ શી ગાંઠાઈ કરી ?”

તેણે રજનીકાન્તને કહ્યું: “ત.રો આભાર માનું છું, બાપ ! અહીં બાગમાં ઠંડી હવામાં વિચારવહરીમાં તથ્યાઈ મયો. પણ હવે કાંઈ વાંધો નથી. ”

“તમારે હવે ક્યાં જવાનું છે ? તમને અહીંથી એકલા છોડવા, એ મને સહિસલામાત ભરેલું લાગતું નથી. ”

“હું તો હવે મારે મકાનેજ જવાનો છું”

“તો ચાલો. ગાડીમાં બેસાડીને હું તમને ત્યાં મૂકી આવું. પછીથી હું તમારાથી જૂદો પડીશ. ”

આમ કહીને એક બાકુતી વિઠોરિયા ગાડીમાં રજનીકાન્ત, દિવ્યકુમારની સાથે બેઠો અને “એસ્કિન્સ્ટન કોલેજ પાસે” એમ અંદરથી કહેતાં, વિઠોરિયા ચાલી.

પરિચ્છેદ ૭.

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ?

નિરાશાના અન્વકારમય અરણ્યમાં અથડાતો દિવ્યકુમાર, પોતે હવે શું કરવું, એ સમજી શકતો નથી. તે વિમાસણમાં પડ્યો છે કે, મેં કિયા ચોમડીઆમાં કાઠાની સંપત્તિ તજવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો કે જે પછી પ્રત્યેક બનાવ હોધો જ જાય છે. જ્યોતિર્મયી, પોતાના વિચારોને ટેકા આપશે, એમ તેનું માનવું હતું. પણ તેનાં વિચારોના પ્રવાહ, તેની સખીના કહેવા પ્રમાણે, તેનાં માતાપિતા રૂપ ખંડ આગળથી પાછો વળે છે; તે લાચાર છે અને તેથી હવે મનનેનો સંબંધ પૂરો થયો છે !

“શું મારા અભિલાષ સિદ્ધ નહીં જાય ? ત્યારે શું કરું

માસે જન્મે મારે જાહેર કરવું કે, હવે હું સંપત્તિ લેવા તૈયાર છું અને જ્યોતિને પરણવાનો મારો વિચાર નથી ?”

તે વિચારવમળમાં હતો એટલામાં બહારથી ટપાલવાળાએ ખૂમ મારી: “કાગડ ધ્યા દિવ્યકુમાર ભાઈ!” ખારણાના ઉપરમાં બે કાગળો ફેંકાયા. દિવ્યકુમારે ઝડપથી ઉઠીને તે બે કાગળો લીધા.

બન્નેનાં શરણાચાં અપરિચિત હસ્તાક્ષરે લખાયેલાં હતાં પણ એક ક્વર ઉપર કાંઈ ઓળખીતો હસ્તાક્ષર હોય, એમ લાગ્યું અને બીજા ઉપર અંગ્રેજીમાં શરણાચું કરેલું હતું. ઓળખીતો હસ્તાક્ષરવાળું ક્વર તેણે પ્રથમ ફેંક્યું. લખનાર કાણ છે એ જોવાની વૃત્તિ, કાગળ વાંચ્યા પહેલાં તેને સહસા થાય, એમાં નવાઈ નહોતી. તેણે નજર નાંખી તો લખાણની શરૂઆતમાં લખનારનું નામ ન જણાયું. પણ છેવાડે લખેલું હતું કે: “લી. શુભેચ્છક નન્દિની” નન્દિની કાણ? દિવ્યકુમાર તેને ઓળખી શક્યો નહીં. તેણે બીજા ત્રીજા વિચારો કરવાને બદલે કાગળ જ વાંચ્યો શરૂ કર્યો તેમાં નીચે મુજબ લખેલું હતું:

“ભાઈશ્રી દિવ્યકુમાર,

મારા કાસે સાંજે બાગમાં મારી સખી જ્યોતિ સાથે હું તમને મળી હતી.”

હવે દિવ્યકુમાર સમજ્યો કે નન્દિની, તે જ્યોતિની સખી! એજ નન્દિનીએ પોતાને અપમાનકારક વેણે કહ્યાં હતાં. તેણે કાગળ આગળ વાંચવા માંડ્યો.

“આપણા મિલનપ્રસંગે મારો ધરાદો, એવો હતો કે, તમને દુઃખ ન થાય, એવી રીતે સમજાવીને હવે તમારા અને જ્યોતિના સંબંધમાં કાંઈક માર્ગ શોધી કાઢવો કે જેથી તમારા બેના અભિલાષ સિદ્ધ થાય અને આસપાસનાં સર્વ સંબંધીજનોનાં મનમાં જરાકે કટૂતા રહે નહીં; પણ દુર્ભાગ્યે આપણે ક્યાં બેઠાં હતાં, એ તમે લક્ષમાં રાખ્યું નહીં. આપણે એક જાહેર બાગમાં હતાં. આવનાર જનાર દરેકાં આપણને જુએ અને કહાય આપણી વાન સાંભળી પણ નામ, એવી સ્થિતિમાં હતાં. ધીમા સ્વરે અને તોળી તોળીને દરેક સજ્જ મહોંમાંથી બહાર કાઢવાની જરૂર હતી. મેં શરૂઆત નિષ્પક્ષપાત અવલોકનથી કરી હતી. ધીમેથી હું મારા પ્યેયના મુદ્દા ઉપર આવતી હતી તેવામાં તમે અંગ્રેજી સંસારના કાગળમાં આવીને નાસી જવાની, તેમજ હિંદુ સંસારના માથાપોને માંગે દેવાની શરૂઆત કરી, તે પણ ઉમ અને મોક્ષસ્વરે! મારે કહેવું જોઈએ કે,

પરસ્પરિચિતિ પર તમે તે વખતે દુર્લભજ દીધું. તે કુંવારી છે. તમે તેનાં માઆપની દૃષ્ટિમાં પરપુરુષ ઠરી ચૂકેલા છો. હવે કહેા, એવાં સંજોગમાં તમે નાસી જવા વિષે કાંઈ કહેા અને કાંઈ તે સાંભળી જાય તેથી જ્યોતિને માટે તેને કેવો વહેમ આવે ? અને ખરે જ એવા વહેમનો સંજોગ પણ આપણી વાતચિત વખતે બન્યો હતો. જ્યાં આપણે વાત કરતાં હતાં, ત્યાંથી થોડેક દૂર, બામની ઉંચી લોઢાની વાડ પાસે એક યુવક ઉભેલો હતો. તમે તેને જોયો હશે કે કેમ, તે હું જાણતી નથી પણ જ્યોતિએ તેને પહેલો જોયો હતો. તે ઠીંગણો સ્થામ રંગનો, મોઢે આઠાંવાળો અને બાંધી દડીનો યુવક, જ્યોતિની નજરે પડ્યો એટલે તેણે મને ઇશ્વારત કરી. મેં તેને જોયો. બાડી નજરે તે ધડીકમાં આપણા તરફ જોતો અને ધડીકમાં નજર બીજી પાસ રાખી કાન આપણા તરફ ધરી રહેતો. મેં તરતજ તે સાંભળે તેવી રીતે તમારું બોલવું અટકાવવાનો ઠરાવ કર્યો અને તેથી મારે તમને સખ્ત શબ્દો કહેવા પડ્યા. મેં ધીમા સ્વરે પાછળથી તમારી માફી માગી હતી અને અત્રે ફરીથી ક્ષમાયાચના સહિત લખું છું કે, મારા બોલવા પ્રત્યે બોહું લગાડશો નહીં.

તમારા માટે, મારા અંગત વિચાર પ્રમાણે, બે માર્ગ છે. કંતિ જ્યોતિને બૂલી જાય અથવા તો થોભી જાય. જ્યોતિ અને હું, તેનાં માતા પિતાને સમજાવવા ચત્નો કરીએ છીએ. જ્યોતિ નિડર નથી, એમ ન સમજશો. તે દઢનિશ્ચયી પ્રકૃતિની છે. અમે કાંઈ પણ પ્રકારે તેનાં માઆપને સમજાવીશું. પ્રતિષ્ઠિત માણસો મારફત તેમના ઉપર દબાણ કરાવીશું; પણ એ કામમાં ધીરજ જોઈશે, ઉતાવળ નહીં નબે. તેમજ એક વાત સ્પષ્ટ લખવાની કે, જમતમાં બોહું કેળાય, ચારિત્ર વગોવાય,—અપરાધી નહોવા છતાં અપરાધી તરીકે મળુના ચાપ—એવો માર્ગ સ્વપ્નમાં પણ લેવાશે નહીં. કદાચ અમને ફતેહ ન મળે તો “દીકરી અને માય, જ્યાં દોરે ત્યાં જાય” એ કહેવત પ્રમાણે પણ જ્યોતિને વર્તવું પડશે. માટે તમે તેના ઉપર કાંઈ જાતનો અવરતા-રોપ ન કરતાં, ધીરજ ન હોય તો, મેં આજળ લખ્યું તેમ, જ્યોતિને વિસરી જવાનો સૌથી સરળ માર્ગ લેશો.

તમારા સંપત્તિ—ત્યામના સંબંધમાં હું ધન્યવાદ, સિવાય બીજો કાંઈ અભિપ્રાય આપી શકતી નથી પણ જો તમારામાં ધીરજ નહોત, નિશ્ચય ન હોય, તો એ ત્યાગ નિરપયોગી છે. જ્યોતિએ તમને કહેલા ઉક્તિ સંબંધે સ્મરણમાં રાખજો અને “ તારે ખાતર મેં સંપત્તિ

તણ પણુ પહેલો ન મળ્યો” એમ કહીને, કદી મહેલું મારો તેના કરતાં તમારે માટે ચેષ્ટાકર માર્ગ એ છે કે, તેને ખાતર દુઃખી ન થવું અને સંપત્તિનો પુનઃસ્વીકાર કરી લેવો. એજ.

લી૦ તમારી ઉન્નતિ ધન્યજી.

શુભેચ્છક,

નન્દિની. ”

તા૦ ૬૦—આ પત્ર વાંચીને જરૂર બાળી નાંખજો, કે જેથી કાંઈ ગ્રાહિતના હાથમાં જવાનો ભય ઉભો ન થાય. ”

આ પત્ર વાંચી રહ્યા પછી, પહેલોજ વિચાર દિવ્યકુમારને એ આવ્યો કે, “ હીંગણો, શ્યામ રંગનો, મોઢે ચાકાવાળો અને બાંધી-કહીનો યુવક ” કોણ ? એનો જવાબ તેના અંતઃકરણે ક્યારનોએ દષ્ટિ દીધો હતો.

“ આ વર્ણન રજનીકાન્તનુંજ છે. તે એ જણીઓના જવા પછી, તે અને બાળના દરવાજા આગળ મળ્યો તે વખતેજ અને તેને માટે શંકા ઉપજી હતી. રજનીકાન્ત ! રજનીકાન્ત ! સર્વત્ર મારા માર્ગમાં હવે તુંજ આડખીલી રૂપ કેમ થઈ પડે છે ? કાકાના કાન, મારા વિષે સૌથી પહેલાં બંબેરનાર કોણ ? રજનીકાન્ત ! વસિયતનામામાં મરી જગ્યા લેનાર કોણ ? રજનીકાન્ત ! જ્યોતિનાં માખાપને મારા વિષે બંબેરી આવનાર કોણ ? રજનીકાન્ત ! કદાચ નંદકિશોર જ્યોતિને પરણે તો તેમનું ચોકડું તેના માતાપિતા સાથે મસલત કરીને ગોઠવી આપનાર દલાલ કોણ ? રજનીકાન્ત ! અને છેક છેલ્લો અમારી વાત છૂપાઇને સંભળનાર કોણ ? રજનીકાન્ત ! તેણે શું શું કર્યું છે અને શું શું નહીં કરે ? ” બહીષ્કાર તે અહીં બેસી રહ્યો અને પછી બોલ્યો : “ બલે રજનીકાન્ત, તું તારાથી બને એટલું માફ અહિત કર અને જેમ જેમ તું માફ અહિત કરવા ચલાશે તેમ તેમ હું તને માફ કરતો રહીશ. તારા કોઈ પણ જાતના પ્રયત્નો હશે તે બધાએનો ખર્ચ હું મારા આત્મ-ત્યાગથી વાળી આપીશ. તું સંપત્તિવાન થજે. હું ફરીર થઇશ. તું હાથમાં પ્રયત્નરૂપી કુહાડી લેજે. હું કુલમાળા લઇશ. ઉર્દુમાં કહ્યું છે તેમ, “ જફા કર તું વફા મેરી ” એ પ્રમાણેજ તારી ખૂરાઇ આગળ હું મારી બધાઈ નહીં તણ દઉં, એ ખાતરીથી માનજે. ”

તેણે બીજો કાગળ ફેડ્યો. એ કાગળ મોઝાસા (પૂર્વ આફ્રિકા) ના ઇંપોર્ટ એક્સપોર્ટના વેપારીઓ મેક્સ ઉમર અબ્બાસ એડ

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ૫૯

હાં. ના મુંબાઇની શાખાના મેનેજર તરફનો હતો. તેમાં એ મત-
લખતું લખાણ હતું કે મોઆસા ખાતે મજદુર કંપનીના વડાભાગીઆ
મિ. ઉમરભાઇને એક અંગ્રેજી લખેલો સેક્રટરી નોંધ્યો છે કે જે
તેમને અંગ્રેજી ભાષા શીખવે તેમજ તેમની પેઢીને લગતો અંગ્રેજી
પત્રવહેવાર સંભાળી લે. આ જગ્યા માટે તે પેઢીના મુંબાઇના એક
ઓળખીતા અને દિવ્યકુમારના પોતાના દાઇક મિત્રે (કે જેમનું
નામ ખાસ ખાનગી રાખવાનું છે) તેમણે દિવ્યકુમારની ખાસ બલા-
મણુ કરી છે અને મુંબાઇની શાખાના મેનેજરને તપાસ કરતાં
દિવ્યકુમાર એક ખાનદાન કુટુંબનો વંશજ જણાયાથી તે જગ્યાએ
તેની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. પગાર માસિક સિલિંગ ૮૦૦;
રહેવા માટે શેઠ ઉમરભાઇના મેંબાસાના ખંચામાં એક અલગ
કુંદર જગ્યા; અને જમવાના બથ્થા તરીકે વધારાના માસિક સિલિંગ
૧૨૫. ઉપરાંત મોઆસા ખાતે જવાનું સ્ટીમર બાકું પીજ વર્ગનું.
પત્રમાં છેવટે ઉમેરવામાં આવ્યું હતું કે, “જો આ શરતો તમને
પસંદ હોય તો તમારી બનતી પહેલી પ્રસદે મુંબાઇની શાખાના મેને-
જરને ૩૫૩ મળી જશો કે જેથી સર્વ ગોઠવણો ૩૫૩માં થઈ શકે.”

આ કામળ વાંચતાંજ તે બોલી ઉઠ્યો: “આ શું ? હું જાણું
છું કે ઉધું છું ? મને આવી સારા પગારની તક ! મારા માટે
બલામણુ કરનાર મારો દાઇક મિત્ર ! બેશક, આ તો સ્વપ્ન છે.
મારો સાચો મિત્ર અત્યારે તો એકજ છે. પણ તે બિચારો ગરીબ
છે. તેને કાંઈ લાગવગ નથી એટલે તે મારા માટે આ પેઢીને કહી
આવ્યો હોય, એમ બને શી રીતે ? અસ્તુ. ગમે તે હો; પણ આ
તક તો સારી છે. જતું કે નહીં ? જગદીશ ! યુનિવર્સિટી શિક્ષણપેત
યુવકોને તેં તે દિવસે નિરૂપયોગી કલ્યા હતા. હું યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ
લઉ છું. મને મળેલી આ તક શું મારી નિરૂપયોગિતા સાબિત કરે
છે ? નહીંજ. અમારી ઉપયોગિતા છે અને અમને અપાતું જ્ઞાન કોઈ
રીતે ખરાબ નથી.” તે હર્ષવેશમાં આવી ગયો, નન્દિનીના પત્રની
વાતજ જાણે ભૂલી ગયો અને આ પત્રને તે નસિબદાર પત્ર તરીકે
માનવા લાગ્યો.

તેને ઉર્મિ ઉઠી કે, જગદીશને મળીને આ કામળની વાત કરે
અને પછી તે વેપારી પેઢીના મેનેજરને મળી આવીને ઇંગ્લાંડ
જવાની તૈયારીઓ કરે.

અને કામળા ખિસ્સામાં મૂકીને તે પોતાની ઓરડીમાંથી
બહાર પડ્યો.

જગદીશને ત્યાં જતાં તેને ખખર મળી કે, તે બહાર ગયો છે અને સાંજે પાછો આવનાર છે. બપોરે જો તે આવે તો તેને પોતાને ત્યાં મોકલવાનું કહીને તે પાછો ફર્યો.

ધેર આવતાં તેને એક શંકા ઉપજી કે, વેપારી પેઢીવાળાએ લખ્યું કે, તમારા કાષ્ઠક મિત્રે અમને ભલામણ કરી છે. એ મિત્ર કદાચ નંદકિશોર નહીં હોય? તે શ્રીમંત છે એટલે નાણાં છૂટે હાથે ખર્ચો શકે તેમ છે; તે શ્રીમંત છે એટલે તેને વગવસીલો પણ સારો છે; તે શ્રીમંત છે એટલે—

અહીં તેને એક બીજી શંકા ઉપજી. “જ્યોતિને પરણવા માટે તે ખટપટ કરી રહ્યો છે. તેને જ્યોતિનાં માખાપની તો સંમતિ મળી ચૂકી છે; પણ જ્યોતિની પોતાની વલણ મારા તરફ છે, એ વાત તેણે જાણી હોય—ચોક્કસ રજનીકાન્ત મારફતજ જાણી હોય કદાચ કે રજનીકાન્ત આમમાં ફારણે ઉભો ઉભો નન્દની સાથેની મારી વાત સાંભળતો હતો—તો તે વલણ રદ કરાવવા ખાતર તેણે મને પરદેશ મોકલવાનું કાવતરું રચ્યું હોય, એ શું બનવા જોગ નથી?”

આ શંકા ઉપર તેણે મનન કરી જોયું. અધવચ એક ત્રીજી શંકા ઉપજી: “રજનીકાન્ત, નંદકિશોર અને જ્યોતિનાં લગ્ન કેમ કરાવી આપતો હશે? કાકાના વસિયતનામામાં ફરફાર, માત્ર જ્યોતિને ખાતર ગયો. એટલે જ્યોતિને કું પરણું તેમાં રજનીકાન્તને લાભ છે. કું ન પરણું તો મિલકત મારી જ રહે છે. આથી જ્યોતિ મારા સિવાય બીજાને પરણી જાય તો રજનીકાન્તને ઉફડું તુકલાન છે અને લાભ જરાકે નથી. ત્યારે તે શા કારણે, એ બેનાં લગ્નને ઉત્તેજન આપતો હશે?”

આ શંકાનું નિવારણ દિવ્યકુમાર કરી શક્યો નહીં. નંદકિશોર વેપારી પેઢીવાળાને કહી આવ્યો હોય—કદાચ નાણાં પણ વેરી આવ્યો હોય—એ શંકા તો તેને ખરી લાગી પણ રજનીકાન્ત જ્યોતિનાં અને નંદકિશોરનાં લગ્નને કેમ ટેકા આપતો હશે, એ શંકાનો રસોડો દિવ્યકુમારથી થઇ શક્યો નહીં.

કેટલીક વાર સુધી તે વિચારતંદ્રામાં બેસી રહ્યો. આખરે કાંઈ નિર્ણય ન કરી શક્યાથી તે એક ચોપડી લખીને વાંચવા લાગ્યો. ચોપડીમાં ચિત્ત ચોંટ્યું નહીં ત્યારે ખારીએ ઉભો રહીને રસ્તામાં લોકોનો તથા વાહનોનો અવરજવર જોવા લાગ્યો.

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ૬૨

સહાધારણુને શુભાર થતાં એક મોટર તેની ચાલી આગળ આવીને હબી રહી અને તેમાંથી જમદીશને તેણે નીચે ઉતરતાં બોલ્યો ! “ અહો ! જમદીશ મોટરમાં !! ” દિવ્યકુમાર સ્વગત બોલ્યો.

જમદીશને નીચે ઉતારીને મોટર ચાલી મધ અને જમદીશ ઉપર આવ્યો.

દિવ્યકુમારે તેને પૂછ્યું : “ આજે કંઈ નસિય ફરી મયું લાગે છે ! આર્ટ સોસાઇટીએ સોનાના આંદને બદલે મોટર બેટ આપી કે શું ? ”

જમદીશ : “ ના. એવું કંઈ નથી ; પણ તમારા વડે માઈ એક ઈય થયું, અને તેથી મોટરમાં બેસીને આવ્યો ! ”

“ મારા વડે શેનું ? મારા પાસા તો ઉંઘા જ પડવા માંડ્યા છે. ત્યાં વળી મારે લીધે તાઈ ઈય શું થયું ? ”

“ તમારા વડે એટલે તમે પોતે નહીં તો તમારા કુટુંબના કોઇકના વડે. મારે મન તો એ બધું એકનું એક જ છે. ”

“ એ બધું બેઠભરેલું શું બોલે છે ? જે હોય તે ખુલાસાથી કહી દે ને ? ”

“ વાર. ખુલાસાથી સંભળો. મિનલપુર સ્ટેટ—

“ હા. હા. ત્યાંનો તું કારભારી નીભાયો ? ”

“ પણ ઉતાવળા શેના થાઓ છો ? પૂરી વાત તો સંભળો ? ”

“ વાર. પૂરી કહે. ”

“ મિનલપુર સ્ટેટનાં રાજકુમારી બહોં આર્ટ સોસાઇટીનું પ્રદર્શન બેવાં આવ્યાં છે. તમારા વાલકેશ્વરવાળા બંગલામાં ઉતર્યા છે. તેઓ ચિત્રપ્રદર્શન બેવાં મયાં હશે ત્યાં મારાવાળું ઇનામી ચિત્ર બેઠને તેઓએ, જ્યોત્સ્ના કુમારીની માફકજ, અભિપ્રાય આપ્યો કે, સુભદાનું ચિત્ર આખાંદ તેમની પોતાની જ જાણે તસ્વીર છે. આથી તેમણે જ્યોત્સ્ના કુમારીને વાત કરી કે, આ ચિત્રકાર પાસે મારે માઈ ચિત્ર દોરાવવું છે. તરતજ તેમણે તો સાફ જ કરી દીધું. બે હજાર રૂપીઆ અને શિરપાવ જૂદા. અને રાજકુમારીએ રૂબરૂમાં બોલાવ્યો અને હું તેમની સાથે વાતચિત કરીને હમણાંજ ત્યાંથી નીકળી, મારે ઘેર મધ, બહોં તમારી પાસે જ આ ખખર કહેવા આવ્યો છું. વાત નીકળી છે ત્યારે માલ્ય માલ્યથી કહી દેવાનું કે, રાજકુમારી પાસે જ્યોત્સ્ના કુમારી પણ પછુ તે વખતે બેઠેલાં હતાં. રાજકુમારીએ તમને સંભાર્યાં હતાં અને મને ખાસ આગ્રહ કરીને

કહ્યું હતું કે, આવતી કાલે અપોરે મારે તમને લાઇને તેમની પાસે વાલ્કેશ્વરને બંગલે જવું. કેમ, તમે આવશોને ?”

દિવ્યકુમાર : “એમ ? રાજકુમારીએ મને સંભાર્યો હતો ? કાલે, હું ખુશીથી આવીશ. કાલે અપોરે તું અહીં આવજે. આપણે અહીંથી જાણ્યું. બીજું, તને રાજકુમારીનું ચિત્ર દોરવાનું કામ સોંપાયું તેથી મને અત્યંત આનંદ થયો છે. જગદીશ, આપણે બન્ને એકી વખતે લાભ્યજ્ઞાણી થયા. મને મોઝ્યાસા મોકલવા માટે આજની ટપાલમાં એક વેપારી પેઢીનો મારા ઉપર પત્ર આવ્યો છે. હું તને અભિનંદન આપું છું. તું મને આપ.”

“વાહ ! તમે વળી એવી કોઇ અરજી ક્યારે કરી હતી ? તમને મળેલા જવાબમાં શું લખ્યું છે ? પગાર શો જણાવ્યો છે ? તમારે કામ શું કરવાનું છે ?”

“મેં અરજી તો કરી જ નહોતી. લે આ રજો તે પત્ર. તું વાંચીશ એટલે બધું સમજાશે; પણ તેમાં લખ્યું છે કે, મારા કોષ્ટક મિત્રે મારા લલામણુ કરી હતી. મારો મિત્ર તો તું જ છે. શું તું મારા વિષે લલામણુ કરી આવ્યો હતો ? આખરે, તારું વચન તેં પાળ્યું તે માટે હું તારો આભારી છું.”

“અરે, શેનો આભાર માનો છો ? હું તો કોષ્ટકનેયે તમારા વિષે લલામણુ કરી આવ્યો નથી. હું જ તમારા જેવાની લાગવમથી કામકાજ કરું છું ને ? ત્યાં વળી મારી લાગવગ શી ?”

દિવ્યકુમાર : “ત્યારે કાણે લલામણુ કરી ?”

તેના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન દેતાં ચિત્રકાર પત્રવાચનમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો. વાંચીને તે વિચારમાં પડ્યો. દિવ્યકુમારે પૂછ્યું : “શા વિચાર કરે છે ?”

“એજ કે, આ તક તમને સારી મળી છે. હું તમને અભિનંદન આપું છું. આ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે તમે તે પેઢીના મેનેજરને રૂબરૂમાં મળી આવો અને પછી મોઝ્યાસા જાવ.”

દિવ્યકુમારે ડોકું ધુણાવ્યું.

જગદીશે પૂછ્યું : “કેમ ? નથી જવું ?”

દિવ્યકુમાર : “જતાં પહેલાં મને કેટલીક ચાંકાઓ થઇ છે, તે દૂર કરવાની જરૂર છે.”

જગદીશ : “મિત્ર ! માફ ન લગાડશો. ખરેખરે કહી દઉં ? ‘લક્ષ્મી ચાલેલો કરવા આવી છે ત્યારે મોઢું ધોવા ન જવું જોઈએ.

બને બીજું, બ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે: શંકયાત્મા ચિનરચતિ !”

“પણ શંકા જેવું હોય તોયે શંકા ન કરવી ? હું એકદમ તો નહીં જઉં.”

“મારા સાહસિક મિત્ર ! કોઈ પણ વાતમાં ના પાડી દેવાનું સાહસ કરવામાં તો તમે પહેલે નંબરે જ આવો એવા છે ! તમારી એ જાતની પદ્ધતિ તમે કાકાની સંપત્તિ ગુમાવી; જ્યોતિ પણ ગુમાવી અને હવે આ તક પણ ગુમાવવા તૈયાર થયા છો.”

“મેં જ્યોતિ નથી ગુમાવી.”

“શા ઉપરથી કહો છો ? તમારે ને તેને ગઈ કાલે વાતચિત થયું ? પ્રદર્શનમાં તે તેની સખી નન્દિની સાથે આવી હતી અને તે બન્ને બહાર ગયાં તે પછી તમે પણ તેમની પાછળ બહાર ગયા હતા, એ મેં જાણ્યું હતું.”

“એમ ? ત્યારે તને છેતરીને હું જઈ શક્યો નથી !”

“મને શું ? જ્યોતના કુમારીને પણ તમે છેતરી શક્યા નથી. તમે ગયા એટલે તરતજ તેમણે મને એ વિષે પૂછપરછ કરી હતી. પણ તે તમારાં હિતૈષી છે. તમારા તરફ તેમની દિલસોટી છે. વાર. હવે તમારી વાત કહો. એ મિલન-પ્રસંગ કેવો નિવડ્યો ? અમિત્ય કે વિષમ્ય ?”

“એનો થોડોક ખુલાસો આ બીજો પત્ર વાંચવાથી તને મળી શકશે” એમ કહીને દિવ્યકુમારે નન્દિનીને પત્ર તેના હાથમાં મૂક્યો. ચિત્રકારે તે વાંચી જોયો. વાંચ્યા બાદ તેણે કહ્યું: “આ લખનારને હું ધન્યવાદ આપું છું. તેણે બ્યાનખી જ લખ્યું છે કે, તમે જ્યોતિને વિસરી જાવ.”

“શું તું એમ ધર્યો છે કે, હું તેને વિસરી જઈ ?”

“હા. ખરું પૂછાવો તો, એ તમારી પ્રેમલગ્નની ભાવનાથી હું મૂળથીજ વિરુદ્ધ છું. મને એ વસ્તુ કેવળ મૃગજીવત્ લાગે છે. આપણા હિંદુ સંસારમાં તેને સ્થાન નથી. તમે વિનાકારણે એને નાદે ચઢ્યા છો.”

“આપણા સંસારમાં પ્રેમ-લગ્નને સ્થાન નથી એમ તું કહે છે તે હું માનતો નથી. હું આપણા દેશમાં, અને ખાસ હિંદુઓમાં એવાં શિષ્ટ યુવક-યુવતીઓ જોઈ છું કે જેઓ મોટી વયના થતાં કાયદેસર રીતે પોતાનાં માબાપની સંમતિની દરકાર કર્યા વિના લગ્નો કરે છે. કેટલાક દાખલામાં માબાપની પણ સંમતિ હોય છે. પ્રખ્યાત ઉંમરના

બે જાણુને પોતાના અંતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે પરણવાની કાયદામાં પણ જોગવાઈ છે-રે, હિંદુઓમાંજ પરસ્પર નહીં પણ બીજી કોમની કોઈ કન્યા હોય અને વર હિંદુ હોય તે પણ કાયદેસર રીતે પરણી શકે છે. આવાં લગ્ન હવે થવા માંડ્યાં છે તો પછી હું તેથી નમ્ર પ્રકારનાં લગ્ન કરું તો શું ખોટું છે ? ”

ચિત્રકાર: “ તમે કહો છો તેવાં લગ્ન થાય છે એ હું જાણું છું પણ તેમની સંખ્યા કેટલી છે ? એક મહાસાગર આગળ એક યમમાંના પાણી જેટલી ! દેશની આટલી મોટી હિંદુ વસ્તીમાં એ અલ્પ સંખ્યા શી વિસાતમાં છે ? અને એવાં લગ્ન કરનારાંએને સમાજ ક્યારે વધાવી લે છે ? જ્યાં ત્યાં તેમના પ્રત્યે કંટાળાની નજરે જોવામાં આવે છે અને સેંકડે ૬૮ ટકા તો તેમનાં પોતાનાં માળાપો તેવી નજરથી જુએ છે જ. ”

દિવ્યકુમાર: “ તેથી શું થઈ ગયું ? સમાજમાં અલ્પ સંખ્યા હોવાને કારણે કિંવા માળાપના તિરસ્કારને કારણે આપણા આદર્શ પડતા મૂકી શકાય નહીં. તું સમાજથી ડરે છે પણ હું ડરતો નથી. સમાજ મારા માટે ચાર દહાડા બોલીને રહેશે; પણ એ પછી કોઈને કંઈ પરવા રહેશે નહીં. વળી આમાં હું કંઈ પરકોમની સ્ત્રીને પરણવા તૈયાર થતો નથી એટલે જાતિ બહાર મૂકવાનો પણ મને ભય નથી. કાકાનો વારસો તો ગયેલો જ છે એટલે તેનો પણ મને હવે ભય નથી. ”

ચિત્રકાર: “ ભાઈ, હું કહું છું કે, હજી પણ તમે આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા પહેલાં દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કર્યો નથી. પૈસો, એ એવી ચીજ છે કે જેના વિના તમને ધડીભર પણ ચાલવાનું નથી; તમારી પાસે પૈસો નહીં હોય અને તમે પ્રેમ-લગ્નના યત્નમાં તમારી આહુતિ આપી બેસશો, તો પછી ભવિષ્યમાં મરીબીને લીધે અથવા કદાચ પ્રેમી તરીકે અસંતોષકારક ઠરીને હાડમાર થશો. અંગ્રેજ સંસારમાં અદાલતોમાં છૂટાછેડાના મુકદ્દમાઓ કેટલા આવે છે, એ વિષે તમે ક્યારે વાંચ્યું છે ? પ્રેમ-લગ્નથી પરિણીત થયેલાં પ્રેમી પંખીડાંઓ પરજુમા બાદ તરતજ કિંવા એકાક કાળમાં પાછાં છૂટાં થવાના પ્રયત્નો કરે છે અને તેઓ અસંતોષના કારણે ઉપર મોઢો ભાર મૂકે છે. કોઈ પરણેલા દંપતીમાં સ્ત્રીને તેનો ધણી મરણ મુજબ ખર્ચ કરવા દેતો ન હોવાથી, કોઈ તેને રીબાવતો હોવાથી કે કોઈ પોતાની સ્ત્રીના તરફ બરાબર પ્રેમ નહીં બતાવતો હોવાથી કે એવાંજ કંઈને કંઈ

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને? ૬૫

નજીવાં કારણોથી એ બેઠાં છૂટાં થાય છે. આથી હાકમારીઓનો ખ્યાલ તમને જરાકે છે? અત્યારે તમને જે અમૃતરૂપ લાગે છે, તે કદાચ કાલે વિષ રૂપ લાગશે; કારણ પ્રીતિ અને સ્થિતિ કાંઈ એકનાં એક રહેતાં નથી-તેમજ સદાયે નહતાં નથી. તમે તો બસ ‘પ્રેમ-લગ્ન પ્રેમ-લગ્ન’ એવી ધુન જગાવો છો પણ એમાં શું વળ્યું? ખરી વાતો-facts-તરફ ધ્યાન આપો-ભાવનાઓ કે તરંગો sentiments થી કશું વળવાનું નથી. ”

દિવ્યકુમાર: “ બાપ, તું બહુ સખ હૃદયનો છે. ”

“ નહીં. ચિત્રકાર કદી સખ હૃદયનો ન હોય. જેમ કવિ કામળ મનનો હોય છે તેમ અમે ચિત્રકારો કામળ હોઈએ છીએ. ”

“ ત્યારે તારી વાણીમાં ક્યાં કામળતા છે? ”

“ મારું હૃદય કામળ હોવાથી જ બલિધ્યમાં તમે દુઃખી ન થાવ અને અસંતુષ્ટ ન બનો તે માટે હું અત્યારે ખરી વાતો તમારી આગળ રજુ કરું છું. ખરી વાતો આગળ માનવીનો મમત નક્કામો થઈ પડે છે. ”

“ મારો આમાં મમત છે? મારું અંતઃકરણ બેદાય છે અને તું મારા ઉપર આક્ષેપો કરે છે, એ સાચું કરતો નથી. ”

“ તો મને તમારી ખુશામદ કરવા દો. હું બીજાઓના ‘ફેના-માફ’ તરીકે હવેથી તમને હમેશાં એમ જ કહીશ કે, તમે જે કરો છો તે સાચું જ કરો છો. તમે ડાહ્યા છો એટલું જ નહીં પણ મહાન પુરુષ છો ! આ તમને પ્રિય લાગશે ને? ”

દિવ્યકુમારે સ્મિત કરીને કહ્યું: “ ના. ના. એવું ન કરતો. મારો ખરો સલાહકાર તું જ છે. મને ખોટું કહીને ઉંચે આરમાન ન ચઢાવીશ. પણ પણ મારી મુંઝવણો તારી આગળ રજુ કરવાનો મને હક્ક છે, એટલું તો તું કશું કરશે ને? હું મારી શંકાઓ તને ન કહું તો કોને કહું? ”

“ ઠાક. કહો, તમારી શંકાઓ શી છે? ”

દિવ્યકુમારે અત્રે લંબાણથી જ્યોતિ અને તેની સખી સાથે પોતાને થયેલી વાતચિત વિષે, નંદકિશોર રજનીકાન્ત તથા જ્યોતિનાં માળાપ કોન્સર્ટ બેઠાં મયાં હતી તે વિષે, નંદકિશોર કોન્સર્ટની રાત્રે લબ્ધો હતો તે વિષે, અને આ પત્ર મળ્યા પછી રજનીકાન્ત વિષે તેને જે શંકા ઉદ્ભવી હતી તે વિષે જગદીશને અર્પેતિ બધું કહ્યું.

જગદીશ એ સાંભળીને હસીને કહ્યું: “ભાઈ, આ બધા તરંગો અને શંકાઓનાં પોટલાંથી નાહક તમારા મસ્તક ઉપર તમે મોટા બોળે ચઢાવી દીધા છે. આવી આવી હજી અપાર શંકાઓ તમે કરી શકો અને હજી પણ વધારે ઉંડું ડહોળાણું કરી શકો. મારી સલાહ માનશો? સૌથી સારો માર્ગ હું તમને બતાવવા ઇચ્છું છું.”

“શી સલાહ? શો માર્ગ?”

“નંદકિશોરને જ્યોતિ બલે પરણે. તમે આક્રિષ્ટ જાવ.”

“બસ? આ તારી સલાહ કે? આ જ માર્ગ તું બતાવી શક્યો કે?”

“પુનઃ કહું છું કે, ખરા બનાવો તરફ જુઓ. બાવનાઓ અને તરંગોને ખાગ્રમાં ફેંકી દો.”

“તારી સલાહના લાભ શા છે?”

“સૌથી પહેલો અને મુખ્ય લાભ એ કે, જ્યોતિને તમે નહીં પરણો તો તમારા કાકાની સંપત્તિ તમારી જ રહેશે. અને ખીજે એ કે, આવા વિચારતરંગો કરતા અટકી જશો એટલે તમારું મન સ્વ-સ્થ થશે અને દેશસેવાના તમારા અભિલાષ સિદ્ધ કરી શકશો. મારું કહેવું પૂરું સાંભળી લ્યો, પછી જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહેજો. આ લાલ તમે નહીં સ્વીકારો તો ગેરલાભ એ થશે કે, આખરે “વાર્યું ન કરે તે હાર્યું કરે” તે પ્રમાણે ફરજિયાત તમારે જ્યોતિને વિચાર બંધ રાખવો પડશે; કારણ કે, તેનાં માઆપ નહીં માને અને તેને નંદકિશોરને અથવા આહે તેને પરણાવી દેશે, એમાં તો કશો સંદેહ નથી.”

દિવ્યકુમાર: “તું કહી રહ્યો? હવે મારું સાંભળ. કાકાની સંપત્તિની મને મુદ્દલે પરવા નથી.”

જગદીશ વચ્ચેજ બોલ્યો: “પોપટની મારફત એકનું એક વાક્ય જ જોખ્ખા કરે છે. વાર, આગળ ચલાવો.”

દિવ્યકુમાર: “પોપટ કહે કે આહે તે કહે; પણ એ સંપત્તિ મારે નથી જોઈતી; અને જ્યોતિને તેના માઆપ ખીજે પરણાવી દેશે, એમ તે કહ્યું પણ નન્દિનીના પત્રમાંનું આશ્વાસન વાંચ્યું?”

“એ આશ્વાસન નકામું છે. એ બે જણ નહિં હાવે.”

“કારણ?”

“કારણ જ્યોતિનાં માઆપની હક! મને પૂછો તો જ્યોતિમંત્રી

ઉપરજી જાણે જાપ મારી હોય તેમ તેને પરણવાની તમે નક્કામી જીદ કરો છો. મને તો એજ નથી સમજતું કે તમારૂં આકર્ષણ જ્યોતિર્મયી પ્રત્યે કેમ છે ? શું તેના સમાન આ જગતમાં અન્ય કોઈજ નથી ?”

અખિો અજળ ચમકારથી ચમકાવતો દિવ્યકુમાર બોલ્યોઃ
 “મારે જરાક લાંબુ વિવેચન કરવું પડશે અને થોડીક જૂની વાતોનું સ્મરણ કરાવવું પડશે. વાર. પ્રિય ચિત્રકાર ! મને કહીશ કે, પારસ-મણિ પ્રત્યે લોકનું આકર્ષણ શા માટે થાય છે ? મીનનું આકર્ષણ જળ પ્રત્યે કેમ થાય છે ? મિત્ર, જેમ એ આકર્ષણો અનિવાર્ય છે તેમ મારૂં જ્યોતિ પ્રત્યેનું આકર્ષણ છે. મારી માતિમાં હું સર્વ કુટુંબો તરફ જોઈ વળ્યો, સર્વ કન્યાઓ વિષે તપાસ કરી ચૂક્યો અને એ સર્વમાથી મેં આ ઉત્તમ રત્ન ગ્રહણ કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. વિદ્યા, શુભ, ચારિત્ર-એ ત્રણેમાં તેની સમાન મને કોઈ બાસ્તું નથી. શિક્ષણમાં તે હંમેશાં સૌથી અગ્રભાગે સોહે છે. ચોપાસથી સડુ કોષ તેનાં વખાણ કરે છે, હું માત્ર એ જહાજનાં કથનથી લોભાયો નથી. મેં પોતે તેની કસોટી કરી જોઈ છે. તારે ત્યાં વારંવાર મારી આવળ થવાથી જ્યારે તેં જ્યોતિના કુટુંબ સાથે આજથી બે વર્ષ ઉપર મારો પરિચય કરાવ્યો ત્યારથી મારો અને તેનો અંગત પરિચય વધતો ગયો. ધણીવાર અમે વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરી છે અને તેમાં આપણા સંસારની લમરૂદ્ધિની ચર્ચાનો સમાવેશ પણ થઈ ગયો છે. કન્યાઓની અશિક્ષિત અવસ્થાને લીધે તેમનામાં પરવશતા, હિંમતનો અભાવ, અતિશય લજ્જાશુભતા, મનની મનમાજ સમાવી દેવાની રીત-ઇત્યાદિ ખામીઓ ત્રિશેષ પ્રમાણમાં રહી છે. આ ખામીઓ, જો શિક્ષણપ્રાપ્ત કન્યાઓ દૂર કરે તો મનમાન્યા અભિલાષ સિદ્ધ કરી શકે એમ જ્યોતિનું માનવું છે, તેની આ માન્યતાનું સામ્ય આપણે મારી માન્યતા સાથે છે. હું માનું છું કે પૂર્વકાળમાં કન્યાઓને આ દેશમાં ઇચ્છા-વર વરવાની પરવાનગી હતી. રવમંવરની રૂદ્ધિ આ દેશના ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત હતી, જેને પરિણામે હમમંતિ નળરાયને, સીતા રામચંદ્રને, રૂદ્ધિમણી કૃષ્ણચંદ્રને, સુભદ્રા અર્જુનને, એમ અનેક સજારીઓ મનમાન્યા વરને વરી ચૂકી હતી. જો આ દેશમાં એક વખત આવી રીતે કન્યાઓના અવાજને માન આપાતું તો આજ પણ તે શા માટે ન આપાતું જોઈએ ?—”

ચિત્રકારઃ “મિત્ર, મને કહી બેવા દો કે, એ કાળ જુદો હતો.”

હિન્દુકુમાર: “આપણી દક્ષિણની વિચિત્રતાનો આ એક નમૂનો છે. એ કાળ અને આ કાળનો તફાવત દોરીને વચ્ચે પડેો પાંડી દેવાની આપણા હિંદુભાઈઓને ટેવ પડી ગઈ છે. પણ હું કહું છું અને પ્રિય મિત્ર, મને જાહેર કરવા દે કે, જ્યોતિ પણ મારી સાથે સંબંધ છે કે, એ કાળના જેવો આ કાળ ન કેમ બનાવી શકાય? બાળકોનો બંધ કરો. કન્યાઓને ઉચ્ચતમ શિક્ષણ આપો અને તે પછી તેમના હૃદયના અવાજને માન આપો. તેમની બુદ્ધિની કસોટી થવા દો અને જરૂર પૂર્વકાળ જેવાંજ વર્તમાનકાળનાં શુભ પરિણામ આવશે. પ્રિય, જન્મદીક્ષ, જ્યોતિ સાથેના મારા વિશેષ પરિચયને પરિણામે અમારા વિચારો પરસ્પર અનુકૂળ જણાયા. પછી તો હું શું કહું? અમારાં હૃદયેહૃદય એક થયાં. મારી સારી સ્થિતિ જોઈને તેનાં માથાપે અમારાં હૃદય વીંધવા ઉચિત લેખ્યાં નહીં—અમારી એકતામાં તેમના તરફથી અંતરાય આવ્યો નહીં અને એનું પરિણામ આજ તું જુએ છે તે છે. મારા હૃદયમંદિરમાં પદસવેલી જ્યોતિની પ્રતિમા હું દૂર કરી શકતો નથી. સંપત્તિવાદ કરવા હું તત્પર થયો એનું કારણ એજ. મારા વિદીર્ષુ થયેલા હૃદય સાથે એ સંપત્તિ હું શી રીતે બોગવી શકું? મરત્ય જો જળ વિના ન રહી શકે તો આ હૃદય એ હૃદયથી કેમ વિખૂટું રહી શકે? હું તેના પ્રત્યે આકર્ષાઈ છું તેનું સત્ય કારણ આ જ છે.”

ચિત્રકર આ સાંભળીને ખડીબર દિગ્મૂઢ જેવો બેસી રહ્યો અને પછી બોલ્યો: “હિન્દુકુમાર, અંગ્રેજીમાં જેને “મૂર્ખાનું સ્વર્ગ” (Fool's Paradise) કહે છે તેમાં તમે મહાશતા હો, એમ મને લાગે છે. નથી જોતા કે, સંયોગો તમામ વિરૂદ્ધ ગયા છે?”

“પણ જ્યોતિ?”

“જ્યોતિર્મંત્રી પોતે પણ તમારા જેવા સ્વપ્નતરંગમાં છે, એમ મારું માનવું છે.”

“તો અમે બન્ને મળીને અમારા આદર્શ સિદ્ધ કરીશું.”

“પ્રિય મિત્ર! હજીપણ ભાવનાશીળ અને તરંગી રહેશો? વ્યવહારપ્રધાન નહીં બનૌ? વસ્તુસ્થિતિ નહીં વિચારો?”

“જો તેમ કરું છું તો મારી જિંદગી એક કુતરા કરતાં પણ નખાટ બની જાય છે.”

“તરંગમાં ને તરંગમાં આયુષ્ય વીતી જશે; અને તમે અત્યંત દુઃખી બનને કદાચ આખરે—” અહીં ચિત્રકર અટકી ગયો.

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ૬૬

“મારા સમ બે ન કહે તો. કહીજીદે, તારા હૃદયમાં જે કંઈ હોય તે કહી દે.”

“માહું ન લગાડશો પણ મને તો એમ બાસે છે કે, કદાચ આખરે તમે ઉન્માદાવસ્થામાં પડશો અને તમને એકાદ દીવાનશાળામાં કામકે ધકેલી દેશે.”

દિવ્યકુમાર આ સાંભળીને વિચારમાં પડ્યો. ઉન્માદાવસ્થા, એ શબ્દે તેના ઉપર અજબ જડુ કર્યું. તે પોતે બાગમાં એવો બન્યો હતો, એ તેને યાદ આવ્યું. એ વખતે રજનીકાન્તે પણ તેને તેવો કહ્યો હતો, એ યાદ આવ્યું. બે આમને આમ પોતે આ વિચારો કર્યા કરે તો કદાચ આખરે મગજનું સમતોલપણ ખસી જાય નહીં? બીજાં બધાં પોતાને દીવાનો કહે એની અવગણના તે પોતે કરે; પણ ચિત્રકાર બ્યારે તેને દીવાનો કહે ત્યારે તો બેશક તરંગદશામાંથી પોતે વિમુક્ત રહેવું જોઈએ, એમ તેને લાગ્યું. લગભગ દશેક ક્ષણ સુધી તે વિચારદશામાં બેસી રહ્યો કે, હું દીવાનો થઈ જઈશ કે શું?

ચિત્રકારને અત્યારે એમ જ લાગ્યું કે તે ખરેખર દીવાનો બની ગયો છે!

તેણે તેની મૈનદશા તબવવા ઠરાવ કરીને કહ્યું: “પ્રિયભાઈ! વિચારોના વેગને અંકુશમાં રાખો. તમારી બાવનાઓનું જે થવાનું હો તે થાવ; તે સિદ્ધ થાવ વા ન થાવ; તેનો વિચાર આપણે અત્યારે કરીશું નહીં; પરંતુ મને એટલું કહો કે, આ વેપારી પેઢીની માગણી સ્વીકારવા તમે તૈયાર છો કે નહીં?”

દિવ્યકુમારે પૂછ્યું: “તું શી સલાહ આપે છે?”

“હું તો આ તક નહીં ગુમાવવાની સલાહ આપું છું.”

“કારણ?”

“એ જ કે, તમે તમારા પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેવા સમર્થ થઈ શકશો. તમને દુનિયાનું, દુનિયાના બધાકારનું અને દુનિયામાં થતાં છળકપટનું જ્ઞાન થશે—તમારાં ચક્ષુ ખુલશે અને અનુભવ તમને સુચેબા વિચારોને પથે લઈ જશે.”

“હું તારું કહેવું લગારે સમજી શક્યો નહીં.”

“તો સ્પષ્ટતાથી સમજાવું. હાલતુર્ત તમે ગૂંચવણમાં છો કે, જ્ઞેયતિર્મયીનાં માઆપે લગનની ના પાડ્યાથી હવે કિયો માર્ગ લેવો? અજોડ સંસારની માફક કન્યા સાથે નાસી જઈને

તમે કંઈ પરણી શકો તેમ નથી. એવા કાર્ય માટે તમે તત્પર હો-
 અને છો, તે હું જાણું છું-તોપણ બાગમાં જ્યોતિર્મયી, તમારા
 એ બાબતના વિચારો સાંભળીને “અશક્ય, અશક્ય” એમ બોલીને
 જતી રહી, એ તમે તમારી નજરે જોયું છે. તેની સખીના પત્રમાં
 તે વિષે તમે ચોખ્ખી ના વાંચી છે; આથી એ મુદ્દાનો વિચાર હવે
 તમારે પડતો મૂકવો અને એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ આપણા
 સંસારમાં અત્યારે ન હોવાથી તમારે માટે બહેતર કર્તવ્ય એ છે કે,
 હાથ પુર્ત જ્યોતિર્મયીનો વિચારજ ન કરતાં, દર દેશાવર ચાલ્યા
 જવું. ત્યાં ગયા પછી તમને ફાવે તે વિચારો થાશે. હું ખાતરીથી
 કહું છું કે, તમને ત્યાં ગયા પછી નિરાંતે વિચાર કરવાની કુરસદ
 મળશે. તમે તે વખતે જરૂર વિચારી શકશો કે, ભાવના અને વ્યવ-
 હાર, એ બંને ક્ષેત્ર નિરાળાં છે. દુનિયાનું અને દુનિયાના વ્યવહારનું
 જ્ઞાન તમને મળશે એમ મેં કહ્યું તે આ ઉપરથી કહ્યું છે. હવે
 દુનિયાના છળકપટ વિષે કહું છું. તમે ત્યાં જશો તે પછી જો નંદ-
 કિશોર, તમારી શ્રદ્ધા મુજબ, જ્યોતિર્મયીને પંચુવાની ઇચ્છા રાખતો
 હશે તો એક મિત્ર, પાછળથી ધા કેવી રીતે કરે છે, તે તમારા
 ખ્યાલમાં આવશે. શું થશે અને શું નહીં, તેનું ભવિષ્ય તો હું કે
 તમે જાણી શકીએ તેમ નથી; પણ તમે કહ્યું તેમ જો જ્યોતિર્મયી
 તમનેજ ચઢાતી હશે તો, કદાચ તે તેનાં માબાપને સમજાવીને,
 વિનવીને, લામચળ વાપરીને કિંવા ખ્હાનાં કાઢીને કોઈ પચુરીતે નંદકિશોર
 સાથે પોતાનાં લગ્ન થતાં અટકાવશે. અને જો તેમ નહીં કરી શકે,
 તો તેની ચાહનાની કસોટી તમે કરી શકશો. આમ બંને રીતે તમને
 દુનિયાની રીતભાતનો અનુભવ થશે. માટે ભાઈ, સમજી બેસો અને
 આ તક ન ગુમાવો.”

“મિત્ર, જ્યોતિ સાથે હું ગાંધર્વલગ્ન ન કરો શકું?”

“પણ એ જમાનો વહી ગયો છે. પુરાણકાળનાં રાખન
 નકામાં છે.”

“શું એવા અત્યારે નથી થતાં?”

“પાછા તમે વાદવિવાદને નાદે ચઢ્યા ! તમે મુદ્દો વિસરી
 જાવ છો કે, બાગમાં તમારી સાથે તેને થયેલી વાતચિતમાં આવા
 કોઈ જાતના વિચારને તેણે મંજૂરી આપી નથી. ‘સાહસ ન કરશો
 ધીરજ રાખજો. વિશ્વાસ રાખજો અને મારી ખાતર ફુગ્ગ ન વેકશો’
 આ બધા જોળ જોળ ને મર્માર્ણા વાક્યો તેણે તમને કહ્યાં છે; તેથી

તમને પરણવું કે નહીં, તેના વિચારની જોખમદારી તેણે પોતાનેજ શિરે ખેંચી લીધી છે એમ તમારે સમજવું જોઈએ. તમે શાંતિ ધારણ કરીને, આફ્રિકા જવ. હું તમને પત્રો મારફત અહીંના તમામ સમાચારથી માહિત રાખીશ. નિશ્ચિંત થઈને જવ તો સારું. બાકી, આમ ને આમ તો તમે તમારું આરોગ્ય કદાચ ગુમાવશો. ”

દિવ્યકુમાર વિચારમાં પડ્યો.

“ત્યારે તું એજ સલાહ આપે છે કે મારે જવું ?”

“હા. આધિનીઆ કરીને જવું. ચાલો, હું તમારી સાથે આ પેઢીવાળાને ત્યાં આવું છું. આપણે તેના મેનેજરને પૂછપરછ કરીને આ બાબતમાં રૂબરૂમાં જ આપણી શંકાઓનું સમાધાન કરી લઈયું.” આમ કહીને ચિત્રકારે તેનો હાથ ઝાલીને તેને બળાતકારે ઉઠાડીને ઉભો કર્યો.

ચંત્રવત્ દિવ્યકુમાર તેની સાથે ગયો. કેટલાં દ્વારમાંથી ઉતરીને તેઓ બંને પાંટીઆં વાંચતા વાંચતા મજકુર પેઢીની ઓફિસ શોધવા લાગ્યા. તેમની શોધ સફળ નીવડી. એક મકાનમાં તેઓ પેઢા અને તેના દાદર ઉપર ચઢતાં અચાનક તેમણે શું જોયું ?

એ જ દાદરેથી રજનીકાન્ત ઉતરે છે !

વગી પાછો રજનીકાન્ત !

બંને જણુ તેને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થયા. રજનીકાન્તના ચહેરા ઉપર તેમને જોઈને ફિક્કાશ આવી, એ ચિત્રકારે પારખી લીધું અને જ્યાં એક બે પગથીઆં દૂર રજનીકાન્ત રહ્યા ત્યાં તેણે પૂછયું : “ઓહો, રજનીકાન્તભાઈ ! તમે અહીં ક્યાંથી ? શું અહીં તમારી નોકરી છે ?”

ફિક્કા હાસ્યથી રજનીકાન્તે જવાબ વાળ્યો : “ના રે...મારે જરા કામ હતું...અહીં...મારા એક ઓળખીતાને હું મળવા આવ્યો હતો.”

“ઠીક, ઠીક. જય જય” એમ કહીને ચિત્રકારે ચઢવા માંડયું. રજનીકાન્તે દિવ્યકુમાર તરફ જોઈને પૂછયું : “કુમારભાઈ ! તમારી તબિયત બગડેલી છે કે શું ? મારા જરા કેમ લાગે છે !”

“હું ?” દિવ્યકુમારે પ્રશ્ન કર્યો અને પછી રિમત કરીને કહ્યું : “હું મારા લાગું છું ? ના, ના, હું જરાકે મારા નથી.”

“અહં ! કાંઈ ચિન્તાઓના બારમાં દબાવવા હશે. અહીં મારી પેઢેજ તમારો કાંઈ ઓળખીતો છે કે શું ?”

“આજ સાંજે મને મળજો ને ! હું તને બધી વિગત કહીશ. અત્યારે તો જરા વધારે ઉતાવળ છે.”

“વારૂ. વારૂ. જય જય” આમ કહીને રજનીકાન્ત દાદર ઉતરી ગયો. તરતજ ચિત્રકારે દિવ્યકુમારનું કાંડું પકડીને કહ્યું: “હું આની પાછળ જઈં છું. મિત્ર, તમે પેઢીવાળા સાથે વાતચિત કરીને તમારે ત્યાં જાઓ. તેને ખાસ પ્રશ્ન એ કરજો કે, તમારી બલામણુ કરનાર કોણ છે ? તમારી શંકાના સ્ફોટ માટેજ હું રજનીકાન્તની પાછળ જઈં છું. એક ચિત્રકાર અત્યારે અપરાધશોધનકાર બને છે. હિમ્મત રાખજો.”

આમ કહીને ચિત્રકાર તરતજ તે મકાનમાંથી બહાર પડ્યો અને દિવ્યકુમાર દાદરા વાટે ઉપર ગયો.

પરિચ્છેદ ૮.

ભાગ્યની સુંદર પગો.

“ભાગ્યદેવી ક્યારે કાનાપર રીઝે છે અને કાના પર ખીજે છે એ કોઈ જ જાણી શકતું નથી. ટીડાં જોશીની કિંવદંતિ પ્રસિદ્ધ છે. ટીડાં એક સામાન્ય પ્લાલજી ! પોતાના સ્નેહીને ત્યાં ગયો. સાંજે ઘર બહાર ખાટલામાં સુતાં સુતાં તેણે સ્નેહીની પત્નીને રોટલા ધડતી સાંભળી. તેણે તાવડી પર ફેટલા નાંખ્યા તે તેણે ગળ્યા. જ્યારે તે અને તેનો મિત્ર જમવા બેઠા ત્યારે માત્ર નવ રોટલા તેમને પીરસવામાં આવ્યા એટલે ટીડાંએ મિત્રની પત્નીને પ્રશ્ન કર્યો: “ટપ તેર નવ કાં ?” અર્થાત તાવડી પર તેં તેર રોટલા નાંખ્યા હતા એ મેં ટપલા ગણવાથી સાંભળ્યું હતું અને નવ કેમ પીરસે છે ? ટીડાંનો અહોંથી ભાગ્યોદય થયો. તે એક જોશી લેખાયો. એક ખેડુતનો બળદ, રાજનો રત્નકાર, વગેરે ખોવાતાં કાષ્ઠક સારા ચોપડીઆમાં તેણે ગપાટક ફેંકીને તેમનો પત્તો લગાવી આપ્યો. ભાગ્યદેવી આવી રીતે ટીડાં પર રીઝી ગઈ; અને એક મહાન જોશી તરીકે તેને યશ અને શ્રી મળ્યાં. આવીજ રીતે શું મારા પર ભાગ્યદેવી અત્યારે સંતુષ્ટ થઈ હશે ?”

આવા વિચારોમાં તસ્લીમ થયેલો ચિત્રકાર જગદીશ ભુલેધરમાં પોતે જે આલોમાં રહેતો હતો તેની ઓરડીમાં, હાથમાં એક કાગળ ઉપાડા રાખીને બેઠો છે.

ગત પરિષદમાં વધુ વ્યા પ્રમાણે દિવ્યકુમારને તે સ્કાડા ત્રણ વાગે મળ્યો તે પહેલાં પાંચ કલાક અમાઉ એટલે સ્કાડા દશ વાગે તે આ સ્થિતિમાં બેઠો છે. તેના હાથમાં કામળ શેનો છે અને ભાગ્યદેવીની કળાનાં ગુણગાન તે શાને કરી રહેલો છે?

એક તેર વર્ષની બાળા બહારથી તે ઝોરડામાં આવી. “મોટા-આઈ, બે માણસો તમારું નામ પૂછતા અહીં આવે છે.”

“ક્યાં છે?”

“હું દાદરો ચઢતી હતી ત્યારે એક મોટર ચાલી આગળ આવીને ઉભી રહી અને એક લશ્કરી પોપાકવાળા માણસે મને પૂછ્યું: ‘બહેન, ચિત્રકાર જમદીશ્વરાય આ ચાલીમાં ક્યાં રહે છે? મેં કહ્યું: ‘આવો, મારી પાછળ પાછળ, હું તમને બતાવું.’ તે મોટરમાંથી નીચે ઉતર્યો. એક બીજો માણસ પણ તેની સાથે ઉતર્યો અને તે બે મારી પાછળ આવ્યા. બહાર ઉભા છે.”

“એમ?” એટલું કહીને ચિત્રકાર બહાર આવ્યો. તેણે બેય ક્રે, બાળાએ કહેલો પ્રથમ માણસ બહાર ઉભો છે અને બીજો માણસ તેના પગનાં દોરીવાળાં “હોલ જૂટ” ની દોરી છોડે છે.

ચિત્રકારને જોતાંજ તે માણસે પૂછ્યું: “જમદીશ્વરાયજી આપનું નામ?”

“હા જી”

“હું રાજકુમારી શૈલદેવીનો ખાનગી મંત્રી મન્મથરાય છું.”

“પધારો, પધારો. જૂટ કઢાવવાની તરદી શા માટે લ્યો છો?”

તે હસ્યો અને બોલ્યો: “કોઈના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને રાજ્યાધિકારીએ કદી આધાત કરવો ન થયે. શું હું નથી જાણતો કે, હિંદુઓનાં ધરમાં જૂટ પહેરીને દાખલ ન થવાય? તમે જૂટ નહીં કઢવાનું કહીને તમારું સાબન્ય દાખવ્યું છે પણ અમારે કદાચ કોઈ હઠીલા ગૃહસ્થને ત્યાં જવું પડે તો જૂટ પહેરી રાખવાની પદ્ધતિ કોઈક વાર બારે નુકસાનકારક થઈ પડે. આથી એકજ નિયમ સારો કે, ‘હિંદુના ધરમાં જૂટ પહેરીને દાખલ થવું નહીં.’”

“આપના વિચારો બહુજ ઉમદા છે.” ચિત્રકારે એટલું કહીને તેને અંદર આવવા માટે હાથથી આવકાર આપ્યો. તે ઝોરડામાં પ્રથમ દાખલ થયો અને ચિત્રકાર તેની પાછળ દાખલ થયો.

મન્મથરાયને એક પુરશી ઉપર બેસાડીને ચિત્રકાર નીચે બેઠો; એટલે મન્મથરાય એકદમ ઉભો થઈ ગયો અને બોલ્યો:

“એમ તો નહીં ચાલે. કંતો તમે બીજી પુરશી ઉપર બેસો અથવા હું પણ તમારી સાથે નીચે બેસું.”

ચિત્રકારના મોઢા ઉપર ચૂંચવણના લાવ પ્રકટ થયા. તે અમ તેમ જોવા લાગ્યો. જે બાળાએ તેને મન્મથરાયના આગમની ખબર આપી હતી તે અંદરના પારણાના ઉંબર ઉપર ઉભી હતી. તેણે સ્પૃતિથી આગળ આવીને કહ્યું: “મોટાભાઈ, હું જ્યોતિ બહેનને ત્યાંથી પુરશી લઈ આવું છું.”

મન્મથરાયે કહ્યું: “હં હં, હું સમજ્યો. માનનીય કલાકાર આવો, આપણે નીચે બેસીએ. પુરશી લાવવાની કાંઈજ જરૂર નથી તમે કલાની પ્રતિભા રૂપ છો. તમારી આગળ મારો ઓખો કાંઈ વિસાતમાં નથી. મારે માનાપમાનના આડંબર નથી જોઈતા.”

પણ એટલામાં તે બાળા પુરશી લઈ આવી; જેથી ચિત્રકારે કહ્યું: “બસ ? હવે તો આપના સંતાપનું કાંઈ કારણ નથી ને ?”

મન્મથરાય હસ્યો. તે બન્ને સામસામી પુરશીઓ ઢાળીને બેઠા. મન્મથરાયનો નોકર ઓરડી બહારના છત્તમાં જ બેસી રહ્યો હતો.

ચિત્રકારે પૂછ્યું: “કહો, શું કરમાન છે ?”

મન્મથરાય: “મારો પત્ર આપને મળ્યો ?”

“હા જી, હમણાં જ મળ્યો. રાજકુમારીએ મારા પર મોટી કૃપા કરી.”

“ત્યારે તમે તેમની તસ્વીર ચીતરવાનું માથે લેશો ને ?”

“હું હમણાં જ વિચાર કરતો હતો કે, ભાગ્યદેવી મારા પર કેવી રીતી છે ? મેં એક બે શ્રીમંતોની તસ્વીરો ચીતરી છે; પરંતુ કોઈ રાજવંશીની અઘાપિ પર્યન્ત ચીતરી નથી.”

“તેથી તમારે જરાકે ગુંચાવાનું કારણ નથી. અમારાં રાજકુમારી સાદાં અને સરળમનસ્ક સ્ત્રીરત્ન છે. રાજવંશી ગર્વથી સામાઓ તરફ તિરસ્કારપણે જોવાની તેમને ટેવ નથી. તમે જોયું ને ? જેમ મેં તમને પૂજનીય ગણ્યા અને તમારી લાગણીઓને માન આપ્યું તેમજ અમારાં રાજકુમારી વર્તશે. મને ખાતરી છે કે, તમે આ કાર્ય માથે લેશો તો તમને હમારે મુંઝાવા જેવો પ્રસંગ ઉભો નહીં થાય. ક્ષેભ દૂર કરો.”

“આ ખુલાસા માટે આપનો આભાર માનું છું. મારે આ જગ્યાએ ક્યારેથી જોડાવાનું છે ?”

“લજ્જા ખરૂં તો અમે આઠ દશ દિન પછી અહીંથી અમારા રાજ્યમાં જઈશું. ત્યાર પછી તમારે ત્યાં પધારવા તરફી લેવી પડશે. છતાં એ સંબંધમાં રાજકુમારી પોતે જ બધો ખુલાસો કરશે. હું તમને તેમની સાથે રૂઝડમાં વાતચિત કરવા માટે જ બોલાવવા આ- બો છું. અત્યારે મારી સાથે આવવાની તમને કુરસદ છે ને ?”

ચિત્રકર વિચારમાં પડ્યો. રાજકુમારીના ખાનગી મંત્રીની વિનયી રીતભાત અને રાજકુમારીના સ્વભાવ વિષે તેણે કરેલા ખુલાસા- થી આ કાર્ય માથે લેવામાં તો કાંઈજ હરકત નથી એમ તેને લાગ્યું પણ જ્યોત્સ્નાને પોતે ચિત્રકળા શીખવવા જવાનો છે; તે જગ્યા હંમેશની છે અને આ તો કામ ચલાઉ છે; તેથી હંમેશની જગ્યા લેવી કે કામ ચલાઉ લેવી; તે વિષે તે ગૂંચવણમાં પડ્યો. એટલામાં તેને સંભાર્યું કે, વાદકેશ્વરમાં આવેલા “મધુસૂદન વિદ્યા” માં આ રાજકુમારી ઉતરી છે. તેના મંત્રીના પત્રમાં મથાળે, એ શરણામું લખ્યું હતું. તો મધુસૂદનરાયના કુટુંબને અને આ રાજ- કુમારીને પરિચય હશે? જો તેમ હોય તો જ્યોત્સ્નાને સમજાવી શકાશે અને આ કામ પૂરું કરીને કામની જગ્યા લઈ શકાશે. મંત્રીની સાથેની વાતચિતમાં અથવા તો રાજકુમારી સાથેની વાત ચિતમાં આ બાબતમાં ખુલાસો મેળવી લેવાનો ઠરાવ કર્યા બાદ તેણે પૂછ્યું: “હું જમી લઉં એટલીજ વાર છે.”

મન્મથરાય: “તો હું એક કલાક પછી આવીશ. દરમ્યાન બીજે સ્થળે મારે કામ છે ત્યાં જઈ આવું.”

આમ કહીને તે ઉડવા ગયો; એટલામાં અંદરથી પેલી બાળા સ્હાના ખાલા લઈ આવી; અને એક રટુલ પડ્યું હતું તેના ઉપર તે મૂક્યા. મન્મથરાયે એ જોઈને મંદ હાસ્યથી અને મૃદુ સ્વરે તે બાળાને પૂછ્યું: “તમને સ્હા લાવવાનું કાણે કહ્યું હતું ?”

લગારે ગભરાયા વિના તે બાળાએ ઉત્તર દીધો: “મારા મને.”

જવાબ સંભળી આશ્ચર્યભાવભરી આંખોથી તેણે કહ્યું: “ત્યારે તમારું બન બોલતું હોય, એમ લાગે છે !”

“દરેક માણસનાં મન બોલે છે. કોઈક તેના બોલ ઉપર ખ્યાન આપે છે; કોઈક નથી આપતા.”

મન્મથરાયના સ્હોમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો: “શાબાશ” તેણે ચિત્રકર તરફ જોઈને કહ્યું: “આ બાળા આપની—”

“ પાલક-પુત્રી છે. પાંચ વર્ષની તે હતી ત્યારે તેના દૂર કાકા-કાકીને પનારે પડેલી હતી. તેઓ તેને ત્રાસ આપતાં; ખૂબ મારતાં અને ખૂબ કામ કરાવતાં; પણ પેટ પુરતું ખાવાનું આપતાં નહીં; શરીર પર પૂરપાધરાં વસ્ત્ર પણ પહેરાવતાં નહીં. મેં આ સ્થિતિ જોઈને તેઓને વિનંતિ કરી કે મને એના લાલનપાલનનું કામ સોંપો. તેમણે પ્રથમ તો આનાકાની કરી. પણ આખરે તેમને નમ્રતાથી સમજાવી શકવામાં હું સફળ થયો. એક બે વર્ષ વહી ગયા પછી મને ખબર મળી કે, કોલરા થવાથી એ બે જણ અચાનક મરણ પામ્યા છે. ત્યાર પછી નવમાલિકાને મારી પોતાની પુત્રી તરીકે હું પાળું છું. ”

“ વાહ ! ધન્ય છે તમને ! તમે એક ઉત્તમ પરાપકારનું કાર્ય તો કર્યું છે; પણ આ બાળામાં ઉત્તમ સંસ્કારો પણ તમે ચૂક્યા છે, એમ તેની સાથેની વાતચિતથી હું જોઈ શકું છું. ” નવમાલિકા તરફ જોઈને તે બેઠ્ઠીઓ : “ ત્યારે આ રહ્યા અમારે પીવીજ પડશે ? ”

“ રહ્યા ન પીતા હો તો દેવ લાવી આપું. ”

મન્મથરાયે હસતાં હસતાં કહ્યું : “ જગદીશરાય, હવે તો મારે આ રહ્યા પીવીજ પડશે; કારણ કે, આ જવાબ સંભળી મને અમારી પરિચિતા એક બીજી બાળાને લગતો પ્રસંગ સાંભરી આવ્યો. ” રહ્યાનો ખાલો હાથમાં લઈને રહ્યા પીતા પીતા તેણે આગળ ચલાવ્યું : “ અમારાં રાજકુમારીશ્રી જે ઝરોનેટ સાહેબના બંગલામાં ઉતર્યાં છે તેમને ત્યાં પણ જ્યોત્સ્ના બહેન કરીને એક પાલક પુત્રી છે—”

“ શું તમારે ને મધુસૂદનરાયને સાઈં જોળખાણુ છે ? ”

“ માઈ અંગત જોળખાણુ તો નજ કહેવાય અમારા રાજ સાહેબને અને એ ઝરોનેટને સારો સંબંધ છે. અમારા મુંબાઈના શરદ, વહિવટદાર, કારભારી કે જે કંઈ કહો તે બધામાં તેઓ જ છે. મુંબાઈમાંથી એક સોય મંગાવવી હોય તો અમે તેમને લખીએ. અમારે અહીં આવવું હોય તો તેમને જ લખવાનું. એટલે જેમ રાજ સાહેબને તે ઝરોનેટ સાહેબ સાથે સંબંધ તેમ રાજકુમારીશ્રી, રાજકુમાર વગેરેને ઝરોનેટનાં સગાંઓ સાથે પરિચય છે. હં. હું શું કહેતો હતો ? એ ઝરોનેટને ત્યાં જે જ્યોત્સ્ના બહેન નામની પાલક-પુત્રી છે તે મધ કાલે જ અમારાં રાજકુમારી પાસે આવ્યાં હતાં. રાજકુમારીએ તેમને રહ્યા આપવા માંડી તે તેમણે ન

લોધી ત્યારે દૂધ આપવા માંડ્યું; એટલે તેમણે કહ્યું “આમાં એ દૂધ રેડીને આપો. દૂધ રેડ્યું અને આપવા માંડ્યું તો કહે, નહીં તદન દૂધ વિનાની આપો ! પહેલાં તો આ ખાલ-ખેલમાં હું સમજી શક્યો નહોં; પણ પછીથી રાજકુમારીના કહેવાથી મેં જાણ્યું કે, તેની પ્રકૃતિ જ રમુજી અને આનંદી છે. પાંચ છ વાર તેણે દૂધ-આલ વગેરે ધડીકમાં એકઠાં કરાવ્યાં; ધડીકમાં જૂદાં માખાં-એમ કરતાં કરતાં બરાબર અમને બધાંને ફરીથી એકેક ખાલો આલો આ મળે એટલી આ તૈયાર થઈ. આખરે, તેણે એક જ ખાલો આલો પીધી અને અમને સહુને બીજી વાર એકેક ખાલો આલો મળી. આવી ગમતના પ્રસંગનું સ્મરણ મને નવમાલિકા બહેનના પ્રશ્નથી થયું.”

“ મને પણ એ બાળાની રમુજી અને તોફાની પ્રકૃતિનો અનુભવ છે. મધુસૂદનરાયના ભત્રીજા દિવ્યકુમાર મારા મિત્ર છે. ”

“ એમ ? ત્યારે તો સોનું ને સુગંધ મળ્યાં ! તમે હવે તો અમારાથી અપરિચિત ન ગણાવ. ”

અત્રે તેઓ બંને આ પી રહ્યા. પાનસોપારી લોધા બાદ મન્મથરાય વિદાય થયો અને એકાદ કલાક પછી પોતે આવશે, એમ પુનઃ કહેતો ગયો.

તેના ગયા પછી નવમાલિકા જગદીશની સોડમાં બરાબર અને રતેહથી પૂછતા ગાગી : “ મોટાભાઈ, તમારા સુખી દિવસોની હવે આરંભાત થઈ ચૂકી. ”

“ બહેન, હું હમેશાં કહેતો આવ્યો છું તેમ, પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રભૂનો હાથ હોય છે. કોઈને તે કૃપાળુ હમેશાં એકની એક સ્થિતિમાં રાખતો નથી. આજ કોઈ દુઃખી હોય છે તો કાલે અવશ્ય સુખી થાય છે અને સુખીને પણ કોઈ કાળે દુઃખમાં પડવું પડે છે. માનવી માત્રે પ્રભૂની આ ગેબી કળા પિછાનાને જેમ તે પિતા રાખે તેમ રહેવું જોઈએ. બહેન, જો હું સુખી થઈશ તો હવે તારા અભિલાષની સિદ્ધિના દિવસો પણ દૂર નથી. ”

“ મોટાભાઈ, મારા અભિલાષ તો સદા કાળ તમારી સમિપ રહી, તમારી પુત્રી રૂપે તમારી સેવા કરવાના છે. ”

“ ચાલ, આપણે જમતાં જમતાં વાત કરીએ. ”

તેઓ બંને ઝોરડીના અંદરના ભાગમાં જમવા ગયાં અને જમતાં જમતાં ચિત્રકરે કહ્યું : “ તારા અભિલાષ બીજા કાંઈ જ નથી ?

નવમાલિકાના વહનસરોજ પર લાલી ધાંધ આવી. ખારો તરફ તે થોડીવાર જોઈ રહી અને પછી બોલી: “ના. બોળ કાંઈ જ નથી.”

“ખેટા, આમ જો. શાકુન્તલ પુસ્તક તે વાંચ્યું છે ને? તેમાં કશ્યપ મુનિ પાસે કવિકુલશ્રેષ્ઠ ભગવાન કાલિદાસ, શું કહેવરાવે છે? “આખેર કન્યા ધનુ પારકું છે.” કહે, એ પારદા ધનને સદાકાળ કાંઈ વડીલ પોતાની સમિપ રાખી શકે?”

“પણ એ વિચાર અત્યારથી શા? મોટાભાઈ, તમે જમી દ્યો. પછી પેલા ગૃહસ્થ આવી પહોંચશે.”

“તને એ વિચાર અત્યારથી કરવા નથી ગમતા? હીક, તું રાજી રહે. પણ એ વિચાર જ્યારે ને ત્યારે આપણે બન્ને જણે કર્યાં સિવાય ચાલશે નહીં. તને સાઈ શિક્ષણ આપવાનો, તારા વિચારો ઉત્તમ અને ઉત્તમ બનાવવાનો મારો હેતુ એ જ છે કે, કાંઈક ઉત્તમ સ્થળે હું તારું લગ્ન કરું અને તને સુખી જોઈ. એથી માંડે અંતઃ કરણ જેટલું પ્રસન્ન થશે તેટલું બીજા કશાથી પ્રસન્ન થશે નહીં.”

નવમાલિકા એ બધું સાંભળી રહી. તેણે કાંઈ ઉત્તર દીધો નહીં.

કલાકનો સમય સહજમાં વહી ગયો. ધડીઆળમાં ૧૨ ના ટકાશ વાગી રહ્યા કે તરતજ મન્મથરાયનો નોકર જગદીશની ઓરડી આગળ આવ્યો અને નીચે મોટરમાં મંત્રીજી રાહ જુએ છે એવી વરદી આપી. કપડાં પહેરીને તે નીચે ગયો અને મોટર વાલેશ્વર તરફ ચાલી.

ખંભલામાં પહોંચતાં દિવાનખાનામાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો. તેમાં રાજકુમારી અને જ્યોત્સ્ના બેઠાં બેઠાં એક અંગ્રેજી ચિત્રમય માસિકમાંના ચિત્રો જોતાં હતાં. રાજકુમારીને ચિત્રકારે વંદન કર્યું; જ્યોત્સ્નાને પણ જય જય કર્યાં.

મંત્રીએ કહ્યું: “આ ચિત્રકાર જગદીશરાય.”

રાજકુમારીએ મંજુલ મધુરા સ્વરે કહ્યું: “પધારો, પધારો, વિરાજો.” તેણે એક કાંચ તરફ ધ્યાનથી ચીંધી. “રાજજી, તમે પણ બેસો.” બન્ને જણ તે કાંચ ઉપર સાથે સાથે બેઠા. રાજકુમારીએ કહ્યું: “તમારી કળા મને બહુજ પસંદ પડી છે. વળી તેમાં પુષ્ટિ આપનાર આ જ્યોત્સ્ના બહેન મળ્યાં. તમણે તમારી સાથે પોતાને પરિચય છે, એમ કહ્યું; એટલે મેં તમને રૂબરૂમાં મળવા તરફી આપી. અને આવવાથી તમને કાંઈ તકલીફ પડી નથી ને?”

ચિત્રકાર: “ના જી, મને આવતાં આશ્ચર્ય છે એ કલાકર્તો વિશ્વંજ થયો તે માટે હિટી મારે આપની ક્ષમા માગવાની છે.”

રાજકુમારી: “ના. ના. તમારે ક્ષમા માગવાની કશી જરૂર નથી. મેં રામજીને કહી જ મર્યાદા હતું કે, સાડા દસનો સમય એ જમવાનો સમય જ હશે. જેથી તમે જમવામાં રોકાયા હો તો તમારી પુરસદે જ તમને પધારવા નિમંત્રણ કરવું. વારૂ. મારું ચિત્ર તમે દોરશો ને? તમે કોણ જાણે કંઈ અજાણ કંપનાક્રિતિથી ટાળેલ દોષમાંનું સુભદ્રાનું ચિત્ર આપાદ મારા જેવું જ ચીતર્યું છે. શું મારો કોષ ફેરો તમારા જોવામાં આવ્યો હતો?”

“આપનાં દર્શન મેં એ ચિત્ર દોરતા પહેલાં કપાચે કર્યા ન હતાં. આપનો એક પલ્લુ ફેરો મારા જોવામાં આવ્યો ન હતો, એ ચિત્ર કેવળ કંપનાથી દોરેલું છે; અને ખાસ આધાર, મહાભારતમાં તેમજ પ્રેમાનંદના સુભદ્રા હરણમાં સુભદ્રા વિષે જે વર્ણનો છે તેમનો જ લીધે છે.”

જ્યોત્સ્નાએ અત્રે રાજકુમારીને કહ્યું: “મેં તમને આમ જ કહ્યું હતું ને! તમારી કંદા કેવી ખોટી પડી છે? તમે કેવા ખસી-યાણી પડી ગયાં છો?”

રાજકુમારીએ હસીને કહ્યું: “એમાં ખસીયાણી પડવા જેવું છે શું? અને તમે કહો છો તેમ એકવાર ખસીયાણી પડી તો હવે બીજવાર તો ફત્તેહમંદ થઈશ જ ને? જગદીશ્વરાયજી, મારા પ્રથમ પ્રેમનો તમે જવાબ ન દીધો.”

અન્નમથરાયે કહ્યું: “એમણે આપ શ્રીમતીનું ચિત્ર દોરવા હા પાડી છે.”

રાજકુમારી: “વાહ! બધું સારું થયું. હમણાં અહીં તો મને કુરસદ મળવાની જ નથી. આજે ફસાણું જેવા જપ્તશ, કાલે હીકણું જેવા જપ્તશ, એમ મારા દશ પંદર દિવસો રોકાણમાં જ ચાલ્યા જશે; એટલે જગદીશ્વરાયજી, તમારે મારા રાજ્યમાં પધારવા તરતી લેવી પડશે. ત્યાં જેટલી ઝડપથી તમે કામ કરી શકો તેટલો તમને લાભ છે.” અન્નમથરાય તરફ જોઈને તેણે કહ્યું: “રામજી, એમને બદલો આપવા વિષે તમે ફોફ પાડ્યો છે?”

અન્નમથરાય: “ના, શ્રીમતી.”

જ્યોત્સ્ના: “એમાં શું ફોફ પાડવાનો હોય? તમારાથી અને તેટલી વધારે રક્ષા તમારે લેમને આપવાની.”

રાજકુમારી: “ ઠીક, એ સચના ખોટી નથી પણ નક્કી કર્યું હોય તો વધારે સાફ. બોલો, ચિત્રકારજી, મારે તમને શું આપવાનું? ”

ચિત્રકાર: “ આમાં હું શું કહી શકું? એક એ શ્રીમંતો તરફથી અને પાંચસો-સાતસો રૂપીઆ આવા કાર્ય બદલ મળેલા છે. આપને ક્યે તે આપશે. ”

રાજકુમારી: “ મને સંતોષ થશે તો હું તમને રૂ. ૨૦૦૦ આપીશ. ઉપરાંત રાજવંશી પદ્ધતિ પ્રમાણે શાલ, પાંચડી અને વીંટી તમને મળશે તે જુદાં. હું ધારું છું કે, આ બદલો તમને પસંદ પડશે. ”

“ એમાં શો શક? ”

બંને જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું: “ જગદીશરાય, તમે આ કામ માથે તો લીધું પણ મને ચિત્રકલા શીખવવા આવવાના હો તે જુલ્મી ગયા લાગે છે. આ કામ તો ૧૫ દિવસ કે બહુ તો એક મહિનામાં પૂરું થશે. પણ પછી? મને શીખવવાનું કામ તો તમારું કાયમનું કામ ગણાશે. માટે રાજકુમારીને ના પાડી દો. ”

આ છેલ્લા વાક્યથી સૌને હસવું આવ્યું. ચિત્રકારે કહ્યું: “ તમારી બંને હાજરી જોઈને અને તમારી સમક્ષ જ વાત થાય છે એટલે તમારી તેમાં સંમતિ હશે, એમ ધારીને મેં આ કામ માથે લીધું છે. ”

રાજકુમારી: “ મને કહી લેવા દો કે, આ બહેન સાહેબા તમારી આગળ ચાલાકી કરે છે.: ચિત્રકારજી! તમારી બલામણુ કરનાર; એટલું જ નહીં પણ મેં તમને બદલાની જે રકમ કહી તે રકમ સમવનાર આ ચાલાક બાળા પોતે જ છે. છતાં તે તમારી કસોટી કરે છે. ”

“ આપના કહેવા પ્રમાણે જો બન્યું હોય તો હું તેમનો ચિર-પ્રકાશી રહીશ. એમ છતાં પણ જો તેઓ મને ના કહેતાં હોય અને છૂટો કરવા ના પાડતાં હોય તો હું લાચાર તો ખરો જ એમ મારે કહેવું જોઈએ. ”

“ That's it ! મારે એ જ વાક્યો બોલાવવાં હતાં. જગદીશરાય, તમે બધીને ખુશી થશો કે, કામએ તમને મારા ચિત્રકલા-શિક્ષક તરીકે રોઠી લેવાની સંમતિ આપી છે. દિવ્યકુમારની સચના પ્રમાણે રૂ. ૨૦૦૦ નો માસિક પગાર મેં કામને સૂચવ્યો હતો અને તેની પણ મંજૂરી મળી ગઈ છે. આપણે પહેલવહેલી વાત થઈ

ત્યારે જ મેં તમને કહ્યું હતું કે, અત્યારથી જ તમે મારા શિક્ષક થઈ ચૂક્યા, એમ સમજજો. એ પ્રમાણે તમે મારા કાકાની નોકરી-માં જ છો, એમ સમજવાનું છે. હું તમને છૂટા તો કરી શકતી નથી પણ તમારે મારા શિક્ષક તરીકેનું કામ રાજકુમારીશ્રીનું ચિત્ર દોરતી વખત પણ બજાવવું પડશે.”

“એ કેમ બની શકશે ?”

રાજકુમારીએ પુનઃ મંદ હાસ્ય કરીને કહ્યું: “હજી આ બાઈ ચાલાકીમાંથી હાથ કાઢતી નથી !”

જ્યોત્સ્ના: “કૃપા કરીને તમે વચ્ચે ન બોલશો. જમદીશરાયજી, રાજકુમારીનું ચિત્ર દોરવાનું કામ તમે કાંઈ આખો દિવસ તો કરવાના નથી ને ?”

ચિત્રકાર: “ના. દરરોજ એ ત્રણ કલાક તેમાં જશે.”

જ્યોત્સ્ના: “તો પછી બીજા એ ત્રણ કલાક મને શાખવજો.”

“પણ કેવી રીતે ? તમે હશે મલાડમાં અને હું હોષશ મિનલપુરમાં !”

“મારા મનમાં કે અભુન-સુભદ્રાનો મેળ તમે બેસાડી આપ્યો એટલે તમે કૃષ્ણ ભગવાન હશે ! તમે એ સ્વરૂપ લઈ શકો એમ નથી. ખરું ને ?”

આ દીખળી પ્રમુખનો જવાબ ચિત્રકારે દીધો નહોતો. થોડીવાર શાંતિ પ્રસરી રહી. અધાંચે ચિત્રકાર તરફ જોઈ રહ્યાં. રાજકુમારીએ શાંતિમાં ભંગ પાડ્યો અને કહ્યું: “હું તમારી મુસ્કેલી દર કંઈ તો ?”

ચિત્રકાર: “હું આપનો આભારી થઈશ.”

રાજકુમારી: “જ્યોત્સ્ના બહેનને મિનલપુર આવવું પડશે.”

ચિત્રકાર અને જ્યોત્સ્ના બન્ને એક સાથે બોલી ઉઠ્યાં: “હું ? !”

રાજકુમારીએ જ્યોત્સ્નાના દીખળી સ્વભાવનું અનુકરણ કરતાં કહ્યું: “બન્ને સાથે ન બોલો તો સાંઠે. એક પછી એક બોલો તો ઠીક” જ્યોત્સ્ના તરફ જોઈને તેણે કહ્યું: “બહેન, આ વિષે આપણે ચેહેલેથી કાંઈ વાતચત કરી મૂકી નથી ને ? તમે તેથી જ અજબ થયાં પણ હવે તમારી અજબમી દર કસો. હું તમને મારા રાજ્યની મહેમાનગિરી સ્વીકારવા નિમંત્રણ કરું છું. બધા વખતથી મને ઇચ્છા હતી કે, તમે ત્યાં આવો તો કાંક આ સારો યોગ મળ્યે

છે. તમે ત્યાં આવશો તો રાજ્ય પણ જોવાશે અને સાથે સાથે તમારી ચિત્રકલામાં પણ આગળ વધી શકશો. ”

“ જ્યોત્સ્નાએ હસીને કહ્યું : તમે ચિત્રકારને જામરી મદદ કરી ! તેમને જૂદા રાખ્યા અને મને બાંધી ! ”

“ બહેન, જે બાંધાતું હોય તેને જ બાંધવું પડે. જમદીશ્વરાયજી, ત્યારે હવે આપણી ગોઠવણમાં કાંઈ વિધન રહ્યું નથી. હું તમને ખબર આપીશ એટલે તમે અહીં આવશો અને અહીંથી આપણે સર્વ જીવંત. જોઈએ તો જોઈ દસ દિવસ અને વધારેમાં વધારે પંદર દિવસ પછી આપણે જવાનું થશે. ”

“ દરબાન, આ તમારી શિખ્યાને બૂલશે નહીં. કાલ રહવારથી મલાક આવવાનું શરૂ કરશો. ” જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું.

“ બહે, આ બન્ને ગોઠવણમાં મને કાંઈ વાંધો નથી. ”

એ બાદ કેટલીક સામાન્ય વાતચિતો કર્યા પછી નાસ્તો અને બહા આપ્યાં તેને ઇન્સાફ આપીને ચિત્રકાર વિદાય થવા ઉઠ્યો. એટલામાં રાજકુમારીને જ્યોત્સ્નાએ કાંઈક કાનમાં કહ્યું તેથી તેણે ચિત્રકારને કહ્યું : “ જમદીશ્વરાયજી, હું તમને એક વાત કહેવી જુદી મન હતી તે હમણાં જ સાંભરી. દિવ્યકુમાર તમારા ચિત્ર માય છે, એવું જાને. જ્યોત્સ્ના બહેન કહે છે. મધુસૂદનરાયનાં સર્વ કુટુંબીઓને હું હમણાં સુખાષ્ટમાં હું તે દરબાન મળવાની અને ઇચ્છા છે. તો તમને એક તરફી આપું છું. જરૂર તમે દિવ્યકુમારજીને કહેજો કે, એકવાર મને મળી જાય. તમે પણ બની શકે તો તેમની સાથે આવજો. આટલો મારો સંદેશ તેમને પહોંચાડશો ! ”

“ હા, શ્રામતી. એમ કરવામાં મને કાંઈ જ વાંધો નથી. બની શકશે તો બધું ખર્ચ આવતી કાલે બપોરના સમયે હું મારા મિત્રને અહીં તેડા લાવીશ. ”

“ હું પણ તે વખતે અહીં આવીશ, ” જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું.

એ બાદ ચિત્રકાર રાજકુમારીને નમન કરીને વિદાય થયો. અહીંથી મોટરમાં બેસીને પ્રથમ તે પોતાને ઘેર ગયો અને નવ-માસિકાતે આ બન્ને અનંદદાયક સમાચારની વધાઈ આપીને, પરિવ્રજે ૭ માં જણાવ્યું છે તે મુજબ, તે રાજકુમારીની મોટરમાં જ બેસીને દિવ્યકુમાર પાસે ગયો.

પરિચ્છેદ. ૯

જ્યોતિની હિમ્મત.

દિવ્યકુમાર, મોખ્યાસાની નોકરીના સંબંધમાં મેશ્વર ઉંમર અભરામની કુ. ની મુંબાઇની શાખાની ઓફિસમાં જઇને મેનેજર સાથે રૂબરૂ વાતચિત કરી આવ્યો. પરંતુ તેમાં તેને જે મુદ્દાનો ખુલાસો જોઇતો હતો તે ન મળ્યો. મેનેજરે તેનું પરિચયપત્ર જોયા બાદ તેને વિવેકભર્યો આવકાર આપીને અત્યંત સંમતતાથી તેની સાથે વાતચિત કરી. તેણે પૂછ્યું: ‘તમે જવા માટે હવે ક્યારે તૈયાર થઇ જશો?’ દિવ્યકુમારે આઠ દશ દિનમાં પોતે તૈયાર થઇ જશે એમ જણાવ્યા બાદ જણાવ્યા માર્ગે કે: “મારી બહામણ કરનાર મિત્ર કોણ છે?” મેનેજરે હસીને જવાબ દીધો કે: “જુઓને સાહેબ, નામ ખુલ્લું કરવાનું જે મારી મુનસફી ઉપર ઊઠવામાં આવ્યું હોત તો મેં જરૂર તે કહી દીધું હોત; પણ આ મુલ્ય માફ નથી-અન્યનું છે; તેથી તે સંયોગોમાં કહું. જોશક લાગ્યાર છું-તદન નિરૂપાય છું. એ નામ તો કદાપિ કાળે આપ અમારા તરફથી જણાવવા પામશે નહીં. તે ગૃહસ્થ પોતે આપને કહે તો અમને કાંઈ હરકત નથી.” આ ઉત્તર દિવ્યકુમારને નિરૂત્તર બનાવી દેનારો હતો. તેનાથી વિશેષ પૂછપરછ થઇ શકી નહીં. આખરે જગદીશની સલાહ ધ્યાનમાં રાખીને, મજબૂર જગ્યા સ્વીકારવાની સંમતિ જાહેર કરીને તથા પાસપોર્ટ, સ્ટીમરની ટિકિટ વગેરે મેળવવાની મેનેજરને સૂચના કરીને તેણે તેની પાસેથી વિદાય લીધી.

સાયંકાળ પડી; દિવાળતી થઇ; રાત્રિ પડી. તેને નિદ્રાધીન થવાનો સમય થયો પણ રજનીકાન્ત કે જગદીશ બન્નેમાંથી કોઇ તેની પાસે આવ્યું નહીં. બન્નેએ સાયંકાળે મજવાનાં વચન આપ્યાં હતાં. એડીક વાર ચિંતા કરી, પોતાની આરટીના સાથી નંદકિશોર સાથે અનેક પ્રકારની પ્રયત્નો વિષયોને લગતી વાતચિત કરી, આખરે તે નરાજ થઇને નિદ્રાસ્થ થયો.

પ્રાતઃકાળ થયો. હમેશની માફક તેનું ચિત્ત આજે ઉદ્દિગ્ધ રહ્યું. પોતાના સંબંધમાં કાંઈ ને કાંઈ વિચારો તેને આભા. અચાનક તેને એવી ઉર્મિ થઇ કે, “આજ કાલને મળી આવું તો? ગમે તેમ પણ આખરે તે મારા મુરબ્બી છે. અત્યાર સુધી તેમણે મને કદી હાલવ્યો નથી, મારા પર નિઃસીમ પ્રેમ રાખ્યો છે. કદાચ મોઝામા

ગયા પછી બે ત્રણ વર્ષે પાછા ફરવું પડે; તે દરમ્યાન કાકાનો દેહ હોય કિંવા ન પણ હોય.” આથી છેવટની મુલાકાત માટે તેણે તેમને મળી આવવાનો વિચાર કર્યો.

ચર્ચગેટથી રહાડા આડની લોકલમાં બેસીને તે મલાડ ગયો. કાકાની માફગીના સમાચાર જાણીને પહેલાં તે જ્યારે મલાડ આવ્યો હતો ત્યારે અત્યંત ખુશ મિનનજમાં હતો. નાનામાં નાના નોકરથી માંડીને ઘરનાં કુટુંબીજનો સુધી તેણે સર્વના સાથે હસિત મુખમુદ્રાથી વાતચિત કરી હતી; પણ આજ તેણે ઉભટુંજ વર્તન બતાવ્યું જે ટિકિટ કલેક્ટરે પ્રથમ તેને કાકાની સ્વસ્થતા વિષે ખબર આપી હતી તેજ આજે સ્ટેશનના ઝાંપા ઉપર ટિકિટો લેતો હતો. તેણે તેને બોલાવવા યત્ન કર્યો પણ “ માફ ચિત્ત સ્વસ્થ નથી, ” એમ કહીને તે સ્ટેશન બહાર ચાલ્યો આવ્યો. ચાલતો ચાલતો તે ધીર ગયો. ગાડીવાન, માળી, નોકરો વગેરેએ તેને પ્રથમની માફક ઝુકી ઝુકીને સલામો કરી, તેની ખબર અંતર પૂછી-તેની ખિદમત ઉડાવવા કૌશલ્ય કરી પરંતુ સર્વને એકજ જવાબ મળ્યો: “ આજ માફ ચિત્ત સ્વસ્થ નથી, મને ન બોલાવશો. ” સર્વને એકજ પ્રકારનો ખેદ થયો. બંગલામાં પ્રવેશતાં દિવાનખાનામાં કોઈ નહોતું. તે કાકાના ખંડ તરફ ગયો. વૃદ્ધ મુનિમ તે વેળા તે ખંડમાંથી બહાર નીકળતો હતો. તેણે દિવ્યકુમારને બોધને કહ્યું: “ પધારો. હું શેઠ સાહેબને ખબર આપું છું. ” તેને કાંઈજ જવાબ દીધા વિના, કિંવા પહેલાંની માફક મુદ્દલે રિમત કર્યા વિના તે ખંડ બહાર ઉભો રહ્યો. વૃદ્ધ કાકાએ અંદરથી ખૂબ મારી: “ કુમાર બાઇ. આવ, અંદર આવ. બાઇ. ” અંદર જતાં તેણે બેયું કે, વૃદ્ધજનની પ્રતિ અત્યારે પહેલાંના કરતાં ઘણી સારી હતી. તેઓ પોતાના પલંગમાં બેઠા હતા અને તેમના હાથમાં એક વર્તમાનપત્ર હતું. તેમણે દિવ્યકુમારને પૂછ્યું: “ કુમાર, પહેલાંના કરતાં તને મારી તબિયતમાં સુધારો નથી લાગતો ? ”

“ હા જી, ઘણોજ સારો સુધારો છે. ”

“ ડા. ખરેલી કાળજીનું એ પરિણામ છે. વાર, પણ બાઇ, આજ મારા માટે કોઇ ખુશ ખબર લખને તું આવ્યો હોઈ એમ મને લાગે છે. કહે, શા સમાચાર છે ? ”

“ મારી વાત સાંભળીને તમે ખુશ થશો કે કેમ, તેની મને શંકા છે. ”

“ વાત સાંભળ્યા પહેલાં એ વિષે હું શું કહી શકું ? તે તારો

કરાવ ફેરવો ? બેટા, જે તેમ હશે તો તારે માટે એક બીજી કન્ના તૈયાર છે અને મારી તમામ સંપત્તિ તારી જ છે.”

“કાકા, એ ખેદજનક વિષયમાં આપણે કાંઈ વાતચિત ન કરીએ તો ઠીક. હું આજે તમારી પાસે છેલ્લી વિદાય માગવા આવ્યો છું.”

“છેલ્લી વિદાય ? !”

“હા, જી. મોઝાસા ખાતે એક વેપારીના સેક્રેટરી તરીકે ૮૦૦ શિ. ના દરમાયાથી મારી નિમણૂક થઈ છે. હું થોડા દિવસમાં તે જગ્યા લેવા ઉપડી જઈશ.”

ક્ષણજર વૃદ્ધજન અવાજ રહ્યો. યાદ મંભીર ઘેરા સ્વરે ખોલ્યો:

“કુમાર, મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં તારા તરફની એક નહીં, પણ અનેક મુંઝવણોથી મારે દુઃખી થવું ?”

“આમાં હું તમને કેવી રીતે દુઃખરૂપ થઈ પડ્યો ?”

“કેવી રીતે ? મારા કુટુંબનો કાંઈ સમભૂત નોકરી કરે એ શું મને દુઃખરૂપ થઈ પડે નહીં ? સિંહ કદી તૃણ ચરે નહીં. કુમાર, મારા કુટુંબના ઉદ્દેશોની આડે આવવાના પ્રત્યેક માર્ગ તું આ સારૂ મહણ કરે છે ?”

દિવ્યકુમારને હવે જ યાદ આવ્યું કે, કાકાને આ વાત કહેવા પોતે આવ્યો, એ ગેરવાજબી થયું. રજનીકાન્તે જ્યારે કેટલાક વર્ષો પર નોકરી લીધી હતી ત્યારે કાકાના જીવને કલ્પાંત થયું હતું, એ વાતનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. પોતે એ કલ્પાંત વિષે તથા નોકરી પ્રત્યે કાકાને તિરસ્કાર હોવા વિષે જાણતો હતો છતાં આજ ઉતાવળથી અને અવિચારીપણાથી પોતાની નોકરાની વાત પોતાના મુખમાંથી બહાર પડી ગઈ, એ ખરેખર ખોટું થયું એમ તેને લાગ્યું. ધનુષમાંથી છૂટેલું તીર, અને મુખમાંથી નીકળી ગયેલું વાક્ય પાછાં લઈ શકાતા નથી. અસ્તુ. જે કહેવાઈ ગયું તે ન કહેવાયું થનાર નથી. હવે તે વિષે સંતાપ નકામો છે, એમ ધારાને તેણે કહ્યું: “કાકા, હું માત્ર તમારી વિદાય માગવા આવ્યો છું. હું દિલગીર છું કે, મારાથી તમને સંતાપ થાય એવો માર્ગ મહણ કરા જવાયો છે.”

“તારા પહેલા માર્ગની માફક આ માર્ગથી પણ તું પાછો ફરી શકે તેમ નથી શું ?”

“મારે સંજેદ ના પાડવી પડે છે.”

“કારણ ?”

“કારણ ખીજું શું હોય ? તોફારી સિત્તામ મારે માટે ખીજો કાંઈ માર્ગ નથી.”

“એવી સ્થિતિ તે તારી મેળે ઉત્પન્ન કરી છે. શા સારૂ પ્રતિકુળ માર્ગોએ જાય છે ? કુમાર, જે કંગાલ લોકોને માટે તે મારી પાસે મોટું પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું તેમણે પોતાની કંગાલિયત આખરે પ્રદર્શિત કરી, એ તે નજરોનજર જોયું અને કાનોકાન સાંભળ્યું. તારા કરતાં મને વિશેષ ખબર છે. જે છોકરીની ધેલછા તને લાગી છે, તે તો ૨૦ હજારમાં વેચાઈ ગઈ ! તપાસ કરજો.”

“શું કહ્યું ?”

“વિશેષ સાંભળ. તારા પોતાનાજ મિત્રે એની ખરીદી કરી છે !! બાપ, લમનાં બજાર તમારા જેવા માટે મંદીમાં છે; પણ વહેવાર માણસો માટે તેજ છે. દુનિયા એમજ ચાલે છે. તું બિન અનુભવી એટલે શું સમજે ?”

આપાત ઉપર આપાત !

“કાકા, શું તમે આ સાચું જ કહે છે ?”

“મારે જાણ કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તારે મક્કમ રહેવું હોય તો ખુશીથી રહેજો પણ એમાં હવે મને દોષ દ્રષ્ટ શકી. મારા સિદ્ધાંતો અનુસાર હું એ કન્યા તને અપાવી શકતો નથી. નહીંતર ૨૦ હજાર શું ચાલીસ હજારનો રહામ તેનાં માખાપના કપાળમાં ચાપત !” આમ કહીને વૃદ્ધને વર્તમાનપત્ર વાંચવા માંડ્યું.

મુંઝાયલો દિવ્યકુમાર, કાકાની ઇચ્છાને સંમતિ આપવા તત્પર થતો હતો એટલામાં તેને નન્દિનીનો પત્ર માફ આવ્યો. કદાચ કાકાને ખેટી ખબર મળી હોય તો ? નન્દિની અને જ્યોતિ, તેમના પ્રયાસમાં હવે તો ? વિશેષ વિચાર પર આ મુદ્દો મુક્તવી રાખીને તેણે કહ્યું : “હું રજા લઉં ?”

“જેવી તારી ઇચ્છા; પણ કુમાર, બહુ વિચાર કરીને પગલાં ભરજો, એટલું માફ તને છેવટનું કહેવું છે.”

દિવ્યકુમાર ઉઠ્યો. વંદન કરીને ખંડ બહાર આવ્યો. જતાં જતાં એકવાર તેણે પાછળ દ્રષ્ટિપાત કર્યો. વૃદ્ધજન તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. બન્નેની નજર એક થઈ. પોતાની આંખમાં જણે કાકાની તીવ્રતાનાં તીવ્ર ભેંકાતાં હોય એમ દિવ્યકુમારને લાગ્યું. તેણે નજર ફેરવી દીધી. તે આવ્યો ગયો.

તેના જવા પછી વૃદ્ધને જાણું ફર ફેંકી દીધું અને કટાણું મ્હોં કરીને તેમણે પોતાનું શરીર પલંગમાં નાંખી દીધું.

દિવ્યકુમાર બહાર નીકળીને જ્યોત્સ્નાના ખંડ તરફ જવા લાગ્યો. તેને વિચાર આવ્યા: “કદાચ નંદકિશોરે આ ૨૦ હજારનું સાદું કંઈ હોય અને રજનીકાન્ત તેમાં દલાલ તરીકે બાળ્યો હોય ! કાકાને ખજાર આપનાર રજનીકાન્તજી હોવો જોઈએ. સર્વત્ર રજનીકાન્ત ! પુનઃ પુનઃ રજનીકાન્ત ! રજનીકાન્ત ! તુંજી મારા માર્ગમાં આડો આવશે !” આમ સ્વપ્ન ઉદ્ભવ કાઢીને તે આગળ ચાલ્યો.

જ્યોત્સ્નાના ખંડ આગળ જતાં તેને જણાયું કે તે ખંડ ઉધાડો છે. તેમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે હા નો ટોકારો ધડીઆળમાં પડ્યો. તે ખંડમાં જ્યોત્સ્ના અને ચિત્રકર હતાં. જ્યોત્સ્નાએ દિવ્યકુમારને જોતાંજ કહ્યું: “આવો, બહુ દહાડે મુલાકાત લીધીને શું ?”

ફિક્કું હાસ્ય કરતાં દિવ્યકુમાર બોલ્યો: “કાકાની અને તારી છેલ્લી વધાય લેવા આવ્યો હતો.”

“મને જગદીશ્વરાયે બધી વાત કહી છે, તમે મોઝાસા જવાનું ચોક્કસ નક્કી કર્યું ?”

“હા.”

“તમારી સફર સફળ પડ્યું છું.”

દિવ્યકુમારે જોયું કે, એ આશિષ દેતાં દેલાં જ્યોત્સ્નાનો સ્વર જરાક મડકાયો અને તેનું મુખ તે ઉચ્ચાર્યા પછી મ્હાન બની ગયું.

“જ્યોત્સ્ના, મને ત્યાં જતાં તો દુઃખ ઉપજે છે પણ તેમ કર્યાં સિવાય છૂટકોજ નથી.”

ચિત્રકરે કહ્યું: “મિત્ર ! હવે એ જાપતમાં ખેદ કરવો નિરર્થક છે. ઉત્સાહી બનો. નવજીવન અશ્રુસહિત નહીં પણ હૃદયની અવનવી આશાઓ સહિત શરૂ કરો. જુઓ, કુદરત અસ્થાયી કેવી ખીલી રહી છે ! આવું સુમંગલ પ્રભાત તમારા જીવનમાં જરૂર આવશે.”

દિવ્યકુમારને એક કાબની લીંદી યાદ આવી:

“હવે આજ ને નાજ મસ્તકે, ધરી મૃદ જ્યોતિ અભિન્ન હો ! મન થા નવ રોકે લીન”

તે ઉત્સાહી બન્યો અને બોલ્યો: જગદીશ ! “તારી સલાહ મારે આભારી છું. ચાલ, હવે આવે છે કે ?”

“હા. અમારું આજનું કાર્ય પૂરું થયું છે.”

ચિત્રકારે જ્યોત્સ્નાને ખીજ દિવસનો પાઠ આપ્યા બાદ તેની પાસેથી વિદાય લાધી.

ખન્ને મિત્રો સાથે સાથે ખંભાભાંધી બહાર પડ્યા. દિવ્યકુમારે પૂછ્યું: “કાલે રાત્રે અગીયાર વાગ્યા સુધી મેં તારી રાહ જોઈ હતી. તું કેમ આવ્યો નહીં? તારી તપાસનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું?”

“જે તપાસ માટે હું ગયો હતો તેમાં તો મારું કાંઈ વળ્યું નહીં. પણ મ્મ કાલે રાત્રે ઠેક અગીયાર વાગ્યા સુધી હું એક એવો સવાદ સાંભળવામાં રોકાઈ ગયો હતો કે, જે સાંભળ્યા પછી હું દિગ્-મૂઠ જ બની ગયો છું. મધ્યરાત્રિ થવા આવી હતી એટલે હું તમારી પાસે આવ્યો ન હતો પણ કાંઈ ખમડયું નથી. તમારે એ સંવાદની વિગત જાણવા જેવી છે. મને તેનો અક્ષરે અક્ષર યાદ છે. માટે ચાલો, આપણે એક જગ્યાએ બેસીએ અને નિરાંતે વાતચિત કરીએ.”

તેઓ ખન્ને દરિયા કિનારે જઈને બેઠા. ચિત્રકારે શરૂઆત કરી: “મિત્ર! રજનીકાન્તની પાછળ જવા માટે હું તમારી પાસેથી છૂટો પડ્યો હતો, એ તમે જાણો છો. તે ચાલતો ચાલતો કમળ-નયનને ત્યાં ગયો. એટલે હું મારી ઝોરડીમાં જઈને તેની હિલચાલ તપાસવા લાગ્યો. તમે જાણો છો કે, મારી અને કમળનયનની ઝોરડી જોડાઈ છે. અમારી ચાલીમાં દરેક ઝોરડીની વચ્ચે ખારણું છે. દરેક ઝોરડીવાળો પોતપોતાની ખાણુએથી સાંકળ ચઢાવીને તાળું વાસી દે છે; એટલે એક ખીજની ઝોરડીમાં અવર જવર થઈ શકતી નથી. પણ એ ખારણાંની બીધે પાસેની ઝોરડીમાં શી વાતાચત થાય છે, એ જો કાંઈને સાંભળવી હોય તો સાંભળી શકાય છે. મારાથી વાત સાંભળી શકાઈ; એટલું જ નહીં પણ એ વાતો કરનારાને ખારણા-ની ફાટમાંથી જોઈ શકાયા—”

“એ કાણુ કાણુ હતાં?”

“પ્રથમ રજનીકાન્તે, જ્યોતિનાં માતપિતા સાથે કેટલીક કર્જુગોષ્ટિ કરી અને તે પછી હસતો હસતો તથા આનંદિત થતો થતો તે ચાલ્યો ગયો. જતાં તે બોલ્યો: “હું જોશીને કાલે કે પરમ દિવસે લઈ આવીશ. એક પણ એ વખતે લેતો આવીશ—”

દિવ્યકુમારે કહ્યું: “એકની વાત થઈ હતી? ત્યારે તો કાકાએ મને ખરું જ કહ્યું. કાકાએ એમ જણાવ્યું હતું કે, જ્યોતિ ૨૦ હજારમાં વેચાઈ—”

જમદીશ: “ મને પણ તે વખતે એજ શક ગયો કે, આ લમ-
નું સાદું નાણાંથી જ થયું હોવું જોઈએ ! ”

દિવ્યકુમાર: “ એ એક કાના તરફનો હશે ? ”

જમદીશ: “ સંવાદમાંથી મને એ નામ જાણવાનું મળ્યું છે.
માટે હું મારી હકિકત કમે કમે આગળ કહું છું તે સાંભળો. રજની-
કાન્ત ગયો એટલે જ્યોતિમયી અંદરથી એક સિંહણની માફક
મર્જના કરતી બહાર આવી. બારણાની ફાટમાંથી હું જોઈ શક્યો કે
તેનું મુખ કોપથી લાલચોળ થયેલું હતું. તેણે બહારના ખંડમાં આ-
વતાં વેંત કહ્યું: “ બા, તમને ખ્યાલ છે કે તમે કાના સામે આ
બધા પ્રપંચ રચો છો ? ”

કાન્તાએ ધુરકીજી કરીને કહ્યું: “ છે શું ? તું જ્ઞાની વાત કરે
છે ? જા, જા, તારું કામ કર. ”

જ્યોતિ: “ હું મારું કામ કરવા જ તમારી પાસે આવી છું. હું
કેટલાક દિવસથી જોયા કરું છું કે, આ જસુસ જેવો જણાતો કુતરો
રોજ તમારી પાસે આવીને મારા સંબંધી કાંઈક વાત કરે છે. જોશી,
એક, એ બધા શબ્દો ઉપરથી હું ધારું છું કે તમે મારાં લગ્નની વાત
કરો છો. શું મને ઉકરડે નાંખવી ધારી છે ? ”

કાન્તા: “ જણ્યા વિના નક્કામી શેની ડહાપણ ડહોળે છે ?
તારી વાત ક્યાં થાય છે ? બીજાની વાત થાય છે, અને જે છોકરો
આવ જા કરે છે—”

કમળનયને અધવચ્ચ કહ્યું: “ તે તો શેર ખમરને લગતી ખમરો
આપવા સારૂં અહીં આવે છે. અમારે એક સોદો કરવાનો છે તે સારૂં
તે જોશીને બોલાવી લાવવાનો છે અને એક સોદો તેણે કર્યો છે તેમાં-
થી મળેલા નફાના રૂમીઆનો એક તે લાવવાનો છે. ”

જ્યોતિ: “ હવે હું નાની કીકલી નથી કે એ બધી બનાવટી
વાતો ઉપર વિશ્વાસ મૂકું. તમે કહો છો તે કદાચ ખરું હોય તો
બહે; પણ મને જે શક ગયો છે તે ઉપરથી આટલું તો હું તમને
નક્કી કહી દઈ છું કે એક બધમાં હું બે વરને વરવાની નથી. ”

કમળનયને અત્રે યુસ્સો ચઢાવીને કરડા સ્વરે કહ્યું: “ એટલે ?
એ બાબતમાં તારી દોરવણી પ્રમાણે ચાલવા અમે બંધાયલાં નથી.
અમારે તે વાત કાઢી છે ત્યારે કહું છું કે, અમે કહીએ તેમજ તારે
કરવાનું છે. જો હવે કહી પણ એ દિવ્યકુમારનું નામ સુદાંત તેં લીધું
તો પછા લાચારીથી મારે મંબીર અને સખત પગલાં લેવાં પડશે. ”

કાન્તા: “ અને એ ત્રણ દિવસ ઉપર તું જેમ જાગ્યો તેને મળી હતી તેમ ફરીથી કોઇવાર મળીશ તો તારી આંખો જ ફેડી નાંખીશ. ”

જયોતિ: “ માતા, જે તેમ કરે તો તો બધું જ સાફ થશે. દેખવુંયે નહીં અને દાઝવુંયે નહીં ! જન્મવમાં જન્મ ધારણ કરીને સદાયે સુખી રહેનાર કોઇ જ હોતું નથી. આટલા દિવસ તમે મને લાડમાં ઉછેરી; જે જોઇતું હતું તે પૂરું પાડ્યું; મને બહુવી વિદ્યાદાન દેવ-રાજ્ય; મારા મનની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજપુત્રીથી બધાં સારાં કામો કરવા દીધાં; એ પૂરતું છે. એટલું જે સુખ મને મળેલું છે તે ઝોણું નથી. હવે બલે દુઃખની શરૂઆત થાય. પિતાજી કહે છે તેમ બહે ગંભીર અને સખત પગલાં દેવામાં આવે અને તમે કહો છો તેમ, બલે મારી આંખો ફેડી નાંખવામાં આવે. હું અંધ થવાથી જે તમે, સુખી થશો, તો મને ઝોણો આનંદ નહીં થાય. માફ તો આહે તે થ.ય. હું પ્રભુજન્મમાં દિવસો ગાળીશ. ”

“ આ બધું તું પોપટની પેટે જોલી ગઇ પણ શું અમે તને ખરાબ રસ્તે જવા દઇએ, એમ તારું કહેવું છે ? ” કાન્તાએ પૂછ્યું.

“ હું ખરાબ રસ્તે જાઉં છું ? ”

“ સત્તરવાર ! શા માટે તું એ લુચ્ચાને બાગમાં મગી હતી ? ”

“ તમને વાતની પૂરી ખબર નથી અને નકકમાં કોઇને ગળો દઇને દોષમાં પડો છો. ”

“ તું જ બધી વાતે ડાહી અને અમે ગાંડા ખરું ને ? ”

“ બા, મારી વાત સાંભળો. તમારા કુટુંબની કીર્તિને લેશ પણ કલંક લાગે એવું કૃત્ય મેં આજ સુધી કર્યું નથી અને ઇશ્વર પાસે માથું ધું કે, મને એવી દુર્મતિ ઠી ન આપીશ. ”

કમળનયને આ વાત સાંભળીને ધીમેથી જયોતિને કહ્યું: “ પુત્રી, તું આવું જોલે છે, એ સાંભળીને હું રાજ થાઉં છું. મારી ખાતરી છે કે, મારી છોકરી કદી મને લાંછન લગાડશે નહીં. તું જ્યારે આવી સુઘ છે અને તારી જવાબદારી સમજે છે ત્યારે તારી બા પૂછે છે એ સવાલનો જવાબ કેમ દેતી નથી ? તું દિવ્યકુમારને બાગમાં શા માટે મળી હતી ? ”

“ નન્દિનીને એ વાત પૂછી નેજો. ”

કાન્તા: “ એમ ? નાન્દની તારી સામે સામે હતી ને ? ”

જયોતિની હિન્મત.

કમળનયને તેની ઓને કહ્યું: “તેમાં શું ખોટું થયું? જયોતિને લખારે હપડાનીક નહીં. નન્દિની સાથે તે મધ હતી એટલે તો કાંઈ ચિન્તાનો વિષય નથી. જા બેટા, હવે તારા કામકાજમાં ખાન આપ. અમારે તને કાંઈ હપડા આપવાનો નથી.”

કાન્તા: “પણ એ એને મળી જ કેમ?”

કમળનયને ગુસ્સે થઈને તેને જવાબ દીધો: “તું બહુ ચીક-ણવેડા કરે છે હો? છોકરીની પાછળ પાછળ હવેથી તું રોજ જાજે અને કાંઈની સાથે તે વાત કરતી માલુમ પડે કે તરતજ તેને અટકાવજે. ઓહોહો! તેણે વાતચિત કરી તેમાં થઈ શું મથું? જા, બહુ ચટપટી થઈ હોય તો નન્દિનીને પૂછી આવ કે, તેણે શી વાત કરી હતી ને શી નહીં?”

કાન્તા: “એ તો હું પૂછી આવવાનીજ છું. એને અહીં જ નહીં બોલાવું? અને આ છોકરીને કાલથી વનિતા વિશ્રામમાં મોકલવાનીજ નથી. એને હવે બહુ બચાવી. બુએને? આટલું ચોડુંકે બણી એટલામાં તો આપણા સામે ધુરડીઆ કરવા મંડી: ‘બહે આખો ફેડી નાખો, બહે હાડકાં પાશર કરો.’ આવું બધું મા આપની સામે બોલાવજ કેમ? આપણે કાંઈ એનાં જેવડાં છીએ કે, આપણી સામું એ બોલે? એની નિશાળમાં એને આવું શીખવાડાતું હશે ખરું ને? યસ! એને આવતી કાલથી નિશાળે જતીજ બંધ કરો.”

કમળનયન: “તું તો ખરેખર અણુધડ તે અણુધડજ રહી! વનિતા વિશ્રામના વર્ગોનો અહીં સવાલજ નથી. એ વર્ગોમાં કાંઈ ગરવાજખી શિક્ષણ અપાતું નથી. જયોતિ મારા અને તારા સામું બોલે છે, એ હું કણક કંઈ છું પણ એની સમજફેરને લીધે તે એમ બોલે છે. શાંતિથી આપણે એની બૂલ ભાંગવી જોઈએ. નકામાં મહેણાં મારીને એના જીવને સંતાપ ન કરાવવો જોઈએ. જયોતિ, તું જ તારે કામે વળગ. તને વનિતા વિશ્રામમાં જતાં કાંઈ અડકાવતું નથી.”

જયોતિ: “હું જઈ છું તો ખરી પણ મેં કહેલું સ્મરણમાં રાખવા વિનંતિ કરતી જઈ છું.”

કમળનયન: “શું?”

જયોતિ: “એજ કે, એક વખતતું વાગ્દાન એ હું લમ બરાબર જ મળું છું. એ રદ કરીને બીજી ત્રીજી ગોઠવણ ફાપ કરીને ન કરશે. તમે અને બ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ આપું છો અને તેને લીધે બ્યારે હું એમ પિછાનતાં સ્ત્રીબી છું કે શું ખરું અને શું ખોટું

કિન્મળ્યોતિ.

ત્યારેજ હું મારા અંતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે તમને આમ કહું છું. તમે સુઝ અને સમજી પિતા છો, એટલે હું કાંઈ વિશેષ કહેતી નથી.”

કમળનયન: “પણ અંતઃકરણનો અવાજ શું બધાને નથી હોતો? જેવો તારા અંતઃકરણનો અવાજ તેવો અમારા અંતઃકરણનો પણ છે. તારા કરતાં અમે વય અને જ્ઞાનમાં વિશેષ મોટા છીએ. એટલે તારે અમારા કહેવા પ્રમાણે-અમારો આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું ધટે. તું બિનઅનુભવી છે, એ તારાં વાક્યો ઉપરથીજ સમજાય છે. વાજ્ઞાન એ કાંઈ લમ નથી. વાજ્ઞાન તો ગમે ત્યારે ફરી શકે. હા, જો અમિ અને દેવો સમક્ષ વિધિપુરઃસર લગ્ન થયાં હોય તો તે ફરી શકે નહીં.”

જ્યોતિ: “પિતાજી, વાજ્ઞાન એ વચન છે. આપેલું વચન શી રીતે ઉઘાડી શકાય? એમ થાય તો પછી જગતમાં વચનની કિંમત શી રહે? વચનને ખાતર પૂર્વ કાળમાં રાજર્ષિઓ વેચાયા છે, એ કેમ ભૂલી જાઓ છો? પિતાજી, તમે મને કહેશો કે, જે વર્ષ સુધી જેના સહવાસમાં તમે મને સતત આવવા દીધી, જેને મેં મારો પતિ માન્યો; જેની સાથે માઈ સદાનું ઋણાનુબંધ બંધાયું એમ ગણીને મેં માઈ હૃદય અર્પણ કરી દીધું તેની ગણતરી શું મારે હવે કુંભારના ધરના એક હાડલા તુલ્ય કરવી? નહીંજ! એમ નહીં બની શકે. એના સિવાય અન્ય સર્વ મારા ભાઈ છે અને નંદકિશોર જે તમને અદ્વગત ધન આપવાનો છે, તેને તો મારો ધર્મ બંધુ જ ગણીશ-”

“હાં, હાં, છોકરી, આ તું શું બોલે છે?” કમળનયને કહ્યું: “લાગણીને વશ થઈને-”

તેનું વાક્ય પૂરું થયું નહીં એટલામાં તો કાન્તાએ ઉઠીને એક સોટી લઈને જ્યોતિને ચાર પાંચ ફટકા લગાવી દીધા.

કમળનયન એકદમ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠ્યો અને “અરે, આ શી મૂર્ખાઈ?” એમ કહેતાં કહેતાં તેણે કાન્તાના હાથમાંથી સોટી ખુંટવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. હાથ ફરતે ફર ભેતી અને તેના હાથમાં સોટી ન આવવા દેતી કાન્તા બોલી: “આવું ફાટયું ફાટયું બોલતાં તેને લાજ નથી આવતી? ‘સોનાની કટારી કેડે ખોસાય પણ કાંઈ પેટમાં ન મરાય.’ મોઢા આવી છોકરી! આનાં કરતાં તો તે અત્યંત જુની હોત તો સાઈ થાત! એ આવું બોલે જ કેમ?”

એમ કહીને તેણે પુનઃ એક ફટકો લગાવવા ચત્ન કર્યો. કમળનયને વચ્ચે પડીને તેનો હાથ ઝાલ્યો. જ્યોતિ ખસી ગઇ; અને “ અરે, કાંઈ આવો, કાંઈ આવો, ” એમ ખૂમો પાડવા લાગી.

જગદીશે દિવ્યકુમારને કહ્યું: “ મિત્ર ! મારાથી એ વેળા ખેસી રહેવાયું નહીં. હું એકદમ મારી ઓરડીમાંથી બહાર આવ્યો. બીજા પણ પાડોશીઓ તે વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને અમે સૌ કમળનયનની ઓરડીમાં ગયાં. અમને જોઇને કાન્તાએ સોટી દૂર ફેંકી દીધી અને કમળનયને કહ્યું: “ કાંઈ નથી, કાંઈ નથી, એતો સ્હેજ વાતચિતમાં મા દીકરી તપી ગયાં. હવે કાંઈ નથી. ”

જ્યોતિ તરફ મારી નજર ગઇ. અરે રે ! તેની માતાના અણુ-ધાર્યા પ્રકાપથી અને નેતરની સોટીના ફટકા જોશ્વભેર તેના શરીરે વાગેલા હોવાથી તેની આંખમાંથી અશ્રુ-ગિન્દુ પડતા હતાં ! તેના હાથની એક કાણી ઉપર એક સખ્ત ઉજરડો પડેલો મેં જોયો હતો. એ જગ્યાએ હાથ રાખીને તે ઉજરડો છૂપાવવા એ બાળા મથતી હતી. પોતાના વસ્ત્રના છેડાથી આંખનાં અશ્રુ દહોતો હતી; કુસ્કાં ભરતી હતી અને તેનું દયામણું વદન અકળાયલું અને મુંઝાયલું ભાસતું હતું. મારી બીજી બાજુની ઓરડીમાં એક ખાનદાન અને કુલીન કુટુંબ વસે છે. એ કુટુંબની ગૃહરાણી, જ્યોતિ પાસે જઈને તેને સમજાવતી પટાવતી અને આશ્વાસન આપતી પોતાની ઓરડીમાં લઈ ગઇ. કમળનયને અમો સર્વને તકરારનું એવું બહાનું આપ્યું કે, ‘ ઊકરીને તેના મામાને ત્યાં થોડાક દહાડા જઈ આવવું છે. તેની માએ તેને હમણાં મોકલવા ના પાડી અને તે ઉપરથી ટોટા થયો. ’ હું આ બહાનું સંભળીને આશ્ચર્યચકિત થયો પણ કાંઈ બોલ્યો નહીં. પાડોશીઓએ, એ બે પતિપત્નીને સમજાવ્યાં કે, આવડી મોટી ઊકરી ઉપર હાથ ન ઉગામવો જોઈએ, કમળનયને સફાઈથી દહીં દૂધમાં ધગ રાખીને તેઓને જવામ આપ્યા અને થોડીવારે બધાં વિખરાઇ ગયાં.

આશ્વરે ૧૧ વાગ્યાને શુભારે કમળનયન જ્યોતિને સમજાવીને પોતાની ઓરડીમાં લઇ ગયો. તેની એક ખૂબી તો હું પિછાની ગયો કે, જ્યોતિ આગળ તે કાન્તાનો દોષ જ કાઢતો હતો. તે માતપિતા અને પુત્રી વચ્ચેના સંવાદમાં તેણે પ્રથમથી છેક છેવટ સુધી તે વલણ ચાલુ રાખી હતી. રાત્રે તો બહુ શાન્ત થઇ ગયું. આજ પ્રાતઃકાળે

અમે ઉઠ્યા ત્યારે માણસ પડ્યું કે, કા વાગ્યાની ગાડીમાં કમળનયન જ્યોતિને તેના મામાને ત્યાં સુરત મૂકી આવવા ગયો છે.

“ પાડોશીઓમાં ફળેતી થતી અટકાવવાના ધરાદાથી કિંવા મા દીકરી વચ્ચે પુનઃ ચક્રમક ઝરે નહીં અને થોડોક કાળ શાન્તિ આપેલી રહે એ ધરાદાથી કિંવા જે કાંઈ ગોઠવણુ તે નંદકિશોર અને રજનીકાન્ત સાથે હવે પછી રરનાર છે, તેમાં પુત્રી વિધ્નરૂપ થઈ ન પડે, એવા ધરાદાથી કે પછી ગમે તે કારણથી તે તેને તેના મામાને ત્યાં મૂકવા ગયો છે. અરતુ. હાલ તુર્તને યાટે એ ખોટું થયું નથી. ”

દિવ્યકુમાર: “ આ હકિકત સાંભળીને મને શોક અને હર્ષની લાગણીઓ થઈ છે. પહેલાં તો મને જ્યોતિની માતા ઉપર લાખ્ખો ફિટકાર વરસાવી લેવા દે. એ માતા નહીં પણ ડાકણ હોવી જોઈએ. મિત્ર ! જ્યોતના સંબંધમાં મારી જે ધારણાઓ હતી તે ખરી પડી છે. હું તેની હિમ્મત કેમ ન વખાણું ? એવી હિમ્મત આર્યાવર્તની જે સર્વ બાળાઓ રાખે તો તેમનાં માતપિતા તેમનાં લગ્ન ગમે ત્યાં પરાણે કરતાં જરૂર અટકી જાય. ”

જગદીશ: “ પરંતુ તેની હિમ્મત ફળદાયી થશે કે, કેમ એ વિષે હું કાંઈ નિશ્ચિન કહી શકતો નથી. જે માણસોને આપણે “પેક” એટલે ઉસ્તાદ કહીએ છીએ તે માણસોમાંનો એક, આ કમળ-નયન છે. બહારથી તેણે પુત્રી તરફ દિલસોજ વલણુ રાખી છે પણ અંદરખાનેથી તે જ તેના ભવિષ્ય ઉપર કુહાડી મારે છે. હવે કદાચ જ્યોતિની જેર હાજરીમાં તે નંદકિશોર સાથે લગ્ન નક્કી કરી દે અને પછી જ્યોતિનો મામા તેમજ બીજા સર્વ સંબંધીઓ મળીને જ્યોતિ-ને સમજાવે-પટાવે-ફસાવે, એ ખતવા જોગ છે. મીઠા બોલો માણસ હરકોઈને જીતી શકે છે. તેમજ આ કમળનયન, જ્યોતિના હૃદય ઉપર પોતાની બહારની દિલસોજીની છાપ પાડે, એ ખતવા જોગ છે. ”

“ ત્યારે મારા લાગ્યમાં શું નિરાશા લખાયલી રહેશે ? ”

“ એવા કોઈ વિચારો તમે ન કરો, એમ હું છત્તું છું. મારે તો માનવું છે કે, જ્યોતિ પોતે જ આ બાબતમાં અનુકૂળ સ્થિતિ કાઢને કોઈ રીતે ઉભી કરી આપશે. માટે તેવી સ્થિતિ આવતા સુધી તમે થોભી જવ. હું ખાત્રીથી કહું છું કે, તેની હિમ્મતનો પાયો સત્ત્વના આધાર ઉપર હોવાથી અને માહે તેવા સિતમ સહન કરવા તે તત્પર હોવાથી તેનાં મામાપને તેની વિરૂદ્ધ નિષ્ક્રિય કરતા પહેલાં હવે એકવાર નહીં પણ એક હાજરવાર વિચાર કરવો પડશે. તમે

એ તો જોયું છે કે, કમળનયનને જ્યોતિની હાજરીમાં તેની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરતાં ડર લાગ્યો છે. તેથી જ તે જ્યોતિને સુરત મૂકવા ગયો છે. હવે થોડાક કાળ તે આ વાત ઠંડી પાડી દેશે અને પછી શું થાય છે તે તમારે જોયા જ કરવાનું છે. પ્રસંગ આવ્યે તમને જ્યોતિ તરફથી તેની સખી મારફત ખબર મળશે એમ હું માનું છું. ગમે તે થાય પણ તમે તો હવે નક્કી આફ્રિકા જવાનો ઇરાદો કાયમ રાખો. સમજ્યા ? પુનઃ કહું છું કે, તમારે આમાં તટસ્થ તરીકે જ જોયા કરવાનું છે. તમારા તરફથી કાંઈ પણ અવિચારી પગલું ભરાય, એ હું ઇચ્છતો નથી. શાંતિ રાખજો. હું તમને રજેરજ અહીંથી લખા જણાવીશ. આપણે તરંગી પદ્ધતિથી વાદવિવાદ નહીં કરીએ. કહો મિત્ર ! તમે ગદ્ય કાલે શું કરી આવ્યા ? ”

વેપારી પેઢીના મેનેજર સાથે પોતાને થયેલી વાતચિત દિવ્ય-કુમારે જગદીશને કહી. જગદીશે કહ્યું : “ હું એવું અનુમાન કરું છું કે, કમળનયને તમને દૂર કરવાની સૂચના, રજનીકાન્તને કરી હોવી જોઈએ. રજનીકાન્ત વેપારી પેઢીઓથી પરિચિત હોવાથી, આ પેઢીમાં તમારી લક્ષમણુ કરી આવ્યો હશે. તમે અંડર-ગ્રેન્ટ્યુએટ હોવાથી અને વળી ખાનદાન કુટુંબના હોવાથી મેનેજરે તુર્તજ તમારા માટે હા પાડીને તમને પત્ર લખ્યો હશે. ”

દિવ્યકુમાર : “ બનવા જોગ છે કે, તેમ હોય ” અંતે તેઓ બંને લોકલમાં બેસીને ચર્ચાગ્રેટ આવ્યા અને ત્યાંથી છૂટા પડીને પોતપોતાને ઘેર ગયા. આજરે અર્ધા કલાક વીત્યામાત્ર રાજકુમારીનો મંત્રી મન્મથરામ ચિત્રકારને ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો : “ મને અચાનક તમારી પાસે આવેલો જોઈને તમને આશ્ચર્ય થતું હશે. તમે એ જાણીને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત થશો કે, રાજકુમારીએ આજે જ મિનલપુર જવાનું ઠરાવ્યું છે. ”

“ એમ ? મારે પણ આવવું પડશે ? ”

“ હા. રાજકુમારીને એ વાત કરી હતી કે, તમારી સાથે તમારા મામલ-પુત્રી રહે છે. તેમણે મને જાહેર કરવા દરમ્યાનું છે કે, તેમને પણ તમારી સાથે જ મિનલપુર લાવશો કે જ્યાં અહીં તેમને કાને ત્યાં સખાં, એ વિષે તમને કાંઈ ચિંતા કરવાની જરૂર રહે નહીં. ”

“ રાજકુમારીનો આભાર. પણ તેમણે એમણેક જવાનું કેમ ઠરાવ્યું ? ”

“ મહારાજ સાહેબનો તાર આવ્યો છે કે, રાજકુમારનાં લગ્ન થોડાકજ વખતમાં હરે એમ હોવાથી તેમણે તરતજ આવવું. હું જ્યોત્સ્ના બહેનને કહી આવ્યો છું. તેઓ તૈયાર થઈને બપોરે વાલ્કે-શ્વરને બંગલે આવશે. તમે પણ તમારાં પાલક-પુત્રી સાથે તૈયાર થઈ રહેશો. હું આશ્ચર્ય ચાર વાગે મોટર મોકલીશ. ”

“ ભલે, મને કંઈજ વાંધો નથી. ”

“ બીજી એક વિનંતિ કરવાની છે. દિવ્યકુમારભાઈને આજે મળવાનું રાજકુમારીએ ઠરાવ્યું હતું, એ પ્રમાણે કદાચ તમે ગોઠવણ કરી હશે—”

“ હા. તેમણે આવવાની સંમતિ આપી હતી. પણ હવે હું ધારું છું કે, એ ગોઠવણ રદ કરવી પડશે. ”

“ ના. પણ તમારે કંઈક વિશેષ ગોઠવણ કરવી પડશે. તેમને પણ મિનલપુર આવવા સમજવવા પડશે. ”

“ એમ બનવું મુશ્કેલ છે. ”

“ કેમ ? ”

“ એનાં અનેક કારણ છે. તેમને થોડાકજ દિવસમાં આફ્રિકા જવાનું છે. એટલે ત્યાં જવાને લગતી તૈયારીઓ કરતાં તેમને સ્હેજ દશ ખાર દિવસ ફાજલ જોઈશે. જે તે મિનલપુર આવે, તો એ તૈયારીઓ ન થઈ શકે. ”

“ હા. એ ખરું; પણ બે ચાર દિન આવી જાય તો શી હરકત છે ? ”

“ એમનું મન વળી અત્યારે શાન્ત નથી. એમના જીવનમાં એક એવો અણુધાર્યો આપત્તિકારક બનાવ બન્યો છે કે જેને લીધે મોજશોખ, આનંદ છત્યાદિને એમણે રૂખસદ આપી દીધી છે. મારાથી બનશે એટલું હું તેમને સમજાવીશ; પણ હલ ટકા તે ના પાડશે, એવી મને ખાતરી છે. ”

“ પ્રયત્ન કરી જોશો. મને પુરસદ નથી; નહીંતર હું તેમની જીવનકથા સાંભળત. હું રજા લઉં છું. ચાર વાગે મોટર આવશે. ”

આમ કહીને મન્મથરામ વિદાય થયો. નવભાલિકાએ, આ બંનેની વાંતચિત સાંભળી હતી. મન્મથરામના જવા પછી તેણે ચિત્રકારને કહ્યું: “ મોટાભાઈ, હીક થયું કે, રાજકુમારીએ મને પણ તમારી સાથે આવવા કહેવડાવ્યું રાજવંશી લગ્ન જોવાની હીક મઝા પડશે. રાજકુમારીનો સ્વભાવ સારો હોય એમ જણાય છે. ”

“ રાજકુમારી કરતાં આ તેના મંત્રીનો સ્વભાવ વધારે સારો જણાય છે. તને નથી લાગતું કે, તે હજોજ વિનયી અને અવહાર માણસ જણાય છે ? ”

“ હા, એ પણ ખરું. મેં તેને આપણે ત્યાં બે વખત આવેલો જોયો. તે દરમ્યાન નાની નાની બાબતોમાં પણ વિનયવિવેકથી અને પ્રગતિથી મેં તેને ભરતો જોયો છે. બન્ને વખતે તે પોતાના ખૂટ બહાર કાઢીને આવવાનું ચૂક્યો નહતો; અને વાતચિતમાં પણ તેણે મર્યાદાનું લગારે ઉલ્લંઘન કર્યું નહતું. ”

“ હું તેના વિશેષ પરિચયમાં આવવા પ્રયત્ન કરીશ અને બહેન, જે તે આપણી જ્ઞાતિનો હશે અને જે તે ખરેખર લાયક હશે તો નક્કી તારી સાથે તેનાં લગ્ન—”

નવમાલિકાએ અધવચ્ચ એ વિષય અટકાવીને કહ્યું: “ મોટાભાઈ, વખત, વખતનું કાર્ય કરે છે અને આપણે સામાન બાંધીશું નહીં તો મોડાં પડીયું. ” એમ કહીને તે ઝોરડીના અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

ચિત્રકાર હસ્યો અને સ્વમત કહેવા લાગ્યો: “ બોળી બાળા ! લગ્નની વાત આવતાં તું તરતજ તે અટકાવી દે છે. ખરું ? કાંઈ ચિંતા નહીં. સમય આવ્યે સૌ સારાં વાનાં થઈ રહેશે. ” તે ઉઠ્યો અને ચાલી નીચે આવેલો વેપારીઓની દુકાનોમાંની એકમાં જઈને દિવ્યકુમાર સાથે ટેલિફોનથી વાત કરવા લાગ્યો. દિવ્યકુમારને પોતે આજ ઉપડી જતાર છે, એ વાત જણાવ્યા પછી રાજકુમારીએ તેને પણ મિનલપુર આવવા નિમંત્રણ કર્યું છે એમ જણાવતાં તેણે તરત જ ના પાડી. જનવર્ગમાં બેળાવાની તેની અનિચ્છાની ચિત્રકારને ખબરજ હતી. તેની કલ્પના ખરી પડી. તેણે તેને આગ્રહ કર્યો—સમ-જાણ્યો પણ તેણે ના જ પાડી. ચિત્રકારને કુરસદ નહોતી—ધુ વખત ફાજલ નહતો; નહીંતર તે દિવ્યકુમારને ત્યાં જઈને તેને આગ્રહ કરત. આથી ફક્ત સ્ટેશન ઉપર તેઓની વિદાયભિરી વખતે આવવાની હા પડાવીને તેણે ટેલિફોન પડતો મૂક્યો અને પોતાની ઝોરડીમાં આવીને નવમાલિકાને સામાન બંધાવવામાં તે મદદ કરવા લાગ્યો.

પરિચ્છેદ ૧૦.

કન્યાવિકૃત્યની નવી ફીલસૂફી !

નવમાલિકા, ચિત્રકાર, જ્યોત્સ્ના, વગેરેને રાજકુમારીને ત્યાં ગયાને આઠ દશ દિન થઇ ગયા છે. દિવ્યકુમાર માટે હવે આફ્રિકા જવાનો પાસપોર્ટ આવી ગયો છે અને તેણે જવા માટે સર્વ તૈયારીઓ કરી લીધી છે.

જવાના આગલા દિવસે સાંજે નંદકિશોર સાથે ખુલાસાથી વાતચિત કરી જોવી કે નહીં, એ વિષે વિચાર કરતો તે પોતાના ખંડની ખારીએ ઉભો છે. નંદકિશોર ઓરડીમાં એક આરામ ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો પુરતક વાંચે છે. દિવ્યકુમાર, શંકાના વમળમાં ઘેરાયેલો કંઇવાર સુધી ખારીએ ઉભો રહ્યો પણ નંદકિશોરને સીધી રીતે સવાલો કરીને પૂછવું કે નહીં, તેના નિર્ણય કરી શક્યો નહીં. નંદકિશોરનું ધ્યાન તેના તરફ દોરાયું. ક્યારનો દિવ્યકુમાર ઉભો ઉભો શા વિચાર કરે છે, એ તેની સમજમાં હતું નહીં. તે તેની પાસે આવીને તેને ખભે હાથ મૂકીને બોલ્યો : “ દિવ્યકુમાર ! દિલ્લી લેવું છે કે આગ્રા ? શા હવાઈ ફ્લાય બાધે છે ? હું તારા મુખ ઉપર નિરાશાની છાયા કેમ જોઉં છું ? તું લગભગ વીસેક મિનિટથી આ સ્થળે ઉભો ઉભો કોઇ ન સમજાવ એવી ગ્લાનિથી ભરપૂર ચહેરો રાખી રહ્યો છે. આજેજ અને અત્યારેજ નહીં પણ હું કેટલાયે દિવસથી હમણાં હમણાં તને નિરાશ થયેલો જોઉં છું. આમ કેમ ? ”

“ નંદકિશોર ! એ બધું તને કહેવામાં કરો માલ નથી. ઉલ્ટો મારા જીવને એથી વધારે કઠાપો થાય તેમ છે. ”

“ શું કહે છે ? ! ” નંદકિશોરે આશ્ચર્ય બતાવતાં પૂછ્યું : “ મને કહેવાથી તારા જીવને કઠાપો થાય ? દિવ્યકુમાર ! દિવ્યકુમાર ! શું હું તારો શત્રુ છું ? શું તારા હિતમાં હું રાજી નથી, એમ તું માને છે ? ”

“ ખરેખરે કહું ? તારી રીતભાતથી મને હમણાં હમણાં એક નહીં; પણ અનેક શંકાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. તું મારો સાચો મિત્ર છે કે કેમ, એ હું સમજી શકતો નથી. ”

“ મને આ સાંભળીને અત્યંત ખેદ થાય છે. ” નંદકિશોરે પોતાના હાથમાંની સિગરેટ ખારી બહાર નાખી દબને કહ્યું : “ હું તને તારી બાબતમાં બહાલી વ્યક્તિના સોગંદ દબને પૂછું છું કે,

મારી કંઈ રીતભાતથી તને શંકાઓ ઉપજી છે, એ કૃપા કરીને કહે. હું હંમેશાં એમ માનતો આવ્યો છું કે, એક મિત્રે હંમેશાં પોતાના બીજા મિત્ર આગળ પોતાનું હૃદય ખોલીને વાત કરવી જોઈએ અને ત્યાં ત્યાં શંકા જેવું લાગે ત્યાં તરતજ તે વિષે ખુલાસો મેળવી લેવો જોઈએ. જો મારી રીતભાતથી તને દુભાવાનાં કારણો મળ્યા હોય તો હું અંતઃકરણપૂર્વક કહું છું કે, હું તે માટે દિલગીર છું. તારૂં અંતઃકરણ ખુલ્લું કર. હું મારી રીતભાનનો ખુલાસો કરીને તને સંતોષ આપીશ.”

દિવ્યકુમાર આ સાંભળીને સમજી શક્યો નહીં કે, નંદકિશોર આ બધું અંતઃકરણપૂર્વક કહે એ કે, બહારથી દેખાવ કરવા ખાતર કહે છે. પરંતુ તેણે સેગંદ દબને પોતાને ખરી વાત કહેવા કહેલું હોવાથી દિવ્યકુમારે તેની આગળ પોતાની શંકાઓ જાહેર કરવાનો કરાવ કર્યો.

તેણે કહ્યું: “તેં મને મારી બહાલામાં બહાલી વ્યક્તિના શ્વપથ દબને પૂછ્યું છે તો સૌથી પહેલો હું તને એક સીદ્ધો સવાલ કરું છું કે, જ્યોતિને પરણવાનો અને મારાં તેની સાથેનાં લગ્નની આડે આવવાનો તેં ઇરાદો રાખ્યો છે ?”

દિવ્યકુમાર તરફ વકદષ્ટિપાત કરીને તે બોલ્યો: “હં. હવે તારી ગ્લાનિપૂર્ણ રીતભાતનું કારણ હું સમજ્યો. તારા સવાલનો સીદ્ધો જવાબ આપતા પહેલાં હું તને થોડાક સવાલો કરવા માગું છું તેના જવાબ દે. તું શા ઉપરથી એમ કહે છે કે, હું તારા લગ્નમાં આડે આવવા માગું છું ?”

“શા ઉપરથી ? પ્રથમ તો તું તે દિવસે વનિતા વિશ્રામના કોન્સર્ટમાં હસી હસીને રજનીકાન્ત અને જ્યોતિનાં માઆપ સાથે વાર્તાવિત કરતો હતો તે ઉપરથી. પછી તેજ રાત્રે તું ઉંઘમાં એવું લખ્યો હતો કે: ‘હીક થર્ડ દોસ્ટ ! હવે જ્યોતિ મારી ! તેનાં મા આપને મનથી તે ઉતરી ગયો છે એટલે બસ !’ આ બન્ને બાબતો ઉપરથી હું તારા ઉપર શંકા લાવું છું.”

“વાઈ. આ બે જ પ્રકારની શંકાઓ છે કે ત્રીજી કંઈ છે ખરી ?”

“ત્રીજી એક છે; પણ આ બે વિષે તારા ખુલાસા આપ. તે ઉપરથી જો મને સંતોષ થશે તો મારા મનની ત્રીજી શંકાનું નિવારણ આપોઆપ થઈ જશે.”

“મિત્ર ! સૌથી પહેલાં મને કહી લેવા દે કે, તારા આવા શંકાશીલ સ્વભાવથીજ તું અમારા જેવાઓ કરતાં કાંઈક વિશેષ દુઃખી થાય છે. હવે મારા ખુલાસા સાંભળ. વનિતાવિશ્રમના કોન્સર્ટ પહેલાં હું તારા રજનીકાન્તને ઓળખતો પણ નહોતો. જ્યોતિર્મંથીનાં માળાપને પણ હું ઓળખતો ન હતો. એ લોકોનો પરિચય મને અચાનક તે કોન્સર્ટ વખતે થયો. હું જ્યારે કોન્સર્ટમાં મારી બેઠક ઉપર બેઠો હતો ત્યારે એ ત્રણ જણને મહિમાહે મેં વાતચિત કરતાં સાંભળ્યાં. એ વાતચિતમાં વચ્ચે વચ્ચે જ્યોતિર્મંથીનું, તેમજ તારું અને તારા કાકાનું એમ ત્રણ નામો આવતાં હતાં. તેઓની વાતચિત પ્રથમ તો ધીમા સ્વરે થતી હતી એટલે હું સમજી શક્યો ન હતો પણ ઉપરનાં ત્રણ નામો મેં એ ત્રણવાર સાંભળ્યાં અને તે પછી એકવાર જ્યોતિની માતાએ “રજનીકાન્તભાઈ !” એમ કહીને મારી જોડે બેઠેલા યુવકને સંબોધન કર્યું ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે, તારા જે ભાઈ વિષે કોન્સર્ટ પહેલાં આપણી વચ્ચે વાતચિત થઈ હતી તે આ જ રજનીકાન્ત હોવો જોઈએ. તેઓ વાતચિત કરતાં જ્યારે અધવચ્ચ અટકી ગયા ત્યારે મેં લાગ જોઈને એ યુવકને ધીમેથી પૂછ્યું કે : “તમે મિ દિવ્યકુમારના કાકાના દીકરા થાવ ?” તેણે જૂ કુટિ ચઢાવીને મને પૂછ્યું : “તમારે કેમ પૂછ્યું પડ્યું ?” મેં કહ્યું : “હું દિવ્યકુમારની સાથેજ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં બાળું છું. અને તેને એકવાર મેં એવું કહેતો સાંભળ્યો હતો કે, રજનીકાન્ત નામે તેને એક ભાઈ છે તમારું નામ પેલાં સન્નારીએ ઉચ્ચાર્યું તે ઉપરથી તમને મેં પ્રશ્ન કર્યો. માહું લાગ્યું હોય તો માફ કરશો.” મારા છેલ્લા વાક્યમાંના વિનયથી તેના ઉપર અસર થઈ હોય એમ મને લાગ્યું. શાન્ત મુદ્રા કરીને તેણે હસીને મને જવાબ દીધો કે, તેને માહું લાગવાનું કાંઈજ કારણ ઉત્પન્ન થયું નથી. તેણે પોતાને તારા કાકાના દીકરા તરીકે ઓળખાવ્યો અને તે પછી તારા સ્વભાવ વિષે, મારે અને તારે કેવો સંબંધ છે, તે વિષે, હમણાં હમણાં તારું ચિત્ત કેટલું રહે છે, તે વિષે તેણે પૂછપરછ કરી. આપણે એ દોસ્તો છીએ અને સાથે રહીએ છીએ તે વાત મેં જાણી જોઈને છૂપાવી અને કોલેજમાં તું આવે છે ત્યારે ગભરામલો રહે છે એમ જણાવીને, તારા કાકાની સંપત્તિ તેં સ્વીકારી નથી એ વિષે તથા કાંઈક જ્યોતિર્મંથી સાથે તું પ્રેમમાં છે એ વિષે તેને કહ્યું. અહીંથી તેણે મારો પરિચય જ્યોતિ

નાં માઆપ સાથે કરાવ્યો. પછી જ્યોતિ સાથેનાં લગ્નની તેને ચોખ્ખી ના પાડી છે, એમ કહીને તેના પિતાએ મને સલાહ કર્યો કે: “એવા તરંગીને કાંઈ કન્યા દષ્ટ શકાય?” જ્યોતિનાં પિતાએ તાર્કિક કેટલુંક ભૂંડુ બોલવા માંડ્યું. તેની માતાએ પણ તેમાં ટાપથીઓ પૂરી અને પોતે હવે જ્યોતિ માટે કાંઈક સારા વરની શોધમાં છે એમ જણાવ્યું. મિત્ર દિવ્યકુમાર ! હવે તારી બીજી શંકાનું નિવારણ, હું જે કાંઈ કહીશ તેમાંથી આપોઆપ થશે. જ્યોતિર્મંથીની માતાએ પોતે બીજે વર શોધે છે એવું કહ્યા પછી હું કાંઈ બોલ્યો નહોં અને મને ચોક્કસ યાદ છે કે, તે વખતે કોન્સર્ટના કાર્યક્રમની ચોપડીઓ વેચનાર છોકરો ત્યાં આવ્યો અને તેની પાત્રેથી હું એક ચોપડી ખરીદ કરવામાં અને મારા પાકાટમાંથી પૈસા કાઢીને આપવામાં રોકાયો. એ વચગાળેની એક બે ક્ષણમાં આ ત્રણ જણે કાંઈક ગુપ્તગુપ્ત મસલત કરી અને રજનીકાન્તે મને મારું નામકામ, જ્ઞાતિ, હાલતે મારો અભ્યાસ, મારી સ્થિતિ વગેરે સંબંધમાં પૂછપરછ કરી અને તે બધા બાદ તેણે મને ધીમે રહીને કાનમાં કહ્યું: “તમે અમારી જ્ઞાતિના છો અને આવા મોટા શ્રીમંતના પુત્ર છો તો તમને આ લોકોની કન્યા સાથે પરણવામાં શો આધ છે? તમે આ કોન્સર્ટમાં જ જોએ કે, એ કન્યા કેવી બણેલી ગણેલી છે અને તમારે લાયક છે? જો તમે હા પાડો તો આ ચોક્કસ અહીંજ ગોઠવી આપું” આ સલાહ એવો હતો કે, સંયોગો જેતાં કેટલાંક માણસ લલચાયા. દિવ્યકુમાર ! ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સંયોગો કેવા હતા? જ્યોતિનાં માઆપે તાર્કિક વેવિશાળ રદ કર્યાના સમાચાર પોતાને મુખેથીજ મને કહ્યા. પોતે સારો વર શોધે છે, એમ મને કહ્યું. રજનીકાન્તે કન્યાનાં વખાણ કર્યા અને ત્યાંને ત્યાંજ ચોક્કસ ગોઠવી આપવા કહ્યું. દેખીતું છે કે, આપણા સંસારની રૂઢિ પ્રમાણે માઆપની ઇચ્છા એજ કન્યાના વરની પસંદગીની હેવટની “અપીલકોર્ટ” છે; એટલે તેમાં તારો ‘ફેસ’ ઉડી જવાથી જો મને તક મળતી હોય તો હું તે ઝડપી લેવા તત્પર થાઉં જ. આ સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિમાં મેં રજનીકાન્તને કહ્યું: “હું કન્યા જાઉં તે પછી મારો નિર્ણય કરું.” તે કબુલ થયો. કોન્સર્ટ ચાલુ થયો. જ્યોતિનો પાઠ આવતાં તેણે મને ઓળખાવી. તેનું સંગીત મેં સાંભળ્યું અને મને એમ લાગ્યું કે, તે કાંઈ રીતે નાલાયક નથીજ. રજનીકાન્તે અલ્પવચ મને પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ, હવે કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવ્યા?” મેં સંમતિ દર્શાવી અને તે બાદ તેણે, જ્યોતિર્મંથીનાં

માખાપ સાથે કંટકીક વાતચિત કર્યા પછી મને ખબર આપી કે, “નવ્વાણું ટકા તમે ફતેહ પામશો.” તેણે મને જ્યોતિર્મયીનાં માખાપના મહાનનું શરણામું આપ્યું અને બીજે દિન ત્યાં આવવા નિમંત્રણ કર્યું. એ બાદ અમે કોન્સર્ટમાંથી વિખૂટા પડ્યા ત્યારે તેણે મને ખૂબ આશા આપી અને પોતે આ કાર્યમાં મારા માટે કેવી મહેનત લઈ રહ્યો છે, એનું મને સ્મરણ કરાવ્યું. આના જવાબમાં મેં તેને આભાર માનતાં કહ્યું કે: “ઠીક કર્યું દોસ્ત.” દિવ્યકુમાર! એજ શબ્દો હું કદાચ હિંદમાં લખ્યો હોયશ અને એ ઉપરાંત બીજા જે શબ્દો તેં સાંભળ્યા હશે તે પણ રજનીકાન્ત સાથેની મારી વાતચિતનાં પ્રતિષાષરૂપ હશે. મારા મન ઉપર જ્યોતિર્મયીને બેઠને ધણી સારી છાપ પડી હતી, એ વાત હું તારી આગળ કબૂલ કરું છું. કદાચ તેથી મને તે રાત્રે તેનું સ્વપ્ન આવ્યું હશે. પણ તારી આડે આવવા માટેજ ખાસ યત્નો કરું છું એવું કંઈ મારા મનનું કપટ ન હતું. આમાં મેં તારી વિરૂદ્ધ થું વર્તન કર્યું એજ મને સમજતું નથી. જ્યોતિર્મયીનાં માખાપે તને ના પાડી તે પછી કાંઈ તારા તેના ઉપર હકક હોય શકે ખરો? એ કન્યા ખાલી પડી અને મને જે તક આપવામાં આવી તે મેં ઝડપી લીધી એમાં મેં શું ગેર-વાજબી કર્યું?”

દિવ્યકુમારને લાગ્યું કે, આ નફટ સવાલ કરતાં તે શરમાતો નથી, એજ તેના હૃદયનાં શુન્યતાની સામિતી છે. વળી તેને લાગ્યું કે, આ હૃદયશુન્ય યુવક સાથે વાતચિત કરવામાં કાંઈજ માલ નથી. પોતે હજી જ્યોતિને ચાહે છે, એ વાત નંદકિશોર જાણતો નથી અને એ વાત તેને જાણીને તેની આગળ મૂર્ખા બનવું કિંવા જમ-દીશે જ મ પોતાની સામે એક દિન ચર્ચા કરીને પોતાને ‘તરંગી’ અને ‘બાવનામય’ જણાવ્યો હતો તેવી રીતે નંદકિશોર કદાચ તેને મુખેથી એનાં એ વિશેષણ વાપરે તે સાંભળવા જેવી સ્થિતિમાં પડવું તેને ઉચિત લાગ્યું નહીં. તેથી તેણે કહ્યું: “નંદકિશોર! તારો લાંબો ખુલાસો જાણ્યા પછી તારી રીતભાતની પ્રામાણિકતા વિષે મને હરે કશો જ સંદેહ રહ્યો નથી પણ જે એક ત્રીજી શંકા વિષે હું તને કહેવાનો હતો તે વિષે હજી ખુલાસો પૂછવો પડે એમ મને લાગે છે.”

“બેલાશક ખુલાસો માગ. મારું હૃદય સાફ છે. તારા માટે મને જેટલી લાગણી છે તેટલી અન્ય કોઈ માટે નથી, એમ હું તને ખાતરીથી કહું છું.”

“વાર. તેં આ લગ્ન પુજળ નાણાં આપીને કરાવા દીધાં છે અમરાં ?”

“આ બાબતનો ખુલાસો જાણવામાં તને શો લાભ છે, એ હું સમજી શકતો નથી. આવી નાજુક બાબતમાં હું ઠોલ પીટીને કશું કહેવા બેસું એ ડીક ન દેખાય. આપણા દેશમાં કન્યાઓ અને તેમાં પણ સારી કન્યાઓ મળવી, શું રહેલી છે ? ભાઈ, એમાં તો નાણાં શું પણ કન્યાનો બાપ બીજું જે માગે તે આપવું પડે છે.”

“એમ ? ત્યારે તું કન્યાવિક્રયના રિવાજને પોષવામાં મારે ખચકાયા નથી. ખરૂંને ?” દિવ્યકુમારે પૂછ્યું.

“વાહ ! આમાં કન્યાવિક્રય ક્યાં છે ? કોઈ વદ્ધ માણસ પૈસા આપે તેને કન્યાવિક્રય કહેવાય. આ દાખલામાં રાજપુત્રીથી કેટલીક ગોઠવણ કરવામાં આવેલી છે.” નંદકિશોરે જવાબ દીધો.

“હી...ક ! સારી ફીલસુફી શોધી કાઢી ! કન્યાનું સાદું અનહદ નાણાં આપીને એક યુવાન પુરુષ કરે, એનું નામ કન્યાવિક્રય નહીં ! હવે તો શબ્દ-કાષમાં કન્યાવિક્રય શબ્દનો અર્થ ફેરવવો પડશે.”

“એ અધી તારી પંડિતાઈમાં હું કાંઈ ન સમજું. મેં ગમે તે ગોઠવણ કરી પણ તેના બાપે તારી સાથેનો વિવાહ તોડ્યા પછી કરી છે, એટલે મેં આપણી અર્યૈશ્ઠિ પ્રમાણે કાંઈ ખોટું નથી કર્યું. તેમજ મિત્ર તરીકે તારો જરાકે દ્રોહ કિંવા શુન્હો કર્યો નથી.”

દિવ્યકુમાર આ સાંભળીને અત્યંત બની ગયો. વિવેકહીન અને બ્રજચારિત્રતા માણસની સાથે હૃદય ખોલીને વાત કરવામાં કરો ભાલ નહીં, એમ જાણીને તેણે એ વિષય બદલ્યો અને નંદકિશોરને પૂછ્યું : “વાર. હવે એક શંકા રહી. તેં મને ક્યાંયે બહારમામ નોકરી અપાવવા માટે કોઈને લલામણુ કરી છે ?”

“આ સવાલ તેં કેમ કર્યો એ સમજાયું નહીં. જો તેં મને કશું હોત તો હું તેવી લલામણુ જરૂર કોઈને કરત. તારે બહારમામ એટલે ક્યાં નોકરી કરવા જવું છે ?”

“મારો સવાલ તું બરાબર સમજ્યો નથી. વાત એમ બની છે કે, એક રખતથી મારા ઉપર પત્ર આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે, મારા કોઈક મિત્ર પોતાનું નામ ખાનગી રાખીને મારી લલામણુ કરવાથી મને અમુક પમારે નોકરી આપવામાં આવી છે. હું જાણવા માગું છું કે, એ “કોઈક મિત્ર” તું છે ?”

નંદકિશોરે વિચારશીલ મુદ્રા ધારણ કરીને ડોકું ધુણાવતાં ધુણાવતાં કહ્યું: “ના, રે ના! મેં તો કાષ્ટને જલામણ કરી નથી.”

“ચોક્કસ?”

“હા. હા. ચોક્કસ.”

“આ તારા પિતાના સોગંદ.”

“મારા પિતાના સોગંદ ખામને કહું છું કે, મેં કાષ્ટને માફ નામ ખાનગી રાખવા કહીને તારા વિષે જલામણ કરી નથી. મારે નામ જુલાવવાની શી જરૂર? તું કહેતો હોય તો કાલ તારે માટે ખુલ્લી રીતે કાષ્ટ સારી નોકરીની તજવિજ કરી આપું. તને નોકરી કરવાની ઉમેદ હોય તો તારું દિત સાધવા હું તૈયાર છું. પણ હું સમજી શકતો નથી કે, તેં મને સોગંદ શા માટે ખરાબ્યા અને આ ખાખતમાં તને મારા ઉપર જ શંકા કેમ ઉપજ?”

“મામલો એવો છે કે, મને જે નોકરીની માગણી કરવામાં આવી છે, તેની સમ્યાપ વિષે મને શંકા ઉપજી છે; અને જે ‘કાષ્ટક મિત્ર’ ખાનગી નામથી મારી જલામણ કરી છે તેણે મારા સામે કાવતરું રચ્યું છે, એવો મને સંદેહ ઉપજ્યો છે.”

“બાપ, એવું કાવતરું મેં તો નથી જ કર્યું. એ માટે તું કહેતો હોય તો હું હજી પણ કહે તેવા આકરા સોગંદ ફરીથી ખામને તારી ખાત્રી કરી આપું. કાષ્ટક ખીજએ એ કાવતરું રચ્યું હશે.”

દિવ્યકુમારને હવે જગદીશ સાથેની વાતચિત પ્રમાણે રજનીકાન્ત વિષેજ વહેમ રહ્યો. નંદકિશોર સાથેની વાતચિત પૂરી કરી દેવી એવો નિશ્ચય કરીને તેણે કહ્યું: “તારું કહેવું ખરું છે. તેં મારા વિષે જુલી રીતે જલામણ કરી નથી એ વિષે મને હવે પૂરેપૂરી ખાત્રી થાય છે. મિત્ર, તેં જે જે ખુલાસાઓ અત્રે મારી આગળ કર્યા છે તે માટે હું તારો આભારી થયો છું અને મને ખાત્રી થઈ છે કે, તું મારો સાચો દિતૈષી છે.”

“હવે તો તને કાષ્ટ શંકા રહી નથી ને? પણ તું હજી અસ્વસ્થ અને વિચારશીલ કેમ બાજે છે?”

“એનું કારણ નોકરીની મને થયેલી માગણીનું છે.”

“જો હરકત ન હોય તો મને એ વિષે બધી વિગત કહીશ?”

દિવ્યકુમારે અત્રે પોતાને મોઝાસાની પેઢીમાં સેક્રેટરી તરીકે મજેલી જગ્યા વિષે અને પોતે મુંબાઈની શાખાના મેનેજરને રૂબરૂ મળી આવ્યો હતો તે વિષેની વિગત આપી.

નંદકિશોરે કહ્યું: “આમાં તરફત જેવું કંઈજ નથી, આ પેઢી કાંઈ ખોટી પેઢી હોય એવી તને શંકા ઉપજતી હોય તો સ્ત્રી-મર લાડા ઉપરાંત પ્રથમ માસના પગારનાં નાણાં પહેલેથીજ તેની પાસેથી માગ. એટલે આફ્રિકા પહોંચ્યા પછી જો તને એમ લાગે કે, આ તરફત છે, તો તું એલાશ્કર એ નાણાંથી પાછો આ દેશમાં આવી શકશે, ગમે તેણે તારી બલામજી કરી હોય તેના ચિંતા કરવાના કશી જરૂર નથી.”

“તે સચવેલો માર્ગ ઠીક છે. હવે મારી સર્વ મુંઝવણો દૂર થઈ.” આમ કહીને દિવ્યકુમારે આ વિષયની અત્રેથીજ સમાપ્તિ કરી.

પરિચ્છેદ ૧૧.

દિવ્યકુમારનું શું થયું?

“મિ. દિવ્યકુમાર, ઉદાસ કેમ દેખાઓ છો? શું કંઈ નાણાંની બીડમાં દબાયા છો? કાંઈ દુશ્મન તમારી પાછળ લાગ્યો છે? કાંઈ દર્દથી પીડાઓ છો? કાંઈ સાંસારિક આફતથી મુંઝાયા છો? કે પછી ‘એકઝામિનેશન’ ની ચિંતામાં પડ્યા છો? તમારો ચહેરો એકદમ કેમ ફિક્કો બની ગયેલો છે?”

“કાંઈ નહીં, એ તો અમરશુંજ મિ. અબ્દુલ હાદિઝ!”

“નહીં. નહીં. એ તો માન્યામાં ન આવે. કહો ન કહો પણ તમે કાંઈક છૂપી મુંઝવણમાં છો. તમારા ધર્મના સોગંદ—જો મને ન કહો તો.”

આમ કહેનાર એક મુસલમાન યુવક અને દિવ્યકુમાર એક સુંદર નાની આગબોટ ઉપર ઉભેલા છે. સમય રાત્રિના દશ વાગ્યાનો છે. મનોહારિણી ચન્દ્રિકા, સાગરના પાણીમાં રૂપેરી ચળકાટ પ્રસારી રહી છે. સાગરનાં મોજાં જેમ જેમ નાચે છે અને ચળકાટમાં જૈાર ચમક આપે છે તેમ તેમ વિશાળ આકાશમાંથી ચન્દ્રમા તેમનું તૃત્ય જોતો જોતો હાસ્ય કરી રહે છે. શાન્ત રાત્રિ; સર્વજન નિરવતા અને કુદરતની અપૂર્વ શોભા.

દિવ્યકુમાર આ સમયે અહીં ક્યાંથી? શું તે આફ્રિકા જવા માટે ઉપડી ચૂક્યો છે? અને શું તેની સાથે તેનો કાંઈ જોળખીતો

મુસલમાન યુવક પણ મુસાફરી કરે છે ? નહીં. આફ્રિકા જવા માટે તો આવતી કાલે તે “કમલાવતિ” સ્ટીમરમાં બેસનાર છે. અત્યારે તો તે “નૂરે આલમ” નામની એક નાની અને સુંદર ‘સ્ટીમ લોચ’ માં સહેલવાહે નીકળેલા કેટલાક યુવકોની ટોળીમાં સામેલ થયો છે.

જનવર્ગમાં નહીં બેળાવાની મનોવૃત્તિવાળો દિવ્યકુમાર સહેલવાહે મિનલપુર ગયો નહીં અને આ જલસાકર કરવા કેમ નીકળ્યો છે ?

ગત પરિચ્છેદમાં નંદકિશોર અને દિવ્યકુમાર વચ્ચે કેટલાક ખુલાસા થયા બાદ નંદકિશોર બહાર ફરવા ગયો હતો. ત્યાંથી એક કલાક બાદ પાછા ફરતાં તેણે દિવ્યકુમારને ખબર આપી કે, “જાણીતા શાહ સોદાગર રસુલ હાદિજનો પુત્ર અબ્દુલ હાદિજ કે જે આપણી કૌલેજમાં આપણી સાથે બાંધે છે તેની આજ સાલગ્રેહ છે તેથી પોતાના દોસ્તઆશનાઓને તે તેના પિતાની સ્ટીમ લોચમાં આજ રાતના હા વાગે સફર કરાવવાનો ઇરાદો રાખે છે. તેણે મને ખાસ ઇજન આપ્યું છે અને તને પણ લઈ આવવા ખાસ આગ્રહ કર્યો છે.”

દિવ્યકુમારે આ સાંભળીને પ્રથમ તો ના પાડી હતી અને પોતાની તબિયત સારી નહીં હોવાનું જણાવ્યું હતું પણ નંદકિશોર તેને છોડે એવો નહતો. “આવતી કાલે તો તું દૂર દેશાવર ઉપડી જશે. પુનઃ આપણો ભેટા ક્યારે થશે અને ક્યારે નહીં તે કાણ જાણે છે ! અચાનક કૌલેજના આપણા મિત્રોને મળવાનો લાલ મળે છે તે તે શું કરવા ખુએ છે ? કાલ પછી તને કોઇએ કહેવાનું નથી કે ‘આલ, અમારી સાથે’ સમજ્યો ? તારી આનાકાની નહીં આલે તારે જરૂર આવવું પડશે.” આવી રીતે તેના ઉપર દબાવ્યું કરીને નંદકિશોર તેને બળાતકારે આ સફર માટે અત્યારે લઈ આવ્યો છે. જૂદી જૂદી કોમોના આશરે ૧૫ થી ૨૦ યુવકો આ સફરમાં મિ. અબ્દુલ હાદિજના નિમંત્રણને માન આપીને આવેલા છે. સફર માત્ર ખાલી સફર નથી. એક સંગીતકારને વાદ્યો સહિત હાજર રાખવામાં આવેલા છે. હિંદુઓને ખપે એવો ઇરાની સુફો મેવો, બાલો મેવો, ચિઠાઇ, વગેરેની ગોઠવણ પણ રાખેલી છે. તદુપરાંત પર્તા, સૈતરંગ વગેરે રમતમતો માટે પણ સાધનો રાખેલાં છે. દરિયામાં બની શકે એટલે દૂર મુસાફરી કરીને રાતના ૧૨ પછી આ મોજશોખ કરવા નીકળી પડેલી ટોળી પાછી ફરનાર છે.

ખરાબર હા ને ટકારે લોચે સફર શરૂ કરી છે; અને હવામાં જેમ એક હવાઇ વિમાન સડસડાટ ચાલ્યું જતું હોય; અથવા તો સીદીસપાટ જમિન ઉપર એક મોટર ગાડી સપાટાબંધ ચાલી જતી હોય તેમ આ નાની 'લોચી' પાણીમાં માર્ગ કાપે છે. અંદરના બેઠેલાઓને એક આંચકો પણ વાગતો નથી અને જેમ જમિન ઉપરના એક અડોલ અને સુપ્રકાશિત ખગલાના એક હોલમાં આખી મંડળીને બેસીને નિરાંતે ટાળટપ્પા હાંકે તેમ સર્વ કાંઈ વાંતોચિતો કરતા આનંદમાં નિમગ્ન થઇ ગયા છે.

દિવ્યકુમારને નંદાકરીર ખજાતકારે આ સફરમાં જોડાવા લાગ્યો તો ખરા; પણ 'લોચી' માં બીજા સમયગરુક યુવકોને બેઠાને તેઓની સાથે તે આનંદમાં એવો ભળી ગયો કે, દિવ્યકુમાર સંબંધી તેને કાંઈ યાદી રહી નહીં. એક બાજુ જ્યારે યુવકમંડળમાંથી કાંઈ ગંજીયા રમતા; કાંઈ સંગીત તરફ ધ્યાન આપતા; કાંઈ શેતરંજ ખેલતા અને કાંઈ વાતચિત કરતા ત્યારે બીજી બાજુ શાન્ત એકાન્ત પસંદ કરતો દિવ્યકુમાર તુતક ઉપર જઇને સામરનાં જલતરંગ જોતો ઉભો રહ્યો. એ વખતે અચાનક 'લોચી' ના માલિકનો વારસ અને આજના મિજલસનો યજમાન અમ્બુલ હુદ્દિઝ કરતો કરતો તેની પાસે આવી લાગ્યો અને દિવ્યકુમારના ચિંતાતુર સ્થિતિ માટે પૂછપરછ કરવા લાગ્યો. તેણે દિવ્યકુમારને ધર્મના સોગંદ દઇને તેની મુઝવણ જણાવવા કહ્યું તે સાંભળીને દિવ્યકુમાર ચોંક્યો.

તેણે કહ્યું: “ મિ. હુદ્દિઝ, આવી હડ સારી નહીં. ”

અમ્બુલ હુદ્દિઝે કહ્યું: “ માફ ન લગાડશે મિ. દિવ્યકુમાર ! પણ જે વખતે અમે સર્વ આનંદમાં વખત મુજરીએ છીએ તે વખતે તમે ઉદાસ રહો છો, એ શું વાજબી થઈ પડે છે ? વિચાર કરો કે, મોતીથી ભરેલી એક થાળમાં વચ્ચેવચ્ચ એક કાળો કોલસો પડ્યો હોય તો તે થાળ કેવી લાગે ? હમારા આજના આનંદમાં આવી રીતે તમે ગમગીન હાલતમાં રહીને ભાગ ન લ્યો, એથી અને કેવું ખરાબ લાગે ? ”

દિવ્યકુમાર દબાઇ ગયો. ઓસંગાતો અને શિશુવિદ્યા થઇ જતો તે બોલ્યો: “ પણ હું શું કરું ? માફ ચિત જ આનંદમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી. હું જાણીજેછું ગમગીન રહેતો નથી. ”

મુસલમાન યુવકે તેના ખજા ઉપર પ્રેમથી હાથ મૂકીને કહ્યું:

“અઝિઝ, ન મહારાઓ. તમારા જીમરનું દર્દ શું એટલું બધું ઉઠું છે કે તમને મિલકુલ આનંદ કરવો ન ગમે ? કદાપિ તે તેવું ઉઠું હોય તો તમારી ખિદમતમાં મારી સેવા રજૂ કરું છું. જો એકથી એક હઝાર યાતો એકહઝારથી એકવીસ હઝાર રૂપીઆ ખર્ચતાં પણ તમારું દર્દ હું દર્દે કરાવી શકું તો મને બહુ ખુશાલી ઉપજશે. મારા હિંદુ દોસ્ત ! એમ ન સમજશો કે, આ ખોળાઉં મુસલમાન છે, તેથી તમને મદદ નહીં કરે. અરે ! હું તમારી કામનો નથી તેટલા જ ખાતર હું તમારે માટે મારો જીન કુરબાન કરવા તૈયાર છું. મને કહો કે, તમારું દર્દ શું છે ? મારા જીમરની એક આતશ એ છે કે, તક મળે તો, હિંદુ બાઇઓનું હરદમ બહું કરીને તેમને દેખાડી આપવું કે, હિંદુ અને મુસલમાન, એ બે આ દેશની આખો છે અને તે આખો એક બીજા વિના જોઇ શકતી નથી. વળી તમે તો કોલેજના મારા સાથી છો, એટલે તમારા તરફ મારું દિલ વિશેષે કરીને ખેંચાય, એમાં નવાઇ નથી. બોલો મિ. દિવ્ય-કુમાર, તમારું દુઃખ શું છે ?”

અખંદુલ હુદિઝના ઉદ્ધાર તેના હૃદયમાંથી નીકળેલા હોય એમ દિવ્યકુમારને લાગ્યું; કેમકે ઉદ્ધાર કાઢીને અખંદુલ હુદિઝ પોતાનાં નેત્રયુગ્મમાંથી અખંદુલ ચમકાર ફારનો તેના સામે જોઇ રહ્યો. દિવ્યકુમાર તેની સહૃદયતા જોઇને પોતાનું દુઃખ ક્ષણભર વિસરી ગયો. ધડીભર શાન્ત રહીને તેણે કહ્યું : “બાઇ હુદિઝ, તમારા માયાળુ ઉદ્ધારો માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તમે અમારી કામ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવો છો એ માટે હું અમારી કામનું સદ્ભાગ્ય સમજું છું. ખરું છે કે, ઇશ્વરના દરબારમાં સૌ સરખા છે. ત્યાં કોઇ મોટું કે કોઇ નાનું નથી—”

હુદિઝ : “મિરાદર, મને દીન દરવેશ નામના એક હિંદી કવિના લીટીઓ આ સંપ્રદમાં યાદ આવે છે. તેણે લખ્યું છે કે :

“હિંદુ કહેતો હમ બડે, મુસલમાન કહે હમ
એક મુંઝકી ફાર દો, કૌન જાહ કૌન કમ ?
કૌન જાહ કૌન કમ, કબી કરના નહીં કમિયા
એક ભગત હે રામ, દુન્ને રહેમાનસેં રનિયા
કહે દીન દરવેશ હોય સરિતા મિલિ સિંધુ
સખા સમહિય એક, સલમાન ચોર હિંદુ—”

હાકિએ આગળ ચાલતાં કહ્યું : “મિ. દિવ્યકુમાર, આ કેવા સુંદર લીંટીઓ છે ? હું આવા રસના ટૂંકડાઓનો હમેશાં સંગ્રહ કરું છું; અને તેથી કહું છું કે, ગિરાદર, મારાથી જુદાઈ ન રાખશો અને તમારે દિલ મારી આગળ ખેલશો.”

દિવ્યકુમારે નિસાસો નાખીને કહ્યું : “ભાઈ, શું કરું ? નાણાંથી મારી મુશ્કેલી દૂર થાય તેમ નથી. મારો રોગ કોઈ હકિમ, ડોક્ટર, કે વૈદ દૂર કરી શકે તેમ નથી; એટલુંજ નહીં પણ કોઈ દોસ્ત, સ્નેહી કે શુભેચ્છક પણ એ રોગને ટાળી શકે તેમ નથી. આ વાત સ્પષ્ટ છે. એમ છતાં પણ તમારો આગ્રહ છે અને તે પણ અંતઃકરણ પૂર્વક છે તો હું ટૂંકમાં તે કડીશ.”

દિવ્યકુમારે અત્રે ટૂંકમાં પોતાની મુશ્કેલીઓ અગ્રદુલ હાકિએને કહી. તેણે બીજાં નામો દીધાં પરંતુ નંદકિશોર અને રેઝનીકાન્તનાં નામ જણાવ્યા વિના તેઓના પોતાની સામેના યત્નોનું ધ્યાન કર્યું. આ સાંભળીને અગ્રદુલ હાકિએ કહ્યું : “તમારી સામે પક્ષીને જે માણસ રૂ. ૨૦ હજાર કન્યાનાં માથાપને આપવા તૈયાર થયો છે તેની સામે તમે કેમ પડતા નથી ? તેણે ૨૦ હજાર કહ્યા છે તો તમે ૪૦ હજાર કહો. આવતી કાલે હું તમને ‘એક’ લખી આપું. એનાં નાણાં લઈને તમે તે કન્યાના આપના કપાળમાં ડહામ દઈ આવો.”

દિવ્યકુમાર : “નહીં. શું હું ગુલામીનો જમાનો ફરીથી લાવવા સરખયો છું ? ૪૦ હજાર આપીને હું એ કન્યા ખરીદું એના કરતાં કુંવારો રહીને એટલાં નાણાં પરમાર્થનાં કાર્યો પાછળ ખરચું તો મારું પરલોકનું હિત સધાય. એ કન્યાને માટે તેનાં માથાપને ખાવા માટે એક રાત્રી બહામ આપવી હરામ છે, સમજ્યા મિ. હાકિઝ.”

અગ્રદુલ હાકિઝ : “ત્યારે તો તમારા માટે તમામ રસ્તા બંધ જણાય છે—”

“અને તેથીજ આ દિલ મુંઝાય છે—”

“વારૂ. એ ૨૦ હજાર આપનારને સમજાવી શકાય તેમ નથી ? તમે અને તેનું નામ આપો તો હું તેની પાસે જઈ અને મારી ટોપી તેનાં કદમમાં ઉતારીને તેની પાસેથી માગી લઉં કે ‘ભાઈ, આ મામલામાંથી હાથ ઉઠાવ.’ કેમ, ધ્યાનમાં ઉતરે છે ?”

દિવ્યકુમારે અગ્રદુલ હાકિઝના એ હાથ સ્નેહથી ઝાલી લીધા અને કહ્યું : “ભાઈ હાકિઝ, તમારા જેવા લક્ષ્મીવાનને કોઈના ચરણ-

માં માયું નમાવવું પડે તેમ નથી છતાં મારી ખાતર તમે મારા હરિકર્ના ચરણમાં તમારું—”

“હા. હા. મારું સર તેના કદમમાં ઝુકાવવામાં મને ભગારે નાનમ નથી કારણુ:

“મર જઈ માયું નહીં, અપને તનકે કાજ

પરમારથકે કારને, માયું ન રાખું લાજ !”

દિવ્યકુમાર તેના તરફ અન્યબીથી જોઈ રહ્યો. અમ્બુદુલહાદિએ આગળ ચલાવ્યું: “જો મારી કોઇપણ જાતની સમજાવટથી એ આશ્ચર્ય-માયુક એક યથા શક્તા હોય તો મારું જીવતર ધન્ય થયું એમ હું માનીશ અને તેથી તમને અરજ કરવાની કે, એ આસામીનું મને નામ આપો.”

“પણ એ નહીં માને તો?”

“નહીં શું માને? હરકોઇ ઉપાયે હું તેને મનાવીશ.”

“વારૂ. તે કદાચ માની જાય એમ ધારી લ્યો; પણ કન્યાનાં માખાપની આકખીલી શી રીતે દૂર થશે?”

“તે લોકો પાસે પણ હું જઇશ. દોસ્ત, તમારી આવી હાલત જોઇને તો એક કસાઇ જેવા કઠોર દિલના આદમીને પણ રહમ ઉપજવી જોઇએ. તેનાં માખાપ કદાપિ તેવા દિલનાં હશે તોપણ હું તેમનામાં રહમ ઉપજાવીશ. મને નામ આપોને? પછી બીજી વાત.”

નામ આપવું કે નહીં, એ પ્રશ્નની ચુંચવણ ઉઠેલરામાં દિવ્ય-કુમાર ચુંચાયો. એટલામાં લાંચના કેમિનમાંથી ત્રણ ચાર યુવકો ત્યાં દોડી આવ્યા અને અમ્બુદુલ હાદિએ કહેવા લાગ્યા, “અરે, ચાર, તમે અહીં ક્યારના શું કરો છો? ચાલો અંદર. અમારે એક બાબત-માં કનિયો થયો છે. તમે અમારા લવાદ, થાઓ અને નિર્ણય આપો.”

અમ્બુદુલ હાદિએ તેઓને જવાબ આપવા જતો હતો પણ તેઓ તેનું કહેવું સાંભળ્યા વિના જ તેને ધસડીને-ઉંચડીને-તુતક ઉપરથી લઇ ગયા.

ચન્દ્રમાનરાજને સૌનાં મન ખુશ કરવાં રહ્યાં એટલે આ હઠીલા યુવકો આગળ તેનું કાંઇ ચાલ્યું નહીં અને તેઓની બાબતમાં કમને પણ તેને ધ્યાન આપવું પડ્યું.

દિવ્યકુમાર એકલો પડ્યો. અમ્બુદુલ હાદિએ તેને પોતાના હરિકર્નું નામ આપવા કહ્યું હતું. તે વિચારવા લાગ્યો: “એ નંદકિશોરનું

નામ હું તેને આપું પણ નંદકિશોર જોવો કપડી તેનું માને ખરો ? નહીં. તે તેને છેતર્યા વિના રહેજ નહીં. મોઢેથી હા કહે પણ અંદર-ખાનેથી કાઢક જુદીજ દોરીઓ તે જરૂર ખેંચે, મને જ તેણે કેવા ઉત્તર દીધા હતા ? મારા અને જ્યોતિના પ્રેમની વાત તે જાણે છે; કાઠાની સંપત્તિ મેં જ્યોતિને ખાતર તણ દીધી છે એ વાતથી તે વાકેફ છે; એમ છતાં પણ તેણે ખટપટ કરીને જ્યોતિ સાથે પોતાનાં લમ કરવાનું નક્કી કર્યું અને મારી આગળ ‘ઉઠો ચોર કાટવાળને દડે’ તેમ કહેવા લાગ્યો કે : “ એમ કરવામાં મેં કંઈ તારો કે આર્થશૂઢિનો ગુન્હો કર્યો નથી ! ” અરેરે ! આ કહણુ હૃદયના માણસ-ને શું કહેવું ? શું મારો ગુન્હો તેણે કર્યો નથી ? મિત્રની પ્રેમિકા પર તરાપ મારવી, એ શું મિત્રદ્રોહ નથી ? પણ...હું ભૂલ્યો તે ક્યાં મારો સાચો મિત્ર છે ? અનેક તાલીમિત્રો જોવો તે એક, માંદ દિલ દૂભાય કે નહીં, તેની પરવા ક્યાંથી રાખી શકે ? હા ! જગત પરથી જો વૈરાગ્ય આવે તો આવાઓને લીધે જ આવે ! પ્રભો ! માંદ શું થશે ?—”

તે ઉંચે આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો. જાણે ચન્દ્ર તેનાં દુઃખની પરવા ન કરતાં તિરસ્કારથી હાસ્ય કરી રહ્યો હોય, એમ તેને લાગ્યું. તે બોલ્યો : “ શું નિશાકર માંદ હાસ્ય કરે છે ? અરે ! બૂઝા ! જો ગુરૂપત્નીના પ્રેમની ખબર છે, એમ છતાં પણ તું માંદ હાસ્ય કરે છે ? તારી ફજેતી થવાથી તું અન્યની પણ ફજેતી કરાવવા તૈયાર છે ? ફૂર ! ફૂર ! મારા સામું ન જો. માંદ હૃદય તું નહીં પિંજાની શકે. ધડીબર તે ચીરીને જો તો ખરો કે તેમાં કાની મૂર્તિ વિરાજે છે ? એ મૂર્તિ સિવાય આ હૃદયમાં કાંઈનું સ્થાન નથી. હૃદય શું, અંગેઅંગમાં, રોમેરોમમાં, અણુઅણુમાં તેજ મૂર્તિ-જ્યોતિની મૂર્તિ વિરાજિત છે !—પણ અહો ! આ શું ? જ્યોતિ ! જ્યોતિ ! તું આકાશમાં ચન્દ્રની જગ્યાએ ક્યાંથી ? શું સમસ્ત જગત પર તું પ્રકાશ પાડે છે ? મારા હૃદયમાં-ખહાર-ત્યાં જેઉં ત્યાં તુંજ છે, એમાં તો શક નથી...ઓ...હો ! ઉતરી ! ઉતરી ! પ્રથમ ચન્દ્રવદન એકહું દેખાડ્યું-હવે તારું આખું શરીર !—અને તું ? નીચે ઉતરે છે ? —હસતી, મલપતી, સાન કરતી...શું મને બોલાવે છે ?...આવું ? તારી સમિપે ? ...હા, ગિરિ, ગુફાઓ, મહાસાગરો-પર્વ ઉદ્ભવીને હું તારી પાસેજ આવીશ. આપણે બે અનન્ત સુખોમાં મહાલીશું. જગત જોશે કે, હું દિવ્ય અને તું જ્યોતિ-એ બે એકઠાં યતાં દિવ્યજ્યોતિ પ્રકટશે !

...સમિપે? મારી સામેજ?...આ હું શું જાઉં છું? શેષશ્યામી ભગ-
વાન વિષ્ણુની પેઠે તું મહાસાગરનાં તરંગોમાં સિંહાસને વિરાજિત !
શું તારી નિકટમાં માફ આસન ખાલી છે? મને સાન કરે છે?
બાલાવે છે? લે, હું આવ્યો...મને ખીજ કાઢતી પરવા નથી..મને
ખીજું કાઢજ જોઈતું નથી.....તું...તું અને તુંજ.....પ્રિયે !
આ આવ્યો!—”

આ શબ્દો સમેત તે સાગરનાં જળમાં ટગરટગર જોતો લૈચના
કંઠેરા ઉપર ચઢ્યો...અર્ધો બહાર અને અર્ધો અંદર રહીને તે કહેવા
લાગ્યો: “ શું તું મને જ-એકલાને જ-ચાહે છે? અહા! માફ બાબ
પ્રુથુ!...ખસ...હવે નવેનિધિ અને અષ્ટમાસિદ્ધિ મળ્યાં! પ્રિયે
ખફે છે કે “સાડહં સાડહં” તું રટે અને સાડહં સાડહં હું રડું,
એ સુભાગી દિન ક્યાંથી?...આવ, આપણે બેટીએ...” આટલું
કહેતાં કહેતાં તો તેણે લૈચના કંઠેરા, હાથથી મૂકી દીધો અને દરિ-
યાના પાણીમાં ઝંપલાવ્યું!

લૈચના કેળિનમાંથી તે વખતે મોટા શોરબકાર થયો: “ શ્રી
ચીઅર્સ ફેર મિ. હાફિઝ, હિપ હિપ હુરરે!”

શોરબકાર શામી ગયો. તુતક પર આ વખતે કાંઈ ન હતું.
લૈચ સડસડટ ચાલી જતી હતી. દિવ્યકુમારે પાણીમાં બૂસ્કો માર્યો,
તે વખતે તેને કાંઈએ જોયો નહતો. કેળિનમાંના શોરબકારમાં કદાચ
પાણીમાંના ધબકારો કાંઈએ સાંભળ્યો નહોતો હોય! ત્યારે શું દિવ્યકુમાર
ફૂળી ગયો? શું તેને કાંઈએ ખ્યાલ્યો નહોતો? દિવ્યકુમારનું શું થયું?

પરિચ્છેદ ૧૨.

આઘાતપરંપરા !

દિવ્યકુમારે જે વખતે દરિયામાં બૂસ્કો માર્યો તે વખતે લૈચના
કેળિનમાંથી જે શોરબકાર થયો હતો તે મિ. અબ્દુલ હાફિઝની
લેવાયલી સલામતિનો શોરબકાર હતો. મત પરિચ્છેદમાં આપણે જોયું
છે કે, તેને તુતક ઉપરથી તેના મિત્રો લગભગ ઉચકીને કેળિનમાં
લઈ ગયા હતા. અંદર લઈ જવા બાદ એક યુવકે પ્રશ્ન કર્યો: “મિ.
હાફિઝ. અમારામાં ટટો ઉભો થયો છે કે, તમારી રકમી સાલગ્રેહ
કે ૨૪ મી? એક પક્ષ કહે છે કે ૨૩ મી અને ખીજો પક્ષ કહે છે
કે ૨૪ મી.”

હાદિએ કહ્યું: “ એટલા માટેજ તમે મને અહીં બસડી લાવ્યા ? મને ૨૩ વર્ષ પૂરા થઇને આજ ૨૪ મું વર્ષ બેઠું છે. ”

આ સાંભળીને કેટલાક બોલી ઉઠ્યા: “ ઘેટસ ઇદ ! અમે ૨૪ મી કહી તે ખરાબર છે—”

બીજા કેટલાક બોલ્યા: “ નહીં. નવા વર્ષ માટેજ ઉત્સવ ગણાય. અમારું કહેવું જ સાચું છે. ”

એક જણે કહ્યું: “ ભાત્યો, રકઝક છોડી દો. મિ. હાદિજની ૨૩-૨૪ મી સાલગ્રેહ માટે આપણે આજ એકઠા થયા છીએ, એમ કહેવામાં હરકત નથી. ”

બીજાએ કહ્યું: “ નહીં. એમ કાંઈ અધકચરું સમાધાન ના ચાલે. કાંતો ૨૩ મી માટે કહો કે કાંતો ૨૪ મી માટે કહો. ”

આ પ્રમાણે ખૂબ સવાલ જવાબ બંને પક્ષોએ કેટલીક વાર સુધી કર્યા પછી એક યુવકે કહ્યું: “ મહેરબાની કરીને વાદવિવાદ છોડો. આપણે એટલુંજ કહીયું કે, મિ. અબ્દુલ હાદિજને સાલ મુસારક ઇચ્છવા આજે આપણે એકઠા થયા છીએ. બોલો, “ શ્રી ચીઅર્સ ” દ્વારા મિ. હાદિજ, હિપ્ હિપ્ હુરૂરે. ”

સૌએ એકે અવાજે એ હર્ષનિનાદ ઝીલી લીધો. એજ વખતે હાદિજનું ધ્યાન યુવકોના ચહેરાઓ તરફ ગયું અને તે બોલ્યો: “ અરે, પણ મિ. દિવ્યકુમાર કેમ અહીં જણાતા નથી ? મારી સાથે તેઓ તુતક ઉપર હતા. ત્યાંથી તમે તેમને પણ અહીં લાવ્યા નથી ? ચાલો, એમને બોલાવી લાવીએ. ”

આમ કહીને તે ધસારાબંધ કેબિનમાંથી નીકળીને તુતક ઉપર આવ્યો. તેની પાછળ બે ચાર યુવકો આવ્યા. જ્યાં પ્રથમ દિવ્યકુમાર ઉભો હતો ત્યાં જોતાં તે નજરે પડ્યો નહીં. તે બીજે ક્યાંક ઉભો હશે, એમ ધારીને બીજે સ્થળે તપાસ કરવામાં આવી. પણ તે દેખાયો નહીં !

“ અરે, હમણાજ અહીં તેઓ ઉભા હતા અને ગયા ક્યાં ? ”

“ કેબિનમાં હશે ” એક યુવકે કહ્યું.

અહીં તહીં, કેબિનમાં, તેમજ લોંચના બધા ભાગોમાં તપાસ કરવામાં આવી પરંતુ તે જડ્યો નહીં.

હવે અબ્દુલ હાદિજનો ચહેરો ફિક્કો બની ગયો. તે અળગળા સાદે બોલ્યો: “ દોસ્તો, કાંઈ ગમગીન બનાવ બન્યો હોય એવી શંકા મને ઉપજે છે. ”

એક જણે કહ્યું: “પણ તેઓ આપણી સાથે આવ્યા હતા ખરા?”

હાકિએ જવાબ દીધો: “હા. હા. મેંજ તેમની સાથે અહીં વાતચિત કરેલી છે ને? મિ. નંદકિશોર સાથે તેઓ આવ્યા હતા એમાં તો શંકા નથી.”

નંદકિશોરે કહ્યું: “હા હુંજ તેને અહીં લાવ્યો હતો. પણ તે આપણી સાથે આનંદમાં ભાગ લે છે કે નહીં, એ ખાખતમાં મેં ખ્યાન આપ્યું નહોતું.”

ઉદાસ ચહેરાથી હાકિએ કહ્યું: “ભાઈઓ, મિ. દિવ્યકુમાર ખૂબ ગમગીનીમાં હતા, એની મને ખાત્રી છે. મારી હસ્તી માટે જેટલી મને ખાત્રી છે, તેટલીજ ખાત્રી તેઓની સાથે મેં લેવાયના તુતક ઉપર વાતચિત કર્યાની છે. આપણે આપણી ગમ્મતમાં પડ્યા એ ખૂંડે થયું છે. લૌચ એકદમ ઉભી રખાવો. કદાચ તેઓએ દરિયામાં પડતું મૂક્યું હશે તો? નક્કી એમજ થયું હશે. અહીં નથી એટલે તેમણે દરિયામાં બૂરકો માર્યો હોય એમાં લગારે શંકા નથી.”

ચારે પાસ આ ઉદ્ગારો સાંભળીને ખેદ પ્રસરી રહ્યો. સૌનાં મોઢાં વ્હીલાં પડી ગયાં. આ આનંદપ્રસંગમાં આ ગમગીની ઉત્પન્ન થવાથી સૌને ખરાબ લાગ્યું. લૌચ ઉભી રાખવામાં આવી. જ્યાં દિવ્ય-કુમાર ઉભો હતો ત્યાંથી તે દરિયામાં કુદી પડ્યો હોય એવાં કાંઈ ચિહ્ન જણાયાં નહીં. તેનો એકાદ રૂમાલ કે કપડાનો એકાદ ફાટેલો કકડો કે એવી કાંઈ બીજી નિશાની એ રથજે પડેલો નહતી. તે લૌચમાં નથી એટલે તેણે દરિયામાંજ અંપલાવ્યું છે એમાં તો લગારે શંકા નથી, એમ હાકિઅ વારંવાર કહેવા લાગ્યો અને કદપાત કરવા લાગ્યો: “દુનિયા મને શું કહેશે? આપણા જેવા સ્વર્થીઓ પર દુનિયા લ્યાનત વરસાવશે! આપણે આનંદમાં મશગુલ રહ્યા અને એ દુર્ભાગી, દુઃખી જીવની લેશપણુ દરકાર ન રાખી! એક નજીવી તકરારને સારૂ તમે મને કેબિનમાં ઉઠાવી ગયા? તમે તમારા સ્વર્થમાં બળ્યા પણ મારી તો આ ખનાવથી આખરૂં જશે! લ્યાનત! લ્યાનત હોજો આપણા સ્વર્થ ઉપર!—આપણી મોજશોખો ઉપર!”

લૌચના દામદારોએ આ વખતે દરિયામાં ઉતરવાની તૈયારીઓ શરૂ કરી દીધી. તેઓએ હાકિઅના કહેવા ઉપરથી ગણતરી કરી કે ૦૧ કલાક ઉપર તેઓ ખન્ને વાતચિત કરતા હતા. તે પછી દિવ્ય-કુમાર એકલો પડતાં કદાચ દરિયામાં પડ્યો હોય. લૌચ તે દરમ્યાન

પૂરપાટ જતી હતી એટલે લગભગ એ અઢી માઇલ ગઇ હશે જેથી એટલા વિસ્તારમાં તપાસ ચલાવવી જોઇએ. આ કામ મુશ્કેલ હતું. લૉચપર કામદારો પાંચ જ હતા અને એ-અઢી માઇલના વિસ્તાર માં દરિયો ખૂંદવો એ કામ માટે ઘણાં માણસો જોઇએ. કામદારોએ લોચિના ઇજનમાંથી ભગની સિસોટીઓ ઉપરાઉપરી વગાડવા માંડી. તરતજ બંદર ઉપરની સરકારી માણસોની લોચિ સામે જવાગ વાળ્યો. સરકારી માણસો હમણાંજ આવી પહોંચશે અને તપાસ ચાલુ કરી દર્શાવું, એવું આશ્વાસન લોચિના ઉપરી કામદારે પોતાના માલિકને આપ્યું પણ તે તો અધીરાજ થઇ ગયો હતો. તેની ગમગીની અપાર હતી. પોતાના બાલ પીંખતો અને ખૂબ કલ્પાતના ઉદ્દગાર કાઢતો તે આજના દિવસને અશુભ દિવસ માનવા લાગ્યો; અને કોઇનું પણ કહેવું લક્ષમાં ન લેતાં “બસ, તેને શોધી કાઢો. ચાહે તે ખર્ચ થાય તેની ફિકર નહીં. ચાહે તેટલાં માણસો કામે લગાડવામાં આવે તેની ચિંતા નહીં; પણ તેને શોધીજ કાઢો.” એમ તે કહેવા લાગ્યો.

નંદકિશોરને પ્રથમ તો કાંઈ ખાસ દરકારની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ નહતી; પણ હાકિઝના હૃદયબેદક કલ્પાતે તેના દિલને પણ ડગમગાવ્યું. તેણે કહ્યું: “દિવ્યકુમારના મનની હાલત હમણાં હમણાં ઘણીજ ખરાબ હોવાથી હું પણ માનું છું કે નક્કી તેણે ચિત્તભ્રમમાં આપધાન કર્યો હશે. તેના જીવનપ્રસંગોથી હું માહિત છું; કેમકે હું તેની રૂમતો સાથો છું.”

હાકિઝે કહ્યું: “બસ. મારા કહેવાને સાબિતી મળી ચૂકી. મિ. નંદકિશોર, તમે મારી પાસેજ રહો. આ તપાસ પૂરી થાય અને મિ. દિવ્યકુમાર મળે તો તો ઘણું સાડું થાય પણ જે નહીં મળે તો મને તમારી મદદ અને સલાહ જોઇશે.”

લૉચ પાછી ફેરવવામાં આવી; અને એ કામદારોને દોરડાં બાંધીને નીચે ઉતારવામાં આવ્યા. દોરડાં ઝાલવામાં વિદ્યાર્થીઓ પણ મદદ કરી રહ્યા. થોડીકવારમાં સરકારી માણસોની લૉચ આવી પહોંચી. તેઓને આ બનાવથી વાકેફ કરવામાં આવ્યા. સરકારી માણસોની સંખ્યા લગભગ ડઝનેકની હતી. તેઓમાંના ચાર માણસોને પુરતાં સાધનો સાથે દરિયામાં ઉતારવામાં આવ્યા. તપાસનું કામ ચાલુ થયું. જે સ્થળેથી આ બનાવની ખબર પડી તે સ્થળેથી લૉચ પાછા ફેરવીને અઢી માઇલના વિસ્તારમાં આ તપાસ ચલાવવા માંડી. દરમ્યાન હાકિઝની લૉચમાંના યુવકો હવેરા બનીને જોક બીજાનાં મ્હોં સામું

જોઈ રહ્યા. સર્વના હૃદયમાં એક સરખી ગમગીની હતી. આવા બનાવથી દોને ખેદ ન ઉપજે ? હૃદયવિહારક પ્રસંગોમાં જ્યાં જ્યાં મૃત્યુ થાય છે ત્યાં ત્યાં તટસ્થ માણસોનાં દિલમાં પણ ગમગીની પ્રસરી રહે છે. પરંતુ અહીં તો કૌલેજના એક સાથીએ આપઘાત કર્યો હતો અને જે વખતે સર્વે ખુશાલીમાં મસ્ત હતા તે વખતે આ બનાવ બન્યો હતો તેથી વિદ્યાર્થીઓની ગમગીનીમાં વધારો થયો હતો.

લગભગ એ કલાક સુધી તપાસ કરવામાં આવી. બાહોશ તરનારાઓ અને પાણીમાં બચાવનાં કામોમાં પ્રવીણતા મેળવેલાઓ દરિયામાં ઉતર્યા હતા; પરંતુ હા ! બધી મહેનત ફેફટ મઠ ! બંદરથી થોડેક નજદિક તેઓ પહોંચ્યા ત્યાં સુધી માણસોએ બારિક તપાસ કરી; પરંતુ દિવ્યકુમારની લાશનો પત્તો લાગ્યો નહીં ! જ્યારે નિરાશાનું પરિણામ જાહેર કરવામાં આવ્યું ત્યારે હ્રાદિષ્ટના હૃદય ઉપર આઘાત થયો. તે બેશુદ્ધ બની ગયો. વિદ્યાર્થીઓએ તેની સારવાર કરી અને તેને આશ્વાસન આપ્યું. સરકારી અમલદારોએ પૂછપરછ કરીને પોતાની ચોપડીમાં આ બનાવની નોંધ કરી લીધી; અને લૌચ બંદરને કિનારે આવી પહોંચી.

એ વખતે રાત્રિના લગભગ રહાડબાર થયા હતા તોપણ વાયૂ વેગે પ્રસરી ગયેલી આ હોનારતની બિનાને લીધે લોકોનાં ટોળાં બંદરે એકઠાં થયાં હતાં. લોકોને પણ જ્યારે ખબર પડી કે, દરિયામાં પડેલા યુવકનો પત્તો લાગ્યો નથી ત્યારે તેઓને પણ ગ્તાનિ મઠ. કોઇક કાંઇક કહેવા લાગ્યા અને કોઇક કાંઇક અભિપ્રાય આપવા લાગ્યા.

હ્રાદિષ્ટ બંદરને કિનારે આવ્યો સારે જરાક સ્વસ્થ થયો હતો. નંદકિશોર તેની સમિપજ રહ્યો હતો. તેને હ્રાદિએ પૂછ્યું. “મરનારનાં કુટુંબીઓ ક્યાં રહે છે ? મિ. નંદકિશોર, આપણી પહેલી ફરજ એ છે કે, આપણે એ લોકોને આ સમાચારથી વાકેફ કરવા. આપણા ઉપર નૈતિક જોખમદારી એાછી નથી. અરેરે ! મારો એ : દુઃખી બિરાદર, મારી મદદની ઇન્ટેન્જરી છતાં પણ મારા હાથમાં જ જાણે ગુજરી ગયો હોય, એવું મને દુઃખ થાય છે.”

નંદકિશોરે કહ્યું : “મિ. હ્રાદિષ્ટ, મજબુત મન રાખો. મિ. દિવ્યકુમારના ઠાકા ઍરોનેટ મધુસૂદનરાય મલાકર્માં રહે છે. જો તેમને ખબર આપરી ઉચિત લાગતી હોય તો તમે કહો તેમ કરીએ. લોકશ્રા તો અત્યારે મળી શકે તેમ નથી.”

“આપણે મોટરમાં જઈશું. પણ અભાવે જવુંજ નેમએ, એમાં તો સંદેહ નથી.” બીજા યુવકો તરફ ફરીને હાકિએ કહ્યું: “ભાઈઓ, આપણી મિજલસ અહીં વિખરાય છે. આપણે સફર શરૂ કરી ત્યારે હસ્તા ચહેરાઓથી કરી હતી પણ સફર પૂરી થતાં આપણાં હૃદય ચીરાઈ ગયે એવી હોનારતથી ગમગીન ચહેરે આપણે પાછા ફર્યા છીએ. જેવી માલિકનો મરણ! ગિરાદરો, તમે સૌ તમારે ઘેર જાઓ. હું અને મિ. નંદકિશોર મોટરમાં મલાડ જઈશું.”

નંદકિશોર પોતાની સાથે આવવા રાજી છે કે નહીં તેની પૂછ-પરછ કે પરવા કર્યા વિના, હાકિએ તેનો હાથ ઝાલીને લોકાની ગીર્ધીમાંથી બહાર પડ્યો; અને સરિયામ રસ્તાપર જઈને એક મોટર ભાડે કરીને મલાડને પંથે તે મોટર હાંકારાવી.

માર્ગમાં તેણે નંદકિશોરને અનેક પ્રશ્નો કરીને દિવ્યકુમારના કુટુંબની હકિકત પૂછી લીધી; દિવ્યકુમારના સ્વભાવ વિષે અને તેના જીવન વિષે પણ પ્રશ્નો કર્યા. નંદકિશોરે મરનારને તરંગી સ્વભાવનો અને અવ્યવહારિક જણાવ્યો. જ્યોતિની આખતમાં મરનાર હકિ-લાઈથી પોતાનો કાકો ખરો કરવા મથતો હતો અને જ્યોતિનાં માઆપ તેની વિરૂદ્ધ હતાં છતાં પણ તે તેની આજ્ઞા ઓડતો નહોતો એમ તેણે જણાવ્યું. હાકિએ આ ઉપરથી કહ્યું: “મિ. નંદકિશોર, મારે કહેવું નેમએ કે, તમે તમારા મરનાર સાથીને તરંગી અને બિનવહેવાર કહીને અન્યાય કરો છો. એમણે મને જે હકિકત કહી હતી તે ઉપરથી મને લાગે છે કે, તેઓ તરંગી નહતા. તેમનો પ્રેમ અસ્થાને નહતો. તેમના પ્રેમનો જવાબ પણ તેમની પ્રિયા તરફથી દિલસોજીભરેલો મળેલો હતો. હવે તો એ આખતની ચર્ચા નકામી છે; પણ તેમના પ્રેમમાં કાંટા રૂપ તેમનો કાષ્ટ ઓળખીતો થઈ પડ્યો હતો, એમ તેમનું કહેવું હતું. કાષ્ટક માણસ રૂ. ૨૦ હજાર આપીને તેમની ઇચ્છિત સ્ત્રીને પરણી જનાર છે, એમ તેમણે મને કહ્યું હતું. એ માણસ કાણ છે, એની તમને ખબર છે?”

નંદકિશોરના ગળામાં આ વખતે ઘોઘરી યાત્રી. જરાક ખુખારો કરીને તે બોલ્યો: “ના. હું એ વિષે કાંઈ જાણતો નથી.”

હાકિએ: “મેં એ માણસનું નામ મરનાર પાસે માગ્યું હતું. તેઓ તે નામ કહેવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં તો આપણા મસ્તીખોર દોસ્તો મને કબિનમાં ખેંચી ગયા. જો મને એ માણસનું નામ મળ્યું હોત તો હું તેને સમજાવવા જવાનો હતો. જરૂર પડત તો તેને

રૂપીઆ આપીને પણુ આ ખાતમથી હાથ ઉઠાવવા સમજવવાનો હતો; પણ હવે એ નકામું છે. પાક પરવરદિગારની મરજી મારી કાશિખોની તરફેણમાં નહીં હોય! જેવું ફિસ્મત!”

નંદકિશોર: “હાસ્તો. હું કે તમે હવે આમાં વિશેષ શું કરી શકીએ તેમ છીએ?”

તેઓ બીજી પ્રકીર્ણ વાતચિત કરવા લાગ્યા અને એટલામાં મધુસૂદનરાયનો બંગલો આવી પહોંચ્યો.

નંદકિશોર કિંવા અબ્દુલ હાદિઝને મધુસૂદનરાયનો બંગલો મલાહમાં ક્યાં આવેલો છે, તેની ખબર ન હતી; પરંતુ જે ભાડુતી મોટરમાં તેઓ આવ્યા હતા તેના હાંકનારને એ બંગલાની ખબર હતી; કારણ કે, અંગાડિ ધણીવાર એરોનેટ સાહેબના કેટલાક મહેમાનોને અથવા મુબાઇથી મળવા આવનારાઓને તે અહીં લાગ્યા હતા. બંગલાના દરવાજા આગળ મોટર ઉભી રાખીને હાંકનારે મોટરનું જાંબળું બે ત્રણવાર વગાડ્યું; એટલે દરવાજા પાસેની એરોડી-મથી ફાનસ લાઇને માળા બહાર નીકળ્યો; અને બોલ્યો: “કોનું કામ છે?”

મોટર હાંકનારે કહ્યું: “એરોનેટ સાહેબનું કામ છે.”

“વાહ! આટલી મોડી રાત્રે કાંઈ શેઠ સાહેબ મળે ખરા? સહવારે આવજો.”

અબ્દુલ હાદિઝ અને નંદકિશોર મોટરમાંથી નીચે ઉતર્યા અને દરવાજા પાસે ગયા. અબ્દુલ હાદિઝે માળીને કહ્યું: “ભલા માણસ, એક બહુજ ગમગીન સમાચાર એરોનેટ સાહેબને કહેવા સારું અમે આવેલા છીએ. એ સમાચાર સાંભળવાની તારી હિસ્મત હોય તો હું તને કહું અને તે સાંભળ્યા બાદ આટલી મોડી રાત્રે અહીં આવવામાં અમે વાજબી કામ કર્યું છે કે નહીં, તે તુંજ વિચારી જોજો.”

અબ્દુલ હાદિઝની નમ્ર વાણી, તેનો અમારી પોપાક અને ‘બહુજ ગમગીની ભરેલા સમાચાર’ એ વાક્ય સાંભળીને માળીએ કહ્યું: “સાહેબ, શા સમાચાર છે, એ કહો તો ખરાબર સમજ પડે.”

“એરોનેટના સાહેબના ભત્રીજા દિવ્યકુમાર કરિયામાં ફૂંખી ગયા છે.”

“હેં?! શું કહો છો, બાપજી! અમારા કુમારભાઈ ફૂંખી ગયા?” માળી આશ્ચર્ય સહિત એવો ગમરાજ ગયો કે, ઉપરું વાક્ય બોલતાં

ખોલતાં તેના હાથમાંથી ફાનસ પડી ગયું. “આપજી ! આ વાત ખરી છે ?”

“ખૂદના કસમ જો આ વાત ખોટી હોય તો ! ભાઈ, ગભરાયે કાંઈ વળશે નહીં. ફાનસ હાથમાં લઈ લે. જો, તેમાંથી ભડકા ચવા માડ્યા.” અબ્દુલ હુદિએ કહ્યું.

માળીએ ફાનસ પાછું ઉઠાવી લીધું. તેની ચીમની બાંગી ગઈ હતી. બારતેલના રેલા ફાનસના નીચેના ભાગની આસપાસ ફરી વળ્યાથી તે ભાગ સળગતો હતો. માળીએ તેના ઉપર ધુળ નાખી દીધી અને પોતાની ઓરડીમાં તે પાછું લઈ જઈને બીજું ફાનસ સળગાવી લાગ્યો. તેણે કહ્યું : “ગોપાળદાસ કાકાને હું જગાડી લાવું છું.”

તે બંગલાના ચોમાનમાં થઈને અંદરના ભાગમાં ગયો. થોડી-કમ વારમાં નોકરો જેવા જણાતા ત્રણ માણસો અને એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ સાથે તે પાછો ફર્યો. વૃદ્ધ ગૃહસ્થે દરવાજાની અંદરથી પૂછ્યું : “સાહેબો, માળીને ખબર આપનાર આપ જ છો કે ? હું બેરોનેટ સાહેબનો મુનિમ છું.”

અબ્દુલ હુદિએ કહ્યું : “મુંબાઈના વેપારી સર રસુલ હુદિઝનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે. હું તેમનો પુત્ર થાઉં છું. આજ મારી સાલગ્રેહ હોવાથી દરિયાની સહેલબાહે મારા કેટલાક મિત્રો સાથે હું ગયો હતો. દિવ્યકુમાર અમારી સાથે હતા; અને એ સહેલબાહ દરમ્યાન અમારી અંગળમાં તેમણે દરિયામાં પડીને આપઘાત કર્યો.”

વૃદ્ધ મુનિમે કહ્યું : “બહુ ખોટું થયું, અંદર પધારો. શેઠ સાહેબને આ વાત અત્યારે કહેવીજ પડશે.”

માળીએ દરવાજો ઉઘાડ્યો. મોટર હાંકનારે પૂછ્યું : “સાહેબ, હું જાઉં ?”

અબ્દુલ હુદિએ કહ્યું : “નહીં. અમારે પાછા જવાનું છે.”

તેઓ બંગલામાં પેઠા. મુનિમે પૂછ્યું : “સાહેબ, આપની અંગળમાં આ બનાવ કેવી રીતે બન્યો ?”

અબ્દુલ હુદિએ અથેતિ સર્વ વિગત મુનિમને કહી સંભળાવી. આ વાત સાંભળી રહ્યા પછી મુનિમે પોતાના ઘોડીચાના છેડથી આંખો દહોઈ અને ગળગળે સાદે કહ્યું : “સાહેબ, આ કુટુંબનો હોરો ગયો ! અરેરે, કુમારભાઈને આ શું સુઝ્યું ? એમના જેવા લાખ ફીઆના માણસની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે. થોડીઆમાંથી

મેં તેમને રમાડેલા હતા. મને તો શું; પણ આ નોકરામાંથી કાઢીને કદી ઉંચા સ્વરે તેમણે ટૂંકાર સરખો કર્યો નહતો. અરે પ્રભુ ! આવા દેવ જેવા ભુવાનનું આપું મોત !”

“મિ. ગોપાળદાસ, મને એમનો પરિચય આજ પહેલાં બહુ નહોતો” અબ્દુલ હાકિએ કહ્યું: “પણ મરતા પહેલાં તો કલાક અગાઉજ તેમણે મારી સાથે જે વાતચિત કરી તે ઉપરથી મારી તેમના તરફ દિલસોજી થઈ. તમે કહો છો તેવાજ ઉત્તમ સ્વભાવના તેઓ હોવા જોઈએ, એવી મને ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી અને તેથીજ આટલી મોટી રાત્રે પણ આ સમાચાર તેમના વડીલને કહેવા માટે હું આવ્યો છું. હેતુકા થોડાક વખતથી કાકા ભત્રીજા વચ્ચે ઉંચા મન થયા હતાં એમ મેં તેમના મુખેથી સાંભળ્યું હતું પરંતુ મોતના સમાચારથી તેમના કાકાને દુઃખ થશેજ, એમ હું માનું છું.”

“સાહેબ,” ગોપાળદાસે કહ્યું: “દુઃખ કેમ ન થાય? બેરોનેટ સાહેબને આ સમાચાર હું કહીશ તે વખતે ધરતી ઉચલપાથલ થઈ જશે, એમ કહું તો ચાલે. ચાહે તેવા તેઓ સાહેબ કડક છે; પણ તેમનું દિલ અંદરખાનેથી એવું કુંમળું છે કે તે બે વચ્ચે ઉંચા મન થયા પછી કુમારભાઈની જંખના તેઓ સાહેબ કરતા રહ્યા છે. કાંઈ નહીં તો હઝારવાર તેઓ સાહેબે મને કુમારભાઈ માટે આજ મુધીમાં સવાલો કરેલા હશે. આજે જ સુતા પહેલા રહાડા દશ વાગે તેઓ સાહેબે મને પૂછ્યું હતું કે, ‘મુનિમ! કુમાર આફ્રિકા જવા ઉપડી ગયો કે?’ મને ખબર મળી હતી કે, તેઓ કાલે જવાના હતા તેથી મેં તે મુજબ જવાબ દીધો હતો. આવી તો જંખના અમારા શેઠ સાહેબે કેટલીયે વાર કરેલી છે. પણ અરેરે! હવે એમને હું ક્યે મોટે આ વાત કહી શકીશ? સાહેબો, શું કરવું એની મને સમજણ પડતી નથી. અચાનક આ ખબર આપું અને એ બિચારા શેઠના હૃદય ઉપર આઘાત થાય તો કાંઈ નવી આફત ઉભી થવાનો ભય છે. આથી મારી મુંઝવણ વધે છે.”

અબ્દુલ હાકિએ કહ્યું: “અમારે શેઠ સાહેબ સાથે કાંઈ પરિચય નથી. એટલે તમારજ તે ખબર ધીમે રહીને તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ રીતે તેમને કહેવી જોઈએ.”

મુનિમ થોડાક વખત વિચારમાં પડી ગયો. પછી બોલ્યો: “તમારે કહેવું ખરૂં છે. તમે બન્ને અહીં બેસો. હું પ્રથમ શેઠ

સાહેબનાં બહેનને ખબર કરે છું અને તે પછી વિચાર કરીને કેવી રીતે કામ કરવું તે નક્કી કરે છું.”

આમ કહીને મુનિમ બંગલાના અંદરના બાગમાં ગયો અને અમુદુલ હાદિઝ તથા નંદકિશોર દિવાનખાનામાં બેઠા. તોફાન દિવાનખાનાના બારણા આગળજ ઉઘાડીને માંદોમાંદો ધીમેથી વાવચિત કરતા રહ્યા.

આશરે ૭૧ કલાક બાદ મુનિમ દિવાનખાનામાં પાછો આવ્યો. તેણે કહ્યું : “સાહેબો, શેઠ સાહેબને જગાડાને આ વાત અમે કહી છે. તેમનાં બહેન જ એ ખબર કરેવાનું કામ માથે લાધું એટલે એ વિષેની મારી મુંઝવણ ટળી ગઈ છે. તમે હવે શેઠ સાહેબની પાસે ચાલો. તેઓ તમારા મ્હોંથી જ આ બનાવની વિગત સાંભળવા માગે છે.”

મુનિમે પહેલાં અમુદુલ હાદિઝને કહ્યું હતું કે, આ ખબર બેંગલોર સાહેબ સાંભળશે એટલે કદાચ ધરતી ઉથલપાથલ થઈ જશે. અમુદુલ હાદિઝને તે સાંભળ્યા પછી ખૂબ ચિન્તા થતી હતી કે, વખતે આ સમાચાર સાંભળાને મરનારના કાકાનું હૃદય ધારતીથી એકાએક બંધ પડી જશે તો પોતાને માથે વળી વધુ કાળી ટીકી આવશે; પરંતુ મુનિમે પાછા ફરીને જ્યારે કહ્યું કે, ‘તેઓ તમારા મ્હોંથી જ આ બનાવની વિગત સાંભળવા માગે છે’ ત્યારે અમુદુલ હાદિઝને એક રીતે નિરાત વળી. મરનારના કાકાએ કહ્યું હેયું રાખીને આ સમાચાર સાંભળ્યા છે એટલે હવે તેની તબિયત માટે ભય રાખવા જેવું નથી, એમ ધારીને તે તેની પાસે હિમ્મતથી જાતે તૈયાર થયો. તે ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો. પણ નંદકિશોર બેસીજ રહ્યો તે બેઠને તેણે કહ્યું : “ચાલો, આવો છો ને ?”

નંદકિશોર : “ના. તમે એકલા જ જાઓને ? હું અહીં બેઠા છું.”

તે કેમ ના પાડે છે, એ વિષે કાંઈ સવાલ જવાબ કરવા જેવો આ વખત ન હોવાથી તેને વિશેષ આગ્રહ કર્યા વિના અમુદુલ હાદિઝ એડલો મુનિમની પાછળ પાછળ ગયો.

મધુસૂદનરાયના ઝોરડામાં તે પેઠા એટલે એક આરામ ખુરશીમાં બેઠેલા તે વૃદ્ધ જને તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “તમે જ સર રમુલ હાદિઝના પુત્ર કે ? બેસો. તમારા પિતાને હું સારી પેઠે જાણખું

હું અને તેઓ પણ મને સારી પેઠે ઓળખે છે. મારા જીવાન મિત્ર ! મારા માટે તમે બહુ જ ખરાબ સમાચાર લાવ્યા છો. મારા બહેને મને મધી વાત કહી છે. બેઠક, અમારા અંતઃકરણ ઉપર આ ખબર સંભળીને આઘાત થયો છે; પણ આ ખબર અત્યારે જ કહેવા સારૂ ખાસ અહીં આવવાની તમે ભરતી લીધી, એ માટે હું તમારો જેટલો આભાર માનું તેટલો આછો છે. મને પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી આ બનાવની હકિકત અક્ષરે અક્ષર કહી સંભળાવશો ?”

અબ્દુલ હકિમે એકવાર ફરીથી આ બનાવની વિગત કહી સંભળાવી. ૧૬ ઍરનેટે અંતિમ ભાગ સંભળ્યા બાદ નિસાસા સાથે “હરિ ! હરિ !” એટલા જ ઉત્તમાર કહ્યા અને તે બાદ કહ્યું :

“તમે હરિમામાં પુષ્કળ શોધ કરાવી છે, એમ કહ્યું ને ?”

“હાજી. હાથેસો શક પડતા વિસ્તારમાં લગભગ અઢી કલાક સુધી મહેનત કરી ચૂક્યાં છે. પોલિસ સત્તાવાળાઓએ મને જણાવ્યું છે કે, ‘ભાણ એક બે દિવસ જરૂર પાણી ઉપર તરી આવશે. અમે તે વશે પારિક ચોકસાઈ રાખીશું અને જો તે મળી આવશે તો તુર્તજ ખબર આપીશું.’”

“બહુ જ ખેડબનક સમાચાર !”

“સાહેબ, મેં અમારા ખર્ચની જરૂરે ક્યાશ રાખી નથી અને હજી પણ હું તપાસ કરાવવામાં બેર કાળજી રાખવાનો નથી.”

“તમારું એ સૌજન્ય છે. મારા તરફથી પણ હું તમને આ તપાસની પરવાનગી આપું છું. હું પોતે તો માઠો અને અશક્ત હોવાથી જાતે આવો શકું તેમ નથી પરંતુ માત્ર મુનિમ તમારે ત્યાં આવતી કાલે સહવારે આવશે. તમે પુનઃ એ શક પડતા વિસ્તારમાં કાલે તપાસ કરાવશો. મસ્તારનું શખ અમ ક્યાં ? તે ત્યાંજ હોવું જોઈએ.”

“હું પણ એજ સવાલ ક્યારનો મારા મનને પૂછી રહ્યો છું. આવતી કાલે સહવારથી જ હું જાતે ફરી તપાસ માટે જઈશ, એની હું આપને ખાત્રી આપું છું. આપના મુનિમને મોકલશો તોયે વાંધા નથી અને તો મોકલો તોયે ચાલશે.”

“હું તમારો અત્યંત આભાર માનું છું. વાર. એક પ્રશ્ન કરવાનો રહ્યો. મારા મરનાર બનિજાએ પોતાના મરણ પહેલાં તમારી સાથે જે વાતચિત કરી એમ તમે કહ્યું તેમાં મારે અને તેને થયલા કમનસિય કપડા વિષે તેણે કાંઈ કહ્યું હોવું જોઈએ.”

“ ઝરોનેટ સાહેબ, મરનારે એ બાબતને માટે ‘ઝમ્મો’ શબ્દ વાપર્યો ન હતો. તેમણે ‘મતભેદ’ શબ્દ વાપર્યો હતો. સિક્કાન્તોને ખાતર આપતી સાથે પોતાને મતભેદ પડ્યો હતો એમ જણાવીને મરનારે આપના માટે તો અત્યંત માન ભરેલાં વાક્યો કહ્યાં હતાં. ”

ઝરોનેટ: “ માફ ધારવું જ હતું કે, તે કદી મારા પ્રત્યેનું અંગત માન વિસારી દેશે નહીં. હા ! પણ હવે એ વિષે વધુ વાત કર્યાથી શું વળે ? મુનિમ, મિ. હુદ્દિઝને માટે એક ઇલાખદા ઓરડા માં બિછાનાની ગોઠવણ કરાવો. ”

અબ્દુલ હુદ્દિઝે કહ્યું: “ નહીંજી. એવી તસ્દીની જરૂર નથી. મારે ઘેર મારે પાછા ફરવું જ જોઈએ. હું પાછો ન જઈ તો મારા પિતાને ચિન્તા થાય. ”

“ તો પછી હું વધુ આગ્રહ કદી શકું તેમ નથી. તમારા પિતાને મારા સલામ કહેજો. ”

અબ્દુલ હુદ્દિઝ એ બાદ ઝરોનેટ પાસેથી જવાની પરવાનગી માગીને દિવાનખાનામાં પાછો આવ્યો અને નંદકિશોરને સાથે લઈને ખંગલા બહાર ઉભી રહેલી મોટરમાં બેસીને તે પોતાના ઘર તરફ વિદાય થયો.

અબ્દુલ હુદ્દિઝના જવા પછી વૃદ્ધ ઝરોનેટે પોતાના મહુમ લગ્નિમની છેલામાં છેલી તસ્વીર દિવાનખાનામાંથી મંજાવી; અને કેટલીયે વાર સુધી તે તસ્વીર પોતાના હાથમાં રાખીને તે તેના તરફ એકી ટશે જોઈ રહ્યો.

અબ્દુલ હુદ્દિઝ તેની પાસેથી ગયો તે વખતે પાછલી રાતના સ્લાઇ ગયું થયા હતા. અર્ધા કલાક પછી એટલે ચાર વાગે મુનિમ આ વૃદ્ધ ઝરોનેટને દવા આપવા માટે તેના ઓરડામાં આવ્યો. ત્યારે તે ઓરડામાંનો દેખાવ જોઈને તે આમો જ બની ગયો. વૃદ્ધ ઝરોનેટના બન્ને હાથ તેની છાતી ઉપર અદ્ય વાળેલી સ્થિતિમાં પડ્યા હતા અને તે અદ્ય વચ્ચે દિઅકુમારની છાતી વૃદ્ધ જને મજબુતપણે છાતી સરસાં દબાવી રાખી હતી. મુનિમે પાસે જતાં જોયું કે, ઝરોનેટનો શ્વાસોશ્વાસ આજતો ન હતો ! તેણે આંખો ફટારી દીધેલી હતી અને તેના પગ આરામખુરશી નીચે લપકતા પડ્યા હતા !

આ લગ્નકર દશ જોઈને મુનિમ ગભરાઈ ગયો. “ શેક સાહેબ ! શેક સાહેબ ! ” એવી ખૂમો તેણે પાડી પણ શેક સાહેબના દેહ

પિંજરમાં તેમનો આત્મા રૂપ પંખી વસતો ન હોવાથી જવાબ ન મળ્યો ! શેઠનો આત્મા ઉડી ગયો હતો ! ભત્રિજની ખોટ, ખીજાં સર્વ કરતાં તેને વિશેષપણે સાક્ષી હતી. પોતાના આત્માનું કંકળાણુ ખાખના દેખતાં તે દબાવી શક્યો હતો પણ એકાન્ત મળતાં તેનું હૃદય ભાંગી ને ભૂકો થઇ ગયું હતું ! તેના હૃદયની ગતિ એકાએક બદલ થઇ ગઇ હતી !

મધુસૂદનરાયના કુટુંબ ઉપર આઘાત પર આઘાત થવાથી સર્વેએ રોકકળ કરી મૂકી.

પરિચ્છેદ ૧૩

અંતરના ઉભર.

“ જ્યોતિ, તારા બાપે આ ધરેણી તારે સાર મોકલ્યા છે. તે લે ? ”

“ મારા પિતાજીએ મોકલ્યા છે ? મારે ધરેણી શું કરવા છે ? બહારનાં આભૂષણો કરતાં અંદરનાં આભૂષણ હું વધારે પસંદ કરું છું. ”

“ પણ આ તો તારા વરને ત્યાંથી આવ્યા છે. જોને, તદ્દન નવાં જ ધરાવેલાં છે. એ તો તારે પહેરવાં જોઇએ. ”

“ કોને ત્યાંથી આવ્યાં છે, એમ તમે કહ્યું ? ”

“ નંદકિશોરને ત્યાંથી સ્તો. ” જ્યોતિની મામી વિન્યાસદમ્ભી આમ કહીને જ્યોતિ સામે જોઇ રહી.

સુરતના પ્રતિષ્ઠિત વકીલ, જ્યોતિના મામા અમુલખરાયના મકાનના એક ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં આ બન્ને આ પ્રમાણે વાતચિત કરી રહ્યાં છે.

“ મામી, મને શંકા જ હતી કે, મારા અહીં આવ્યા પછી ત્યાં બધી ખટપટ શરૂ થશે. પણ આટલી બધી વહેલી થશે, એમ હું ધારતી ન હતી. હજી તો મારે આવ્યે દશ દિવસ પણ પૂરા થયા નથી એટલામાં પિતાજીએ મુંબાઇમાં પોતાનું ધાર્યું જ આખરે કર્યું ખરું ! આ ધરેણી કોની સાથે આવ્યાં, મામી ? ” જ્યોતિએ કહ્યું.

“ તારા મામા મુંબાઇ ગયા હતા તેમની સાથે. ”

“ મામી, હવે મારાથી અહીં રહેવાય તેમ નથી. હું પાછી મુંબાઇ જવા માગું છું, પિતાજીએ જ્યારે મને અહીં મોકલવાનું

કરાવ્યું ત્યારે મને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, ‘બેટા, તારી મરજી વરફ હું કાંઈ જ નહીં કરું. માટે થોડાક દિવસ સુરત જઈ આવ’ આ જાહેર ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને હું તેમની સાથે અહીં આવી. મારી બા સાથે તે રાત્રે મારે ખૂબ રકઝક થઈ હતી. બાથે કોથમાં મને ચાર-પાંચ સોટીઓ લગાવી દીધી હતી પણ પિતાજીની સમજાવટથી હું અહીં આવવા તૈયાર થઈ અને એ બાદ એક અકવાડીઆમાં હું શું જોઈ છું? મને દગો દેવાયો છે ! મારા પિતાએ મારી સાથે વિશ્વાસપાત કર્યો છે ! રક્ષકે ભક્ષકની ગરજ સારી છે ! પિતાએ પુત્રીને અધારા કુવામાં ગળાડાવી છે ! મામી, હું એ સ્થિતિ સહન નહીં કરું. હવે જે મેં આદ્યું તે પાર પાડવાની જ. માટે કૃપા કરીને મને હવે મુંબાઈ મોકલો.’

થોડીકવાર સુધી વિન્યાલક્ષ્મી શાન્ત રહી. જ્યોતિએ પુનઃ કહ્યું: “મામી, કૃપા કરીને મને હવે મુંબાઈ મોકલો.”

વિન્યાલક્ષ્મીએ કહ્યું: “ભાણી, મુંબાઈ જઈને તું શું કરીશ? હવે જે બધું નક્કી થઈ ચુક્યું છે, તેમાં તું ફેરફાર શી રીતે કરાવી શકીશ?”

જ્યોતિ: “મામી, પ્રથમની ગોઠવણમાં શી રીતે ફેરફાર થઈ શકે? જેમ પહેલી ગોઠવણ માતા પિતાએ રદ કરી તેમ આ રદ કરે. હું એમ કરવા એમને એકવાર ફરીથી આગ્રહ કરીશ.”

“ગાંડી, આ તો હવે ન જ કરે. તારા મામા કહેતા હતા કે, કે, મધ કાલે વાળતે ગાળતે નંદાકશોરને ચાલેલો કરી દીધો છે અને આ ધરણીમાં તેના તરફથી તારે સારું મોકલવામાં આવ્યા છે.”

“એમ?” જ્યોતિ ધડીલાર તેની મામી સામું જોઈ રહી અને પછી કોથથી લાલચોળ આંખ કરીને બોલી: “ત્યારે માતા પિતાને મન અને તમારે બધાને મન હું તો પત્થરનું કે લાકડાનું એક જડ પૂતળું છું ને? શું તમે બધાં મળીને મને જ્યાં ફેંકા ત્યાં મારે ફેંકાવું? શુદ્ધિ, જ્ઞાન, વિચાર, વિવેક અને અંતઃકરણ ઇલાહિ કાંઈજ નજીવ મારામાં ન હોય તેમ, તમે બધાં મને અંદા કિન્નરમાં રમદોળો; અથવા તો ઉંડા પાણીમાં ઝળકાળો; અથવા કાંટાની વાડમાં નાખો કે પછી એકદ ઝાડ પર બગામાં ફાંસો નાંખીને લટકાવો તોપણ મારે મંજુર જ કરવું. ખરું ને?”

“બહેન, આકળી શું કરવા માય છે? આવું બધું તને કાંઈએ

ક્યારે કહ્યું ? તારા અહિતમાં શું તારાં વડિલો રાજ હશે ? કાંઈ સ્થળે એવું બન્યું છે ખરું કે, માઆપ પોતાનાં હાકરાને દુઃખી સ્થળે જાણી જોઈને પરણાવે ? ”

“ શું આ સુખી સ્થળ જોયું છે ? ”

“ તારા મામા તો કહે છે કે, નંદકિશોર પૈસેટકે સંપૂર્ણ સુખી છે. વળી રૂપવાન છે, કુળવાન છે અને કૌલેજમાં ભણે છે એટલે વિદ્યાવાન પણ છે. કહે, હવે એનામાં શું બાકી રહ્યું ? ”

“ મામી, મારું અંતર કોણ સમજશે ? હા ! સંપત્તિ, રૂપ, કુળ અને વિદ્યા, એ ચાર લગ્ન માટે આવશ્યક ઉત્તમ અંગ તપાસ્યાં એમ તમે કહો છો પણ તે તમારા દષ્ટિબિન્દુથી ને ? મને તે સાથે શી નિસ્પૃહ ? એ ચારે બાબતમાં હું કાંઈ વિમત જાણ્યું છું ? ”

“ વાહ ! બાવું કેમ જોલે છે ? તારા માઆપે વિગત જાણી અને તારા મામાએ પણ જાણી, એ બધા ઉપર તને વિશ્વાસ નથી શું ? ”

“ મામી ! વિશ્વાસની વાત જે કરતાં હો તો, હું સાફસાફ કહી દઉં છું કે, મને વિશ્વાસ નથી. જોડું લાગે તો માફ કરશો; પણ તમે સૌ વડીલો પ્રત્યે સંપૂર્ણ માન સહિત કહું છું કે, મારી આ હિમરે તો મારે જાતિતપાસ કરવાની જરૂર છે. મને શું અનુકૂળ છે કિંવા શું પ્રતિકુળ છે તે સંબંધી અવલોકનને પરિણામે વિવેક વાપરવો એ હવે મારું કામ છે. હા, મને જ કે સાત વર્ષની હિમરે તમે પરણાવી દીધી હોત તો અત્યારે મારે માત્ર પ્રતિકુળ સંજોગોમાં તમને સૌને છૂપા આપ દહનેજ બેસી રહેવાનું હોત-સેંકડો આર્થબાળાઓ એ રીતે મનમાં ને મનમાં યુગાધને સહન કરે છે-હઝારો આર્થ લલનાઓ “ પડ્યું પાનું નિભારી લે ” એમ ગચ્છીને ચોંતાનું જીવન જેમ તેમ પૂરું કરે છે. હું પણ દશ વર્ષ અચાઉં પરણી ચૂકી હોત તો તેમ જ કરત. જે પરદેશ પડી હોત તો કાંઈની સાથે કહેવરાવત કે :

“ જઈ કહેજો માને બાપ, દીકરી તમારી રે;

મરી જઈ સ્વસરીઆં માંભ, પરદેશ નાંખી રે. ”

કદાચ દુરદેશવર ન પરણી હોત અને તારા અંતરના ઉભય બાલી કરવા માટે-મારાં દુઃખ રડવા માટે હું તમારી આમળા અણુ સારતી આવત ત્યારે તમેજ સહુ મારા પ્રત્યે કયા હાખવત અને ‘ બેસ, હવે હિમામ નથી. ખીરજ રાખ, પ્રભુ સાં રહેશે ’ વગેરે

વગેરે આશ્વાસનોનાં વેશુ મને કહેત. મામી, મેં કહ્યું તેમ, એ બધું મારી પરિશિત સ્થિતિમાં ચાલી શકત; પણ એવા દુઃખમાં પડવા પહેલાં જ્યારે મને સંપૂર્ણ વિચાર કરવાની તક મળી છે ત્યારે- મારી અત્યારની સમજણી હંમરમાં તો હું મારા ભવિષ્યનાં સુખના વિચારનો આર્થકાર જતો કરીશ નહીં ”

“ ભાણી, આર્થ સંસારની ભાવનાઓમાં ઉછરેલી તું અંગ્રેજોના જેવા નિરંકુશતાના વિચારો કરે છે, એ સાચું નહીં. હોં ? આપણા સંસારમાં સ્ત્રીઓને કહી શાસ્ત્રકારે સ્વતંત્રતા આપી નથી-કન્યાને તો ખાસ કરીને નહીં. આનું કારણ એ કે, આપણાથી બૂલચૂક થવાનો સંભવ છે અને તેવી સ્થિતિમાં પુરુષો આપણને સારે માર્ગે દોરવે છે. ” વિજયાલક્ષ્મીએ કહ્યું.

“ મામી, આર્થસંસારની ભાવનાઓથી વિરૂદ્ધ રીતે હું વર્તતી નથી. મનુભગવાને પોતાની સ્મૃતિમાં અનેક પરસ્પરવિરૂદ્ધ શ્લોકો લખ્યા છે તોપણ તેને કન્યાને લગ્નની છૂટ આપ્યા વિના ચાલ્યું નથી. ”

“ એવું વળી તેં ક્યાં વાંચ્યું ? મનુસ્મૃતિમાં તો સાદું લખ્યું છે કે, તેર વર્ષ પહેલાં કન્યાને પરણાવી દેવી. વળી તેમાં લખેલું છે કે, સ્ત્રીઓને કાષ્ટ કાળે સ્વતંત્રતા નથી. આપણે એનાં વાક્યોથી વિરૂદ્ધ વર્તવું ન જોઈએ. ”

જ્યોતિએ કહ્યું: “ મામી, તમે મોઢેથી એમને એમ આ બધું કહો છો, પણ હું તો તમને મનુસ્મૃતિના શ્લોકો દાંડી ખતાવવા તૈયાર છું કે, તેણે સ્ત્રીઓને સારી છૂટ આપવાની હિમાયત કરેલી છે. મનુભગવાન એમ નથી કહેતા કે-સ્ત્રીઓ તો રાડા-છંટા માટી-ને પત્થર છે ! સાંભળો:—

મનુસ્મૃતિમાં નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુ દીક્ષેત કુમાર્યૃતુમતી સતી

ઉર્ધ્વ તસ્માત્તુ કાલાદેષિદેત સદ્વચં પતિમ્ ।

અર્થાત્: કન્યાએ ત્રીતુમતી થયા પછી ત્રણ વર્ષ પોતાનાથી અધિક ગુણવાળા વરની વાટ જોવી; તેટલામાં તેણે વર ન મળે તો પછી પોતા સરખા ગુણવાળા વરને પરણવું.

વળી કહે છે કે:

કામમામરણાતિષ્ઠેદ્ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ
નૈવૈવેનાં પ્રયચ્છેત ગુણદીમાય કર્ત્ત્વિચિત્ ॥

અર્થાતઃ કન્યા ઋતુમતી થાય તોપણ જાલે મરણ પર્થત
જરમાં રહે, પણ પિતાયે ક્યારેય પણ ગુણહીનને આપવી નહીં.

ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હેતિ એમ કહેનાર મનુ જગવાન આવી
આપા કેમ કરે છે ? મામી, એનું કારણ તો હું એમ સમજું છું
કે, તે સ્ત્રીઓને ન્યાય આપવા માગે છે. તે કહે છે કે:

સંતુષ્ટોભાર્યયા મર્ત્યા મત્રા માર્યા તથૈષ ચ
યસ્મિનૈષ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર ચૈ બ્રુવમ્.

જાવાથે: જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરૂષ અને પુરૂષથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ
રહે છે અર્થાત અન્નેને પરસ્પરે પ્રીતિ હોય છે તે કુળનું સદા કલ્યા-
ણુજ થાય છે.

આનો અર્થ શું તમે બધાં એમ કરો છો કે, લાકડે માંકડું
વળગાડી દીધું એટલે નજશે ? જે પુરૂષ અને સ્ત્રીમાં પરસ્પર પ્રીતિ
ન હોય તો સંતુષ્ટ કેમ થાય ? અને સંતુષ્ટ ન થાય તો પછી કલ્યાણ
કેમ થાય ?

મનુ જગવાન ત્રોળ અખ્યામમાં તો એટલે સુધી કહે છે કે:

દ્વિગચંતિ જામયો યત્ર ચિનિદ્યત્યાશુતસ્કુલમ્
ન શોચંતિ તુ યત્રૈતા વર્દતે તદ્વિ સર્વથા ॥

જાવાથે: જે કુળમાં સ્ત્રીઓ દુઃખી થતી હોય, તે કુળ તત્કાળ
નાશ પામે છે તે જે કુળમાં સ્ત્રીઓ દુઃખ પામતી નથી તે કુળ
સદા વૃદ્ધિ પામે છે.

મામા, મને કહેશે કે, આ શ્લોકો શું સાબિત કરે છે ? નાન-
પણથી આપણા આર્થ લોકો અને ખાસ કરીને અગ્નિ માતાઓ
લક્ષ્મીના વરધોડાના દહાવા લેવા માટે પોતાની દીઘકુડી છાકરીઓને
પરણાવી દે છે; પણ મોટપણમાં કન્યા દુઃખી થાય છે કે નહીં તે
જોતો નથી. છાકરી પૈસેટકે સુખી થાય એટલે અસ-આવીજ આપણાં
હિંદુ માળાપોની ધમ્મ હોય છે; પણ સોનેથી કન્યાને મઠી લવામાં
આવે છતાં તેના હલકના સંતાપ દૂર કરવામાં ન આવે તો બળ્યું
એ સોનું ! અને બળ્યું એ જીવનર !

આપણી જાણના સુવિખ્યાત નવલકથાકાર સ્વ. ગોવર્દનરામ-
જાદવે 'સ્નેહ મુદ્રા' માં કહ્યું છે:

“ નર જાત સુખી હશે અહિં કદી શ્લેષ્ઠી સ્વચ્છંદી
પણ નારીને રાવા વિના નહિં કર્મમાં ખીજું કંઈ ! ”

* * * *
“ શૈલેવ વિષે કર પીડીઓ અગાત એક શિશુજને
ઉદ્ઘાહનાજ કરારમાં સહી કીધી મુજ, મુજ ગુરુજને
તાતે કહ્યું તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે
પ્રિય પતિ ગણી એ સાથ તારો જીવ જોડી રાખજે. ”

* * * *
“ થઈ ગયાં જીવિત જૈય એક,
થયા તથાપિ નહીં જીવ એક !
કંઈ હતા મુજ ઉરે વિલાસો,
કંઈ પતિની હતી ઉર સૃષ્ટિ ! ”

મામી, આ આપણી હાલની લક્ષ્યપ્રથા અને તેનાં પરિણામ !
મામાપો કહે છે કે : “ અમે શાસ્ત્રને માનીએ છીએ; શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ
અમે કશું પણ ભરીયું નહીં, ” પણ ક્ષત્રિયુગમાં ખાસ જેની આગા
માનવાની છે તેજ મનુસ્મૃતિની વિરૂદ્ધ તેઓ વર્તે છે અને તેના પરિણામ
માં લાખ્ખો માનસિક કન્જેડાઓથી આપણા સંસાર ઉમરાલ્લ મયો છે ! ”

“ જ્યોતિ, તેં બધા શ્લોકો અને કવિતાઓ ટાંકી ખતાવી
પણ અમે હાલનીજ રૂઢિમાં પરણ્યાં અને હાલનીજ રૂઢિમાં સુખી
છીએ તો પછી તું સુખી નહીં થાય, એવી શંકા શા માટે લાવે છે ? ”

“ મામી, તમારો અંગત હાખલો હું નહીં ગણું; પણ જે અનેક
સ્ત્રીઓ સારાં વચ્ચાબૂપણ પહેરીને આપણે ફરતી જોઈએ છે તે
બધીનાં હૈયાં તપાસ્યાં છે ? અરે ! એ બળતી સપડીઓ જેવાં ધગધગે
છે ! “ જુધે નાર પાંશરી ને જુધે જાલ ખાજરી ” એ ખેડુતોની
કહેવત આપણા હિંચી કામના હિંદુ લોકોને રૂચિર થઈ પડી હોય
તેમ તેજ સ્મરણમાં રાખીને ધણી ભરથાર પોતાની ભામાઓને દમે
છે. ‘ પ્રમદા છે પ્રીતિભાજન મન રંજન બીડ ભંજન ’ એ ભાવના
બૂધી જગાય છે. સ્ત્રી એટલે અરિશાસનું પાત્ર—એ તો નબળા મન-
નીજ હોય, એને સ્વતંત્રતા નજ થટે, એમ ગણીને તેના પર તેઓ
ખૂબ હાકોડોકો રાખે છે. પરિણામ કેવું આવે છે ? હઝારો બાળકો
પોતાની ખીલતી જીવાનીમાં અક્ષણે કરમાઈ જાય છે—અરે, કેલેલીકને
તો આત્મહત્યા કરવી પડે છે ! “ પરદેશી સનજન ! હિંદુઓ
માળે જ જીવન કલેશમાં ” એ સ્વ. ગોવર્દનરાભાઈનું વાક્ય ખરું

છે. કાંઈ બાળાને કાંઈ દુઃખ તો કાંઈને કાંઈ દુઃખ ! પણ મામી, એમ તમે આમ સંસારના ભૂષણરૂપ છો તેમ અન્ય ભૂષણ સમી બાળાઓ, સહિષ્ણુતા ધારણ કરે છે અને પતિનું કે સાસરીઆનું બૂંડું પ્રકાશમાં કદી પણ બોલતી ન હોવાથી, કમને પણ મનને મનાવીને નિભાવી લેતી હોવાથી, ઉપરથી ઉપરથી આપણને સૌ સુખી હોય, એમ લાગે છે. હું ખાત્રીથી કહું છું કે, હિંદુ સ્ત્રીઓ સુખી નથીજ અને તેનું મોટું કારણ માઆપો વગર વિચાર્યે નાન-પણમાંજ તેમને પરણાવી દે છે, તે છે. માઆપોમાં પણ આધેડ વયની અચાન માતાઓને લલાટે આ કલંક વધારે પડતું ચોટીયું છે, પુત્રાની માતાઓમાં વિવાહોત્સવો ઉજવવાની ખોટી હોશ; પુત્રવધૂં વરમાં લાવવાની એક જાતની ઘેલછા; હુકમ બજાવવા માટે અને તાબેદારી ઉકાવરાવવા માટે એક ગુલામડી ખરીદવાની તેમની માન-સિક્ક વૃત્તિ—આ બધાં કારણોને લીધે નાનપણમાંજ કન્યાઓનાં મામાં થાય છે અને રખેને આ વર ખીજે ઝડપાઈ જશે તો કન્યાને વર નહીં મળે, આવી ખોટી ધારતીથી કન્યાઓનાં માઆપ તરતજ વિવાહ અને પછી લગ્ન કરી નાંખે છે. જ્યાં સુધી આ પદ્ધતિ દૂર થશે નહીં ત્યાં સુધી—

“ આપણે સહન કરવું જોઈએ ” વિજ્યાલક્ષ્મીએ અધવચ દાપશી પૂરી.

“ નહીં. આ પદ્ધતિ દૂર કરાવવી જોઈએ અને તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી આપણે હિંદુઓ દુઃખીજ રહેવાના. ”

“ પણ બધા ન સુધરે ત્યાં સુધી તો આવી સ્થિતિ ચાલુ રહેવાની જ ને ? ” વિજ્યાલક્ષ્મીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ કાંઈ શરૂઆત ન કરે અને બધા સુધરે ત્યાં સુધી વાટ જોવાનું કહે, તો સુધારણા શી રીતે થાય ? જેનું અંતઃકરણ ડંખવા માંડે તેણે હિંમતથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. મને એમ લાગે કે, બાળલગ્ન ન જોઈએ તો હું તેને સંમતિ ન આપું. મને એમ લાગે કે, પતિ-પત્નિદંગીની આપણી પ્રથા ખોટી છે અને એ અવિચારી પ્રથાને પરિણામે પ્રમદાઓનો આખો ભવ બગડે છે તો હું એ પ્રથા દૂર કરાવવાનું શરૂ કરું જ. ”

“ તમારે તું આ કારણોથી નંદકિશોર સાથે પરણવાની ના પાડે છે ? ”

“હા. કન્યાઓનો અવાજ વરની પસંદગીમાં હોવો જોઈએ, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. હું એમ નથી કહેતી કે, માઆપે સલાહ ન આપવી. માઆપ તો પુત્રીને મન દેવ તરીકે આદર્શ અને પૂજ્ય હોવા જોઈએ. હું તેમ ગણું છું; પણ એટલું કહી દઉં છું કે, એ દેવ, પોતાનાં દૈવીપણ્યાં ન જાળવે તો પછી—”

“તો પછી શું? તેમની સામે શું? તેમની આગ્રા ન માનવી? આગ્રાધીનતાની પોતાની ફરજ પુત્રીએ જૂલી જવી?”

“વડીલોની સાચી જૂલ ખતાવી આપવી એમાં આગ્રાઉલ્લંઘન કરતું નથી. મામી, મારાં માઆપની અને તમારી સૌની આગ્રા પ્રમાણે વર્તવા માફ દિલ જૂખ તલસે છે. તમે કહો તો, તમારી પાસે સદાયે કૌમારવત ગ્રહણ કરીને તમારી સર્વ સેવાઓ ઉઠાવું; તમારા ગૃહનાં સર્વ કામકાજ પૂર્ણ ઉત્સાહથી ખજાવું; તમારા માટે દોહ—એ ગાઉ ઉપરથી, કહો તે જગ્યાએથી, કુવામાંથી પાણી ભરી લાવું; તમારાં કપડાં ધોઈ; તમારાં ચરણ તળાંમ; તમે કહો તેવી સુંદર રસોઇ બનાવી આપું—આમ તમે જે કાંઈ કહો તે તમારા, સુખ માટે મારા દેહની લેશપણ પરવા રાખ્યા વિના કરવા હું તત્પર છું. હું તે પ્રમાણે આજ સુધી વર્તતી આવેલી છું પણ તે માત્ર દેહધર્મ ખજાવવા પુરતું જ—મારા આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય તમે છીનવી લેવા માગો તે હું શી રીતે આપી શકું?”

“પણ આ દાખલામાં તારા આત્માની સ્વતંત્રતા ક્યાં છીનવાઈ છે? તને રૂએ એવું જ સ્થળ જોવામાં આવ્યું છે.”

“મામી, એમ કહો કે, રૂએ એવું સ્થળ તો ફરવી નાંખવામાં આવ્યું છે. એવું સ્થળ અને એકવાર આપીને પાછું છીનવી લેવામાં આવ્યું છે. બાલ્યકાળમાં માતૃપિતા બાલિકાને મનઃમતા રમકડાં ભાવી આપે છે; તેની મનઃમતી હોશિ પૂરે છે; સાફ સાફ ખાવાનું વસ્ત્રાલૃપણ વગેરે આપે છે; પરંતુ એ બાલિકા મોટી વયે પહોંચતાં ત્યારે તેનું મનઃમતું રમકડું—મનઃમતો પતિ—આપવામાં આવતો નથી ત્યારે ધુળ પડી, એ આવલી પૂર્ણ કરેલી હોશિમાં! હમ પછી જીવતી જાગતી હૈયા-હોળી સળમતી રાખવાનું જે માઆપોને રૂએ છે, તે જઢેતર છે કે જન્મતાં વેંત કન્યાઓને દૂધ પીતી કરી નાંખવી; કે જેથી દેખવુંયે નહીં અને ઘડવુંયે નહીં! મામી, પ્રત્યેક હિંદુ માઆપને હું એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે, નાનપણમાં તમે બાલિકાની મનઃમતી હોશિ નહીં પૂરો તો અલશે-ફક્ત મોટપણમાં

તેને રૂચે તેવો લામક ભરથાર શોધી આપજો. પરિણામે તમે નાન-પણમાં ન આપેલાં રમકડાં, ન પૂરેલી હોશી વગેરેને ન સંભારતાં, તે આલિકા તમને હઝારો આશિર્વાદ આપશે. ”

વિજ્યાલક્ષ્મી; “ સમજી માયાપોએ પુત્રીને માટે સાંઝે ધર યોગવું જ જોઈએ એ તારૂં કહેવું મને ખરૂં લાગે છે; પણ જ્યોતિ, દિવ્ય-કુમાર માટે તારો આટલો બધો આગ્રહ કેમ છે, એ હું સમજી શકતી નથી. ”

જ્યોતિએ કહ્યું: “ મારા માટે એ સ્થળ આજથી બે વર્ષ ઉપર જોવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ફેરફાર કરવાનું કોઈજ સંગીન કારણ મારા પિતા પાસે નથી, એમ હું ચોક્કસ માનું છું. આ ફેરફારથી તો મારા પિતા મને મારો ધર્મ ચૂકાવે છે. મારા પિતાનો મોટો અને માફ ન થઈ શકે એવો વાંક એ કે, તેઓ માનસિક નબળાઈવાળા છે. મુંબાઈના વાતાવરણમાં રહીને તેમણે પ્રથમ ઉદાર વિચારો પોખ્યા. આપણા આર્યસંસારમાં ૧૧ વર્ષ ઉપરાંતની કન્યા પરણ્યા વગરની રહે છે તો લોકો કાંઈને કાંઈ કુચક્ષીઓ કરે છે—મેં આગળ જ કહ્યું તેમ, મનુ સ્મૃતિમાં શું લખ્યું છે, તે જોવાની દરકાર રાખતા નથી; અને કન્યાનાં માયાપને વગોવે છે. મારા પિતાએ એવી વગોવણીની દરકાર ન કરી; એટલું જ નહીં પણ જેની સાથે મારા લગ્ન કરવાનાં હતાં તેને મોઢે તે લગ્નની વાત કરી; અમને બેને નિર્દોષપણે એકઠાં ફરવાફરવા દીધાં અને હવે મારા પિતાએ એકદમ પોતાનો વિચાર ફેરવી દીધો ! કેવી નબળાઈ ! શરૂઆતમાં ઉંચે આસ્માન સુધી જવા ચત્ત કર્યો અને પછીથી એકદમ જમિનપર પહોં નાંખી દીધું ! પિતાજીની એ માનસિક નબળાઈનો ભોગ શું મારે થવું ? મેં પિતાજીને કહ્યું હતું તેમ, તમને પણ કહું છું કે, જોને મેં એકવાર પતિ માન્યો તેના પ્રત્યેનો મારો ધર્મ શું મારે હવે ચૂકી જવો ? ”

વિજ્યાલક્ષ્મી: “ વિવાહનો તું બહોલ વધારે પડતો અર્થ કરી દે છે તેથી તને એમ લાગે છે કે, ધર્મ ચૂકાવવાની આમાં વાત થાય છે; પણ ખરી રીતે જોવા જઈએ તો તેવું નથી. વિવાહની પદ્ધતિ આપણામાં એટલા માટે રાખેલી છે કે, બીજી કોઈ કન્યાનો બાપ એ વિવાહિત વરને પોતાની કન્યા દેવાનો વિચાર કરી શકે નહીં. અર્થાત અગાઉથી સાવચેતી તરીકે અમુક વ્યક્તિને ઝડપી લેવી અને

તેને ખરાં લગ્ન માટે તૈયાર રાખવી, એજ વિવાહનો હેતુ છે. વિવાહ જ ને લગ્ન હોય તો પછી, દેવો અને અગ્નિની સમક્ષ ચોરીમાં વર કન્યાના હસ્ત મેળવીને લગ્નવિધિ શા સાર કરવી પડે ? વિવાહ એટલે વાગ્દાન; પણ લગ્ન એટલે કન્યાનું પ્રત્યક્ષ દાન. લગ્ન પહેલાં છોકરીને કન્યા અને છોકરાને વર અથવા મુદ્દર્શિઓ કહેવામાં આવે છે. પણ લગ્ન થતાં તો છોકરી, કન્યાને બદલે પત્ની બને છે અને છોકરો, વરને બદલે પતિ-ભર્તા-બને છે. વર એટલે (પ્રગ્જાથી) પસંદ કરેલ તે અને ભર્તા એટલે જે પતિ, પત્નીનું પોષણ કરે તે. આ બે શબ્દોનો જે આવો સૂક્ષ્મ તફાવત ધ્યાનમાં લઈએ તો વિવાહના ફેરફારથી તું તારો ધર્મ ચૂકે છે, એમ ગણી શકાય નહીં. વિવાહ ફરી શકે છે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એ છે કે, લગ્નની ચોરામાં મંજળફેરા ફર્યા પહેલાં જે એક વર ગુજરી જાય છે તો કન્યાને માટે ફરીયા બીજો વર શોધવામાં આવે છે; પણ મંજળફેરા ફર્યા પછી લગ્નિત થયેલીને માટે મરનારને બદલે બીજો પતિ શોધાતો નથી. ”

જ્યોતિ: “ મામી, તમે રૂઢિની વાત કરી તે માટે હું અત્રે કાંઈ કહેતી નથી પણ એ બે શબ્દોના જે અર્થ તમે કર્યાં તે મને માન્ય નથી. વર તેજ પતિ કે ભર્તા અને પતિ કે ભર્તા તેજ વર. શબ્દ ભલે બે છે-એમ તો ભાષામાં અનેક શબ્દો એ માટે છે; પણ તે સર્વના અર્થ એકના એક છે. વિવાહનો કે લગ્નનો અર્થ પણ હું એક જ કરું છું. વાગ્દાનનું મહત્વ કન્યાદાન જેટલું જ માનવું જોઈએ, એવો મારો નત્ર મત છે. આ મહત્વ સ્વીકારવું કે નહીં એ તો પરસ્પર દિલ અર્પનારની માનસિક રૂચિ ઉપર આધાર રાખે છે. જેને દિલ અર્પવાનું છે તેને લગ્ન-વિધિના બાધ શા ? લગ્ન-વિધિ, એ દેહ-ધર્મ છે; પણ દિલ અર્પવું એ આત્માનો ધર્મ છે. એક જણ બીજાને હૃદયથી ચાહે છે, તેમાં કાંઈ લગ્ન-વિધિ હોવા ન હોવા પણ તેથી કાંઈ ફરક પડતો નથી. મારા દાખલામાં હું એમ જ ગણું છું. જેને મેં દિલ અર્પ્યું અને પતિ માન્યો તેજ પતિ-એમાં હવે કાળાન્તરે પણ ફેરફાર કરેલા મારું હૃદય ના પાડે છે. છતાં પણ દિલને ખાતર હું કહું છું કે, ફેરફાર થઈ શકે એવો જે તમારો મત છે તો, મામી, આ નવો વિવાહ મારા મારા પિતાએ કર્યો છે તે પણ ફરી શકે ખરોતે ? તમારા કહેવા પ્રમાણે, ચોરીમાં મંજળફેરા ફર-

વામાં આવ્યા નથી. ત્યાં સુધી ફેરફાર થઈ શકે ને? કૃપા કરીને આવો ફેરફાર કરાવશો?”

વિજયાલક્ષ્મીએ હસીને કહ્યું: “તું જાણી! મામીને તેં બાંધી લીધી ખરી! આખરે, આ વિવાહ ફેરવી શકાય તેમ છે, એવું તેં મારી પાસે કબુલ કરાવ્યું.” તેણે જ્યોતિને પોતાની પાસે બહાલથી ખેંચી અને જોડાજોડ બેસાડીને તેની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતી તે બોલી: “પણ બહેન, આપણા કુટુંબનો કંકાસ હોલવવા ખાતર તું માની જાય તો સારું.”

“જુઓ, મામી, વળી તમે નવી વાત લાવ્યાં. અને જેવું કહો છો તેવું મારાં માતાપિતાને કેમ કહેતાં નથી?”

“એ હકીકત છે.”

“હું પણ તેવી જ છું. મારાં તો તેઓ છે, હું બાળક ગણાઉં. ઉદાર દિલ તેમણે રાખવું જોઈએ. દીર્ઘદષ્ટિ તેમણે વાપરવી જોઈએ; પણ મામી, જેમને સ્વાર્થનાં પડળ હોય તેમનામાં એ મહાન ગુણો ક્યાંથી સંભવે? આ ધરેણ્યાં કેવી રીતે આવ્યાં છે, એ તમે જાણો છો?”

“કેવી રીતે આવ્યાં છે?”

“કન્યાના વેચાણમાંથી એ ધરેણ્યાં ધડાયાં છે. આ સોનાના દાગીના મારે મન ધમધમતા અંગારા જેવા છે.”

“તારું કહેવું હું સમજી નહીં.”

“તમે અંદરખાતેની વાત જાણતાં નથી. મને પડકે પાચે ખખર મળેલી છે કે, મારા પિતાજીએ આ નંદકિશોર પાસેથી પુષ્કળ રૂપિયા પડાવ્યા છે. દીકરીને વેચીને માબાપ તાલેવંત મવાના લોકમાં ફેસાર્યા છે.”

“શું આ ખરી વાત છે?”

“હા. મામા કદાચ જાણતા હશે. પૂછી જોજો એમને.”

“તારા મામા જાણતા હોય તો મને કહ્યા વિના રહે નહીં. જરૂર એમને આ વાતની—

“ખખર નથી” એમ બોલતો અમુલખરાય—જ્યોતિનો મામા તે ઓરડામાં હાખલ થયો. તેને જોઈને મામી બાણેજ ઉઠ્યાં થયાં. એટલે તે બોલ્યો: “બેસી રહો. બેસી રહો. હું આ ખુરશી ઉપર બેસું છું.”

તે ત્રણેયે પોત પોતાનાં સ્થાન લીધા બાદ અમુલખરાયે કહ્યું: “ બાણી, તમારી યન્નેની વાતચિત મેં અથેતિ સાંભળી છે. તારા હૃદયના ઉભરા મને સાચા લાગ્યા છે. હું પરમ દિવસે રાત્રે કામ પ્રસંગે મુંબાઇ ગયો ત્યારે તારા પિતાએ અને તારી બાએ મને એમ કહ્યું કે, દિવ્યકુમાર તો દારૂડીઓ, ઉખડેલ અને જુગારી છે. ઘોડોડોની શરતમાં તેણે પુષ્કળ રૂપીઆ ગુમાવેલા છે. જુગારમાં તે રૂ. ૩૦૦૦ હારી ગયો હતો. તે રૂપીઆ નંદકિશોરે તેને ધીર્યા હતા. તેમાંથી ૨૬૦૦) રૂપીઆ તે હજી નંદકિશોરને ભરી શક્યો નથી. નંદકિશોરે આ રૂપીઆનું ખાતું દિવ્યકુમાર પાસે પડાવી લીધેલું છે. તે અસલ ખાતાનો દસ્તાવેજ કમળનયનને તેણે સાચવી રાખવા આપેલો છે. એ ખતાવીને કમળનયનને મને કહ્યું કે, આવા એક ખરાબ રસ્તે ચઢી ગયેલા યુવકને જ્યોતિ પરણાવવી, એ સાંઈ નહીં. તેથી તેનો વિવાહ ફેક કર્યો છે. ”

“ તદ્દન જુહું બહાનું ! ” જ્યોતિએ અધવચ્ચ કહ્યું.

“ તે તારી મામીને વાતચિત દરમ્યાન કહ્યું કે, તારા પિતા પાસે એ વિવાહ રદ કરાવવાનું કાંઈ સંગીન કારણ નથી. એ ઉપરથી મેં તને આ હકિકત કહી. ”

જ્યોતિ: “ મને ખેદ થાય છે કે, મારા પિતા આ દાખલામાં કોષકની ખોટી લાંબેરણીથી લાંબેરાઇ ગયા છે. ”

“ દિવ્યકુમારને વારસો કેમ ન મળ્યો, એનું ખરું કારણ તું જાણે છે ? ”

“ તમારી સમજ ફેર થાય છે. વારસો તો હજી પશુ મળી શકે તેમ છે, માત્ર મારે લીધે એ મળ્યો નથી. ”

“ એમાં તારો સવાલ ક્યાંથી વચ્ચે આવ્યો ? ”

જ્યોતિ: “ મને લાગે છે કે, મારા પિતાએ તમને સાચી હકિકત કહી નથી. તમને શી હકિકત કહેવામાં આવી છે, તે કહો તો હું સમજફેર દૂર કરું. ”

અમુલખરાય: “ મને કમળનયનને એમ કહ્યું કે, દિવ્યકુમાર દારૂડીઓ, જુગારી અને ઉડાઉ હોવાથી તેના કામને તેને વારસામાંથી રદ કર્યો છે. ”

જ્યોતિ: “ આમાં બેવડું જુદાણું છે. અમારા પાડોશી ચિત્રકાર જગદીશરાય અને મારી સખી નન્દિની ખરી વાતેથી વોકે

છે. વારસો નહીં મળવાનું ખરૂં કારણ એ છે કે, મધુસૂદનરાયે મારી સાથે લગ્ન કરવાની સંમતિ ન આપી. ”

“ એમ ? મધુસૂદનરાયે દિવ્યકુમારને તારી સાથે લગ્ન કરવાની સંમતિ ન આપી, ત્યારે દિવ્યકુમારે શું કર્યું ? ”

“ મારી સાથેજ લગ્ન કરવાની હઠ કરી અને એના પરિણામ-માં કાકા-ભત્રિજ વગેરે મતભેદ થતાં ભત્રિજાએ સંપત્તિ-ત્યાગ કર્યો. ચિત્રકાર જગદીશ કોષ્ટ ચારિત્ર્યહીન માણસ નથી. આટલું સોસાઇટી તરફથી હમણાજ ચિત્રકલાપ્રદર્શનમાં તેને સુવર્ણ-ચન્દ્રક મળ્યો છે. એ ચિત્રકાર બધી હકિકત જાણે છે. ”

“ શું એ ચિત્રકાર દિવ્યકુમારનો મિત્ર છે ? ”

“ હા પરમમિત્ર. મારા પિતાએ કરેલા દોષારોપણના રદીઆ એ ચિત્રકાર જરૂર આપી શકશે. તમે તેને પત્ર લખીને પૂછવો. ”

“ ભાણી, એને પૂછાવવાની કશી જરૂર નથી. તું કહે છે એ હું પ્રમાણભૂત માનું છું. દિવ્યકુમારનું ચારિત્ર ખરાબ છે, એવી ખોટી વાત કમળનયને મને કરી હોય, એવું સંભાવિત છે; પણ એમ કરવાનું કારણ શું હોય ? ” અમુલખરાયે વધારે એકસાઇની ખાતર આ છેલ્લો પ્રશ્ન કર્યો.

“ કારણ દેખીતું છે. મારી માતાની પ્રકૃતિ છે કે, પોતે લલ્લેશ્વરી હોય તો તે બહુજ રાજી રહે. હું તો માનું છું કે, એકાદ લક્ષ રૂપીઆ તેની પાસે હોય તો તે મોટરમાંથી નીચે પગ મૂકે જ નહીં-ખાય, પીયે, સુવે, ઉઠે, બેસે-મધુજ મોટરમાં ! આવી તેની પ્રકૃતિ હોવાથી જેણે સંપત્તિ-ત્યાગ કર્યો અને જેની પાસે એક કોડી પણ રહી નહીં, એવો કંગાલ-નિર્ધન-જમાઇ તેને પસંદ પડે ખરો ? આ કારણેજ મારા પિતાને તેણે ઉશ્કેર્યા હશે અને પરિણામે મારા હાથની ના પાડવામાં આવી છે. ”

“ મારી બહેનની પ્રકૃતિનું તારૂં આ રેખા-ચિત્ર ખરાબર છે. અને એ મુજબ, દિવ્યકુમારને લગ્નની ના પાડી હોય, એ સંભવિત છે. તેં જે બીજી હકિકત કહી કે, નંદકિશોર પાસેથી નાણાં પડાવ્યાં હશે, એ વાત કદાચ સાચી હોય એમ હું માનું છું; પણ એ માણસ નાણાં આપનાર કેવો ? તે પોતે જીવાન છે; શ્રીમંત છે; તો પછી તેને કન્યાની શી ખોટ ? શું ચાલુ રવાજ મુજબ, સ્ત્રી-ધનનાં નાણાં આપીને તે બીજે સ્થળેથી પરણી ન શકે ? ”

“ એ અંદરખાનેનો બેઠબરમ હું ઉઠેલી શકું તેમ નથી. ક્યા ખાસ કારણે નાંદકિશોર વધારે રૂપીઆ આપવા આકર્ષાયો, એની મને ખબર નથી. ”

વિજયાલક્ષ્મીએ અત્રે કહ્યું; “ જ્યોતિ, અમે આ બાબતમાં સાચું કારણ શોધ્યા વિના જાંપીશું નહીં. ”

અમુલખરાય; “ બેશક. છોકરીનું વેચાણ કરવા જેવી અવધ મહત્તિ કમળનયને કાંઈપણ સંયોગોમાં ગ્રહણ કરવી જોઈતી નહતી. એ કાંઈ ગરીબ નથી. રૂ. ૧૫૦ નો માસિક પગાર મેળવે છે અને મુંબાઈમાં કેટલાયે વર્ષથી તે રહે છે એટલે તેની પાસે મૂકી થઈ હોવી જોઈએ; અને કદાપિ ન થઈ હોય તોપણ જમાઈ થનાર પાસેથી ખાવા માટે નાણાં કેમ લેવાય ? જ્યોતિ, એણે કેટલા રૂપીઆ લીધા છે, એ તું જાણે છે ? ”

જ્યોતિ; “ મારી સખી નન્દિની એમ કહેતી હતી કે, વીસ હજાર રૂપીઆ લીધા છે ”

“ શું ? વીસ હજાર ? ! ” વિજયાલક્ષ્મી અને અમુલખરાય બન્ને બોલી ઉઠ્યાં.

થોડીક વાર અત્રે શાન્તિ ફેલાઈ. એ બાદ અમુલખરાયે કહ્યું; “ બાણી, હું તને વચન આપું છું કે, જે આ વાત પુરવાર થશે તો કાચદાની મદદ લઈને પણ હું તારાં આ લાભ થવા નહીં દઉં. નિશ્ચિંત રહેજે. તું મારી બહેનની પુત્રી નહીં, પણ મારી જ પુત્રી છે. તારું અદિત હું સ્વપ્નમાં પણ નહીં થવા દઉં ”

જ્યોતિની આંખમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ વહી રહ્યાં. તે પોતાની જગ્યાએથી ઉઠીને પોતાના મામાને પગે પડી, તેના મસ્તક ઉપર આશીર્વાદ દેતાં હાથ મુદોને અમુલખરાયે, વિજયાલક્ષ્મીને કહ્યું; “ કમળનયને જુદી વાતો કહી, એથી મને ધણો ક્રોધ ચઢે છે. દિવ્યકુમારે બાણીને ખાતર સંપત્તિ-ત્યાગ કર્યો, એ :આણું મગર થવા જેવું નથી. એવા માણસો તો લાત મારીને પૈસા પેદા કરી શકે. પૈસાને શું દેવા છે ? ગુણની પહેલી જરૂર છે. ”

વિજયાલક્ષ્મી; “ હું પણ તમારા જેવાજ વિચારની છું. બાણીને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે પણ તેની સાથેની વાતચિતમાં તેને મેં અનેક આડાઅવળા સવાલો કર્યા તેનું ખરું કારણ એ હતું કે, મારે તેના વિચારો જાણવા હતા. મેં તેની કસોટી કરી. આખરે તેણે ખોત્તાનાં દંડ વિચારોથી અને હંફાવી અને તે પોતે જીતી. ”

જ્યોતિ, આ સાંભળીને હસતી હસતી મામી પાસે જઈને કાંચ પર બેસતાં બેસતાં બોલી: “ત્યારે તો તમે જેથે જણા પક્કાં છે ! મામી, જે સરકાર સ્ત્રીઓને વફાલાત કરવાની છૂટ આપે તો મામા કરતાં તમે વધી જાઓ ખરાં !” આ સાંભળીને વફીલ અમુલખરાય હસી પડ્યા.

વિજયાલક્ષ્મીએ કહ્યું: “પક્કાં તો કેવાં તે જોજો ને ? વફાલાત પણ કેવી કરીશું. તે જોજો ને ? અમારે ઘેર આવી છું ત્યાંથી સંસારના સુખમય પ્રદેશમાં તને મોકલ્યા વિના અમે રહેનારજ નથી.”

આ વખતે એક બ્રાહ્મણ ધર બહાર મધુર સ્વરે સંગીત ગાતો સંભળાયો. તે ત્રણે જણુ ઉઠીને તે ગીત સાંભળવા ગયાં. બ્રાહ્મણુ સિતારના રણુકાર પોતાના સૂર સાથે મિલાવતો નીચેનું ૫૬ ગાતો હતો:

કરમ કી રેખા નિયારી,	
ઉધોજી, કરમકી રેખા નિયારી	
બારબાર નેન દિયો મિર્ગનકુ	
બનબન ચરત ઉજરી !	ઉધોજી
ઉજવલ બરન દિયો બગલનકુ	
કાયલ કર દીની કાલી !	ઉધોજી
નિરમલ નીર દિયો કૂપનકુ	
સાગર કીની હૈ ખારી !	ઉધોજી
જોગ પહાયો હૈ ગોપિયનકુ	
કુબળ કીની હૈ પિયારી !	ઉધોજી
તાજ સિંહાસન દિયો મૂર્ખાનકુ	
પંડિત કીનો હૈ લિખારી !	ઉધોજી
‘સર’ કહે પ્રભૂ તુમ્હારે ચરનકુ	
બારબાર જ હૈ બલિહારી !	ઉધોજી

વિજયાલક્ષ્મીએ આ ગીત સાંભળીને બ્રાહ્મણને એક પૈસો દાન દીધું અને કહ્યું: “જ્યોતિ, આ બાબત પણ વિચારવા જેવી છે. માણસના ચત્નો ગમે તેવા હોય તોપણ કર્મ-રેખા મટતી નથી. તારા મામા જે પ્રયત્ન કરનાર છે, તેમાં પણ આવુંજ સમજવાનું છે, એમ હું માનું છું.”

અમુલખરાય: “હટ ! નસિબમાં હું માનતો નથી. પુરુષાર્થજ કામ આવે છે.”

જ્યોતિએ વિચારશીળ મુદ્રાથી કહ્યું: “એક કાર્યની સફળતામાં પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ બન્નેની જરૂર છે. પુરુષાર્થ કરવો એ આપણી ફરજ છે અને તેમ છતાં જો આપણું કાંઈ ન વળે તો પછી આપણું પ્રારબ્ધ ! પરંતુ પુરુષાર્થમાં કયાંય ન હોય તો સૌ સારાં વાનાં થાય છે.”

વિજયાલક્ષ્મી: “ભાણી, આપણે જોઈશું કે પરિણામે પુરુષાર્થની કે પ્રારબ્ધની જીત થાય છે.”

સુઠ વાયકવંદ ! આ વાતચિત કરનારાંઓને ખબર ન હતી કે, જે દિવ્યકુમારને માટે તેઓ પ્રયત્ન કરનાર છે, તે તો દરિયામાં ડૂબી ગયો છે ! પુરુષાર્થ લેશપણુ કામ ન આવે તેવી રીતે પ્રારબ્ધે અત્યારે તો જીત મેળવી છે !

પરિચ્છેદ ૧૪.

મધુસૂદનરાયનો નવો વારસ.

દિવ્યકુમાર જે રાત્રે ડૂબી ગયો તેને બીજો દિન પ્રાતઃકાળમાં મુંબાઈમાં લીંડીબજારમાં એક જુની પુરાણી ચાલીમાં એક ઝોરડીમાં ખેડેલા એક યુવકની હીલચાલ તરફ આપણે થોડોક વખત ધ્યાન આપવાની જરૂર છે; કારણકે એ યુવક આ કયાના હવે પછીના ભાગમાં અગ્રભાગ ભજવનાર છે. ભાગ્યેજ ૧૮ શીટથી વધારે લાંબી પહોળી આ ઝોરડીમાં અંદરનો ખંડ નથી. એ ઝોરડી છેક ભોંય તળીએ આવેલી હોવાથી ઉપલા મજલાઓની ઝોરડીઓ કરતાં તેમાં હવા અજવાળું ઓછું છે. આ યુવકના તાબામાં એ એકજ ઝોરડી હોવી જોઈએ એમ જણાય છે; કારણકે એક ખુણામાં રાંધવાનાં વાસણોનો ઢમલો જોવામાં આવે છે; તો એક ખૂણામાં તેની પથારી પડેલી છે. વળી એક ખૂણામાં દીવાચતીનાં સાધન, ખૂટ વગેરે વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે; તો એમાં ખૂણામાં ધરવાખરાની કેટલીક વસ્તુઓ પડેલી જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ પોતાની બધી મોંઘી પૂંજી-જો તે મોંઘી હોય તો !-આ યુવક એકજ ઝોરડીમાં ભરી છે. ઝોરડીમાંની દરેક વસ્તુ તેને પ્રિય હોય, એમ લાગે છે; કારણકે તે બહાર ફેંકી દેતો નથી. જમિન ઉપરનો કચરો કાણુ જાણે કેટલાયે

દિનનો ત્યાં પડેલો છે અને તેમાં તેનાં ચરણકમલની છાપ આડી અવળી, ઉલ્ટીસુલ્ટી, કેટલીયે વાર પડેલી જણાય છે. તેની પથારીમાંની ચાદરનો મેલ પણ તેણે જેમનો તેમ રાખેલો છે. ચાદર મેલવાળી હોય અને બીજાં કપડાં સાફ હોય એ તો પરસ્પરવિરુદ્ધ ગુણ થયો ! યુવક એવા પરસ્પરવિરુદ્ધ ગુણવાળો જણાતો નથી. તેનાં કપડાં પણ મેલવાળાં જ છે અને મેલવાળાં કપડાં સાફ શરીર ઉપર પણ કેમ પહેરાય ? કદાચ એ વિચારોને લીધેજ યુવકે નાપિકને લાભ આપેલો નથી. પંદરેક દિવસની હજમત તેણે નિરાંતે વધારેલી છે ! આવી સુંદર આદતોવાળા એ દેહીનો દેહ કેવો છે ? સહરાના રણ પાસે વસતા લોકોની હરિફાઇ કરે એવા વર્ણવાળો; ચીનના લોકોના કદની અદેખાઇ કરે એવી ઉંચાઇવાળો; પૂર્વકાળના જીમૂત જેવા મદક્ષની ખરોખરીમાં ઉતરી શકે એવો ગોળમટોળ; અને શીતળા-દેવીએ તેને બાલપણમાં પોતાની શક્તિનો સ્વાદ ચખાડ્યો હોય તેની સંપૂર્ણ સાબિતી રૂપ વદનકમળ ઉપર ચાડાં મોઝુદ રાખી રહેલો ! તેણે અત્યારે એક અમિસ અને ઘોતીઉં પહેરેલાં છે. તેનું માથું ઉધાડું છે. માથાના વાળને હોળીને સાફ રાખનારાઓ મુંખાઇમાં બીજા ધણા હોવાથી આ યુવકે એ કાર્યપ્રદેશમાં ઝુકવેલું નથી. ‘માથાના વાળને અડકવું જ શા માટે જોઇએ ? એ વાળ ફાલે તેમ જો, ઉડે, કે ફરફરે’ એવા અભિપ્રાયનો આ યુવક હોવો જોઇએ; કેમકે તે વાળને ગમે તેમ વિખરાયલા તેના મસ્તક આસપાસ તેણે રહેવા દીધા છે. તેના હાથમાં એક વર્તમાનપત્ર છે. પથારીમાં તે બેઠો છે અને તેનાથી દોઢ ગજ દૂર સ્ટવ ઉપર એક કીટલીમાં ચઢા તૈયાર થતી હોય, એમ જણાય છે. વર્તમાનપત્રની ખબર વાંચતાં તે જરાકે હાલતો કે સળવળતો નથી. તેણે બે ત્રણ પાનાં વાંચ્યાં; ધડીમાં આમ અને ધડીમાં તેમ ઉથલાવ્યાં અને તે પછી “ઉફ ! આજ તો કાંઈજ નવા સમાચાર મારે લાગક નથી.” એમ કહીને તેણે વર્તમાનપત્ર એક બાબુ ફેંકી દીધું અને ચઢાની કીટલી ઉધાડવા હાથ લાંબાવ્યો. તેવામાં બહારથી પસાર થતા એક છોકરાએ ખૂમ મારી: “ટાઇમ્સ !” “હરિયામાં બનેલી હોનારત” “બરોનેટનો વારસ ગુમ !”

“હેં ?” જાણું વેચનાર છોકરાની ખૂમો સાંભળીને આ યુવક બહાનવો: “મેં તો એ ખબર જાપામાં જોઇ જ નહીં !”

તેણે ફરીથી જાણું હાથમાં લીધું; અને ખારિકાપ્રથી જોવા માંડ્યું. “હં. હં. આ રહ્યાં એ હેડિંગ ! હુંયે કેવો કે, આંખો મોંચી નેજ જાણું વાંચી ગયો !” દરિયાની હોનારતની ખચરને લગતી લગ-લગ વીસેક લીંઠીઓ તે જાપામાં હતી, જેમ જેમ આ યુવકે તેની વિગત વાંચી તેમ તેમ તેનો સળવળાટ વધ્યો. એકવાર, બીજવાર, એમ વારંવાર તે ખચર વાંચીને તે મણુમણુયો : “શું દિવ્યકુમાર ડૂબી ગયો ! હું આ શું વાંચું છું ? ! સર રસુલ હાફિઝની નૌકામાં તેના પુત્ર અખ્લુલ હાફિઝ સાથે સહેલપાહે જતાં તે ડૂબી ગયો અને તેની લાશનો પત્તો પણ નથી !”

તેણે ખચર ફરીથી એકવાર વાંચી. જાણે પોતાની ઉપર મહા વિપત્તિ આવી પડી હોય તેમ કે પછી ગમે તે લાગણીને યોગે તે દિગ્મુદ જોવો એ ફકરા તરફ જોતો થોડીકવાર સુધી ખેંચી જ રહ્યો. “શું આ ખરી વાત હશે ? નામમાં તો ભૂત નહીં થઇ હોય ? જાપા-વાળા એવી ધણીયે ભૂતો કરે છે.” તેણે જાણું આધું નાંખી દીધું. પથારીમાંથી તે ઉઠીને ઉભો થયો. દોઢગજ દૂર સંગમતા સ્ટવને હોલવીને તે પોતાની ઓરડી બહાર આવીને ઉભો રહ્યો. તેના અંતરની લાગણીઓનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હોય એમ તેના ચહેરા ઉપ-રથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. એ ચહેરો ધડીકમાં વચારે સ્થામ; ધડીકમાં ફિક્કો અને ધડીકમાં મિહામણો જણાવા લાગ્યો. એકવાર તેણે દાંત ભીડીને ખૂચ કચકચાવ્યા. તે આઠ તેની આંખોમાં ચળકાટ જણાવ્યો. તે પાછો ફરીને ઓરડીની અંદર દાખલ થતો હતો એટલામાં કાષ્ટકે ખૂમ મારી.

“રજનીકાન્ત ઉદયકાન્ત કોણાચા નાંવ ?”

“શું છે, એ તારવાળા ? અહીં આવ ” યુવકે તે ખૂમ માર-નાર તારવાળાને કહ્યું.

પેલાએ તેના સામે તારનું પરખીડીઉં ધર્યું. આ યુવકે તે લપ્તને કહ્યું : “હે માઝા આહે” ફેર્મમાં સહી કરી આપીને તેણે તારવાળાને વિદાય કર્યો અને તાર વાંચવા માંડ્યો. વાંચ્યા બાદ તે એક ધેલાની માફક કુદકો મારીને બરાડયો : “શું ડોસો મરી ગયો ?” તારમાં લખેલું હતું કે : “કાકા રાતે હૃદય બંધ પડી જવાથી મરણ પામ્યા છે. ઝટ આવો—ગોપાળદાસ.”

જે રજનીકાન્તનો ઉદયેખ આગલા પ્રકરણોમાં વાચકજન સમક્ષ થયેલો છે, તેજ આ રજનીકાન્ત ! મધુસૂદનરાયના અવસાનના સમા-

દિવ્ય-જ્યોતિ.

આર મ બાપી તેને કેમ હર્ષોન્માદ ન થાય ? જિંદગીભર તેણે જીંદગીખજરમાં લામટા જેવું જીવન ગાળ્યું છે. હવે તે ઝંરોનેટ સાહેબની તમામ સંપત્તિનો એકલો વારસ થયો છે ! તે બોલ્યો : “ આજનું પ્રાતઃકાળ કોષ્ઠક સુભાગી પ્રાતઃકાળ છે. દિવ્યકુમાર મથો; ડોસો મથો; મારા માર્ગનાં બન્ને નડનર એકદમ પસાર ! ફાઇની દરકાર કોને છે ? જ્યોત્સ્ના ક્યાં મારી સગી બહેન છે ? બસ. હવે કોષ્ઠ મારા માર્ગમાં અંતરાય રૂપ નથી. હું હવેથી ઝંરોનેટનો વારસ ! મારી બરોબરી હવે કીર્તિમાં અને સંપત્તિમાં કોણુ કરી શકે તેમ છે ? ”

તે ઝોરડીમાં પાછો આવ્યો અને પથારીમાં બેઠો. તે વિચારવા લાગ્યો : “ પણ દિવ્યકુમાર ખરેખર ડૂબી નહીં ગયો હોય તો ? ગોપાળદાસના તારમાં તેના સંબંધમાં કેમ એકપણ અક્ષર નથી ? ” આ પ્રશ્ને તેને મુંઝવ્યો. છાપા ઉપર તેને વિશ્વાસ બેઠો નહીં. જાતે ચોક્કસાઈ કરવાનું તેને મન થયું. “ પોલિસ કમિશનરને ત્યાં જઈને તપાસ કરી આવું ? હવે પોલિસ કમિશનર જેવા અમલદારો અને જરૂર પાંશિરા જવાબ દેશે. અંદર પર તપાસ કરી આવું ? હં. હં. મૂળ માણસ છે ને બીજાને પૂછવાની શી જરૂર ? ” આમ કહીને તે એકદમ પથારીમાંથી ઉભો થયો. ખાંટી ઉપરથી એક કાળો મેલો કાટ તેણે ઉઠાવ્યો અને તે તથા એક કાળો ‘ હંગેરીઅન ’ ટોપી પહેરીને, છાપું હાથમાં લઈને, તે ઝોરડી બહાર નીકળ્યો. બારણું અડકાવ્યું; પણ તાળું અંદર રહેતું છે, એમ તેને સંભવ્યું ! ફરીથી બારણું ઉઘાડીને તાળું લીધું અને જોડા પણ પહેરી લઈને તે બહાર નીકળ્યો. “ બસ. ત્યાંજ જઈ અને પછી મલાડ ! ” એમ બરબડતો તાળુ વાસીને તે રસ્તામાં ચાલવા લાગ્યો.

પગે ચાલતો તે સર રમુલ હાફિઝના બંગલા આગળ પહોંચ્યો ત્યારે પોણાનવ થમા હતો. દરવાનને તેણે કહ્યું : “ મિ. અબ્દુલ હાફિઝ અંદર છે કે ? ”

“ ક્યાંથી આવ્યા છો ? ”

“ તારા શેડને કહે કે, ઝંરોનેટ સાહેબ મધુસૂદનરાયનો હું ભત્રીજો છું. ”

આ શબ્દો ઉચ્ચારનાર તરફ દરવાન જોઈ રહ્યો. કદાચ તે મનમાં એમ વિચારતો હશે કે, “ મારા પોતાના કરતાં તો આના દિહાર સાવ બરાબ છે અને છતાંપણ આ ઝંરોનેટનો ભત્રીજો ! ”

રજનીકાન્તે તેને કહ્યું: “જુએ છે શું? મને ખોટી કરી રાખવો છે? શું મારા દરજ્જાનું તને ખિસ્કુલ આન નથી? જા, એકદમ તારા શેઠને ખબર આપ.”

રજનીકાન્ત જુએ નહીં, એ રીતે મ્હોં મચકોડતો દરવાન અંદર જઈને તરતજ પાછો આવ્યો અને બોલ્યો: “જાઓ અંદર” તે અંદર ગયો. એક નોકરે તેને દિવાનખાનામાં બેસાડ્યો. લગ્ન અને કિંમતી સરસામાનથી શણગારેલા આ દિવાનખાનામાં આ મેલો થેલો યુવક મુખમલન એક સુંદર કોચ ઉપર બેસતાં લગારે સંક્રામ પાડ્યો નહીં. તે બેઠો હતો તે કોચ સામે એક મોટો આખો હતો. તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું; પરંતુ તે જોઈને આ હજીવ વધારનાર યુવકને ખિસ્કુલ એસંગણ થઈ નહીં. ઉલટું પોતાનું વદન જરાક ઉંચું કરીને તે ગણમણ્યો: “હું કાણ? મુઆઇનો એક મોટામાં મોટો શ્રીમંત! બેરોનેટ કુટુંબનો કુલદીપક!” રૂપેરી ધંટડીઓના રણકારની માફક તેના મસ્તકમાં તેના પોતાનાજ શબ્દો રમી રહ્યા. આત્મ-ગૌરવમાં બેસતો રજનીકાન્ત પાંચેક ક્ષણ ત્યાં બેઠો હશે એટલામાં અબ્દુલ હુસૈન આંખો ચોળતો ચોળતો તે દિવાનખાનામાં દાખલ થયો અને રજનીકાન્તને જોઈને બોલ્યો: “માફ કરજો જનાબ! આપને મેં બહુવાર રોક્યા. ગઈ કાલે રાતના ૪ વાગે હું ઘેર પાછો આવ્યો. તે પછી મને ખિસ્કુલ ઉંઘ આવી નહતી. હમણાંજ ગા કલાક ઉપર જરાકવાર આંખ મીંચાઈ અને આપના આગમનની ખબર નોકરે આપતાં હું સીધો આપની પાસે આવ્યો. મધુસૂદનરાય બેરોનેટ સાહેબ—”

“તો હું બનીજો અને વારસ છું.” રજનીકાન્તે પોતાનો મોબો સમજાવ્યો.

“એમ? મારા મિત્ર મહુમ મિ દિબ્બકુમારના આપ સગા બાપ?”

“નહીં જી. દિબ્બકુમાર મારા બીજા કાકાનો પુત્ર થાય. મારું નામ રજનીકાન્ત. હું મારા કાકાથી જુદો રહેતો હતો એટલે ગઈ કાલના બનાવથી વાકેફ નથી અને તેથીજ આપની પાસે આવ્યો છું. આજનાં વર્તમાનપત્રોમાંની હકિકત વાંચીને હું અજ્ઞ થયો છું. શું દિબ્બકુમાર સાથે છેક છેલ્લી ધરી સુધી આપ હતા?”

“અરે! એ બનાવ! આપ એને માટે અહીં આવ્યા છો? હજી એ બનાવ મારી નજર આગળથી ખસતો નથી અને છતાં

પણ મારા માન્યામાં તે આવતો નથી. મારી આ જીવાનીમાં મને એ બનાવે છુટો બનાવી દીધો છે.”

“તમને દુઃખ થાય, એ સ્વાભાવિક છે” રજનીકાન્તે કહ્યું: “પણ ડૂબી ગયેલો યુવક મારો ભાઈ દિવ્યકુમાર જ હતો, એમાં તો કાંઈ શંકા જ નથી ને?”

“નહીજ-એમાં તો કાંઈ શંકા નથી” અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું: “એ બનાવ આવી રીતે બન્યો હતો.”

તેણે અત્રે એ બનાવની આખી વિગત રજનીકાન્તને કહી સંભળાવી અને ઉમેર્યું: “કહજી કાળજનાં માથુસને પણ રોવરાવે એવી રીતના સંજોગોમાં આ બનાવ બન્યો છે. ખરેંને મિ. રજનીકાન્ત?”

“બેશક” રજનીકાન્તે કહ્યું: “આપને મારે એક વિનંતિ કરવાની. દિવ્યકુમાર જ ડૂબી ગયો છે, એ રીતે સોગંદનામું નોંધાવવામાં આપને કાંઈ વાધો નથી ને?”

“એવો પ્રશ્ન કેમ કર્યો?” અબ્દુલ હાદિએ પૂછ્યું.

“કાયદાને લગતી ચોક્કસાઈને ખાતર મારે આપને એ તરફી આપવાની છે; નાણાંને લગતી ફેટલીક વ્યવસ્થામાં આવા સોગંદનામાની જરૂર પડે, એ આપ જાણો છો.”

અબ્દુલ હાદિએ ધડીલર રજનીકાન્ત સાથું જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો: “હં. હં. હવે હું સમજ્યો. દિવ્યકુમારને બદલે બેરેનેટ સાહેબના આપ વારસ થયા એટલે આપને આમ કરવું પડે. સોગંદનામું શું આજેજ નોંધાવવાનું છે?”

“મારો ઇરાદો તો એવો ખરો.” રજનીકાન્તે કહ્યું.

“આપના દિલની લાગણીઓ વિષે હું કાંઈ કહી શકું નહીં; પણ મારું દિલ હજી સ્વસ્થ થયું નથી. આ બા રજાવાને પુરા ૨૪ કલાક થયા ન હોય તે પહેલાં ગીધની માફક નાણાંની ગોડવણી ઉપર તૂટી પડવું સાઈ નહીં. હું આવતીકાલે આપની સાથે આવીશ. અને હજી તો મારે દરિયામાં ફરીથી શોધખોળ કરાવવા આજે જવું છે.”

રજનીકાન્ત આ સાંભળીને ચૂપ થઈ ગયો. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો: “મારા કાકાને ત્યાં આપ ગઈ કાલે રાત્રે ગયા ત્યારે તેઓ જીવતા હતા?”

“કાણુ ? આપના કાકા ? તેઓ હજી ગયા નથી. તેઓ તો હવે છે. તેમણે તો મારી સાથે સારી રીતે વાતચિત કરી હતી !” અબ્દુલ હુદિએ આશ્ચર્ય બતાવતાં જવાબ દીધો.

“ત્યારે તો આપના પાછા ફર્યા બાદ તેઓ ગુજરી ગયા હશે !”

“શું ? આપના કાકા પણ ગુજરી ગયા ? કાણુ કહ્યું ?”

“મારા મુનિમનો મારા ઉપર તાર આવ્યો છે. હું એ તાર ઉપરથી મલાક જવા નીકળ્યો છું અને માર્ગમાં આપને મળવા આવ્યો છું.”

“સાથી એમનું અવસાન થયું ?” અબ્દુલ હુદિએ પૂછ્યું.

“હૃદય બંધ પડી જવાથી.”

અબ્દુલ હુદિજ પડીબર અવાફ રહ્યો અને પછી બોલ્યો : “મિ. રજનીકાન્ત ! આત્માના સાચા પ્રેમની એ સાબિતી ! તમારા બાપ મહંમ મિ. દિબ્દુમાર ઉપર તેમને અચામ પ્રેમ હતો, એવું મને તમારા મુનિમે કહ્યું હતું. એ પ્રેમીએ પ્રેમીનો વિરહ ન સહી શક્યાર્થી પોતાના પ્રાણ તણ દીધા ! જમતમાં સૂક્ષ્મ પ્રેમ વસે છે, એની ખાતરી હવે મને થઈ ચૂકી.”

અબ્દુલ હુદિજ આટલું કહીને પુનઃ વિચારશીલ અવસ્થામાં બેસી રહ્યો. રજનીકાન્તે કહ્યું : “હું હવે રમ લાગ્યો. મને બધું કામ છે. આપ આવે તો ત્યારે નહીંજ આવો—અરે, કાંઈ નહીં, કાંઈ નહીં—થઈ પડશે એ બધી વ્યવસ્થા પાછળથી. સાહેબજી.”

આમ કહીને અબ્દુલ હુદિજ સાથે હાથ મેળવીને રજનીકાન્ત વિદાય થયો.

રજનીકાન્તે બહાર નીકળ્યા બાદ સ્વાગત કહ્યું : “સૂક્ષ્મ પ્રેમ સ્થૂળ પ્રેમ, પાતળો પ્રેમ, જડો પ્રેમ—એ બધા પ્રેમને મેં તો ઘોળી પીધા છે. જમતમાં સાચો પ્રેમ, નાણાંના ચળકારમાં જ છે. એ સિવાય બીજા પ્રેમમાં મને આશા નથી. આવા બાવા હવેરા અને ઘેલા જણાતા આદનાઓને હવે હું ખતારીશ કે દુનિયામાં કિયા પ્રેમવાળો હતો છે ? એ ભોડોના મોઢેથી બોલા બતાવાતા અને લાંબી પહોળા બાબાઓવાળા પ્રેમને પૂજનારો હતો છે કે મારા જેવો, ચળકતી વસ્તુઓના પ્રેમવાળો હતો છે !”

પરાંપર દસ વાગે રજનીકાન્ત મલાક જઈ પહોંચ્યો. એ વખતે મહુસુદનરામના બંચલામાં રગરોળ થઈ રહી હતી. સર્માં પેલાલાંઓ, મિત્રોસ્તદારો અને એકબીજાંપાંખીતારાંઓ, જેઓ સર્વને મહુ-

સદ્ગુણના મરણના સમાચાર મળ્યા હતા તેઓ તેમના શ્રમના સ્મરણનામાના સંભારા બળવા આવી પહોંચ્યા હતાં. શ્રમને છાદી જવાની સર્વ તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી અને માત્ર અમિત સંસ્કાર કરનાર પિત્રાઈની રાહ જોવામાં રહી હતી. ગર્વથી માથું ઉચું ને હૃદય રાખીને રજનીકાન્તે બંગલામાં પ્રવેશ કર્યો અને પ્રવેશ કરી જ પોતાના સ્વ-ભાવનો પાછો ગાડીવાનને બતાવ્યો. માળી અને બીજા નોકરો સહી ઉભેલા ગાડીવાનને ધમકાવતો રજનીકાન્ત બોલ્યો: ‘કેમ મહતનોજ પગાર ખાવો ગમે છે કે? રટેશન ઉપર ગાડી ભાવતાં તને શું બાર પકતો હતો? અને ગોપાળદાસની ક્ષુદ્ધિ શું બહેર મારી ગઇ હતી કે, તાર કરીને મને બોલાવ્યો પણ મારી સમવક સાચવવાનું તેને સૂઝ્યું નહીં?’

ગાડીવાને કાંઈ જવાબ દીધો નહીં. રજનીકાન્તે કહ્યું: ‘ઠીક છે, કું તમને બધાને જોઈ લઇશ!’ આમ કહીને તે આગમ વખે.

તેના મથા પછી ગાડીવાને માળીને કહ્યું: ‘હીંગુજીનો રોફ જોયો? ‘ન દીકાનું દીકું તે કાપટ મૂળો ને મીકું!’ આ વખત ગાડીમાં સહેલ કરતા કરતા ઘેર આવવાનો છે કે? એની આંખમાં અડ્ડનું એક દીપ્તિ પણ હતું? ફટ રે ફટ!’

માળીએ નાકે આંગળી અરગાડી; કારણકે રજનીકાન્ત પાછો આવ્યો અને બોલ્યો: “અરે, આ મારા કોટ ને ટોપી અહીં સાચવી રાખજે. કું પછોથી માગી લઇશ.” માળીએ તે વસ્તુઓ લઈ લીધી. ગોપાળદાસે એટલામાં તેને જોયો; જેથી એકદમ તેની પાસે આવી પહોંચ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “કહે આપનેજ માટે બધા ખોટી થઇ રહ્યા છે. આપ કહો એટલે શબ્દ ઉપાડીએ.”

રજનીકાન્ત: “એટલો બધો હતાવળ શું કરવા કરી? તમે લોકો બિશુલ જંગલી જેવા છો.”

અથવા ઉપકાની જરાકે જરૂર ન હોવા છતાં પોતાને તે મળ્યો તેથી ગોપાળદાસ અજબ થયો; પણ અત્યારે કાંઈ સામે જવાબ દેવા નિરર્થક હોવાથી તે શાન્ત રહ્યો.

કેટલું પંદર ક્ષણ વધી ગઇ અને લોકોને દેખાડવા માટે તથા સર્વનું ખ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવા માટે રજનીકાન્તે મોટેથી પોક-પોક મૂક્યા બાદ બેરોનેટના શબ્દને ઉપાડવામાં આવ્યું અને રામનાથ ના કિતારો વચ્ચે સ્મરણ તરફ લઇ જવા માં આયું.

શાખખેતી મિશ્કતના એ માલિકનો પાછળ સ્મરણ જવા માટે વિપૂલ પ્રાંખ્યાનાં એ મહાસૂત્રો એકમ થવાં હતાં તે સર્વના મનમાં એ

મિલકતદારની મિલકતની હવે પછી થનારી હાલકવાલ હાલતનાજ વિચારો અત્યારે તરગરતા હતા. એના જીવનની સુરાસનો. પમરાટ તો ચ.રેપાસ ફેમ.વડો છે, એમ સહુ કરેતાં હતાં પણ હવે એ પમરાટ ટકશે કે કેમ, એજ સહુના મનનો, મોટા ચકનો વિષય હતો.

બેરોનેટ સાહેબનો નવો વારસા હવે શું કરે છે, તે આપણે જોતા રહીશું.

પરિચ્છેદ ૧૫.

“દીવા પાછળ અંધારું”

બેરોનેટ મધુસૂદનરાયના શપને અમિસંસ્કાર કરી આઆ આદ એ કલાકનો વખત પસાર થયો છે; તે વખતે તેમના બંગલામાં દિવાનખાનામાં રજનીકાન્તને આપણે એક કાચ ઉપર બેઠેલા અને આસપાસ પડેલા એ પડાના ચરકલ.માંથી એક ચોપડો તપાસતો જોતો જોએ. સ્મશાનેથી આવીને તે નિરાને પમ વાળીને બેઠો નથી. બેરોનેટ સાહેબનાં વૃદ્ધ બહેન પાસે થોડીક ક્ષણ પણ જાળીને, દિવ્ય-કુમાર અને બેરોનેટ સાહેબનાં અવસાનથી પોતાને થયું જ દુઃખ થયલું હોવા વિષે એક શબ્દ પણ તે મુખમાંથી બહાર કાઢી આબોધો નથી; તેમજ તે વૃદ્ધ નારીને તેની વૃદ્ધ હિમરે કેવું દુઃખ થયું હતું, એ સંબંધી પણ ચિચાર પોતાના મનમાં તેણે આપણો નથી દિવ્ય-કુમાર જ્યારે પણ બહારથી બંગલામાં આવતો ત્યારે તે વૃદ્ધ નારી પાસે થોડેક વખત બેસતો અને અનેક પ્રકારની વાનો કરતો. રજનીકાન્તને એવી કરી જરૂર જણાત નથી. તેણે તો સ્મશાનેથી આઆ આદ એકદમ ગોપાળદાસને જણાવી દીધું હતું કે: “તમારા બધા ચોપડા મારી પાસે રજૂ કરો; અને એ ચોપડા જોયા બાદ હું જે કેટલીક હકીકત પૂછવા માગું તેના સંતોષકારક જવાબ આપવા માટે તૈયાર થઈ રહો.” આ પ્રમાણે જાણે એક સંકલ્પને કાંઈ અઘણત તરફથી નીમાયણે ‘રિસીદર’ કહેતા હોય એવું કહીને તે ક્યારનો ચોપડા તપાસવામાં મદ્યુર થઈ ગયો છે. અરવચ તેણે એક ઘંટડી વગાડીને એક નોકરને બોલાવ્યો હતો અને તેને તાબેદ મુઆજમાં કાટમાં જાળીને કરસનદાસ સોલિસિટરને બોલાવી જાવવા

ફરમાવ્યું હતું. કરસનદાસ પણ સ્મશાને બંધાની સાથે ગયો હતો. ત્યાંથી બ્યારે બીજાઓ આરોગ્યાર ઘેર જવા વિદાય થયા હતા ત્યારે તે પણ વહેલો વિદાય થયો હતો. પોતાની ઓફિસે પહોંચીને આશ્ચર્યચક્ર કલાક તેણે કામકાજ કર્યું હશે તેવામાં રજનીકાન્તનો નોકર તેની પાસે આવ્યો; જેથી તે મનાડ આવવા ઉપડ્યો. તે સમજી ગયે હતો કે, વસિયતનામાને માટેજ પોતાને બોલાવવામાં આવ્યો છે; એટલે તેણે જરૂરી કાગળીઆં પોતાની સાથે જ લઈ લીધાં હતાં.

બેરોનેટ સાહેબના નવા વારસ ચોપડા તાલસે છે અને એક કાગળ ઉપર પેન્સિલથી ફેટલુંક ટાંચણુ વચ્ચે વચ્ચે કરતા જાય છે. બડીઆળમાં પાંચના ટકારા વાગતા હતા તે વખતે કરસનદાસે દિવાનખાનામાં પગ મૂક્યો. રજનીકાન્તે તેને જોઈને કહ્યું:

“ તમને આવતાં બહુ વાર લાગી. હું ક્યારનો તમારી રાહ જોઈ રહ્યો છું. ”

કરસનદાસે એ મુદ્દાનો જવાબ ન દેતાં કહ્યું: “ કહેા સાહેબ, શી ફરમાશ છે ? બેરોબર એ પૂરા કલાક તમારી પાસેજ ગાળવા માટે ફાજલ પાડીને હું અત્રે આવ્યો છું. ”

“ કાકાના વસિયતનામાની હકીકત મને સમજાવો. પહેલાં એક વાર હું તમારી પાસેથી ખાનગી રીતે ઉપર ટપક બંધી હકીકત મેળવી ગયો હતો; પણ હવે તો પ્રત્યેક વિગત મને આરકાઇથી તમારે જણાવવી પડશે. ” રજનીકાન્તે છેવટના વાક્યમાં પોતાના હુકમની ચીણુગારી મૂકી દીધી.

કરસનદાસ: “ તમે જાણીને અજાણ થશો કે, જે વસિયતનામું પ્રથમ તમે મારી પાસેથી જાણી ગયા હતા, તે હાલમાં રદ થયલું છે-’

“ હે ? એમ વળી ક્યારે બન્યું છે ? ” રજનીકાન્તના હોશ-કોશ જાણે ઉડી ગયા હોય, એમ આશ્ચર્ય બતાવતાં તે અધવચ બોલી ઉડ્યો.

“ મહંમ બેરોનેટ સહેબે ” કરસનદાસે કહેવા માંડ્યું: “ પોતાના અવસાનના ચાર દિવસ અગાઉ મને બોલાવીને પોતાનું અસલ વસિયતનામું કાયમ રાખવાનો હુકમ આપ્યો હતો. તે મુજબ અદાલતમાં રજીસ્ટ્રેશન તેમની હયાતિમજ થઈ ચૂકેલું છે. એ વસિયતનામા મુજબ, બંધી મિલકત દિવ્યકુમારના નામ ઉપર ચલાવેલી

છે અને તેને એવી ફરમાશ કરવામાં આવેલી છે કે, મિલકતમાંથી અમુક અમુક હિસ્સો અમુક અમુકને આપવો-”

“પણ કિયકુમાર તો હુપી ગયો છે!” રજનીકાન્તે જાણે કરસનદાસની અને મહુમ બરોનેટની એક મોટી જૂથ સૌથી કાઠી હોય તેમ કહ્યું.

“એ મુદ્દા વિષે તો હવે કશો શક નથી. દિવ્યકુમાર મરી જવાથી વસિયતનામાની કલમો કાંઈ ફરી શકે નહીં. માત્ર એટલુંજ થઈ શકે કે, દિવ્યકુમારના કોઈ વારસ ન હોય તો મહુ મે જે ફરમાશ વસિયતનામામાં કરી છે, તે મુજબ મિલકતની વ્યવસ્થા થાય.” કરસનદાસે કહ્યું.

“એ વ્યવસ્થા કવી રીતે કરવાની છે?”

“એક વાક્યમાં કહું તો એ વ્યવસ્થાનું કામ તમને સોંપવામાં આવેલું છે.” કરસનદાસે કહ્યું.

“એટલે આ બધું મારું ગણાય ને?” રજનીકાન્તે પૂછ્યું.

“અલગત. દિવ્યકુમાર હયાત ન હોય અથવા તો દિવ્યકુમાર નો વારસ હયાત ન હોય તો, એ બધું તમારું ગણાય.” કરસનદાસે ખુલાસો કર્યો.

રજનીકાન્તે કહ્યું: “ઠીક. કાકાએ મને છેક છેલ્લો પણ અધિકાર આપ્યો છે ખરો! પણ વિધિને ખેલ જુઓ કે, હું જ પહેલો રજો! વારસવસિયતનામાની મુખ્ય ચાવી તો આપણા હાથમાં આવી; પણ હવે મને કાકાની મિલકતની વિગત આપો.”

કરસનદાસ: “અત્રેની ‘મધુમદન મિલ્ક’, ગીરમામમાં આવેલી બે ચાલીઓ, વાલ્કેશ્વરના ‘મધુમદન વિદ્યા’ અને મલ્લડમાં રહેવાનો બંગલો-એ બધું સ્થાવર મિલ્કતમાં છે. જંગમમાં ૧૦ લાખ રૂપિયા જૂ. ૧ જૂદા શેરોમાં અને ‘બાન્ડક’માં રોકેલા છે અને પાંચ લાખ રૂપિયા બેંકોમાં છે.”

રજનીકાન્ત: “આ મિલ્કત ઉપર કોઈનું હેતું છે?”

કરસનદાસ: “દેવા તરીકે મરનારે જેઓને પોતાના અવસાન બાદ અમુક અમુક રકમો આપવાનું દિવ્યકુમારને ફરમાવેલું છે તે રકમો ગણી શકાય.”

રજનીકાન્ત: “તેની વિગત?”

કરસનદાસ: “એ રકમ કુલ ૧૦ લાખની છે. તેમાંથી ૨ લાખ રૂપિયા તમને; ૧ લાખ રૂપિયા ફાઇન: ૫૦ હજાર જ્યોત્સ્ના

બહેનને; ૧૦ હજાર બને; ૫ હજાર નોકર ચાકરોને (જેની એક ચાલી ખાસ ટકિલી છે,) અને બાકીના ધર્માદા ખાતે આપવા ઠરાવેલું છે; જેની પણ એક તપસિવ બનાવેલી છે. ”

રજનીકાન્તે આશ્ચર્યચકિત થતાં કહ્યું: “ ધર્માદામાં ખૂબ નાણું આપવા ફરમાવેલું જણાય છે ! લગભગ ૬૫ લાખ તમારા હિસાબે થાય ! ”

કરસનદાસ: “ હા. એમાં કેટલુંક નાણું તો મહાનો બાંધવા માટે ઠરાવ્યું છે. ખુદ મહાડમાં જ એક ધર્માદા દવાખાનું ચલાવવા માટે મહાન બંધારીને તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે રૂ. ૨ લાખ મૂકેલા છે. રકુણનું એક મહાન બંધારવા માટે રૂ. ૧ લાખ મૂકેલા છે અને જુદાં જુદાં અનાયાત્રીઓને મોકલવાની રકમોની તપસિવ જ લગભગ રૂ. ૧૫૫ લાખની થઈ ગય છે. આ બધી રકમોને સરચાગા તમે કહો તેટલો જ લગભગ થશે તમે અને પરચાનગી આપશે એટલે એ રકમો હું જાહેર છ પાંચા પ્રકટ કરાવીશ—”

રજનીકાન્તે તેને આગળ બોલતો અટકાવીને કહ્યું:

“ નહીં. નહીં. એકદમ ઉત્તરવળ કરીને છાપામાં દોડી જતા નહીં. એ બધું ધીરે ધીરે થશે. હાલ તુર્ત તો હું અધે વહિવટ સંભળી લખને એ વહિવટને સીદી સપાટી ઉપર ચૂકવા મંત્રાં છું મને કેટલુંક તો અધિર જેવું જ લાગ્યું છે. કેટલીક બાજતોમાં ઉડાઉપણથી જ વ્યવસ્થા ચલાવેલી લાગી છે. તે બાજતોની વકર થઈને હું ધીમે ધીમે તમને ફરમાવું તેમજ અહું ચલાવવું પડશે. મારી છત્તા વિરુદ્ધ એક પાછનું પણ અર્થ થઈ શકશે નહીં. ”

કરસનદાસ આ ઉદ્ગારો સાંભળીને ચકિત થયો. રજનીકાન્તે પોતાની જગ્યાએ બેઠે બેઠે એક ખંટા વમાડી; એટલે એક નોકર આવ્યો. “ ગોપાળદાસને મોકલ ” રજનીકાન્તે કહ્યું.

નોકર બંધને ગોપાળદાસને બોલાવી લાગ્યો. રજનીકાન્તે કહ્યું: “ જુઓ ગોપાળદાસ, આગલી કાલે સહવારના સાત વાગે મિત્રના સેક્રેટરીને અને ચાલીયોની ઓરડોઓનાં બહાર ઉપરાવનારા કમાડને મારી હાસે હાજર થવાની ખબર આપો; અને રાતના ૮૫ વાગે તમે પોતે મારી પાસે હાજર થજો. મેં ચોપડા બેવા છે અને તેમાંની ઘણીક જૂલો વિષે મારે તમને કંઈક આપવાનો છે. ”

“ બીજી કંઈ કુકમ ? ” ગોપાળદાસે પૂછ્યું.

“હોત તો હું ક્યા વિના રહેત? એમાં પૂછા છે શું? જાઓ, તમને બતાવેમાં કામ કરો.”

કરસનદાસે, એપાગદાસ તરફ બતાવાયથી વર્તણૂક જોઈ અને તે ઉપરથી રજનીકાન્તની વૃત્તિને ખ્યાલ બાંધીને મનમાંજ તેણે નિશ્ચય કરી લીધો કે: “આ ડોકરો ઝેરોનેટની આખર ઉપર જરૂર પાણી ફેરવશે.” તે વિચારવા લાગ્યો કે: “આનામાં બિનબનેા જોડા સુદ્ધાંત નથી. વૃદ્ધજનોને જે માનથી બોલાવવા જોઈએ, તેવું તો તેને જ્ઞાન પણ નથી. જે આવી રીતે બધાને ધમ્માવીને પ્રારંભથી જ મરનારના કામકાજમાં તે ફેરફારો કરતો રહેશે તો જરૂર થોડાક અરસામાં તે સારા નોકરો યુગાવી બેસશે; એટલુંજ નહીં પણ પ્રતિષ્ઠિત બોઠાભાંયે પોતાને માટે તે ખરાબ લાગણી ઉત્પન્ન કરશે.” આ બાબતમાં તેને કાંઈ ચાનક આપનારી સલાહ આપવી કે કેમ એ સંબંધી કરસનદાસ વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચારને અંતે તે એવા ઠરાવ ઉપર આગ્યો કે: “આને કાલ તુર્ત કાંઈ કહેવા જતાં તે અપમાન કરી બેસે એવો સંભવ હોવાથી જે માથ તે જોવા કરવું, એજ શોભા ભરેલું છે.” તે આ ઠરાવ ઉપર આગ્યો એટલામાં રજનીકાન્તે તેને કહ્યું: “મિ. કરસનદાસ, કાલ તુર્ત તો તમે જાઓ. વસિયતનામાની એકાદ નકલ તમારી પાસે હશે? હોય તો અહીં મૂકતા જાઓ.”

કરસનદાસ એક નકલ પોતાની સાથે લાગ્યો હતો. તે રજનીકાન્તને તેણે આપી અને તે બાદ આ બન્ને જણુ વિખૂટા પડ્યા. કરસનદાસના જવા પછી એપાગદા અંધ કરીને રજનીકાન્ત ઉડ્યો અને દિવાનખાનામાંથી બહાર નીકળીને અંગજાના ચોગાનમાં ફરવા લાગ્યો.

કેટલીકવાર એવું બને છે કે, જેઓએ જિંદો જોવાનો ધંધો આકર્ષ્યો હોય છે, તેઓને ક્યાંક ને ક્યાંકથી એવા જિંદો જડા આવે છે જ. રજનીકાન્ત ચોગાનમાં ફરતો હતો તે વખતે શેઠની માડી જોડીને માડાવાન બહાર જતો જણાયો. રજનીકાન્તે એકદમ જૂમ પાડીને કહ્યું: “ઉભી રાખ, એ માડીવાન, ક્યાં લઇ જાય છે? કોને પૂછીને લઇ જાય છે?”

“જ્યોત્સ્ના બહેન અત્યારે આવવાનાં છે; તેથી ફાઇનાના ફુકમથી સ્ટેશન ઉપર લઇ જઈ છું.” માડીવાને જવાબ દીધો.

“મને પૂછ્યા વિના માડો કેમ જોડી? તમે સોઠા મરજીમાં

આવે એમ મને. તેના કહેવાથી માડી જોડે, એ નહીં ચાલે. જા, તમેલામાં પાછી લઇ જા. ” રજનીકાન્તે હુકમ કર્યો.

“પણ સાહેબ, ફાઇનાએ કશું છે ને ?”

“ભલે કશું. હું માડી લઇ જવાની ના પાડું છું.”

માડીવાને કાંઈજ જવાબ દીધો નહોતો અને માડી ફરવાનું તરફ ફાંટી ચાલુ રાખી. રજનીકાન્ત એકદમ ગુસ્સે થઇ ગયો. પોતાનો ગુસ્સો કેવી રીતે પ્રકટ કરવો, એનો વિચાર તે કરવા લાગ્યો. આખરે તેને એક ઉપાય ઝુઝી આવ્યો. તેણે પોતાના મનમાં ધારી રાખેલા ઉપાય મુજબ માડીવાનને તે વખતે કાંઈ જ ન કહેતા જતા દીવો; અને પોતે બંમલામાં આવ્યો ગયો. માડીવાન મનમાં કૂલાયો કે, ‘મેં એનું કેવું અપમાન કર્યું છે.’ પણ તેને ખમર નહતી કે, રજનીકાન્તે પોતાના મનમાં આ પ્રસંગ ઉપરથી સંજ્ઞા માંડવાની છે; અને જે ક્ષણે તે ચોક્કસ દિવસ પછી કરવાનો હતો, તે આ પ્રસંગ ઉપરથી આવતી કાલજ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો છે.

રાત્રના સહ્યાદ્યા આંતરો શુભાર થતાં ગોપાળદાસ રજનીકાન્ત પાસે કાજર થયો. તેણે ખમર આપી કે, મિલનો સેક્રેટરી અને ચાલાઓનું બાકું ઉપરાવનાર મહેતાજી સહવારે કાજર થશે.

રજનીકાન્તે ગોપાળદાસને કહ્યું: “એસો, ગોપાળદાસ. ચોપડાઓ તપાસતાં મેં શોધી કાઢ્યું છે કે, કામના વખતમાં તમે આંખો મીચીને ધરખર્ચ કર્યાં મયા છે. ચાર નોકરો, એક રસોઇઓ, એક માળી, એક માડીવાન અને તેના હાથ નીચે વળી એક છોકરો, તેમજ તમારા ઉપરાંત તમારા હાથ નીચે બીજો મહેતાજી ચોપડા લખવા માટે અને ત્રીજો મહેતાજી વળી ચાલીઓનું બાકું ઉપરાવવા માટે—એમ મળીને જે પચાસદાર ૧૧ માણસો રાખ્યાં છે, તે બધાં છે. મને લાગે છે કે, મિલમાં પણ એવીજ રીતે બધાં હાલનું માણસો સેક્રેટરીએ રાખેલાં હશે. એ માટે તો હું તેની સાથે વાતચિત કરીશ. પરંતુ ધરકામ માટે આટલાં બધાં માણસોની મને મુદ્દલે જરૂર લાગતી નથી; માટે આજીવી કમી કરો. માત્ર એક નોકર અને એકલા તમે, એ બેજ જણને હું રાખવા માગું છું. માડીચોડાનું ખર્ચ મારે નહીં જોઇએ. માળીની પણ જરૂર નથી. ચોમાનમાં રોપાઓ અને ડુસો નહીં ઉમાડીએ તો નબી શકશે. સમજ્યા ?”

ગોપાળદાસે કહ્યું: “ભાઈ સાહેબ, આખી ફરમાશને તામે જવું એ મારી ફરજ છે; પણ કામસાહેબે વમર વિચાર્યો આ ખર્ચ રાખેલું

નથી. મિનજરી માણસ આપણે ત્યાં એકે નથી. અંધમાના મોલા પ્રમાણે માડીધોડો રાખવાની કામગીરી જરૂર લાગી હતી. ફાઇનાનું શરીર વૃદ્ધ હોવાથી રસોઇયાની જરૂર ઉભીજ રહે છે. મહેમાનોની અવરજવર અંધલામાં બચ્ચીવાર ચતી હોવાથી નોકરોની સંખ્યા વિશેષ રાખવી પડેલી છે. માળીને રાતના અંધો સાચવવાનું કામ પણ કરવું પડે છે. મારી આટલાં વર્ષની નોકરીના કદર કરીને અને દિન પ્રતિદિન કામકામે વધી ગયલાં જોઇને, શેકજીએ મારા માથેથી કામનો જોખમે હલો કરવા માટે અને એ મહેતાજીઓ સોંપેલા છે; જેમાંથી એક માલીઓની ગોરડીઓનો હિસાબ રાખે છે અને બીજો પર-ચુરણ ઉધરાણી હિસાબ વગેરે ઉપર ખ્યાન રાખે છે. આપ જોશો કે, આમાં કોઇપણ અર્થ નકાર્યું નથી.”

રજનીકાન્ત: “મારે દલિલો જોઇતી નથી. જે તમને મારી મરજી મુજબ કરવાનું ન પાલવતું હોય તો તમે પણ રજા લ્યો. અને બીજો જુવાન માણસ મળી શકશે.”

ગોપાળદાસ: “જેવી આપની ઇચ્છા. આપનો જન્મ મ્મો ત્યારથી હું આ ઘરની સેવા બાંધવતો આવ્યો છું. આજ સુધી અને કોઇએ ‘અસ’ એમ કહ્યું નથી; પણ એવું કહેનાર આપ જ એક નીકળ્યા કે જેમને પણ મેં ઘોડીઆમાં રમાડેલા છે!”

રજનીકાન્ત: “ગોપાળદાસ, પાછલી સેવાઓ મણુઆથી કાંઈ હાલમાં તમે સેવા બાંધવો છો, એમ ન મણુાય. તમારે જો સીદી રીતે મારું કહેવું માનવું હોય તો રહો; નહીંતર બેલાશક ચાલ્યા જાઓ. માત્ર એક નોકર અને એક મહેતાજી સિવાય બીજા સર્વને આવતી કાલથી રજા છે. આ મારો છેવટનો અને સંપૂર્ણ વિચાર પછી થયેલો કુકમ છે.”

ગોપાળદાસ થોડીક ક્ષણ સુધી ચૂપ રહ્યો અને તે બાદ બોલ્યો: “એક મહિનાની સુદતની નોટિસ આપીને લે પછી સૌને—”

“મહિના સુધી મારી જમિન તેમના પગથી બસાવવાની અને ગિફ્ટ્સ જરૂર લાગતી નથી. અને મહિનાની નોટિસ કવી? પંદર દિવસની જ પુરતી છે. એ નોટિસના દિવસોનો પગાર હું તેમને આવતી કાલેજ પતવી દઇશ. તે લઇને તેઓ ચાલ્યા જાય.”

ગોપાળદાસ: “ભાઈ સાહેબ, આ ઠીક થતું નથી. હજી તો કામજી તેમજ દિબ્બકમાર ભાઈના મરણને પૂરા એ દિવસે થયા નથી,

તેમાં આ પ્રમાણે માણસોને રળ આપી દેશે. તો લોકમાં ખરાબ દેખાશે.”

“લોક એ દિવસ બોલીને રહેશે; પણ તેમના બોલવાથી હરીને કું લખવું ખર્ચ ચાલવા હજી શકીશ નહીં.”

“ભાઈ સાહેબ, રસોઈઆને તો રળ ન આપશે. રસોઈઓ જશે તો રાંધશે કાણુ?”

“ફાઈ બા”

આવા કૃષ્ટતાબરેલા જવાબની આશા ગોપાળદાસે રાખી ન હતી. તેણે કહ્યું: “કાકાસાહેબે કહી તેમને ચૂલે આડવા દીધાં નથી. એમના જેવાં ભક્તિપરાયણ અને કૃપે અવતાર લેવા જેવાં વૃદ્ધ માતૃમીને ચૂલો પુકવા કહેવું અને તે પછી અત્યારે તેમનું હૃદય દુઃખી છે તે વખતે કહેવું, એ તેમનું જીણીએમને અપમાન કરવા બરાબર છે.”

“ફાઈબા નહીં રાંધે તો જ્યોત્સ્નાને રાંધવું પડશે.” રજની-કાન્તે નવી કૃદતા બતાવી.

“તે પછી ના પાડશે, એની મને ખાત્રી છે.”

“જો તે ના પાડશે તો તેને અનાથાશ્રમમાં જવું પડશે, મમ-ન્મા? આ મકાનમાં તેણે રહેવું હોય તો રાંધી પીરસવું પડશે.”

ગોપાળદાસને આ અવિચારી સૂચનાઓથી અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. ફાઈબાને આ નવા વારસની દરમિયાણી વાકેફ કરવાનું ઠરાવીને ગોપાળદાસે રજનીકાન્તને કહ્યું: “આપના કુકમ મુજબ સહવારે બધો અમલ કરીશ.”

રજનીકાન્ત: “ઠીક. વિશેષ કહેવાનું એ કે, હમણાં ગાડીવાન સ્ટેશન ઉપર ગાડી લઈ ગયો છે. તે પાછો ફરે એટલે તેને એકદમ રળ આપજો. પગાર માગે તો ફક્ત દિવસ પછી આવીને લઈ જવા કહેજો.”

ગોપાળદાસ: “એનો કાંઈ વાંક પડ્યો છે, ભાઈસાહેબ?”

રજનીકાન્ત: “હા. મેં ના કહ્યા છતાં તે ગાડી લઈ ગયો છે. એ ઉદ્ધત માણસને મારે એક મિનિટ પછી હવે રાખવો નથી—”

તે આ વાક્ય પૂરું કરી રહ્યો ન હતો એટલામાં એક નોકરે આવીને તેના હાથમાં એક તાર મૂક્યો. રજનીકાન્તે તારનું પરખીકીકું બોલીને તે વાંચ્યો અને ગોપાળદાસને કહ્યું: “મિનિસ્ટ્રનો રાજ-

કુમારીનો તાર છે. તે લખે છે કે, જ્યોત્સ્ના માંડી પડી છે; જેથી હમણાં થોડાક દિવસ સુધી નહીં આવે.”

“ફાઇખાને હું આ ખખર આપું?” ગોપાળદાસ કે જે અહીંથી ઉઠવાનું બહાનું શોધતો હતો તેણે કહ્યું.

“હા. ખખર આપે; પણ જ્યોત્સ્ના ત્યાં શું કરવા મઠ છે?”

“એ રાજ્યમાં જ્યોત્સ્ના છે. તેમાં રાજકુમારીના નિમંત્રણથી તે ગયાં છે.”

“ઠીક હાલ તો જાણે જે થયું તે જાતે થયું; પણ હવેથી એને એવી રીતે હાલે ત્યાં રખાડ દો કરવાની મનાઇ કરવી પડશે. ઓએને એટલી બધી છૂટ આપવી ન જોઇએ.”

“જેવો આપનો હુકમ” એમ કહીને ગોપાળદાસ પોતાની જાઆએથી ઉડીને ઉભો થયો. બહાર નીકળીને તે મણુમર્યો: “મરનાર શેડ સાડેમે આનો એક છેદનો કાપ પણ રાખવો. જેડો નહોતો. એ કુળદીપક નહીં નોવડે; કુળનો અંગારો નોવડશે! એ ડાહ્યું માને એવી આશા નથી. એને કાંઈ કહેવું અને કહેનારે પોતાની ઇજ્જત ગુમ વરી, એ બન્ને બરાબર છે.” કપાળે હાથ ઠોકીને અને અકાશ સામે જોત્રને તે બોલ્યો: “પ્રભૂ! પ્રભૂ! ‘દીવા પાછળ અંધારું’ એ કહેવત શું સાચી પડશે?”

પરિચ્છેદ ૧૬

સુમનો સરદાર !

રજનીકાન્ત પાસેથી નીકળીને ગોપાળદાસ બામબો જ ફાઇખા પાસે ગયો. તે વૃદ્ધ સનારી પોતાની ઓરડામાં એકથી બેડી બેડી અત્યારે આંસુ નિભાળતી હતી. એકસામઠા બે ધા ક્રીલવા તે અસમથે હતી. તેનું દુઃખ અપાર હતું. ગોપાળદાસે તેની પાસે જત્રને પ્રણામ કર્યા અને તેની સ.મે થોડક દૂર પડેલી એક સાદાં ઉપર તે બેઠો.

ફાઇખાએ પૂછ્યું: “મુનિય, રજનીકાન્ત અત્યાર સુધી કેમ દેખાયો નહીં? એણે ખાધું? એને મુંઝવા દેતો નહીં. એણે આવાં દુઃખ દીઠાં નથી! તમારા ઉપરજ હવે બધી જંખમદારીઓ છે. છોકરોને આશાસન આપીને યોગ્ય સલાહ સાથે દોરવાં, એ કામ હવે

તમારા ઉપરજ આવી પડ્યું છે. જ્યોત્સ્ના આવી કે નહીં? સ્ટેશન ઉપર મેં ગાડી તો મોકલી છે.”

ગોપાળદાસે કહ્યું: “ માજી, હરમક્રોશ નહીં. જ્યોત્સ્ના બહેન માંદા થઇ ગયાં છે, એવો તાર આવ્યો છે.”

“ પેલો રાજકુમારીને ત્યાં માંદો થઇ ગઇ છે કે રસ્તામાં? અરેરે, બિચારી કામળ કાળજની છે! તમે અહીંથી તાર કર્યો તેથી મુંઝાઇ ગઇ હશે.”

ગોપાળદાસ: “ માંદગી તો ચિન્તાને લીધે થઇ હશે; પણ રાજકુમારીને ત્યાં છે એટલે આપણે ગભરાતાની જરૂર નથી. ઇશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે.”

કોઇખા: “ તારમાં શું લખ્યું છે?”

ગોપાળદાસ: “ તારમાં ફક્ત તે માંદો છે એટલુંજ લખ્યું છે.”

કોઇખા: “ તો જાઓ, તમે સામે તાર કરો અને પૂછવો કે, તેની તબિયતની વિગતવાર ખબર અમને આપો. વળી તેમાં પૂછવો કે, મારી જરૂર હોય તો હું ત્યાં આવું.”

ગોપાળદાસ: “ બલે, તેમ કરે છું; પણ રજનીકાન્ત ભાઇ, એ તાર માટે વાંધો લેશે તો?”

“ એ શા સારૂ વાંધો લે? એને બિચારાને હજી આંખમાંથી આંસુ સુકવવાની તો પુરસદ નહીં મળી હોય, તેમાં વળી વાંધાવાંધાનો વિચાર કરવાની પુરસદ શેની મળશે?”

“ માજી, તમે બધી હકિકતથી માહિત નથી. હું હમણાંજ તેમની પાસેથી આવું છું. દોઢ કલાક સુધી તેમણે મારી ધ્રુગ કાઢી નાંખી. તેમણે મને હુકમ કરી દીધો છે કે, કાલથી મારે નોકરી છોડી જવી—”

“ હે? તેણે એમ શા સારૂ કહ્યું? બેલાવો એને મારી પાસે. હું એને સમજાવું. તમને રજ અપાય? તમે જાઓ તો પછી અહીં બધું અંધારું સ્તો!”

“ માજી, એમણે કોઇનું કાંઇ સાંભળવાની ના પાડી છે. મને એકલાને જ નહીં; પણ માત્ર એક નોકર સિવાય બીજા બધા નોકરોને, માળીને, અને રસોઇયાને પણ કાલથી રજ અપવા તેમણે ફરમાવ્યું છે અને ગાડીવાનને તો અત્યારેજ કાઢી મૂકવા કહ્યું છે.”

“ કારણ?”

“ કારણ એ કે, બહુ ખર્ચ થઇ ગયો છે.”

“પણ રસોઇઆ વિના તે ચાલે?”

“હા, માણ. રજનીકાન્ત બાઇએ એ બાબતમાં તો ન કહેવાનું પણ કહી દીધું છે.”

“શું?”

“એ કે, રસોઇઆને રમ આપ્યા બાદ ફોઇબા રાંધે; અને ફોઇબા ના પાડે તો જ્યોત્સ્ના રાંધે. જો જ્યોત્સ્ના ના પાડે તો તેને અહીં ન રાખવી અને કાઢી મૂકવી; અથવા અનાયાત્રમમાં મોકલવી.”

વૃદ્ધ સમ્બરીની આંખમાંથી આ વખતે આસુનાં ટીપાં પડ્યાં અને “હરિ! હરિ!” એવા નિમાસાબરેલા ઉદ્ગાર નીકળ્યા.

મુનિએ કહ્યું: “માણ, અશ્રુપાત ન કરો. તમારી આંખમાંનાં આંસુ મારાથી નથી જોવાતાં. આ તમારો ધરડો નોકર તમારી ખિદમતમાં હાજર છે. રસોઇઆને હું સમજાવીશ અને તે રજનીકાન્ત બાઇને કહેશે કે, ‘હું પગર લીધા વિના જ તમને રાંધી આપીશ.’ માણ, રસોઇઆ રહેશે. તેને ખાનગી પગાર અપાશે; પણ તમને કે જ્યોત્સ્ના બહેનને ચૂલો પુકવો નહીં પડે. માટે ખેદ દૂર કરો અને અશ્રુપાત ન કરશો.”

“મુનિમ, તમારાં વેણુ સાંભળીને જોકે મને નિરાત વળે છે પણ હું રાંધવું પડે તે માટે રાતી નથી. ‘રજનીકાન્તમાં આવી નીચ શુદ્ધિ!’ એજ વિચારથી મને દુઝો બરાઇ આવ્યો. મરનારાઓને હજી તો પૂરા દશ દિવસ પણ થયા નથી, તે દરમ્યાન તેમના વિચારો થી જલ્દી રીતે વર્તીને રજનીકાન્ત માણસોને કાઢી મૂકવા તૈયાર થયો છે, તેથી તેમના આત્માને કેટલું દુઃખ થશે? હમણાં માણસોને કાઢી મૂકવાના વિચાર કરાય? હમણાં વધારે ખર્ચ થઇ જાય છે એવા વિચાર કરાય? મરનારાનાં પાછળ ગરૂપુરાણુ, ગીતાણુ, એવી ધર્મની કથાઓ બેસાડવાના અને પિતૃઓને તૃપ્ત કરવાના વિચારો કરવાને બદલે હલ્કા વિચારો તેને ક્યાથી સુઝ્યા? આવી અવળી શુદ્ધિ! મુનિમ, એ છોકરો શું કાંઇનું નહીં જ માને?”

“માણ, મારી તો પ્રત્યેક વાત તે વાઢી જ નાંખે છે. મેં જરાક દલિલ કરી કે, કાકાસાહેબે બધું ખર્ચ બરાબર રાખ્યું છે તે સાંભળીને મને તો તેણે રોકડું જ પરખાવી દીધું કે, હું કહું તેમ ન કરવું હોય તો તોફારીમાંથી ચાલ્યા જાઓ! કહો, માણ, આ પછી મારું શું ચાલે?”

“તમારું કશું તે નથી માનતો; પણ મારું એ કશું નહોતું માને શું?”

“માણ, સોનાની ઝાળ પાણીમાં નાંખવા જેવું કર્યામાં શો માલ?”

“મુનિમ, અપમાનની બ્હીક રાખ્યે તો કશુંયે ન વળે. ખોશાચે એને મારી પાસે. જો તે મારું કહેવું નહોતું માને તો પછી કુચે ટેકા ભાષની બહેન છું. એ છોકરાના કરનાં મેં મહુ દીવાળાઓ જોઈ છે. એ હડ કરશે તો સવાઈ હડ કરીશ.”

મુનિમ ઉઠ્યો. ફેંધાની આંખમાં તેણે કોઈની ચીજમારીઓ જોઈ. તેને કાંઈક હર્ષ થયો કે, તે રજનીકાન્તને પહોંચી વળે એવી છે ખરી. રજનીકાન્ત બેઠો હતો ત્યાં તે જરાક દિવ્યમયી ગયો અને ફેંધાની વરદી તેને કહી સંભળાવી. રજનીકાન્તે તે સાંભળીને કહ્યું: “અત્યારે મળવાની શી જરૂર છે? સહવારે મળીશ.”

મુનિમ: “એ તો હડ લાઇને બેઠાં છે કે, અત્યારે જ મળવું છે. ભાઈસાહેબ, કાકાજીએ તેમને કાંઈ દહાડો દૂમાવ્યાં નથી; તો આપ આટલી નાની બાળકમાં શા સાડ તેમને દૂમાવો છો? તેમને મળી જવ અને રૂપરૂમાં આપને જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહેજો.”

રજનીકાન્તે વિચાર કરવામાં થોડોક વખત ગાળ્યો અને પછી કહ્યું: “વારું કહો કે, આવી જાણ છું.”

એ બાદ બે કલાકે તે ફેંધાના આરકમાં દાખલ થયો; જે વખતે મુનિમ પણ ત્યાં બેઠેલો હતો. ડોસીમાએ તેને આવકાર આપતાં કહ્યું: “આવ, ભાઈ! તારા શરીરને કેમ છે? બપોર પછી તો મુઠલે દેખાયો નહોતો? અત્યારથી જ દુઃખને લીધે નરમ ન થઈ જઈએ, ભાઈ!”

રજનીકાન્તે પોતાને કહેવાયેલી બાબતો વિષે કાંઈ જ ન કહેતાં સીધો સવાલ કર્યો: “ફેંધા, મને કેમ બોલાવ્યો હતો?”

“તને એટલા સાડ બોલાવ્યો હતો, ભાઈ!” ડોસીમાએ પણ સીધા મુઠા ઉપર આવતાં કહેવા માંડ્યું: “કે, આવતી કલથી ક્યા બેસાડવાનું શું કશું? મુનિમને પુરાણી મહારાજને ત્યાં બેઠેલીને આવતી કાલે સાંજે આવવાનું કહેવરાવ. મહુપુરાણ વંચારીયું કે ગીતાજીનો ઉપદેશ કહેવરાવીયું?”

“ફેંધા!” રજનીકાન્તે મંબીર સ્વરે જવાબ દીધો: “એ

ક્યામયાનાં ધનિંગ મને મુદ્દલ પસંદ નથી. કાકાના વખતમાં એવાં ધનિંગ બહુ દહાડા ચલાવ્યાં, તોયે હજી તમે ધરાયાં નથી શું ? ”

“ ગાંડા ! ” ફેાષખાએ જરાક સ્મિત કરતાં કહ્યું : “ આ કાંઈ સારા અવપરતી કયા કહેવરાવવાની છે ? મરનારના આત્માની શાંતિને માટે તે કહેવરાવવી પડે. ધનિંગ હોય કે ગમે તે હોય; પણ આ છેલ્લીવાર તો તારે તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. ”

રજનીકાન્ત : “ મને કાંઈ તેરી શ્રદ્ધા રાખવાની દુરસદ નથી. ”

“ આવી હઠ તે આવે ? જો, બાઈ, મોટાં કહે તેમ કરીએ. મોટાનું માન તો આટલું રાખવું પડે ” ફેાષખા હજી પણ પોતાની શાંતિના ત્યાગ ન કરતાં તેને સમજાવવા ચલન કરવા લાગ્યાં.

રજનીકાન્ત : “ તમે નાંદક મરું માથું પકોઝો ? આ ધરનાં સુખત્યાર તમે કે હું ? તમારી ટકટક મારી બાપતમાં નહોં ચલે, સમજ્યા ? ”

“ ત્યારે મરું કહેવું તું નહોં જ માને. ખરું ? આમ જો, આજકાલને તું ટીયકુડો અમારા જેવાનાં અપમાન કરતાં લાજતો નથી, એ બધું શા ઉપર ? ગઈ કાલ સુધી તો બકરી જેવો નરમ હતો અને આજ પૈસાનો કારભાર હાથમાં આવ્યો એટલે વાધ જેવો બની ગયો. ખરું ને ? ”

“ ફેાષખા, અત્યાર સુધી હું તમારું માન જાળવી રહ્યો છું; પણ જો હવે નકામી લવારી કરશો તો હું તમને સખ્ત શબ્દો સાંભળાવી દઈશ. ”

“ તારા સખ્ત શબ્દો સાંભળી રહેવા હું થોભું એવી નાહાન નથી. સમજ્યો ? મુનમ, અમારેને અત્યારે વાલકેશરને બંધલે આલો. આ છોકરાનું હું જન્મારા સુધી મ્હોં જોયા માંગતી નથી. બેનાં સ્નાન કર્યાં તે સાથે આ ત્રીજાનું સ્નાન પણ હું અત્યારથી કરી નાંખું છું. કાલથી એ બંધલામાં મરડપુરણ બેસાડીયું અને જે નોકરોને આ છોકરો કઢી મૂકવાનો હોય તે બધાને એ બંધલે અત્યારથીજ આવવાનું કહી દે. ” પ્રત્યક્ષ ચડિયા જેવી દેખાતી, કોષમિનો પુત્રાર કરી, ફેાષખા આટલું કહીને પોતાના સ્થાનેથી ઊઠીને ઉભી થઈ.

રજનીકાન્તે કહ્યું : “ પણ ઉભાં રહો. એ બંધલો હવે મારો છે. તેના ઉપર તમારો મિલકત હક્ક નથી. ”

ફાઇયા: “એ વાત ખીજા કાષ્ટને સંબળાવજે-મને નહીં, સમજ્યો? બાપનું વસિયતનામું જરાક ડેળા ઉઘાડીને વાંચી જોજે, સમજ્યો? એ વસિયતનામાની રજેરજ વાતથી હું માહિત છું. તારી સદાષ્ટ મારી અગળ નહીં ચાલે.”

“વસિયતનામામાં શું લખેલું છે?” રજનીકાન્તે આશ્ચર્યચકિત થતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“એ સવાલ તારા વકીલને પૂછજે અથવા તું જાતે વીલ વાંચી જોજે. મુનિમ, શું જોયા કરો છો? જોડાવો ગાડી; અને ચાલો મારી સાથે.” ફાઇયા એમ કહીને કોષથી લાલચોળ આંખો સહિત એરડીની ખારી પાસે જઈને ઉભાં રહ્યાં.

રજનીકાન્ત: “વસિયતનામાની નકલ મારી પાસે છે. હું હજીજા તેમાં જોઈને ખાતરી કરું છું કે, તમે આ બધો રોડ આ ઉપર મારો છો?”

“હા, હા, એક વાર નહીં પણ સત્તરવાર જોજે, સમજ્યો.” એમ કહીને ફાઇયાએ પોતાનો ફટલોક જરૂરી સામાન સાથે લેવાની બવસ્થા કરવા માંડી.

રજનીકાન્ત, તે એરડામાંથી ઉઠીને ઝૂપથી દિવાનખાનામાં જઈને વસિયતનામું જોવામાં રોકાયો.

દરમિયાન ફાઇયાએ જે ત્રણ પેટીઓ તરફ આંખો ધીંધીને મુનિમને કહ્યું: “મુનિમ, ન સમજ્યો કે, મારા બાપએ મને નાગી બૂખી રાખી છે. એના જેવો દીર્ઘદષ્ટિવાળો કાષ્ટ ન હતો. આ પેટીઓમાં માફે સર્વસ્વ છે અને તેને લઈને કાષ્ટની તાબેદાર રહેવાનો અવસર મારે માટે આવનાર નથી. એ પેટીઓ ઉપડાવો. આનાકાની કરવાનો હવે વખત નથી. વિચારમાં વખત મુમાવવામાં હવે સાર નથી.”

મુનિમે કહ્યું: “માજી, પાસેના એકાદ બંગલામાંથી ગાડી બાંધું તો? અહીંની ગાડી લઈને નાંહક શું કરવા તકરાર વધારવી?”

ફાઇયા: “એ કશુંયે નહીં કરી શકે. ગાડીને તેનાથી રોડી સજાવાની નથી. તમે શું કરવા ગભરાવ છો? હિન્મત રાખો.”

મુનિમે ગાડીવાનને બોલાવ્યો અને ગાડી જોડવા વરદી આપી. નોકરોને બોલાવીને તેણે પેટીઓ નીચે ઉતારાવી. ગાડી પાંચ મિનિટમાં જોડાઈ રહી એકલે પેટીઓ તેમાં મુકાવરાવીને ફાઇયા, મુનિમ, રસોઇઓ અને એક નોકર તેમાં બેઠાં અને ગાડી ચાલવા લાગી.

મુનિમને બ્લોક હતી કે, રજનીકાન્ત આવીને કદાચ બાકી બઢકાવશે. પણ એ બ્લોક ખોટી ઠરી. ગાડો બંગલા બહાર મઠ તોપણ રજનીકાન્ત બહાર આવ્યો હોય એમ જણાયું નહીં.

રજનીકાન્ત સાથી બહાર ન આવ્યો ? તે શું કરતો હતો ? તે વસિમનનામું વાંચવામાં રોકાયો હતો. કલમે કલમ વાંચતાં તેને જણાયું કે, વાલકેધરના બંગલા માટે મરનારે એવું ફરમાન કરેલું હતું કે, તે બંગલામાં ફોઇઆ અને જ્યોત્સ્ના જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી રહે. એમની હયાતી દરમ્યાન દિવ્યકુમાર, તેનો વારસ કિંવા તેમની પછી રજનીકાન્તથી પણ તે બંગલા ઉપર હક્ક કરીને તેને વેચાય નહીં; ખીરો મૂકાય નહીં કે બાડે અપાય નહીં. આ કલમ વાંચીને ઠંડો માર બની ગયેલો રજનીકાન્ત ફોઇઆના ગમન વખતે શું મોઢું લઇને બહાર નીકળી શકે ? તે એ કલમ વાંચીને દિગ્મૂઢ કાલતમાં બેસી રહ્યો અને તે દરમ્યાન ફોઇઆ ઝડપથી વિદાય થયાં.

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં મિલનો સેક્રેટરી હાજર થયો. રજનીકાન્તે તેની પાસેથી મિલના કારકુનો, કામદારો, પટાવાળાઓ, પહેરાવાળાઓ વગેરેનાં હાજરીપત્રક અને પગારપત્રક માંગ્યા. સેક્રેટરી પોતાની સાથે એક પટાવાળાને લેતો આવ્યો હતો. તેને એક ચીઠ્ઠી લખી આપીને મુખ્ય કારકુનને પત્રકો લઇને આવવા ખમર આપી.

દરમ્યાન રજનીકાન્તે કહ્યું: “ જુઓ મિસ્ટર !.....હં. તમારું નામ શું ? ”

“ શિવલાલ ”

“ મિ. શિવલાલ, હું એવા સિદ્ધાન્તનો માણુમ છું કે, પુષ્કળ માણુસો રાખીને ખોટી વાહ વાહ કહેવરાવવાને બદલે થોડાં બાકોશ માણુસો અને કારીગરો રાખવાં કે જેથી આપણાં કામકાજ વધારે સારાં થાય. મેં કેટલીક મિલોમાં જોયું છે કે, મામા માયીના સર્માઓને રાખવાનો ચાર વિશેષ છે. આવી શું નુકસાન થાય છે તે તમે જાણો છો ? કામકાજ થતાં નથી; ઉપરી અમલદારોથી તેઓને ટપકો આપી શકાતો નથી અને તેઓને નિરર્થક પગાર આપવા જેવું થાય છે. આવી અવસ્થા આપણે ત્યાં ચાલતી હોય તો હું તે એકદમ આવતી કાલથી બંધ કરવા માગું છું. મારું સાંમળી લ્યો. પછી જવાબ આપજો. હાજરીપત્રકમાં જે જે નામો હોય તે બધાં માથી સોથી પહેલાં અને મહુમ શેડનાં સર્માઓ ઉપર નિજાન કરી આપજો. તે પછી દરેક કારકુન અને કામદારની ઉમ્મર ફેદલી છે

તે મન જણાવજો. વૃદ્ધ માણસોને મારે રાખવા નથી. મારી મિત્ર કંઈ પાંજરાપોશ નથી; અથવા અનાથાશ્રમ નથી. આ જે મુદ્દા તમારા ખ્યાનમાં ઉતર્યો ? ”

સેક્રેટરી: “ હા જી, પણ એક ખામત ઉપર હું આપનું ક્ષમા જેવું છું. જૂના માણસોને આપે જણાવ્યાં તે જે કારણોમાંનાં હરકાત્ કારણમર આપ રજા આપવાનું નક્કી કરશે તેવી વસ્તુસ્થિતિ એવી ઉભી થશે કે, નવાં માણસો લેવામાં પડશે. નવાં માણસો અનુભવી હશે તો તો ઠીક; પણ જો અનુભવી નહીં હોય તો તેમને કામકાજ શીખવવા મટે કેટલોક વખત અમારે ગુમાવવો પડશે; જેથી ચાલુ કામકાજ ઢીંગમાં પડશે. વળી નવાં માણસો આફે તેવાં હશે તોપણ ટૂંકા પગારમાં નહીં રહે; કેમકે હાલનો વખતજ એવો છે કે, અમુક સરેરાશનો પગાર આપવો પડે ”

રજનીકાન્ત: “ એ ખામતમાં મને જરૂર પડશે તો તમારી સલાહ પૂછેશ. પણ મારો સિદ્ધાન્ત તો હું જતો કરીશ નહીં. ”

એટલામાં હાજરીપત્રક અને પગારપત્રક લઈને મુખ્ય કારકુન આવી પહેર્યો. રજનીકાન્તે હાજરીપત્રક હાથમાં લીધું અને સેક્રેટરીથી માંડીને દરેક દરેક કારકુનની ઓળખાણ અને વય વિષે પૂછપરછ કરી જોઈ. એ પૂછપરછને બંને પગારપત્રક હાથમાં લઈ, તેમાંના આંકડા જોઈ, તે થોડાક વખત વિચારપ્રસ્ત બની ગયો અને પછી એક કાગળ અને પેન્સિલ મુખ્ય કારકુનના હાથમાં અપીને તેણે એજ હાજરીપત્રકમાંથી અમુક છ નામ તેની પાસે લખાવ્યાં. પટવાળાઓ અને પહેરાવાળાઓની ટીપમાંથી પણ એવીજ રીતે ત્રણ નામો લખાવ્યાં અને તે બાદ સેક્રેટરીને કહ્યું: “ આ માણસોને આવતી કાલથી રજા આપો. કારકુનોમાં ત્રણ સગાંઓ છે અને ત્રણ વૃદ્ધ છે. પટવાળાઓ ત્રણે વૃદ્ધ છે. એવા લોકો મને નિરૂપયોગી છે. ”

મુખ્ય કારકુન એ યાત્રીમાં આવતો હતો. સેક્રેટરીએ કહ્યું: “ સહેન, કૃષ્ણ દશ કારકુનો અને સાત પટવાળા લથા પહેરાવાળા-માંથી આપ નવ માણસોને એકદમ કમી કરવા ફરમાવો છો; તો પછી હું બચવા શી રીતે જાગવી શકીશ ? છ કારકુનોનું કામ કેમ કરશે ? તેમાં વળી મુખ્ય કારકુનને આપ વૃદ્ધ વયને કારણે રજા અપવા કહો છો; પણ સાહેબ, એમણે તો સેક્રેટરીનું કામ આનલા વર્ષોમાં કેટલોક વખત કરેલું છે. એવા અનુભવી તો અમારા

‘એક-બીન’ ખગ્ગાની કસોડ જેવા છે. એમના જેવા માણસ અમને કાણુ મળશે ?”

“તો મિ. શિવલાલ, તમારે રજા લેવી પડશે. મુખ્ય કારકુન તમારું કામ કરી જાય છે તો તેમને હું સેક્રેટરી તરીકે નીમીશ.”

સેક્રેટરી ચૂપ જ થઈ ગયો. રજનીકાન્તે કહ્યું: “આ લોકોને રજા આપો; સમજ્યા ? અને તમારા તથા મુખ્ય કારકુનના સંબંધમાં શું કરવું તેનો નિર્ણય તમે જાને જ કરી લેજો. આ છ કારકુનોને રજા આપીને જે જુવાન કારકુનો નવા રાખો. દરેકનો પગાર ૪૦ થી વધારે હોવો ન જોઈએ.”

સેક્રેટરી: “સાહેબ, સાધારણ માણસને પણ ૬૦ રૂપીઆ તો આ સહેરમાં રહેજ નોંધ્યો.”

રજનીકાન્ત: “મેં વિચાર કરીનેજ પગાર ઠરાવ્યો છે; છતાં પણ તમને જો નવા માણસોની દયા આવતી હોય તો દરેકને વીસ રૂપીઆ તમારા પગારમાંથી આપજો અને તમે ૪૦ રૂપીઆ આજી લેજો.”

સેક્રેટરી પુનઃ ચૂપ થઈ ગયો. રજનીકાન્તે કહ્યું: “પહેરાવાળાઓ કુલ ૪ છે; અને પટાવાળાઓ ત્રણ છે. આમાંથી મેં જે પહેરાવાળા અને ૧ પટાવાળાને રદ કર્યા છે. ૨ પટાવાળામાંથી એકને પહેરાવાળાનું કામ સોંપો. એકજ પટાવાળો નબી સહશે અને ૩ પહેરાવાળા પુરતા છે.”

“સહેમ—”

“હું કાંઈપણ વિશેષ સાંભળવા ઇચ્છતો નથી.” એમ કહીને રજનીકાન્તે કામદારોની ટીપ તપાસી; પગારપત્રક તપાસ્યું અને પછી એક કામળ ઉપર કેટલાક આંકડાઓ માંડીને વિચાર કરી જાયો. કામ-મંત્રી કલાક એમાં ચોતાવ્યા બાદ તેણે કહ્યું: “કામદારોની સંખ્યા મને યશી વચારે પડતી લાગે છે. વળી તેઓના પગારો પણ મને વિરોધ પડતા લાગે છે. આથી હું આજ સાંજના એક ટીપ તૈયાર કરીશ. તે મુજબ માણસો કમી કરવાં અને બાકીનાઓના પગારો પણ કમી કરી નાંખવા.”

સેક્રેટરી: “સાહેબ, અનુમતી તરીકે મારું કેટલુંક કહેવું સાંભળશો ? આપને ધ્યાનમાં લેવું ન હોય તો કાંઈ વાંધો નહીં; પણ મારું કહેવું સાંભળવા તરફી લ્યો.”

રજનીકાન્ત: “ બોલો, તમારે શું કહેવાનું છે? દુકાનમાં પતવજો.”

સેક્રેટરી: “ સામાન્ય રીતે સર્વત્ર એવો નિયમ હોય છે કે, નવા શેઠ જ્યારે આધિકાર હાથમાં લે ત્યારે માણસોને પ્રથમ તો ખુશાલીમાં કાંઈક લક્ષણ લાભ કરી આપે. આમ કરવાથી માણસોમાં હૈતસાહ આવે અને તેઓ કામ વધારે સારું કરી આપવા ઉત્સુક બને. વળી આપના હાખલામાં એવું બનેલું છે કે, મહુંમ શેઠ સાહેબ કરેડોની મિલકત મૂકી ગયા છે. પરમાત્મા આપને દીર્ઘાયુષ આપે અને આપ તે સત્કાર્યોમાં વાપરો. જે નાણાની સ્થિતિ ખરાબ હોય તો આપને નિર્ણય હિમિત લેખાત; પણ તેવું કાંઈ બન્યું નથી. માણસો મહુંમ શેઠ સાહેબના વખતમાં રાજી હતાં; હવે પણ તે સ્થિતિ ચલુ રહે તો ઠીક. આને બદલે કામદારોની આગતમાં કાપકૃપની કાતર આપ મૂકા છો તેથી કામદારો ગુસ્સે થઈને હડતાલ પાડશે અને મિલ કેટલોક વખત કામ કરતી બંધ પડશે—”

રજનીકાન્તે અધવચ્ચ કહ્યું: “ હું એવી ધમકીઓથી મિલકુલ ડરતો નથી—”

સેક્રેટરી: “ સાહેબ, આપને માણસો કમી કરવાં હોય તો બલે તેમ કરો; પરંતુ પગારો ઓછા કરવાનું હાલમાં મુશ્કેલી રાખે. ”

રજનીકાન્ત: “ મિ. શિવલાલ, મારો નિર્ણય ફરે તેમ નથી. આજસુધી ગમે તેમ આપ્યું; પણ એ દિવસો હવે મક્કા છે, એમ પ્રમજજો. કામદારો હડતાલ પાડશે તો હું દેશાવરની બીજા કામદારો મંગાવીશ. પરંતુ મને જે પગાર વધારે પડતા લાગે તે આણુ રાખીને હું કાંઈ મારાં નાણાં છુટાવીશ નહીં. આ મિલ કાંઈ નાણાંનું સંદાનત નથી. ”

મુખ્ય કારકુને અત્રે કહ્યું: “ સાહેબ, આપના નિર્ણયથી આપ જાણી જોઈને વધારે નાણાંના ખર્ચમાં ઉતરો છો. જેટલા કામદારો કમી કરશો તે દરેકને નોટિસ બદલ અકેક માસના પગારો આપવા જોઈશે. કારકુનોને પણ તેમજ આપવા ઉપરાંત આજ સુધી તેઓએ બજાવેલી સેવાઓ બદલ કાંઈ વધુ રકમ ‘ ગ્રેન્ડ્યુહટી ’ તરીકે આપવી જોઈશે. ”

રજનીકાન્ત: “ ગ્રેન્ડ્યુહટીની આજ્ઞા કારકુનોએ આ જન્મમાં રાખવી નહીં. કારકુનોને અને પટાવાળાઓને રીતસર નોટિસના પગાર આપવામાં આવશે. પણ કામદારોને તો અકેક માસની નોટિસની

મુદત બાદ જ છૂટા કરવામાં આવશે. આમ ક્યાંથી હું કાંઈ વિશેષ ખર્ચમાં ઉતરતો નથી.”

આ વાતચિત ચાલતી હતી, એટલામાં ચાલીઓનાં બાડાં ઉધરાવનાર કારકુન આવી પહોંચ્યો. રજનીકાન્તે, મિલના સેક્રેટરી અને મુખ્ય કારકુનને વિદાય કર્યા અને બાડાં ઉધરાવનાર કારકુનને, કર.વેલા વખત કરતાં અર્ધો કલક મોડો કેમ આવ્યો એમ કહીને હમ ભરાવવા માંડ્યો. એ જુવાન કારકુને તરતજ સામે જવામ દીધો: “સાહેબ, આપને મારી કામની જરૂર છે કે ટાઇમની? આપનું કામ હું મધ્ય રાત્રે પણ બનવું છું.”

રજનીકાન્ત: “હીક, એ બધી સફાઈ બીજા પાસે ચલાવજો. મહેતાજી ! તમારા હિસાબની ચોપડીઓ અને બતાવો.”

કારકુને એ ચાલીઓના બાડુતોના હિસાબને લગતી ચોપડીઓ રજનીકાન્ત આગળ રજૂ કરી. કારકુનના કામકાજમાં તે બૂલ કાઢવાની ઇચ્છા ધરાવતો હતો. તેણે ચોપડીઓ આમ તેમ જોઇ: પણ બૂલ કાઢવા જેવું ખાસ કાંઈ જણાયું નહીં. દર મહિને ઓરડીઓનાં, દુકાનોનાં વગેરેનાં બાડાં નિયમિત રીતે લેવાતાં જણાતાં હતાં. કારકુન ના અક્ષર પણ સ્વચ્છ અને મોતીના દાણા જેવા હતા. રજનીકાન્તને તેના હિસાબની પદ્ધતિમાં પણ કાંઈ વાંધા જેવું જણાયું નહીં. હવે તેણે આ કારકુનનો વાંક કઈ રીતે કાઢવો? તે વિચાર કરવા લાગ્યો. કોઈક સભ્ય કારણસર તેને ઉધડો લીધો હોય તો હીક, એમ ધારીને તેણે કારણો શોધવા માંડ્યાં. આખરે એક કારણ તેણે શોધી કાઢ્યું: “મહેતાજી, ઓરડીઓમાં કેવી જાતનાં બાડુતો રહે છે?”

“કેવી જાતનાં એટલે શું સાહેબ? દરેક વર્ણનાં માણસો રહે છે. બ્રાહ્મણ વાણીયા, કપોળ, બાટીઆ—”

“તમે કેવા માણસ છો? કેવી જાતના એટલે સ્વચ્છતાની ટેવવળાં માણસો રહે છે કે નહીં એમ હું પૂછવા માગું છું? તેમજ ઓરડીઓ ગળ ઉપરાંત માણસોથી વસાયેલી છે કે કેમ, એ વિષે હું વિગત જાણવા માગું છું.”

“સાહેબ, એ બાબતમાં તો આપ જાતે આવીને તપાસ કરી જાઓ. હું તો તેમાં કુટુંબી માણસોને અને સામાન્ય રીતે જેઓ નિયમિતપણે બાડું આપી શકવાની તાકાદવાળાં હોય તેઓને વધાવું છું. થયુંકે બાડુતો તો વર્ષોનાં વર્ષોથી કેટલીક ઓરડીઓમાં વસે છે.”

“તમારો ખુશસો અસંતોષકારક અને આડા મુદ્દાનો છે. સ્વચ્છતાને અહાનારાં અને ગીર્દી નહોં કરનારાં બાકુનેનેજ હું એરડોઓમાં વસાવવા માગું છું. એથી ઉલ્ટા પ્રકારની રીતવળાં જેઓ હશે તેઓને વસાવવા માટે હું તમારી કસુર મણીશ.”

“લોકાની જે પ્રકૃતિઓ હોય તે રહેવાનીજ. એમાં મારી કસુર શી રીતે મળાય ?”

રજનીકાન્ત: “હું જાતે આજ અપોરે આવીને તપાસ કરી જઈશ. તે પછી તમારે કાન પકડીને કબૂલ કરવું પડશે કે, તમારી કસુર છે. હાલતુર્ત જાઓ.”

કારકુન જર્તા જર્તા મળ્યમર્યો: “આ કાષ્ઠ તદ્દન વિચિત્ર માન લાગે છે. ‘ગીર્દી નહોં કરનારાં બાકુનો’ એટલે શું? જેઓને ઊકારાંછેપાં હોય અને જેઓનાં કુકુંમ બર્ધામાદર્માં હોય તેઓને આ નવો શેઠ શું કાઠી મૂકશે? સ્વચ્છતા તો ચાત્રોઓમાં રહે છેજ પણ બાકુતોની એરડોએમાં કદાચ તે ન પણ હોય. તેમાં મારી કસુર શી રીતે મળાય? ‘ચાલતા જળદને આર ધોંચવા’ જેવી આ પ્રકૃતિ તેને પોતાનેજ નુકસાનકારક થઈ પડશે.”

કારકુનના મયા પછી રજનીકાન્તે મધ કંલ રાતના નોકરો વએરેને કાઠી મૂકવાનો જે ઇગદો કર્યો હતો તે અમમ્મમાં મૂક્યો. દરેક જળુને બેલાવીને તેનો તે દિવસ સુધાનો પગાર અને પંદર દિવસનો વધારે પગાર આપીને રજા આપી. ગાડીગાનને મધ કાષે સાંજના તેમજ રાતના પોતાને પૂજ્યા વિના ગાડી જોડવા તથા બહાર લઈ જવા માટે તકસીરવાર ગળુને તેના પાંચ રૂપીઆ દંડ કર્યો; પંદર દિવસનો વધારાનો પગાર આપવા ના પાડી અને નોકરીના બરેલા દિવસોમાંથી પણ તેનો એક દિવસનો પગાર કાપીને તેણે તેને દશ દિવસ પછી પગાર લેવા આવવા જણવ્યું.

ગાડીગાન બડમડવા લાગ્યો: “સાહેબ, અમારા ગરીબ માણસના પૈસા કાપી લીધાથી તમારું સાઈ નહોં થાય. મારા ખરા પર-સેવાના પૈસા કાપી લ્યો છો; પણ કાષ્ઠવાર તેથી બેવડા પૈસા ન કઢાવું તો કહેજો.”

રજનીકાન્ત: “મને ધમકી આપે છે શું? આજ સુધી તારી અકમલ ગુમાવી બેઠો હતો કે શું? પહેલેથી સંભાળીને મારો કુકમ માન્યો હોત તો તારી આવી દશા ન થાત.”

માકોવાન બડમડતો અને વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા લેતો આશ્વો ગયો.

લગભગ અગીઆરનો શુભાર થતાં બંગલામાં રજનીકાન્ત સિવાય કાંઈ રહ્યું નહીં ! નોકરો ગઈ કાલે રાત્રીજ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. અહીંથી તેઓનો પગાર કપારે ચૂકવો આપવામાં આવે તેની તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા હતા. પગાર મળ્યો કે, દરેક જણ વાલકેશ્વરને બંગલે ફાઇનાની તહેનાતમાં જઈ પહોંચ્યો.

અગીઆર વાગ્યા એટલે આ લાગ્યો રૂપીઆનો માસિક બંગલાના દિવાનખાનામાંથી રસોડામાં ગયો અને બીંડો બજારની પોતાની ઓરડીમાં અગાઉ પોતે જે રીતે જાતે રસોઈ બનાવતો તે રીતે પોતાની પેટપૂજ માટે અત્યારે પણ જાતે રસોઈ કરવા મંડી પડ્યો ! અત્યારે કાંઈએ તેને રસોઈ બનાવતાં જોયો હોત તો તેને બાગ્યેજ સંક્રાંત ઉપજત. અત્યારે જો કાંઈ તેને ઠપકો આપત તો પણ તેને બાગ્યેજ લાગત હોત. “ હું તો હમેશાં જો કામ કરતો આવ્યો છું ને કરીશ, ” તે પોતાની મેજે કહેવા લાગ્યો : “ પૈસા બહુ આવ્યા મારે કાંઈ આ બંગલાને હું અનાથાગ્રમ બનાવી ન શકું ! જરૂર વિનાની વસ્તુઓ પાછળ પૈસે ખર્ચવાની જરૂર શી ? જરૂર વિનાની માણ્યો. જરૂર વિનાની મોજશોખ, છત્તાદિ રાખાને લોકમાં મારે ખોટી વાલવાહ કરે-રવરી નથી. ”

રસોઈ બનાવાને તે જમતો હતા એટલામાં ઘેઝારમાંથી ઘેઝા-ઓનો હજીહજીટ સંભળાયો. રજનીકાન્ત સ્વગત કહેવા લાગ્યો : “ જાણ્યોને નજ આપી પણ ઘેઝા તો રડી ગયા ! ઘેઝાને પણ આજે જ ઠેકણે પાડવા જોઈએ. ”

તે વિચાર કરવા લાગ્યો : “ બીંડોબજારમાં મારી ઓળખાણનો, ઘેઝાઓનો એક મુસલમાન વેપારી રહે છે. તેને આજ મગીને ઘેઝાઓના વેચાણનું એકું ગેઠતું અને એ બાદ આ વિશાળ ભૂખાના જેવો બંગલો પણ કે.છકને ભાડે આપવાની ગોડવણ કરે. મારે એકલાને આ બંગલો નિરૂપયોગી છે. ”

જ્યા રહીને તેણે પોતાના વિચારો અમલમાં મૂકવા ઠરાવ કર્યો. બંગલામાં સાંજે પાછા ફરતાં તેના ઇરાદો હોવાથી તે પ્રથમ ઘેઝારમાં ગયો અને લગારે સંક્રાંત પામ્યા સિવાય તેણે ઘેઝાઓને બસ નાંખ્યું. એ બાદ કેટલાંક જરૂરી કામગીરીમાં એક કપડાના કટકામાં વીંટીને બંગલાને બરોબર રીતે બંધ કરીને તે સ્ટેશન તરફ પગે ચાલતો નીકળી પડ્યો. લોકમાં જોતીને રજનીકાન્ત મુંઝાઈમાં આવ્યો અને પહેલો પ્રથમ તે બીંડો બજારમાં ગયો. ઘેઝાના વેપારી

સાથે વાતચિત કરીને તેણે તેને સાંજના મલાડ આવવાનું નિમંત્રણ કર્યું. તે પછી મકાનોના એક એજન્ટને તે મળ્યા અને મલાડનો પોતાનો ખર્ચલો ભાડે આપવા વિષે તેને વાતચિત કરતાં પ્રથમ તે એજન્ટે અનુમતી બતાવી. પછીથી તેણે એક સદર બાકુતનું નામ તેને આપ્યું અને જણાવ્યું કે: “મઠ કાલે જ એ માણસ મને એકાદ ખર્ચલા માટે પૂછપરછ કરી હતી. મુંપાઇની હવા તેને માફક ન આવતી હોવાથી પરામાં ક્યાંક ખર્ચલો વેચાતો મળી શકે તો પણ લેવાની તેની ઇચ્છા છે.”

રજનીકાન્તે કહ્યું: “વેચાતો લેવા પણ તે તૈયાર છે?”
 શોડાક વખત વિચાર કરીને તે બોલ્યો: “પણ ના, હાલ તુરત હું એ ખર્ચલો ભાડે જ આપીશ. વેચાણ માટે પછીથી વિચાર થઇ પડશે.”

મકાનોના એજન્ટે આજ સાયંકાળે પોતાની સાથે બાકુત ગૃહ-સ્થને લઇને મલાડ ખાતે ખર્ચલો જોવા આવવા રજનીકાન્તને વચન આપ્યું.

રજનીકાન્ત ત્યાંથી નીકળીને કરસનદાસ સોલિસિટરની ઓફિસે ગયો. સોલિસિટર તે વખતે ઓફિસમાં જ હતો. તેણે તેને આવકાર આપીને એક ખુરશી પર બેસાડ્યા પછી પૂછ્યું: “કહે સાહેબ, આજ શી ફરમાસ છે?”

રજનીકાન્ત: “હું એક અમલના કામ માટે અત્યારે તમારી પાસે આવ્યો છું.”

સોલિસિટરે પૂછ્યું: “મારાથી બની શકતી સલાહ આપવા હું તૈયાર છું. કામ કેવા પ્રકારનું છે, તે જણાવવા કૃપા કરશો?”

રજનીકાન્તે પોતાના હાથના આંગળાં મપાવવા માંડ્યા અને તેમ કરતાં કરતાં તે બીંત ઉપર લટકાવેલી એક તરસીર તરફ જોતો જોતો બોલ્યો: “મિ. કરસનદાસ, તમને ખબર છે કે, હું એક તદ્દન સાદો માણસ છું. આજ સુધી હું એવા સંયોગોમાં ઉછર્યો છું કે, મને એકાન્ત જીવન જ પસંદ પડે અને સાદા જ વહાલી લાગે. મારી આ પ્રકૃતિ અત્યારે મારામાં એટલી બધી પ્રધાનપણે દાખલ થઇ ગયેલી છે કે, મને મોજાણા કે વૈભવવિશ્વાસ મિલકુશ મમતાં નથી-ઉદ્ધું, મને તેમના ઉપર કંદાળો આવે છે—”

આમ કહીને રજનીકાન્ત, સોલિસિટર તરફ જોઇ રહ્યો. સોલિસિટરે ગંભીર વદને તેના તરફ જોયું અને કાંઈ જવાબ ન દેતાં તેને

આગળ કહેવા ઇશ્વરત કરી. રજનીકાન્તે કહેવા માંડ્યું : “ મારી આ પ્રકૃતિને લીધે મને મલાડવાળો અંગલો લગેલો મોટો લાગે છે. મારા જેવો એકલો અટ્ટનો માણસ, એ વિશ્વાળ અંગલાને શું કરે ? મારે નોકર ચાકરો, રસાઇઆ, ગાડીધોડા કાંઇજ રાખવાનું નહોવાથી એ અંગલો મને તો ભૂતખાના જેવોજ લાગે. એમા માનાથી બહુ દિવસ રહી શકાય જ નહીં. પરિણામે મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે, મારી અસલ ભીંડીખમરવાળી ઓરડીમાંજ રહેતું; અને આ અંગલો ભાડે આપવો—”

આ છેલ્લું વાક્ય સાંભળતાંજ સોલિસિટરનાં લરાં આશ્ચર્યથી ઊંચા થયાં. અચાનક તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યા : “ શું ઈશ્વર નેટ સાહેબનો અંગલો ભાડે અપાય ? ”

“ થોડોક વખત એવી કામચલાઉ જોડવણી કરવામાં શું નુકસાન છે ? મારે કાંઇ અંગલામાં જ્યાદતો આપવી નથી. મારે કાંઇ અંગલામાં મેલાવડાઓ કરવા નથી. હું ભલો ને મારું એકાન્ત જીવન ભરું ! ”

સોલિસિટરે પૂછ્યું : “ આપ એમ કેમ કહો છો તે હું સમજી શકતો નથી. મહંમ શેઠનાં બહેન અને આપનાં ફાઇ તેમજ જ્યોતરના વગેરેને અંગલામાં રહેવાનું હોવાથી અને શેઠ સાહેબ તથા દિવ્યકુમાર ભાઇ હમણાંજ ગુજરી ગયા હોવાથી જમણ્યુવાર વગેરેની ગોસ્વણી તો દર મંદિરે કરતી જ પડશે ને ? ”

રજનીકાન્તે કહ્યું : “ એ બધી ચિન્તામાંથી મને ફાઇએ મુક્ત કર્યો છે. તે ગઇ કાલેજ વાલ્કેશ્વરવાળે અંગલે રહેવા ગયાં છે. તેમજ જવા પછી નોકર ચાકરોને પણ મેં રજા આપી દીધી છે. હવે તેમને ત્યાં જો કરવું હશે તે કરશે. મિ. કરસનદાસ, વાત નીકળી છે ત્યારે પૂછવાનું કે, વાલ્કેશ્વરનો અંગલો શું મારાથી ભાડે આપી શકાય નહીં ? કાકાએ ભાડે આપવની મનાઇ કરી છે; પણ હજી તો મારોજ ગણાય ને ? હમણાં થોડોક દિવસ હું નહીં બોલું; પણ પછીથી હું કાયદેસર પગલાં લઇને એ અંગલો મારે સ્વાધીન કરી લઇશ. ”

કરસનદાસે કહ્યું : “ અને તેમ થતાં ફાઇ વગેરે ક્યાં રહેવા જશે ? ”

“ ચાહે ત્યાં જાય. ”

“ સાહેબ, આ મુદ્દામાં આપણને કાયદેસર મુશ્કેલીઓ નહીં. ફાઇ અને જ્યોતરના જીવે ત્યાં સુધી તેઓને એ અંગલો અશ્વિમ આપેલો ગણવાનો છે. આથી આપ એ જામતમાં હાલતુત કાંઇ

ફેરફાર કરવા વિચાર કરશે નહીં; અને મલાડવાળો ખંગલો આપ
ભાડે આપવા કરાવે છે તો ભલે પણ—

“પણ તે પણ, લોકોની તો મને દરકાર નથી એ હું તમને
પ્રથમથીજ કહી દઉં છું. આજ સાંજના એક શ્રીમંત ભાકુત એ
ખંગલો જોવા આવનાર છે. તેની સાથે હું ભાડાની ગોઠવણ કરી
દઈશ. તમારે જે કરવાનું તે એ કે, એ ખંગલાની ભાડાચીટ્ટી વગેરેને
લગતી કાયદેસર ગોઠવણો કરી આપવી.”

રજનીકાન્તના સ્વભાવથી સોલિસિટર હવે પૂર્ણપણે માહિત
થઈ ગયો. તે મનમાં જોઈયો: “વસિયતનામાની નકલ આના હાથમાં
આવ્યા પછી આ છેલ્લા ૨૦-૨૧ કલાકમાં આણે ખૂબ ઉચ્ચત્તપાચલ
કરી હોય તેમ લાગે છે. નક્કી તે મહુમ્બ બેરોનેટનો પૂર્વજન્મનો વેરી
હોય, એમ લાગે છે. તેના ચહેરા ઉપર મને તો નીચતાનો પડદોજ
છવાયલો લાગે છે ! એ મહુમ્બ બેરોનેટના કુળમાં ક્યાંથી પેદા થયો ?
એનું હૃદય વ્રજસમું કદિન જણાય છે અને તેમાં ઉદારતાને બદલે
લોભવૃત્તિ; મોટાઇને બદલે નાદાની અને સહૃદયતાને બદલે દયાહીનતા
ભરેલા જણાય છે. વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ અને આદરમાન તેનામાં
બિંદુલ દેખાતાં નથી. ફવળ પૈસો, પૈસોને પૈસો: એજ તેના હૃદયની
એક ઉર્મિ જણાય છે; પણ પૈસાની તેને શી ખોટ છે ? જે છે તે
જાગરીને ખેતી રહે તો તેનાં નાણાં આપોઆપ વધે તેમ છે.
નીચતાભરેલી પ્રવૃત્તિથી તે ઉલ્ટાં આડકત્રી રીતે વધારે નાણાં ગ્રામી
ખેસશે અને જાતે દુઃખી થઈને બીજાને દુઃખી કરશે; પણ તેને
સમજવવો શી રીતે ?—”

સોલિસિટર આ વિચારોમાં તલ્લીન હતો તે વખતે રજનીકાન્તે
તેને પૂછ્યું: “મિ. કરસનદાસ, મને જવાબ આપવાને બદલે તમે
તો કેમકે ઉંડા વિચારોમાં ફાળી ગયા જણાવ છે ? હું અહીં ક્યારેના
ખેતી રહ્યો છું, એ તમારા સ્મરણમાં છે ને ? તમે ભાડાચીટ્ટીનું
લખાણ કાયદાના આપણા હક્ક જાગવીને કરી આપશોને ?”

સોલિસિટરે કહ્યું: “માફ કરજો સાહેબ, હું બીજા વિચારો
ઉપર ચઢી ગયો ! પણ આપ માત્ર એ ખંગલો ખંધ રાખો અને
ભાડે ન આપો તો ન ચાલે ?”

રજનીકાન્ત: “તમારી દલિલ હું સમજી શકતો નથી. ભાડે
લેનાર માણસ આપણને મળી આવ્યો છે; તો પછી શા માટે ભાડે
ન આપીએ ? નાણાં તો જ્યાંથી અને જે સાધન મારફત મળે

ત્યાંથી લેવા જ જોઈએ. આવતાં નાણાંની સેર બંધ કરે તો હું મૂર્ખો જ કરું.”

સોલિસિટરને લાગ્યું કે, “આમ ભાડે આપવામાં તે મૂર્ખો કરે છે, એ ભૂલી જાય છે અને હજી તો જાણે મૂર્ખાં કરવાનું બાકી હોય એમ બોલે છે, એ નવાઈજ છે ! આને સમજાવવામાં કાંઈજ માલ નથી.” આમ વિચારીને તેણે આ ગોઠવણને સંમતિ આપી અને ભાડાચીઠીનું લખાણ તૈયાર કરી આપવા કબૂલ કર્યું. રજનીકાન્ત એ પછી ત્યાંથી વિદાય થયો. તેના જવા પછી સોલિસિટર બોલ્યો: “તે કેવળ સૂઝ નથી; પણ સૂઝનો સરદાર છે ! મારા આ ઘોળા વાળ થયા ત્યાં સુધીમાં મેં આવો એક પણ નીચ શ્રીમંત જોયો નથી !”

પરિચ્છેદ ૧૭.

અબ્દુલ હાફિઝની શંકાઓ.

મુંબાઈમાં વોડમા રોડ ઉપર આવેલા એક આલિશાન બંગલાના છત્તમાં પ્રાતઃકાળના આડેક વાગ્યાને શુભારે એક યુવકને આપણે અહીં તહીં આંટાફેરા મારતો જોઈએ છીએ. તે યુવકનો ચહેરો વિમાસણથી ભરપૂર છે. હરથડી આપણે તેને નિસાસા નાંખતો અને મોઢામાં આંગળાં નાંખીને કરડતો જોઈએ છીએ. આવા ભવ્ય બંગલામાં રહેતા આ યુવકને વિમાસણ કરવા જેવું શું બન્યું છે ? તેને એવું શું દુઃખ છે કે જેથી તેને આમ પ્રત્યેક પળે નિસાસા નાંખવા પડે છે ? એ યુવક પોતાના દુઃખ માટે આમ કરતો નથી—પરંતુ એ દુઃખા બની ગયો છે. તે કાંઈક બોલતો સંભળાય છે. તે કહે છે: “મારા એક હિંદુભાઈનું દુઃખ ટાળવાનો મને મળેલો મોઝો એકદમ છટકી ગયો ! હરકોઈ કાશિપથી હું તેની જિંદગી સુખી કરવાના કરાવ ઉપર આવ્યો હતો; પણ કિસ્મતે મને ચારી ન આપી ! તે અચાનક દૂખી ગયો; તેની લાશનો પતો ન લાગ્યો; એક રોજ નહીં પણ બે રોજ મેં તપાસ કરાવી. સરકારી માણસોની મદદ લીધી પણ તેમ છતાંયે તેની લાશ હાથ ન આવી. આજ તેને ચાર રોજ થયા. ત્રણ રોજ પછી દરિયો કાંઈપણ મુઠ્ઠાને પાણીમહાર કાઢે છે—પોતાના મર્જામાં રહેવા દેતો નથી. પરંતુ મારી કાલેજના આ સાથીનું મુઠ્ઠું તેણે બહાર કાઢ્યું નહીં ! શું દરિયો પણ મારો વેરી બન્યો

છે? પણ નહીં, એ લાશ જરૂર કાપને હાથ આવી હશે. કદાચ હમારા જાણવામાં ન હોય અને કાષ્ટએ તેને ખચાવી લોધો હોય— એમ શું ન બને? અને ખચાવી લાગે હોય તો તે વાત ખુશ્મી કરવામાં ખચાવનારને શો વાધો હશે? તેને હજી સુધી કેમ દૂરો કરવામાં નહીં આવ્યો હોય! તેનું શું થયું હશે? અને હાં ...તેની માથુકતી કેવી હાલત થઈ હશે? રાતે તેણે કંઈ હાંડું કે, અમારો ઇસ્ક ખૂબ ગૂંથાયેલો છે. હું તેને જિગરથી ચાકું છું અને તે મને ખરા જિગરથી ચાહે છે; પણ તેણે કંઈ હાંડું કે, તેનાં મામાપે આડે આવ્યાં છે. વળી કાષ્ટક નહોતર નૌજીવાને નાણાં આપીને તેનાં મામાપને ફૈસલાબ્યાં છે; જેથી લક્ષમાં ખતરો પડ્યો છે. એ નાણાં આપનાર કોણ હશે? મારા મર્દમ દોસ્તને મેં વચન આપ્યું હતું કે, હું તેને સમજાવીશ. દોસ્તનો તો પત્તો નથી; પણ તેની માથુકતે ખાતર પણ મારે તેના હરિકને હજી સમજાવેલો જોઈએ અને એ જીવાન ખાળાનો સંસાર બમડે નહીં તે માટે એ લક્ષ થતાં અટકાવવાં જોઈએ. હા ! પણ એ હરિક કોણ હશે? હું તેને શોધી કાઢું ક્યાંથી ?”

યુવકે અત્રે નિરાશામાં પોતાનાં આંખળાં કરડ્યાં. આકાશ તરફ જોઈને તે બોલ્યો: “ પાક પરવરદિમાર ! મને મારા દોસ્તના હરિકનો પત્તો શું નહીંજ મળે ? ”

તે જાનમાં ઝડપથી ફરવા માંડ્યો. વિચારોમાં ખૂબ તકીન થઈ ગયો. વાપકરુદા ! આ યુવક કોણ ? એ તેજ અબ્દુલ હાદિક છે કે જેની “ તૂરે આક્ષમ ” લૌચમાંથી દિવ્યકુમાર રૂપી ગયો હતો. આ સહુદયી યુવકને અને દિવ્યકુમારને અમાડે કાષ્ટ જાનની દોસ્તી નહતી; પરંતુ દિવ્યકુમાર પોતાના કૌલેજનો સાથી હતો અને તેની જીવનકથા દુઃખદૈથી ભરપૂર હતી, એમ જ્યારે અબ્દુલ હાદિકે તેને મુખેથી સાંભળ્યું હતું અને તે પછી અચાનક તે લૌચ ઉપરથી તે ગુમ થયો હતો ત્યારથી અબ્દુલ હાદિકનું દિલ દિવ્યકુમાર તરફ ખેંચાયું હતું. અબ્દુલ હાદિકનો સ્વભાવ મજાતાવડે અને મામાળુ હોવાથી—નેનું હૃદય કુંળું હોવાથી તેને આજ ચાર દિનથી એન પડતું નથી. રાતના તે લેવતો નથી. ફક્ત એકજ ઝંખના કરે છે કે: “ દિવ્યકુમારનું શું થયું હશે ? ” તેણે મરનારના કાકાને વચન આપ્યાં પ્રમાણે પુનઃ હરિયામાં ચાલુસોને ઉતારીને તપાસ કરાવી જોઈ હતી. ત્રીજે દિન પણ તેણે આતુરતાથી

રાહ જોઈ હતી કે, ક્યાંયે પણ દિવ્યકુમારની લાશ બહાર આવે છે? પરંતુ તે નિરાશ થયો છે. હવે આજ ચોથે દિવસે તે પ્રાતઃકાળમાં શા વિચારો કરી રહ્યો છે, તે આપણે તેના ઉપર જણાવેલા ઉદ્ધારોથી જાણ્યું. તે દિવ્યકુમારના હરિક્ષ્ણ પત્નો મેળવવા માટે છે.

તે વિચરવમળમાં જ અમળાને છળમાં ફરી રહ્યો છે. અચાનક તે થોભી ગયો. તે સ્વગત બોલ્યો: “હ. એ જણને હું આ આખતમાં વધારે પૂછપરછ કરી શકીશ. નંદકિશોર પાસેથી જ્યોતિનાં માખાપનું રહેઠાણ જાણી શકીશ; અને દિવ્યકુમારનો ભાઈ તથા હાલમાં નવો ખનેલો બેરોનેટ રજનીકાન્ત-એને પૂછીને દિવ્યકુમારના હરિક્ષ્ણનું નામ જાણી શકીશ. બરાબર, એજ ઉત્તમ ઉપાયો મારે અજમાવી જોવા જોઈએ.” આમ વિચાર કરીને તે જરાય પ્રવૃત્ત બન્યો; વત્સાહથી તેણે પોતાનાં કપડાં પહેરી લીધાં અને ચેતનાના બંગલાની બહાર નીકળીને ટ્રામમાં બેસીને તે ચર્ચગેટ સ્ટેશન મેળ્યો. પ્રથમ રજનીકાન્તને મળવાનો તેણે ઇરાદો કર્યો અને મલાડ જવા માટે તે લોકલમાં બેઠો.

મલાડ પહોંચતાં, સ્ટેશન ઉપર તેનો ઝાળખીતો એક ટિકિટ કલેક્ટર મળ્યો. તેણે પૂછ્યું: “અહીં કેમ બૂલા પડ્યા સાહેબ?”

અબ્દુલ હાકિમે કહ્યું: “રજનીકાન્ત બેરોનેટને મળવા આવ્યો છું.”

ટિકિટ કલેક્ટર આ સાંભળીને હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો: “સાહેબ, કાંઈ અજાણી ગુફામાં ઉંઘમાં પડ્યા હો અને ત્યાંથી ઉંઘમાંથી ઉઠીને એકદમ આ જાગ્રૂ આવ્યા હો એમ લાગે છે!”

“એમ કેમ?”

“મહેરમાન, એ બેરોનેટ સાહેબ તો તમારા મુંબાઈ નગરમાં બોંડી બજારમાં લતીફની ચાવીમાં ભોંપતળીઆની રૂમ નં. ૧૩ માં રહે છે!”

અબ્દુલ હાકિમે ગંભીરતાથી કહ્યું: “મિસ્ટર, તમારે મોટા માણસોની હાંસી ન કરવી જોઈએ. એક બેરોનેટ કાંઈ ગરીબની માફક કદી કાંઈ આવીને ભોંપતળીએ રહેતો સાંભળ્યો છે ખરો?”

ટિકિટ કલેક્ટરે પુનઃ હસતાં હસતાં કહ્યું: “પૂર્વકાળમાં તથા સાંભળ્યે; હિતિહાસમાં કાંઈના વિષે એવું નથી વાંચ્યું; પરંતુ વર્તમાનકાળમાં નજરોનજર એ બેરોનેટને મેં ત્યાં વસતો જોયો છે!”

અબ્દુલ હાદિઝ: “પણ ચાર દિવસ ઉપર તો હું અહીં આવી ગયો છું!”

ટિકિટ કલેક્ટર: “ચાર દિવસ ઉપર આબ્બા હતા ને? સાહેબ, ચાર દિવસમાં તો એ બંગલામાં ખૂબ ઉચ્ચપાચ્ચ થઈ ગઈ છે. સાહેબ, અમે હસીએ નહીં તો શું કરીએ? માણસો જાતેજ પોતાની હાંસી કરાવે તેમાં અમારો શો દોષ? આપ જે બંગલામાં મહુમ બેસીને સાહેબને મળવા ગયા હતા તે બંગલામાં અત્યારે કાણુ રહેવા આવ્યું છે તે જાણો છો? એ બંગલો મુખાપના એક બાટીઆ શ્રીમંતે આસિક રૂ. આઠસોમાં બાડે રાખી લીધો છે. ગઈ કાલથી જ તે રહેવા આવી ગયેલ છે—”

અબ્દુલ હાદિઝે આશ્ચર્ય બતાવતાં કહ્યું: “અને રજનીકાન્ત શેઠ પોતે શું તેમાં નથી રહેતા?”

“રજનીકાન્ત શેઠ! અહોહો! આપ પોતે બસા છો એટલે બધામાં બલાઈ જ બાળી રહો છો? જરા તે કહેવાતા શેઠની મિત્ર તરફ નજર કરી આવજો, સાહેબ! માણસોને એકદમ કમી કરી દેવાનો કરાવ કરી દીધાથી તે મિલનાં માણસો તેને શેઠ કહે છે કે બીજું શું ઉપનામ આપે છે, તે આપને જણાશે.”

અબ્દુલ હાદિઝ: “મિલમાંથી માણસો કમી કરવાનો કરાવ તેમણે શા સાડ કર્યો છે?”

ટિકિટ કલેક્ટરે બંગલામાં કહ્યું: “એ લક્ષ્મણપતિને ખૂબ ખર્ચ થઈ ગય છે! મિલનાં અર્ધિઅર્ધ માણસો કમી કરવાની નેટિસ ગઈ કાલે તેણે મિલમાં ચોટી છે. તેઓને એક માસ બાદ રજા અપાશે, અને તે પછી જેઓ બાકી રહેશે, તેઓને ૧૫ ટકા ઝોઝો પગાર આપવામાં આવશે, એમ તે નેટિસમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. આથી માણસો કમી થયાં છે અને વિચાર ચલાવે છે કે, હડતાલ પાડવી કે નહીં અને જો હડતાલ પાડવી તો કમારથી પાડવી?”

“એમ? આ તો જરવાજથી થયેલું કહેવાય.”

“સાહેબ, આ એકજ બાબત જરવાજથી થઈ નથી. તે કહેવાતા શેઠે તો પોતાના મરનાર વડીલનું સખ્ત અપમાન કર્યું છે. હમારી હિંદુ કામના રિવાજ મુજબ ધાર્મિક કથા મરનારના આત્માની શાન્તિ માટે કહેવરાવવી જોઈએ. તે આ શેઠસાહેબે નથી કહેવરાવી; આ બંગલામાં તેમના ફોઈ વગેરે રહેતા હતાં તેઓને

એકદમ વાલ્કેન્ડરના બંગલામાં જવા ફરજ પાડીને, અહીંથી તમામ નોકર ચાકરોને રજા આપી દઇને, બે ઉમદા વિક્ટોરીઆ માડીઓ અને ત્રણ સુંદર ઘોડા આઠ દશ હજારમાં કોષ્ટક મુસલમાન ગૃહસ્થને વેચી દઇને, તથા આ બંગલો બાટે આપી દઇને એઓ સાહેબ ગંદીગોબડી બીંડીબજારની પોતાની ઓરડીમાં રહેવા ગયા છે ! આનાથી વિશેષ ગરવાજખી કૃત્યો બીજાં ક્યાં હોઇ શકે ? સાહેબ, અહીં તો હરકોઇ બે પગે ચાલનાર માણસ આ માટે એ નવા ઍરોનેટ તરફ તિરસ્કાર બતાવી રહ્યો છે. ”

અબ્દુલ હાદિઝે ખેદ દર્શાવતાં કહ્યું : “ બેશક, આ બધી બાબતો ખેદજનક તો ખરીજ. ” એ પછી તેણે ટિકિટ કલેક્ટર પાસેથી રજનીકાન્તનું બીંડીબજારનું શરણામું પોતાની નોંધપોથીમાં ઉતારી લીધું અને બંગલા તરફ જવાનો વિચાર મંડી વાળીને એક લોકલમાં બેસીને તે પાછો ફર્યો. ગ્રાંટરોડ ઉતરીને ત્યાંથી એક ટ્રામમાં તે બેઠો અને બીંડી બજારમાં જે ચાલોનું તેને શરણામું આપવામાં આવ્યું હતું ત્યાં જઇ પહોંચ્યો.

તેને વિચાર આવ્યા : “ આ રજનીકાન્ત બેશક કોષ્ટક વિચિત્ર મૂર્તિ જણાય છે. મને તેના વિષે જે હેવાલ મળ્યો છે તે ઉપરથી અને મારે ત્યાંજ તે કંગાલ પોષાકમાં આવ્યો હતો તે ઉપરથી મને એમ દહેશત ઉપજે છે કે, તે કોષ્ટક જમરો લોબીઓ હોવો જોઇએ. તેને પ્રથમ ધીમેથી મુખારકમાદી આપ્યા બાદ હું ખરી માહિતી તેની પાસેથી માગીશ. ”

લતીફની ચાલીમાં ભોંયતળીઆની રૂમ નં. ૧૩ આગળ જતાં તે ખુલ્લી જણાઇ, ઓરડાના બારણા આગળ જતાં તેને જણાયું કે, રજનીકાન્ત તેમાં બેઠો બેઠો કાંઇક લખતો હતો. બેશક, તેને આશ્ચર્ય તો થયુંજ. પોતાનો મનોબાવ પ્રકટ ન કરતાં તેણે બહારથી જ કહ્યું : “ સલામ આલેકુમ ઍરોનેટ સાહેબ ! ” રજનીકાન્તે ઉંચે જોયું અને અબ્દુલ હાદિઝને ઓગળીને કહ્યું : “ ઓહો ! આવો, આવો, મહેરબાન ! આપનાં પગલાં મારે ત્યાં ક્યાંથી ! ”

અબ્દુલ હાદિઝે અંદર દાખલ થઇને સ્મિત કરતાં જવાબ દીધો : “ કેમ ન આવીએ, સાહેબ ! હવે તો આપની ખિદમતમાં અમે પગેપગ રહેવાના. તમિયત કેમ છે આપની ? જણાય છે તો તંદુસ્ત. ”

રજનીકાન્તે તેને પોતાની પધારીમાં પોતાની સાથે બેસાડ્યો અને કહ્યું : “ આપ જેવાની મહેરબાનીથી તંદુરસ્તી સામે કાંઈ પોષાર હોવા જોઈએ નથી. કહો સાહેબ, શો દુકમ છે ? ”

અમ્બુલ હાકિમ : “ હું તો રહેજ ન આપને મળવા અને મુખારકળાદી આપવા આવ્યો છું. આર દિવસપર તો આપણે દુઃખી સંજોગોમાં મળ્યા હતા. આપ શોકાતુર હતા. હું પણ મુંઝાયેલો હતો. આપે વળી તે દિવસે અને સોગંદનામા વિષે કાંઈક પૂછ્યું હતું. એટલે મારું મન જરાક સ્વસ્થ થતાં, એ બાબતમાં મારી કાંઈ સલામો આપને જોઈની હોય તો તે આપવાના ઇરાદાથી હું આવ્યો છું. ”

રજનીકાન્ત : “ આભાર, સાહેબ, હજારોવાર આભાર. સોગંદ તમામની તો હવે કાંઈ જરૂર જેવું જણાતું નથી; કેમકે મારા સોલિસિટરે બધી ઘટતી કાયદેસર વ્યવસ્થા કરી દીધી છે. એ સિવાય કાંઈ ? ”

અમ્બુલ હાકિમ : “ રજનીકાન્તભાઈ, આપે આપનાં ઘોડા માફી કોઈ બીજાને આપી દીધાં તે પહેલાં અને એ ખબર ન આપી ? મેં તો તે જોયા ન હતાં; પણ હું ધારું છું કે તે ફર્ટ કલાસ હોવા જોઈએ. ”

રજનીકાન્ત : “ હા. ઘોડાઓ સારા હતા અને ગાડીઓ પણ મજબૂત હતી. કેમ આપ તે ખરીદી લેવા ઇચ્છતા હતા ? ”

અમ્બુલ હાકિમ : “ હા જી, મારા પિતાએ આઠેક દિવસ ઉપર અને વાત કરી હતી કે, એક બે સારી ગાડીઓ જેવામાં આવે તો આપણે લેવાની છે. આપે ગાડીઓ કેટલામાં વેચી ? ”

“ બે ગાડીઓના ૬ હજાર ઉપન્યા અને ત્રણ ઘોડાના ૪ હજાર. ”

“ મેં સુંદર તક ખોઈ ! સાહેબ, મારું નસિબ કોણ જાણે કેવું છે કે, આવેલી તકો મારા હાથમાંથી ચાલી જાય છે. એક સ્થળે મેં વાંચ્યું છે કે;

‘ બેસાડવા જતાં કમાન જ હાથથી તુટી જાય !

આંધ્રેલી બાજુ હાથમાં લેવા જતાં ચાલી જાય !

જો પાંચરામાં પક્ષા જતાં પૂરવા હોય મર્યાદા !

એ નહોતું તારા કાબજમાં, નર ! આવ્યું પણ ચાલ્યું મર્યાદા ! ’

એ મુજબ, રજનીકાન્તભાઇ, હમણાં હમણાં મોરે બદકિસ્મત મને મુંઝવે છે. ”

રજનીકાન્ત: “ એમાં શું મુંઝાઓ છે ? આ તક ગઇ તો બીજી આવશે. હું વળી તપાસ કરતો રહીશ અને ક્યાંક સુંઢર જોડી ઘોડાઓ અને મજબુત માડીઓ જેવામાં આવશે તો તમને જણાવીશ. એવી તો કંઇયે તક આવે ને જાય, એમાં કિસ્મતનો દોષ શેના ? ”

અખંડુલ હાદ્વિગ્ન: “ મને નથી લાગતું કે એવી તક હવે મને મળે. જ્યારે માણસનું કિસ્મત રૂઠે છે ત્યારે મોટા કે નાના બન્યાએમાં સર્વ કંઈ ઉંધું જ બનતું જાય છે. રજનીકાન્તભાઇ, મારી સાલગ્રેહ ને દિવસે બનેલા બનાવ ઉપર વિચાર કરી જુઓ. અમે દોસ્તદારે આનંદ કરવા દરિયામાં નીકળી પડ્યા અને તેમાં દિવ્યકુમારે આપ-ધાત કર્યો. અમારાં ચાનાં મોઢાં કાળાં પડી ગયાં ! હવે એ મારું બદ કિસ્મત ખરું કે નહીં ? ”

“ આપનું બદકિસ્મત ન જ ગણાય. એ તો કેટલાયે ક્ષિપ્રથી અકળાયેલાં ને મુંઝાયેલાં રહેતો હતો અને તેનું મન ચક્રર બની ગયું હતું. એવા ચક્રરની મનોસ્થિતિ અગાઉથી તપાસ્યા વિના આપે તેને સાથે લીધો એ આપની ભૂલ; પણ એ ભૂલ દિવ્યકુમારના અવળા નસિબને સંજોગે જ થઇ. તેનું મોત તે દિને થવાનું એટલે તે આપની સાથે આવ્યો. ”

અખંડુલ હાદ્વિગ્ન: “ દિવ્યકુમારનું મન શું અકળાયેલું ને મુંઝાયેલું રહેતું હતું ? શાથી ? શું એમના ઉપર કોઇ દુઃખ આવી પડ્યું હતું ? ”

રજનીકાન્ત: “ આપને એના જીવનની માહિતી હોય એમ જણાતું નથી. ‘ મરેલાંઓનું બૂંડું ન બોલવું ’ એમ આપણામાં કહ્યું છે એટલે હું ઝાઝું બોલવું ઠીક લેખતો નથી; પણ હું ખરું કહું છું કે, પરણવાની જાળમાં તે ના પડ્યો હોત તો તેનું મોત આવી રીતે ન થાત. જ્યારથી તેણે પરણવાનો વિચાર કર્યો અને તેમાં પણ એક જ કન્યાને પરણવાની હક કરી ત્યારથી તેના ઉપર આફતો આવી—”

અખંડુલ હાદ્વિગ્ને અજણપણ બતાવીને કહ્યું: “ ત્યારે શું તેમનું જીવન કોઇ ભેદ ભર્યોથી ભરપૂર હતું ? એમના ઉપર શી આફતો

ગુનરી હતી ? રજનીકાન્તભાઈ, આ સાંભળીને મારો જીવ બહુ બળે છે.”

રજનીકાન્ત : “હું આપને શું કહું અને શું ન કહું ? એવું જીવન અદ્ભુતપણે વધું હતું. જીલ્લેશ્વરમાં રાધાકૃષ્ણની ચાલીમાં રહેતા અમારી જાતિના કમળનમન નામના એક ગૃહસ્થના ઊકરી સાથે તેને ક્યાંકથી સંબંધ થયો હતો. તે ઊકરીનાં માથાપે એ વાત જાણી એટલે ગુસ્સે થઈને તેને પોતાને ત્યાં આવતો બંધ કર્યો. આમ છતાં તે બંને એકી જૂપીથી મળવા લાગ્યાં. એકવાર તો મેં તેમને એક્સીન્સ્ટન સર્કલના બાગમાં મળેલાં જોયાં હતાં; અને તેને કપકા આપ્યો હતો. એ ઊકરીનાં માથાપને એ વાતની ખબર પડી એટલે એક બીજા વર સાથે તેને પરણાવવાની યોજવણી કરી—”

અમ્બુલ હાકિઝે અચવચ કહ્યું : “એ વરને આ બે જણના જૂથા સંબંધની ખબર હતી ? હું ધારું છું કે, તે કોઈ પરગામનો હશે; નહીંતર જૂથા સંબંધની વાત : જાણતો હોત તો તે ઊકરીને પરણવા તૈયાર ન થાત. કેમ મારું કહેવું ખોટું છે ?”

રજનીકાન્ત : “એ વર પરગામનો નથી, અહીં જ રહે છે; અને હા...હું કેમ જૂલ્યો ? તમારો જ કોલેજનો સાથી નંદકિશોર—”

અમ્બુલ હાકિઝ : “એમ ? એ તો દિવ્યકુમાર સાથે જ રહેતો હતો. મારો પણ એ ખાસ મિત્ર થાય.”

રજનીકાન્ત : “બસ એજ.”

અમ્બુલ હાકિઝ : “રજનીકાન્તભાઈ, એ નંદકિશોર કેવો હિસ્તાદ ? પરણ્યો પણ અને તો લગ્નની મિજલસમાં બોલાવ્યો. એ નહીં ! એ પરણ્યો ક્યારે ?”

રજનીકાન્ત : “નહીં. નહીં. હજી પરણ્યો નથી. હવે પરણશે અને એનાં લગ્નની મિજલસમાં એના તરફથી આપને નિમંત્રણ નહીં આવે તો હું આપને બોલાવીશ. પણ તો આપને કાંઈ કહેવાનું રહેશે નહીં ને ?”

અમ્બુલ હાકિઝ : “આપ શી રીતે અને કંઈ સત્તાથી મને બોલાવી શકશો ?”

રજનીકાન્ત : “સાહેબ, આપને કશીજ માહિતી નથી. આપના કોલેજના મિત્રો સાથે આપ ફરો છો ખરા; પણ તેમનાં અંદરનાં જીવનથી આપ માહિત થવા યત્ન નથી કરતા, એમ હું માનું છું.”

એ નંદકિશોરનાં લગ્ન ગોઠવી આપનાર હુંજ હતો. પૂછી જો જો એને. તે કન્યાનો પિતા કમળનયન મારો ખાસ મિત્ર થાય છે. ”

અખડુલ હાદિક: “ એમ ? નંદકિશોર સાથે આપે તે કન્યાનાં લગ્ન ગોઠવ્યાં તેના કરતાં દિવ્યકુમાર સાથે ગોઠવ્યાં હોત તો વાજખી ગણાત. દિવ્યકુમાર આપનો ભાઇ હતો એ એક કારણ અને તેને એ કન્યા સાથે દ્વેષો સંબંધ હતો, એ બીજું કારણ. ”

રજનીકાન્ત: “ દિવ્યકુમાર, તે કન્યા સાથે ન જ પરણે એવી ઇચ્છા મેં એટલા માટે રાખી હતી કે, મારા મહુમ કાકા, એ લમ-થી વિરુદ્ધ હતા. મારા ભાઇ તરીકે હું તેને પરણેલો જોવા ઇચ્છું પણ મારા કાકાની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરીને તેમને શા સારુ ગુસ્સે કરું ? વળી દિવ્યકુમારને તે કન્યા સાથે પરણેલો જોવા તે કન્યાનો પિતા પણ રાજ ન હતો. આમ બધી બાબતોએથી તેની સામે વિરુદ્ધતા હોવાથી મેં જ નંદકિશોરને શોધીને તેની આ લગ્ન માટે સંમતિ લીધી. ”

અખડુલ હાદિક: “ પણ કન્યા ઉપર કલંક હોવા વિષે નંદકિશોર જાણતો હોવા છતાં પણ સંમત કેમ થયો ? ”

રજનીકાન્ત: “ ખરી વાત કહું ? કલંક તો બધું કહેવાનું. એ કન્યા જેવી પવિત્ર કન્યા બાગ્યે જ બીજી કાંઈ હશે. ”

અખડુલ હાદિક: “ આપનું કહેવું હેરફેર થયું સાહેબ ? હું ધારાશાસ્ત્ર કે ન્યાયાધીશ નથી; નહોતર આપને જુમાની હેરફેર આપનાર તરીકે હું ગણત. ” એમ કહીને અખડુલ હાદિક મોટેથી હસી પડ્યો.

રજનીકાન્તે કહ્યું: “ દિવ્યકુમાર સાથે તે કન્યાને દ્વેષો સંબંધ હોવા માટે મેં કલકિત કહી, તે દુનિયા જે દષ્ટિથી જુએ છે તે દષ્ટિથી જ; પરંતુ હમણાં મેં તમને જો કહ્યું તે મારા હૃદયના અવાજ પ્રમાણે કહ્યું. ”

અખડુલ હાદિક: “ હવે હું સમજ્યો. એટલી સંતોષની વાત છે કે, નંદકિશોરને એક નિષ્કલંક કન્યા મળી. પણ દિવ્યકુમાર જો એ વાતથી વાકેફગાર થયો હોત તો જરૂર બળી જાત. ”

રજનીકાન્ત: “ અરે, એને તો એ વાતની ખસર ફૂપડી હતી અને તેથી જ મેં તમને પહેલાં કહ્યું તેમ તે ચક્રર બની ગયો હતો ! ”

અખડુલ હાદિક: “ કમનસિબ બિચારો ! પણ રજનીકાન્ત-

ભાઈ, એ નિખાલસ મનનો હતો એમ તો મેં તેની સાથેના પરિચય ઉપરથી જોઈ લીધું હતું. કદાચ નિખાલસ સ્વભાવને લીધે જ તે, તમારા કહેવા પ્રમાણે, ચક્રર બની ગયો હશે.”

રજનીકાન્ત: “સાહેબ, નિખાલસ તો શું-પ્રાવ ભોળો આદમી! ભોળો એટલે સમજ્યાને?”

“નિષ્કપટી અને બિનઅનુભવી.”

“નહીં જી, ભોળો એટલે અકલ વિનાનો-મૂર્ખ.”

આ સાંભળીને અખંડુલ હાર્દિકે મંબીર વદન કરીને માથું ધ્રુણારીને કહ્યું: “નહીં. નહીં. એવું ન બોલો, મરનારનું જીવું ન બોલવું જોઈએ.” અત્રે અખંડુલ હાર્દિકે પોતાના ખિરસામાંથી એક ધડીઆળ કાઢ્યું અને તેમાં જોડને તે બોલ્યો: “ઓહો! આપણે તો વાતમાં ને વાતમાં સમયનું પણ જાન રાખ્યું નહીં. રહાડા દશ થઈ ગયા! કહો સાહેબ, હવે મને રજા છે? કોઈ ગાડી ધોડાની તજવીજમાં રહેશોને સાહેબ? અફલાતૂન ધોડાની જોડી અને એક સુંદર અને મજબૂત ગાડી હાલતુર્ત મળી આવશે તો બસ છે.” આમ કહીને અખંડુલ હાર્દિક ઉઠીને ઉભો થયો.

“વાર, જોતો રહીશ.” એમ રહીને રજનીકાન્ત પણ તેની સાથે ઉઠ્યો.

“સાહેબ, આજે આપણને ખન્તેને ખુશમિઝાકથી વાતચિત થઈ, તેથી મને ખૂબ આનંદ થયો. કોઈ કોઈ વાર મારા મકાન તરફ આવો ત્યારે જરૂર મુલાકાત આપીને આભારી કરતા રહેશો અને મારે લાયક કાંઈ હામકાજ હોય તો તે પણ ફરમાવશો.” અખંડુલ હાર્દિકે વિનયરિવેદનો સંઘળો બંડાર ખુલ્લો મૂકી દીધો.

“બેશક, બેશક.” એટલું કહીને રજનીકાન્તે હસ્તધુનન કર્યું અને ખન્તે અત્રે વિપ્રટા પડ્યા.

અખંડુલ હાર્દિકને રજનીકાન્તની વાતચિત સાંભળીને ધણો ખેદ થયો. રજનીકાન્ત દિવ્યકુમારનો છૂપો વેશ છે એ વિષે તેને હવે કાંઈ શક રહ્યો નહીં; અને નંદકિશોર કે જે પોતાની સાથે મોઢરમાં મલાડ આવ્યો હતો, તેજ દિવ્યકુમારનો હાર્દિક હતો, એ વાત જાણ્યા પછી અખંડુલ હાર્દિકને પચથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગી ગઈ. નંદકિશોર મહાંમ મધુસૂદનરાયની રૂપર પોતાની સાથે કેમ આવ્યો નહોતો, એનું કારણ અખંડુલ હાર્દિકને હવે સમજાઈ ગયું. નંદકિશોરે પોતે ગેરવાજબી કૃત્ય કર્યું છે એમ તેનું હૃદય કંપનું હોવું જોઈએ

અણુધાર્યો પુા

અને તેથીજ તે મહુમ ઝરોનેટ પાસે
હાફિઝે કલ્પના કરી લીધી. વળી નંદકિર,
હવે કાંઈજ શક રહ્યો નહીં; કેમકે જ
દિવ્યકુમારના હાફિઝનું નામ પ્રજાનું ત્યારે
હરિક્ષે છે' એમ કહી શક્યો નહતો અને ઉ
કે: "હું એ વિષે કાંઈ જાણતો નથી." એ
છૂપો પેરી હતો, એવી અબ્દુલ હાફિઝને ખાતર
સ્વભાવના માણસને પગે લાગીને કે ટાપીઓ લ
કરવામાં આવે તો કાંઈજ લાભ થાય નહીં એમ ર
લાયું; કેમકે તે મોઢેથી કદાપિ મીઠું બોલે પર
જરૂર પોતાનું ધાર્યું કરે. આ નંદકિશોરને કંઈ રીતે
લગ્ન કરતો અટકાવવો, એ સંબંધી અબ્દુલ હાફિઝે કે
વિચાર કરી જોયો. ઘેર જઈ; જમીને, તેણે એજ બા
કેટલાક કલાક વીતાવ્યા; પણ તે કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવી શ

પરિચ્છેદ ૧૮.

અણુધાર્યો પુષ્ટિકારક સંયોગ.

રજનીકાન્ત સાથે અબ્દુલ હાફિઝને વાતચિત થઈ તે પછી
શતના અબ્દુલ હાફિઝ ટ્રાંટરોડ સ્ટેશન ઉપર પોતાના એક નોકર
સાથે એકાદ કામ પ્રવ્રગે ગયો. તે પ્લેટફોર્મમાં દાખલ થયો તેજ
વખત તેને લાગ્યું કે, નંદકિશોર જેવો કોઈક આસામી ટિકિટ
ઓફિસમાં દાખલ થયો. એ નંદકિશોર જ છે કે અન્ય કોઈ છે તે
જાણવા સાર અબ્દુલ હાફિઝે ટિકિટ ઓફિસની ખારી બહાર ઉભા
રહીને અંદર નજર નાંખી તો તેને જાણાયું કે, તે નંદકિશોર જ છે.
ખારી આગળ ઉભા રહીને અબ્દુલ હાફિઝે અંદર શી વાતચિત થાય
છે, તે સાંભળવા પોતાના કાન માંડ્યા. ટિકિટ આપનાર કલાર્ક
નંદકિશોરનો મિત્ર હોય એમ માલુમ પડ્યું; કારણ તે બંને જણે
ખુશમિઝાજથી થોડાક વાતચિત કરી અને એ બાદ સુરતની ટિકિટ
ખરીદીને તે ટિકિટ ઓફિસમાંથી બહાર નીકળ્યો. અબ્દુલ હાફિઝે
વિચાર કર્યો: "મારે આની હિલચાલ તપાસવી જ જોઈએ. તેની

જયેતિ.

“તું પડશે તો જન્મશ” તેણે પણ સુરત ન પોતાના નોકર સાથે પોતાના પિતાને હું જરૂરી કામે સુરત જઈ છું. બે દિવસ તરફ જતી ટ્રેન, પ્લેટફોર્મમાં ઉભેલીજ હતી. ૨ ડબ્બામાં દાખલ થયો, તેની જોડેના બીજા હાથે દાખલ થયો. “ટ્રેન ચાલુ હશે તે દરમિયાન હલચાલ નહીં તપાસું તો ચાલશે. જે કાંઈ કારણ તો હશે તે તો સુરત પહોંચ્યા પછીજ માલુમ થત કહીને અબ્દુલ હાદિઝ નિરાંતે પોતાના ડબ્બા-

લના સાત વાગ્યાને શુભારે સુરત સ્ટેશન આવી પહોં-
 હાદિઝે નંદકિશોરની પાછળજ લાગુ રહીને તેની તપાસ્યા કરી. શહેરના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક લતામાં મકાનમાં નંદકિશોર પેઠો. અબ્દુલ હાદિઝ વિચારમાં કે, “હવે મારે શું કરવું? તે જે મકાનમાં પેઠો છે, તેમાં હું તેની પાછળ જઈ શકું નહીં.” તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો કે
 ૧ પણ રીતે બહારથી નંદકિશોરની હિલચાલ જોવાનું બની શકે તમ છે કે નહીં? સુભાગ્યે એક પડી ગયેલું અને ફાઇથી નહીં વસાયલું મકાન, મજકુર ભવ્ય મકાનની સામેજ આવેલું તેણે જોયું. એ પડી ગયેલા મકાનના પહેલા માળની આગલી બીંત કાયમ હતી અને તેમાંની બારીઓ ખુલ્લી હતી. અબ્દુલ હાદિઝ તુરંતજ તે મકાનમાં ગયો અને બીંતને ઝાથે રહીને બારીમાંથી તેણે સામેના ભવ્ય મકાનમાં નજર કરી. તેને શું માલુમ પડ્યું?

એક યુવતી એ મકાનના પ્રથમ માળમાં વચ્ચેવચ્ચ એક ગોળ ટેબલ આગળ ઉભી હતી અને નંદકિશોર એક ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. અબ્દુલ હાદિઝે જોયું કે, નંદકિશોર હસતો હતો; પરંતુ તે ઉભેલી યુવતીના મ્હોં ઉપર ગંભીરતાની છાપ હતી. તે બે બધુ વચ્ચે કાંઈક વાતચિત ચાલતી હતી પરંતુ અબ્દુલ હાદિઝ તે સાંભળી શકતો નહતો. તેનાથી માત્ર એ બેની હિલચાલ જ જોઈ શકાતી હતી. અબ્દુલ હાદિઝ એ હિલચાલ જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “આ યુવતી કાણુ હશે અને નંદકિશોર ખાસ ચાહીને મુંબાઈથી તેને મળવા અહીં કેમ આવ્યો હશે?” વળી, એ મકા-
 નમાં શું બીજાં કોઈ માણસો વસતાં નહીં હોય અને આ બે બધુ

અલ્પધાયો પુષ્ટિ

એકલા એ સ્થળે કેમ મળ્યા હશે, એ પ્ર
લબ્ધો. નંદકિશોર પરણેલો નહતો; પણ હ
એટલે આ યુવતી કાંઈ તેની પરિચિત સ્ત્રી.
ખડુલ હાદિએ પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું. કદા
શકે અથવા તો તેની કાષ્ટક સગી હોઈ શકે એ
આ વિચારો તેના મનમાં સ્ફુરતા હતા તે દરમ
એ સ્થળે શું બનતું હતું તે જોવામાંજ રાક્ષસી
વદન તે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકતો હતો. એ યુવતીની
ખુલ્લી રીતે નિહાળી શકતો હતો. એ યુવતી અને નંદા
દરમ્યાન તેણે જોયું કે, યુવતી એકાએક ગુસ્સે થઈ
હાથ નંદકિશોર તરફ ધરીને તેને કાષ્ટક ચેતવણી આપી
પછી તેણે જોયું કે, એજ હાથ જોરથી લાંબાવીને જાણે
ચાલ્યા જવાની ફરમાશ તે કરતી હતી. નંદકિશોર પોતાના
માં બેઠો હતો; હસતો હતો અને કાષ્ટક કહેતો હતો.
જ્યુ શી વાતચિત કરતાં હશે ? ” એવો પ્રશ્ન અખડુલ હાદિ
ગત એકવાર નહીં પણ અનેકવાર કર્યો, પરંતુ કમનસિમે એક
હરફ તે સાંભળી શકતો નહતો. તેઓ મિત્રભાવે વાતચિત કર
હશે કે શત્રુભાવે, એ પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ અખડુલ હાદિએ કરી શક્યો.
નહીં; પણ એ પ્રશ્ન તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યો તેજ વખતે તેણે જોયું કે,
નંદકિશોર પોતાની ખુરશી ઉપરથી ઉઠ્યો અને તે યુવતીની પાસે
ધસારાખંધ ગયો. યુવતી દૂર ખસી ગઈ. તે ગુસ્સાથી હાથ લાંબા
કરીને નંદકિશોરને ધમકાવતી હોય એમ અખડુલ હાદિએ લાગ્યું.
નંદકિશોર તે દૂર ખસી ગયેલી યુવતી જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં પુનઃ
ધસ્યો એટલે યુવતીએ તેના ગાલપર એક તમાચો લગાવી દબને મજ-
કુર ખાંડના એક છેડા તરફ જવા માંડ્યું !

હવે અખડુલ હાદિએ પોતાના દુષ્પાવાના સ્થળે ઉભા રહેવાયું
નહીં. તેણે કલ્પના કરી લીધી કે, નક્કી નંદકિશોર કાષ્ટક ખરાબ
ઉદ્દેશથી આ એકલીઅટ્ટલી જણાતી યુવતીને ત્યાં આવ્યો છે અને
તે કાંઈ ખાંડાધેસો બકવાદ કરીને તે યુવતીને હેરાન કરવા માગતો
હશે તેથીજ તે યુવતીએ તેને તમાચો લગાવી દીધો હશે અને એ
પછી તે યુવતી તે ખાંડાધેસો નીચે ઉતરી હશે. જો આ કલ્પના
ખરી હોય અને જો અત્યારે એ મહાનર્માં બીજું કાંઈ નહીં હોય
તો તે યુવતીને બચાવવી અને નંદકિશોરને તેની વર્તણૂક માટે

જયોતિ

નયમ ધર્મ છે, એમ સમજીને અખડુલ
 ધરમાંથી નીચે ઉતરીને બહાર આવ્યો.
 જાનમાં પેઠા. તેમાં પેસતાંજ નીચેના ભાગ-
 મળા અને નંદકિશોર દાદરેથી ઉતરતો
 એ તે યુવતીને કહ્યું: “જહેન, જહીશો નહીં,
 કું. કહેા, આ યુવક તમને એકલાં જાણીને
 આવ્યો છે ?”

કહ્યું: “હા, લાઇ. આ માણસ નીચમાં નીચ

ગીને અખડુલ હાકિઝનો ચહેરો કોધથી હાથચોળ
 હરેથી ઉતરીને પોતાની તરફ આવતા નંદકિશોર સામે
 કહ્યો: “બદમાશ નંદકિશોર, મુંબાઇથી ખાસ આ
 રાન કરવા સારું તું અહીં આવ્યો છે કે ?” તેણે એકદમ
 પકડ્યું અને કહ્યું: “ચલાવ, શિર ઝુકાવ આ સન્નારીનાં
 અને કહે કે, ‘માતા, હું બૂઝ્યો. માફ કરો.’”
 નંદકિશોરે હસીને કહ્યું: “દોસ્ત અખડુલ હાકિઝ, તું નકામો
 થાય છે ? આતો મારી ‘વાઇફ’ છે—”

તે યુવતીએ અને એકદમ કહ્યું: “ગદા, તારા પાપી મ્હોંમાંથી
 એ શબ્દ બહાર કાઢતાં તને મિલકુલ શરમ નથી આવતી ?”

અખડુલ હાકિઝે નંદકિશોરને કહ્યું: “ચલાવ, ઝુકાવ તારી
 ગર્દન. એને “માતા” કહીને સંબોધ અને માફી માગ.”

“હું તારા કહેવા પ્રમાણે નથી કર્તો. જ તારાથી થાય તે
 કરી લે.”

અખડુલ હાકિઝે પોતાના જે હાથથી તેમું કાંડુ પકડ્યું હતું તે
 હાથથી તે કાંડું મજબૂતપણે દાખી રાખેલું તો આમળ્યું કે, નંદકિ-
 શોર “ઓરે! ઓહ!” એવી ખૂમ મારવા લાગ્યો. અખડુલ હાકિઝે
 બીજા હાથથી એક મુઠ્ઠો તેની કમ્બરમાં લગાવ્યો; આથી “કહું છું.
 ઓહ! કહું છું જવાદે” એમ નંદકિશોર બોલ્યો.

“પણ ક્યારે? એકદમ કહે. તે પછી બીજી વાત.”

“પણ...પણ...”

“નહીં. એ સફાઇ નહીં ચાલે” એમ કહીને અખડુલ હાકિઝે
 તેને બીજી મુઠ્ઠી લગાવી દીધી.

અણધાર્યો પુષ્ટિકાર.

“ માતા, માતા, મને માફ કર. માર
રને આખરે બોલવું પડ્યું.

અબ્દુલ હાદિએ તેના હાથ ટોડી દીધો
પગે પડ. ”નંદકિશોર તેના સામે જોઈ રહ્યો.

અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું:

“ શું જુએ છે ? તારા જેવા કોઈ નામદ સાથે
નથી, એ યાદ રાખજે. આ સન્નારીને પગે પડ અને
મારી માગ. ”

નિરૂપાયે નંદકિશોરને તાબે થવું પડ્યું. તે યુવતીનાં
તેણે પોતાનું માથું નમાવ્યું અને પુનઃ તેની મારી માગી.
હાદિએ નંદકિશોરનો હાથ ફરીથી આલ્યો. નંદકિશોરે પ્રથમ
પત્ની તરીકે ઓળખાવી તેથી અબ્દુલ હાદિએ કલ્પના કર
કે, આ યુવતી કોણ છે ? તેણે નમ્રતાથી તે યુવતીને પૂછ્યું:
મારી ભૂલ થતી હોય તો માફ કરજો; પણ તમેજ જ્યોતિ
બહેન કે ? ”

“ હા, બાઈ. હું જ તે દુર્ભાગી જ્યોતિ ! ”

“ નિડર રહો, બહેન. આને તો હું હમણાંજ પોલિસને સ્વા-
ધીન કરી દઈશ પણ તે પહેલાં હું તેની પાસેથી એક ચીટી લખાવી
લેવા માગું છું. માટે એક કાગળ અને ખડીઓ કલમ લાવી આપશો ? ”

જ્યોતિ તરતજ મેડી ઉપર ગઈ અને લખવાનાં સાહિત્યો લઈ
આવી. અબ્દુલ હાદિએ નંદકિશોરને કહ્યું: “ બેસો, જનાબ ! જમિન
ઉપર બેસો અને હું કહું તેમ લખો. ”

“ શું લખવાનું છે ? હજી પણ હું તારી નજરમાં પાપી છું,
દોસ્ત ! ”

“ ચૂપ ! ‘ દોસ્ત ’ એ પાક શબ્દ તારી જમાન પર ના લાવતો.
મારા દોસ્ત કદી સ્ત્રીઓના હાથથી તમાચા ખાવા જેવાં બદ્દત્તો
કરતા નથી. ”

આ સાંભળીને જ્યોતિએ રિમત કર્યું.

નંદકિશોર આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોઈ રહ્યો અને જમિન પર
બેઠો. તેના હાથમાં લખવાનાં સાધન આપીને અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું:
“ લખો કુતુર ! ” હું આજથી જ્યોતિર્મંથીને મારી માતા તરીકે
ગણું છું. જે ૨૦ હજાર રૂપિયા મેં મિ. કમળનયનને આપ્યા છે,
તે મારી પવિત્ર માતા જ્યોતિર્મંથીને અક્ષિય આપું છું. ”

જ્યોત્યોતિ.

તું જ નોંધ રહ્યો પણ લખવા મંડ્યો નહીં.

“કેમ, કાંઈ વધ્યા છે? હજી આપ સાહેબ-
વાનું ખાટી છે પણ તે હરમાન ખીજા વિશેષ
વાનું મન થયું છે કે?”

“પણ મેં કમળનયનને ૨૦ હજાર રૂ. આપ્યા

આ સાચું કહે છે!”

તું કહે તેવા સોમંદ ખાઈ.”

રા સોમંદમાં કાણુ વિશ્વાસ રાખે? છતાં જો એટલી
ન આપી હોય તો હવે આપ”

દક્ષિણે: “પણ એટલા રૂપીઆ તો મારી પાસે નથી.”

મજબુલ હાકિઝ; “જુદું શું કરવા બોલે છે? કાષ્ટક શ્રીમંતના
રીકે તારી જાતને તું ઝોળખાવે છે તો પછી ૨૦ હજાર રૂપરડી
પિતા પાસેથી નહીં અપાવી શકે?”

નંદકિશોર: “દોરત—”

“ચૂપ! વળી પાછો તારા નાપાક મ્હોમાંથી એ પાક લખ્ખ
કાઢ્યો?”

“મને માફ કર. મારી બૂલ થઈ. હવે હું આવાં દૃત્ય બિલકુલ
નહીં કરું.”

“એવાં મોઢાનાં ખોટાં વચન મારી આગળ કામ નહીં લાગે.
લિખિત કરાર કરી આપ કે, ‘હું કદી પણ મારી માતા જ્યોતિર્મયી
તરફ કુદરિ નહીં કરું.’”

“લખી આપું છું, લાઇ સાહેબ! પણ ૨૦ હજારની વાત
જવા દે.”

અત્રે જ્યોતિર્મયીએ કહ્યું: “જો મારા પિતાને તેણે એટલી
રકમ ન આપી હોય તો તે મુજબ તેની પાસેથી લખાણ કરાવી દ્યે.
મારે તો તેની એક પણ પાઇ હરામ છે. મારે એનાં નાણાંને શું
કરવાં છે?”

‘ઠીક’ એમ કહીને મજબુલ હાકિઝે નંદકિશોર પાસેથી નીચે
મુજબ લખાણ લખાવ્યું: “હું આજથી જ્યોતિર્મયીને મારી માતા
તુલ્ય ગણવા બંધાઈ છું. હું કદી પણ મારી માતા જ્યોતિર્મયી
તરફ કુદરિ નહીં કરું. મિ. કમળનયનને મેં રૂ. ૨૦ હજાર આપ્યા
નથી, ફક્ત એ હજાર રૂ. આપ્યા છે. લે. નંદકિશોર દોલતરામ”

નંદકિશોરે મજકુર લખાણમાં તારીખ નાંખી આપ્યા બાદ જ્યોતિએ કહ્યું: “ભાઇ અબ્દુલ હાદિઝ ! હવે એને જવા દો. પોલિસ-ને સ્વાધીન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું એને માફ કરું છું. હવે એ જાણે અને એનાં કર્મ જાણે.”

અબ્દુલ હાદિઝ: “જો, ઓ નાદાન ! તારી આખી કોમની આ પવિત્ર સત્તારીની ઉદારતા પિછાન. તને જેલનિવાસ કરાવવા માટે પુરતી સાબિતી હોવા છતાં ‘અપકારને બદલે ઉપકાર’ એ કહેવત મુજબ આ ખાનદાન સત્તારી રહમ લાવીને જતો કરે છે.”

“હું અંતઃકરણપૂર્વક કહું છું કે, એ ઉપકાર હું કદી પણ ભુલીશ નહીં અને ફરીથી વચન આપું છું કે, એ ઉપકાર કરનારી આ જ્યોતિર્મયીને હું મારી જન્મદાતા માતા તરીકે ગણીશ.”

“આમીન ! આમીન !”

જ્યોતિર્મયી આત્રે બોલી: “ભાઇ નંદકિશોર, ગમે તે ઉપાયે પણ આખરે તને સફળ હિંમત સુઝી તેથી મને આનંદ થાય છે. નીતિમય જીવન માળીને તું સુખી થજો એવો મારો આશીર્વાદ છે.”

આત્રે નંદકિશોર ઉભો થયો અને જવા લાગ્યો. એટલામાં અમુલખરાય અને વિજયાલક્ષ્મીએ તે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો.

જ્યોતિએ તેમને જોઇને કહ્યું: “ભાઇ નંદકિશોર, મારાં મામા મામીને મળ્યા વિના ન જઇશ. મામા, આ મિ. અબ્દુલ હાદિઝ.”

અમુલખરાય: “આપજ સર રસુલ હાદિઝના પુત્ર કે ? આપની લોચ ઉપરથી દિવ્યકુમારે આપલાત કર્યો હતો ?”

“હા જી. હુંજ તે કમનસિય અબ્દુલ હાદિઝ.”

“આવો, આવો, આપણે ઉપર બેસીએ મારા એક માંદા સગાને જેવા માટે મારાં પત્ની સાથે હું કુમ્મસ મયો હતો. જ્યોતિના ઉત્સાહભર્યા વાક્ય ઉપરથી હું અતુમાન કરું છું કે, તમે બન્ને મિત્રો કોઇક શુભ સંદેશ લઇને આહીં આપ્યા છો.”

“એનો તો એક રસિક ઇતિહાસ છે. એ આપને હું હમણાજ કહી સંભળાવું છું.”

આમ કહેતો કહેતો અબ્દુલ હાદિઝ અમુલખરાયની સાથે ઘાટર ઉપર ચઢવા લાગ્યો. નંદકિશોર, વિજયાલક્ષ્મી તથા જ્યોતિ પણ તેમની પાછળ ઉપર ચઢ્યાં.

જુદી જુદી પુરશીઓ પર ફરેક જથ્થે બેઠા બાદ અબ્દુલ હાદિઝે નંદકિશોરનો લિખિત કરાર અમુલખરાયના હાથમાં મુક્યો.

અને તે વાંચીને અમુલ્યખરાય આશ્ચર્યચકિત થયો. એ બાદ અમુલ્ય હાથિએ નંદકિશોરને લગતી મધી હકિકત કહીને છેવટે ઉમરું કે: “જે શિક્ષા તેને થઇ છે, તે પુરતી થઇ છે અને તે પોતે પરતાય છે એટલે હવે આપણે એને જડો કરીએ છીએ.”

“પણ ૨૦ હજાર રૂ. તો કંઈ ખુલાસો તેણે કરવો જોઇએ” અમુલ્યખરાયે કહ્યું.

“શો ખુલાસો?” નંદકિશોરે પૂછ્યું.

“એ રકમ તેં આપી નથી તો ખુદી આપી છે? અને જોખી આપી હતી તો ૨૦ હજાર આપ્યા છે, એવી અફવા ફેલાવી શા કારણે?”

“મેં માત્ર ૨૦૦૦ રૂપિયા આપેલા છે. રજનીકાન્તે મને સૂચના કરી હતી કે, દિવ્યકુમાર ઇર્ષ્યાથી બગી જાય તે માટે ૨૦ હજાર આપ્યા છે એવી અફવા ફેલાવવી. હું મૂર્ખો કે મેં એ સૂચના પસંદ કરી અને એવી અફવા ફેલાવી. મિ. કમળનયને તેમાં વાંધો લાધો નહીં એટલે મને એવી અફવા ફેલાવવામાં કશો ડર લાગ્યો નહીં.”

જ્યોતિએ અત્રે પૂછ્યું: “મારા પિતા અને રજનીકાન્ત સાથે તારો પ્રથમ મેળાપ કેવી રીતે થયો હતો?”

નંદકિશોર: “હું મારા એક પ્રપચ્ચની વાત અત્યારે ખુદી કરી દઉં. એ પ્રપંચ કરવા હું ખોટી બ્રમણ્યથી દોરવાઈ ગયો હતો અને તે કરવામાં મારી મોટી ભૂલ હતી એ હું હવે કબૂલ કરું છું. માતા, દિવ્યકુમારે એક દિવસ મને ખબર આપી કે, તમારી ખતર તેણે પોતે સંપત્તિત્યાગ કર્યો છે. ત્યારથી મને અંધને એક ચટાટી એવી થઇ કે, એવાં તે તમે કેવાં છો કે જેમને ખાતર દિવ્યકુમાર આવી રીતે સંપત્તિત્યાગ કરે? મેં તેજ દિવસે સિનેમા જોવા જવાનું નામ દઇને તમારે ત્યાં આગમન કર્યું હતું. તમે તે વખતે ઘેરજ હતાં અને તમારા પિતાના કહેવાથી અમને રૂઢાના પ્યાલા આપી મળ્યાં હતાં, એ કદાચ તમને યાદ હશે—”

“હા, હા, હવે મને યાદ આવે છે કે, તે દિવસે રજનીકાન્ત પણ રૂઢાના પ્યાલા આપ્યા પછી અમારે ત્યાં આવ્યો હતો.” જ્યોતિએ પોતાની સ્મરણશક્તિ તાજ કરીને કહ્યું.

“બરાબર.” નંદકિશોરે આગળ કહેવા માંડ્યું: “મેં જે ક્ષણે તમને જોયાં તે ક્ષણેજ મારામાં મોહદ્રષ્ટિ ઉભરાઇ! બહેન, હવે તો મેં તમને મારા માતા તુલ્ય કહ્યાં છે પણ તે વખતે માફ પાપી મન

મોહવાકુળ ખતી ગયું. તમનેજ મેગવવા દિવ્યકુમાર “ એક કાગડો દહીયઈ લઈ જાય છે ” એમ મને લાગ્યું. મારી એ ભૂત હતી, એમ હવે હું જોઈ શક્યો છું; પણ એ ભૂતની નદી ઉપર મેં પૂલ ચણ્યો ! મેં તમારા પિતા પાસે ચારી ખાધી કે, દિવ્યકુમારને તેના કાકાએ સંપત્તિમાંથી રહ આપણ ક્યો છે. મને મજેલી ખતી વિગતનો મંડાર મેં વિશ્વાસવાન કરીને તમારા પિતા પાસે કલગી દીધો અને તમારા પિતાનું અને તમારા કાકાનું ભૂંડું ખોલવામાં દિવ્યકુમારના મહુમ કાકાએ જે શબ્દો વાપર્યા હતા તે શબ્દો જરાક મીઠું મરચું ભરીને મેં તમારા પિતાને કહ્યા. એટલામાં રજનીકાન્ત ત્યાં આવ્યો. હું તેને ઓળખતો ન હતો. પરંતુ મને તમારા પિતાએ તેનો પરિચય કરાવ્યો અને એ પછી દિવ્યકુમારનો તે રૂપો વેરી છે, એવું મને લાગ્યું. અમારી ત્રણેની વાતચિત એ પછી મારી માથે તમારાં લગ્ન કરવા સંબંધી વિષય ઉપર ચાલી. રજનીકાન્તની પુષ્ટિથી મારી ઇચ્છા ફળોભૂત થઈ. એ ચાર દિવસ પછી વનિતાવિશ્રામનો કોન્સર્ટ હતો તેમાં હું, રજનીકાન્ત તથા તમારાં માતાપિતાને લઈ ગયો અને પ્રથમ વર્ગમાં સર્વને માટે મેં ટિકિટ ખરીદી. ત્યાં તમને મુખપાક ભજવતાં જોઈને તો હું થેજો ખતી ગયો ! હા ! માઈ એ ઘેલાપણું હમણું હમણું વધી ગયું હતું અને હું નિરંકુશ ખતી ગયો હતો. નંદે હવે પૂરી શિક્ષા થઈ ચૂકી. હવે હું જોઈ છું કે, ખોટા મોહથી પ્રેરાયલી ભ્રમણાને વશ થવામાં મેં ભૂતજ કરી હતી. એ ભ્રમણામાં મારે ખરો ઉદ્ધાર ન હતો. ”

અબ્દુલહાદિએ અત્રે પૂછ્યું : “ હવે તારું જીવન એવી ભ્રમણાઓમાં ભરીને વીતાવવા માગે છે કે, સત્કૃત્યો કરીને વીતાવવા માગે છે ? ”

નંદકિશોર : “ હવે હું મોહમયીનો મોહ, સકાને માટે તથા દષ્ટ; એકાદ ગામડામાં જઈશ અને ત્યાં મોહ વિનાનું સાદું જીવન વીતાવીશ. ”

અમુલખરાય : “ એ વિચાર ઉત્તમ છે. એથી તમારું શ્રેય જ થશે. ”

અત્રે નંદકિશોર સૌને પ્રણામ કરીને વિનિતભાવે ચાલ્યો ગયો.

અબ્દુલહાદિએ તેના જવા પછી કહ્યું : “ આપને આ ઇન્સાને ધણા ધણા પુલાસાઓ કર્યા છે. અહા ! કિસ્મતના ખેલ તો જુઓ ! આખરે તે સમજી શક્યો છે કે : ‘ ઇશક ખૂરી જન્મળ છે. ’ ”

વિન્યાસકર્મીએ અમુલખરામને કહ્યું: “તે દિવસે “કરમ્મા રેખા નિયારી” એ ગીત પેલા પ્લાલણે ગાયું હતું ત્યારે મેં પ્રારબ્ધના સર્વોપરિપણ્ણની વાત કરી હતી, તે આજ કેવી ખરી પડી છે?”

અમુલખરામ: “એ પ્રારબ્ધે તો અજ્ઞાન એક એટલા એમ કહેવું જોઈશે. બાણીની સ્થિતિ એક કદંગી થઈ પડી છે. સારે નસિમે આ નંદકિશોર સાથે હવે તેનો બાપ તેને પરણાવવાની હક કરી શકશે નહીં, નંદકિશોર સાથે તેનાં લગ્ન થતાં અટકાવવાની આપણી ઇચ્છાને અણધાર્યા સંયોગથી પુષ્ટિ મળી ચૂકી છે; પરંતુ દિવ્યકુમાર સદ્ગત થવાથી હવે બાણીનું જીવન શી રીતે વીતશે?”

અમુલખરામ: “સાહેબ, મારું દિલ તો એમ કહે છે કે, દિવ્યકુમાર બેહેરતનશીન થયા નથી—”

અમુલખરામ: “શા ઉપરથી એમ કહે છે !”

અમુલખરામ: “દાર્યામાથી લાશ અમને હજી સુધી પશુ કેમ મળી નથી એ એકલાજ સવાલ ઉપરથી હું મારું અનુમાન કરું છું. જરૂર કોઈક તત્કાળ દિવ્યકુમારને ખચાવી લીધા હોવા જોઈએ. જો તેમ નહોતો તો પાણીમાંથી ત્રણ દિવસે પશુ લાશ બહાર તરી આવે, અને અમારી બે વખતની ખૂબ તલાશનું પરિણામ અમને નિષ્ફળ ન બતાવે.”

અમુલખરામે ગંભીર મુદ્રા કરીને કહ્યું: “બનવા જોમ છે કે, તમારું અનુમાન ખરું હોય પરંતુ જો દિવ્યકુમારને કોઈએ ખચાવ્યા હોય તો પછી શા સારું તેઓ આપણા વચ્ચે પાછા આવ્યા નથી?”

“એમાંજ કાંઈક ભેદ હોય, એમ મને જમરો શક છે. કોઈકે તેમને ખચાવીને છૂપાવી રાખ્યા હશે, એમ હું માનું છું.”

“એમ કરવાનું કોઈને શું કારણ?”

“ભક્ષાધપતિના વારસ સંબંધમાં બીજાં શાં કારણ માની શકાય? કોઈને દિવ્યકુમારને છૂપાવીને નાણાંના બાલ ઉઠાવવાની લાલસા લાગેલી જણાય છે. આ બાબતમાં છૂપી પોલિસની મદદથી હું તપાસ કરાવવાનો છું. જોઈશું કે, મારી શંકા ખરી પડે છે કે નહીં?”

“તમારા કામમાં તમને ફતેહ મળે એમ ઇચ્છું છું. કરમ્માન આ મારી બાણીના જીવનની મને ચિન્તા થયાં કરે છે.”

જ્યોતિએ અત્રે કહ્યું: “મામા, પ્રારબ્ધનો સંપૂર્ણ વિન્યય થયો છે એવી મને ખાતરી થઈ છે. ભવિષ્યની તમારી બધાની આશાઓ ફળે કે કેમ, તે હું કહી શકતી નથી પણ અત્યારના સંયોગે જોતાં

“હા હું એ નિશ્ચય ઉપર આવી છું કે, હવે હું મારું જીવન સદાકાળ કૌમારવ્રતમાં જ વીતાવીશ.”

સર્વે બોલી ઉઠ્યાં: “હે?!!”

“હા, મારો એ દૃઢ નિશ્ચય છે. મારા બ્રહ્મચારિણી તરીકેના જીવનમાં હું દેશસેવા, મનુષ્યસેવા અને પ્રજાસેવામાં કાળ નિર્મમન કરીશ. દેશના અસ બંધુઓમાં સાદાષ્ટ, નીતિ, નિર્વ્યસનીપણું, ભૂત દયા, વિશ્વબંધુતા, પરાપકાર છત્યાદિ ગુણો પ્રવર્તાવવા હું મથીશ; સ્ત્રીઓની દશા સુધારવા તથા સ્ત્રીઓ પોતાના હઠ સમજતી થાય એમ કરવા હું પ્રયત્નો કરીશ અને ગામેગામ અને શહેરે શહેર ફરીને એને લગતાં ભાષણો આપીશ. મારા પુરસ્ક્રદના સમયમાં જ્ઞાનનાં પુરતકાનું નિદિષ્ઠાન અને પ્રજા નામનું ચિંતન કરતી રહીશ.”

અમુલખરાયની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ગયાં. ગળગળે સાહે તેઓ બોલ્યા: “પુત્રી, તારા અભિલાષ સુંદર છે; પણ તારી આ કામળ કાયા આવાં કષ્ટ સહન કરી શકશે કે કેમ તેની મને શંકા છે. અનેક સુખી સ્ત્રીઓના જીવનું જીવન તું વીતાવે તો કેવું સારું થાય?”

જ્યોતિ: “મામા, જગતમાં કોઈ સુખી નથી. હું ખરા સુખને માર્ગ જાણું છું—સત્તાતન સુખને માર્ગે વહું છું. મારા વિચારોથી તમે માહિત છો. દૃષ્ટ કરીને મારી આ ઇચ્છામાં હવે આડે ન આવશે.”

અમુલખરાય: “નહી, પુત્રી, તારી ઇચ્છામાં હું આડે આવવા માગતો જ નથી. હું પોતે તને મદદ કરીશ પણ મને માત્ર તારા આ કુમળા દેહની ચિન્તા ઉપજવાથી તારા માર્ગ સંબંધમાં આના કાની થાય છે.”

જ્યોતિ: “કષ્ટ વિના કોઈ મુલકાર્ય અથવા શુભ અભિલાષા સિદ્ધ થયલી ક્યાંયે જોઈ છે, મામા? દેહના કષ્ટની દરકાર આપણે કદી કરવી જોઈએ નહીં. પ્રજા આવાં કામોમાં સદાયે પોતાનો અણુ-દીઠ મળજૂત હાથ આપણા શિરપર થાય છે અને આપણને ઉજવણ પંથે જ લઈ જાય છે, એમ હું દૃઢતાથી માનું છું. જાણ અબ્દુલ-હાદિઝ, તમારું શું પારવું છે?”

અબ્દુલહાદિઝે ગંભીરતાથી કહ્યું: “મારી પવિત્ર બહાલી બહેન, તમારા વિચારો ઉમદા છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. તમને હવે કોઈની સાથે લગ્ન કરીને જીવન વીતવવું ન ગમે, એની તો

મને ખાત્રી થઇ ચૂકી છે; કેમકે મારા મહુમ દોસ્ત સાથે તને આત્માનાં લગ્ન થઇ ગયાં હતાં એમ હું માનું છું. અહા ! જ્યારે મારી નૌકાપર મારો દોસ્ત તમારા સંગની ઉદ્ધારો કાઢે છે ત્યારે તેની આંખમાંથી મને કાષ્ઠક અજન્મ ચમકાર ચમકતો માલુમ પડતો હતો. જાણે દિવ્ય-જ્યોતિ એ શબ્દો તેમાંથી પ્રિયોદયે બહાર પડતા હોય એમ મને લાગતું હતું. સાચા પ્રેમની એ નિશાની મેં જેમ એનામાં જોઇ હતી તેમ હમણાં તમે મોલતાં હતાં ત્યારે પણ મને તેવાજ સાચા પ્રેમની નિશાની તમારી આંખમાં જણાઇ; અને તેથી હવે હું તો ચોક્કસ માનું છું કે, તમેને દુનિયાનાં લક્ષનાં સુખનો દહાવો લેવાની ઇચ્છા નજ રહે. આથી તમે જે માર્ગ ગ્રહણ કરવાનાં છો તે ઉત્તમ છે. હું તમારા કાર્યમાં તમને મદદરૂપ થઇ પડે તે માટે રૂ. ૫૦૦૦ ની રકમ આપીશ. જનસેવા પાછળ તમને રૂએ તેમ તમે એ નાણાં ખર્ચજો અને એ રકમ અર્પાઇ રહ્યા બાદ અથવા તો અધવચ તમને માલુમ પડે કે, તે ઝોણી છે તો મને ખબર આપશો, એટલે હું વિશેષ રકમ આપીશ. તેમજ મારી લગ-વગથી તમારા હાથમાં સેવાકાર્ય માટે વિશેષ ધન આવે એવી કાશિપ કરતો રહીશ. ”

જ્યોતિ: “ ધન્ય છે, બહુ ! ધન્ય છે તમને. ઇસ્લામ ધર્મમાં તમારા જેવાં રત્નો છે, એ જોઇને મને અત્યંત આનંદ થાય છે, તમે મારા હાથમાં સેવાકાર્ય માટે નાણાંની રકમ મુકવા જણાવ્યું એથી દિંદુ-ઇસ્લામ એકતામાં તમે એક કિંમતી દિસ્સો આપ્યો છે.

હું તમારો ઉન્નતિ કરો, અને આવા જ વિશેષ યત્નોથી એ બંને કામોની તમે ઉન્નતિ કરો, એવો મારો અંતઃકરણનો આશિર્વાદ છે.”

અબ્દુલહુદિઝ: “ જાણે સાક્ષાત દિંદુઓની પવિત્ર દેવી માતા અંબિકા આ અશિષ આપતી હોય એવું અત્યારે મને લાગે છે. માતા, મારા તમને પ્રણામ છે. તમારી પવિત્ર ભાવનાઓથી તમે નાત જાતના બેદ વિના સર્વની ઉન્નતિ કરજો એટલી મારી વિનતિ છે, ”

એટલું કહીને અબ્દુલહુદિઝ અત્રેથી વિદાય થયો.

પરિચ્છેદ ૧૯.

મિત્રકાર્ય.

દિવ્યકુમાર ડૂબી ગયા પછી અને મધુસૂદનરાયના અવસાન પછી એક માસ વીતી ગયો છે અને એ મુદત દરમ્યાન નવા બેરોનેટ રજનીકાન્તનું જીવન વધારે ને વધારે કંબુસાષ્ટમાં તથા સંકુચિત વૃત્તિમાં વહ્યું છે. મધુસૂદનરાયે પોતાનાં વસિયતનામામાં દરમાબ્યા પ્રમાણે કાંઈ પણ રકમ તેણે કાંઈને આપી નથી અને તે ક્યારે આપશે, એ વિષે કાંઈ પણ કાંઈ કહી શકે તેમ નથી. કાંઈ મિત્રો સાથે તેણે કહી પારચય રાખ્યો નથી; કેમકે તે એમ માને છે કે, મિત્રો હમેશાં સ્વર્થીજ હોય છે. તે કહે છે: “પૈસાદારના મિત્રો મધપૂડાની માખીઓ જેવા હોય છે. જેમ મધપૂડામાં મધ હોય ત્યાં સુધી માખીઓ તેને વળગી રહે છે તેમ પૈસાદાર પાસેનું નાણું, હોટેલોમાં, સિનેમાઓમાં, નાટકોમાં, થેડાડોડની શરતોમાં, શરાબમાં કે અનીતિના અનેક માર્ગોએ ખર્ચાવવા અને મોજ ઉડાવવા સાર જ દોસ્તદારો તે પૈસાદારને વળગેલા રહે છે; માટે દોસ્તી કાંઈની સાથે કરીજ નહો. જ્યાંથી અને જો કાંઈની પાસેથી કાંઈક પણ નાણું પ્રાપ્ત થઈ શકે ત્યાંજ અને તેની સાથેજ કામ પાડવું.” આવા વિચારોને લીધે રજનીકાન્ત માત્ર બેજ જણ સાથે કામ પાડી રહ્યો છે. કાંઈક કાંઈક વાર ધારાશાહી કરસનદાસ પાસે ધારાને લગતી મલાહો લેવા જવું પડતું હોવાથી તેની સાથે અને શેરબજારના એક દલાલ સાથે કે જેની મારફત પોતાનાં શેરોના ફેરફાર અથવા ખરીદી વેચાણનાં કામકાજ તેને કરવા પડે છે. જો આ બે વિના પણ તેને ચાલી શકતું હોત તો તે તેમ કરવા તૈયાર હતો; પરંતુ તેનાથી તેમ થઈ શક્યું ન હતું. પોતે પૈસાદાર થયો ત્યાર પછી તેને એ બામતો ઉપર ખૂબ કટાણા આપ્યો. એક તો ઇન્કમ ટેક્ષ ઉપર અને બીજો, ધર્માદા મદદ મામનાસ અનેક કમળ પત્રો તથા આસામીઓ ઉપર. ધારાશાહી પાસેથી તેને માલુમ પડ્યું હતું કે, ઇન્કમ ટેક્ષ તેને ખૂબ ભરવો પડે છે; પણ તે બાબત હતો; અને પોતે બીડીમજારમાં કાંઈ ન જણે એવી રીતે તથા કાંઈક મરીમ માણસની પેઠે રહેતો હોવા છતાં કાંઈ જણે ક્યાંથી ભોળા શરણાતું શેરી કાઢીને લાંબા લાંબા વિનંતિપત્રો લખીને મદદો

માગતા; અથવા તો જાતે મદદ માગવા આવતા. કંટાળા લાવીને પણ જો એ મદદ માગનારાઓને ને થોડું થોડું આપવા હોત તો ઠીક; પણ નહીં, એક પાછ પણ કોઇને અક્ષિય આપતી હામ છે, એવું સિદ્ધિસૂત્ર તેણે ગ્રહણ કર્યું હતું; જેથી વિનતિપત્રેના જવાબ આપવાની તે કદી તસ્દી લેતોજ નહીં. ફરીથી ને ફરીથી જો તે વિનતિપત્રે આવતા તો શરૂઆતની એક બે લોટી નાંગીરે તે તેમને કચરાની ટોપલીને શરણે કરી દેતો. માગતા આવીશો તો કહેવું કોઇ વાર તે ધ્યાનપૂર્વક માંમળતો અને છેવટે તેમને ચોખ્ખી ના પાડી દેતો; અથવા તો કોઇક વાર તેઓ એક બે વાક્ય બોલતા ત્યાંજ તેઓને અથવા અટકાવીને ‘સાહેમજી’ કહી દેતો.

નાણું કેમ વધે, એજ તેના રાત દિનના વિચારો હતા. શરૂઆતમાં તેણે એક નોકર પોતાની પાસે રાખ્યો હતો પણ પછી એકદમ અકવાડીઓમાં તેને તેની જરૂર ન જણાઇ. “મારે એકલાને નોકર શું કરવો છે? પહેલાં મારે ત્યાં નોકર ક્યારે હતો?” આવો વિચાર કરીને તેણે નોકરને રજા આપી હતી. એ બાદ રહ્યા ચાલીઓનું બાકું ઉધરાવનાર કારકુન. જ્યારે તે કારકુનને તેણે પોતાની પાસે સાથી પહેલો બોલાવ્યો હતો ત્યારે તેને તેણે ખબર આપી હતી કે બાકું ચાલીઓ જેવા આવી જઈશ. એ ખબર આપ્યા પછી મારેક દિન બાદ તેને પુરસદ મળતાં તે બંને ચાલીઓ ઓરડીઓ જોઈ આવ્યા હતા. કોઇ બાકુનો સાથે તેણે વારાવર કરી ન હતી પરંતુ પોતાની આંખનોજ ઉપયોગ તેણે કર્યો હતો અને એ ઉપયોગને પરિણામે તેણે અમાઉની માફક સાર દોર્યો હતો કે: ‘સ્વચ્છતા એ શી વસ્તુ છે, એની બાકુનોને મિત્રકુલ ખબર નથી. ધણીઓ ઓરડીઓમાં કેટલી બધી મંદવાડ જણાય છે? અને બંને ચાલીઓમાં બાકુનોનાં છોકરાં કેટલી બધી ધમ્માચકડી કરી મૂકે છે? મળ ઉપરાંત માણસોવાળાં કુટુંબો નાની નાની ઓરડીઓમાં શા મારે રહેવા હશે? માત્ર બે કે ત્રણ કુટુંબીઓ એક ઓરડીઓમાં રહેવાં એકબે. તેને બદલે કેટલીક ઓરડીઓમાં છ, સાત કે આઠ જણ વસતાં હોય છે! આ બધું ન ચાલે.” આમ જણાવીને તેણે તે કારકુન પાસેથી બધા ચોખ્ખાઓ પોતાને સ્વાધીન કરી લાધા હતા અને તેને રજા આપી હતી.

તેણે જે મુસલમાન વેપારીને પોતાના માડીધોડા વેચ્યા હતા,

તેણે તેને એકવાર કહ્યું હતું કે, જો કોઈ કામ સારું તમને યોગ્ય પમારના અને મજબૂત માણસો જોઈએ, તો મને કહેજો. એ વાત તેણે સ્મરણમાં રાખી હતી અને તે મુજબ, તેણે તેની મારફત બે લેખાઓ માસિક રૂ. ૧૪ ના પમારથી મેળવીને બન્ને ચાલીઓ સંભાળવાનું કામ તેઓને સોંપ્યું હતું. ચોરડીઓનાં ભાડાં દરેક મહિને પોતે જાતે ઉધરાવવા જવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. બન્ને ચાલીઓનાં દરેક મહિને તેણે લેખાઓ મારફત ખર્ચ અપાવી હતી કે પ્રત્યેક માસની પહેલી અને બીજી તારીખે દરેક જણે પોતાનાં ભાડાં આપવાનું જોઈશે. જેઓ એ મુજબ આપવા ન માગતા હોય તેઓએ ચોરડીઓ ખાલી કરવી. સ્વચ્છતાના અભાવનો અને ભાડુતો ગીર્દી કરનારાં હોવા વિષે તેણે કારકુનનો દોષ કાઢ્યો હતો. પણ તત્કાળ તેવાં બધાં ભાડુતોને કાઢી મૂકવાને બદલે તેણે માત્ર તે કારકુનને જ કાઢી મૂકીને એ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરી હતી !

જે તારીખે ‘ મધુસદન મિલ્સ ’ ના કામદારોનો પગાર ઓછો કરવાની તેણે નોટિસ ચોઢી હતી, તે તારીખને બરાબર એક માસ થતાં કામદારોએ હડતાલ પાડી. પગાર કમી કરવાનું કાંઈ પણ વાજબી કારણ નથી, એમ જણાવીને ઉલ્ટો તેઓએ વધુ પગાર માગ્યો. રજનીકાન્તે તેઓની દરકાર કરી નહીં. હડતાલ પડી તે દિવસે તેણે યુજરાત તરફનાં શહેરોમાં ચાર પાંચ મિલોમાં તારના સંગ્રહ મોકલીને બની શકે તેમ કામદારો મોકલી આપવા જણાવ્યું. જાહેર પત્રોમાં કામદારો મેળવવા માટે તેણે જાહેર ખર્ચો આપી. ત્રણ દિન વીત્યા; પણ નવા કામદારો મળી શક્યા નહીં. સેક્રેટરી ચોથે દિવસે તેના બોંડી બજારવાળા મકાન ઉપર આવ્યો. તેણે ખર્ચ આપી કે: “જો આ પ્રમાણે મિલ બરાબર ૮ દિન બંધ રહેશે તો લાખો રૂપિયાનું આપને નુકસાન થશે. કામકાજ બંધ રહેતાં માલ નવો નહીં નીકળી શકવાથી આપને શો લાભ થશે તેનો વિચાર કરી જોશો. વળી મિલના શેરના ભાવ પણ બજારમાં ધીમે ધીમે ગચડતાં આપની મિલ સદાને માટે બંધ કરવી પડશે. ” રજનીકાન્તે સેક્રેટરીની પોતામાં વાજબીપણું તો લાગ્યું; પણ તેને માણસોને વધારે પમાર આપી કોડીઓ ચઢતી હતી ! તેણે કહ્યું: “ માટે શું માણસોને પગાર આપીને મારી મિલકત હુટાવી દઈ ? ” સેક્રેટરીએ પાડી: “ સાહેબ, મેં આપને કહ્યું હતું તેમ કરો. માણસોના મે, તેજ કાયમ રાખો અને કમી કરેલાં માણસોમાંથી હજી

થોડાંક સારાં માણસો જાય છે, તેઓને પાછાં રાખો.” રજનીકાન્તે સેક્રેટરીને કહ્યું: “ઠીક, હું વિચાર કરી જોઈશ. કાલે આવજો.”

બીજે દિન સેક્રેટરી આવતાં રજનીકાન્તે માણસોના પગાર કાગળ રાખનારી નોટિસ તેના હાથમાં મૂકી. અને કાઠી મૂકીને માણસોના ચોથા ભાગને કરીથી દાખલ કરવા કહ્યું. તેણે સેક્રેટરીને કહ્યું: “જુઓ, માણસોને આશ્વાસન આપજો અને જે ચાર દિન કામ બંધ રહ્યું તેથી મને ગયેલા નુકશાનનું વળતર તેઓ વધુ કામના વાળી આપશે તો તેમના માટે, અવિધ્યમાં હું સારો વિચાર કરીશ.”

સેક્રેટરી સમજી ગયો કે: ‘આડો આંખળી વગર વાઢીમાંથી ઘી ન નીકળે’ એવું અત્રે થયું છે પણ હજી ‘મેટા, મોટા થા પહોર પરણાવીશું’ એવી કહેવત મુજબ વાત થાય છે, ખરી! હાલ તુર્ત મુખ્ય અસંતોષ દૂર થતો હોવાથી સેક્રેટરીએ એ બાબતમાં શાન્તિ ધારણ કરી અને મિલનું કામ પુનઃ જેમ જેમ સમાધાનને પરિણામે ચાલુ થયું.

ઉપર્યુક્ત એક માસ દરમ્યાન રજનીકાન્ત કદી વાલ્કેશ્વરને બંગલે ફાઇબાને મળવા ગયો ન હતો; પણ ફાઇબા પોતાના પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે કોઇ કોઇવાર ગોપાળદાસને રજનીકાન્ત પાસે મોકલીને તેની ખબરઅંતર પૂછાવતાં. ફાઇબાએ જોકે ગુસ્સામાં કહ્યું હતું કે, હું રજનીકાન્તનું સ્નાન કરી નાંખું છું; પણ એ ગુસ્સાની પણ વીત્યા બાદ એ શબ્દો બોલી જવા માટે તેમને અપાર પશ્ચાત્તાપ થયો હતો અને એકાન્તમાં એ માટે તે કેટલોક વખત રડ્યાં હતાં. કેટલુંક રોકડ; કેટલાક શેર અને કેટલાંક ખરેખાં તેમની પાસેથી હોવાથી તેમણે બન્ને મરનારોના આત્માની શાંતિને માટે હિંદુ રીત રિવાજ મુજબ જે કાંઈ કરવું જોઈએ તે સર્વ કર્યું હતું અને કરતાં હતાં.

દરમ્યાન જ્યોત્સ્ના ક્યાં હતી? મિનલપુરના રાજપુતના લગ્નો-ત્સવમાં, તે ચિત્રકાર જમદીશ અને નવમાલિકા સાથે ગઇ હતી. તેઓ દરેક દિન રહ્યાં હતાં. તે દરમ્યાન જમદીશે રાજકુમાર તસ્વીર તૈયાર કરી દીધી હતી અને જ્યોત્સ્નાને પોતાને તે હાં ચિત્રકળા શીખવતો રહ્યો હતો. એ દસ દિનમાં તો ચિત્રકળા આત્મ કરનારને તે પૂરેપૂરી ક્યાંથી આવડે? હજી તો સાંકે લીટીઓ, વર્તુલો, અર્ધ વર્તુલો વગેરેમાં જ્યોત્સ્ના પૂરું

બની ન હતી ત્યાં અચાનક એક દિન ગોપાળદાસનો તાર આવ્યો, જેમાં દિબકુમાર દરિયામાં ડૂબી ગયા વિષે તથા મધુસૂદનરાયે અચાનક હૃદય બંધ પડવાથી દેહોત્સર્ગ કર્યા વિષે સમાચાર હતા. આ બન્ને સમાચારમાંથી દિબકુમારને લગતા દુઃખ સમાચારે જ્યોત્સ્નાના અંતઃકરણ ઉપર આઘાત કર્યો. “મારો ગુણુવાન વીરો ડૂબી ગયો!!” એ શબ્દો તે વારંવાર પોતાના મુખમાંથી ઉચ્ચારવા લાગી અને એ શબ્દો તેણે અર્ધા કલાકના અરસામાં એટલી બધી વાર ઉચ્ચાર્યા કે, તે લવારીજ છે, એમ તેની આસપાસનાં સર્વને લાગ્યું. બરાબર એક કલાક બાદ તેને તાવ આવ્યો અને તેમાં તે દિબકુમાર વિષે જ કંઈ ને કંઈ લવારી કરતી રહી. રાજકુમારીએ તેની માંદગી જોઈને એકદમ રાજવૈદને જોડાવ્યો. રાજવૈદે અભિપ્રાય આપ્યો કે, હૃદય પર આઘાત થવાથી તેના મગજ ઉપર અસર થઈ છે અને જો ચાપતા ઉપાયો લેવાશે નહીં તો તેના મગજ ઉપર લોહી ચઢી જશે. આ પછી રાજવૈદે ઔષધ આપ્યું; મસ્તકને અરફ ચોળાવીને ઠંડુ રખાવ્યું અને એ ઉપચાર તથા સારવારમાં માત્ર મિત્રકાર અને નવમાલિકાજ નહીં; પણ રાજકુમારી અને તેનાં અનેક દાસ દાસીઓ ખડે પગે હાજર રહ્યાં. રાજવૈદને એક ધડી પણ ત્યાંથી દૂર જવા દેવામાં ન આવ્યો અને તે વારંવાર સલાહ આપીને ખટતા ઉપચાર ધ્યાનપૂર્વક કરવા લાગ્યો.

જ્યોત્સ્નાની માંદગી એકાદ અડવાડીકું રહી અને તે બાદ તે ધીમે ધીમે સાજ થવા લાગી. ફોષળા ઉપર જે તાર રાજકુમારીએ મોકલ્યો હતો તે તારનો સામો જવાબ ગોપાળદાસે ફોષળાની ઇચ્છાથી આપ્યો હતો અને તેમાં પૂછાવ્યું હતું કે, ફોષળાને આવનાની જરૂર છે ? રાજકુમારીએ તેમને નિશ્ચિંત રહેવા પુનઃ તાર કર્યો હતો અને પ્રતિદિન તાર દ્વારા જ્યોત્સ્નાના સમાચાર પહોંચાડવાતું વચન આપ્યું હતું, જે વચન તેણે બરાબર પાળ્યું હતું. જ્યોત્સ્નાની તબિયતની ચિન્તાના બારથી તે આઠે દિવસ કપ્પાચલી રહી હતી; છતાં પોતાના મંત્રોને કુકમ કરી દીધો હતો કે, હરેરાજ સાંજે પોતે હરેરાજ એ આબતમાં મંત્રોને પૂછતી અને “મૂક્યો છે” એવી ખબર સાંભળીને સંતુષ્ટ થતી.

આદ જ્યોત્સ્નાને આરામ પૂરો થઈ ગયો. તે પુર થવાથી રાજકુમારીએ તેને ન બહુ

મુંબાઈ જવા દીધી પણ તેની પાસેથી તેણે વચન લીધું કે, મળ્યે ત્રણ ત્રણ મહિને એ ત્રણ અઠવાડીયાં માટે મિનલપુરમાં આવવું પડશે. ચિત્રકારના કાર્યથી રાજકુમારીને ધણેજ સંતોષ થયો હતો અને તેથી તેણે તેને આપેલા વચન મુજબ, પોતાના પિતા પાસે જાર દરબારમાં પારિતોષિક અપાવ્યાં હતાં અને પોતાના હસ્તાક્ષરે તેણે પ્રશંસાજનક શબ્દોમાં તેને પ્રમાણપત્ર લખી આપ્યું હતું.

જયોત્સ્ના, ચિત્રકાર અને નવમાલિકા મુંબાઈ આવ્યા બાદ રજનીકાન્તની ઉચ્ચભાથલની વાતો સાંભળીને તેમને ખેદ થયો. જયોત્સ્ના, ફાઇબા સાથે રહેવા લાગી અને ચિત્રકાર તથા નવમાલિકા પોતાની ચાલીમાં રહેવા લાગ્યાં. ચિત્રકારને પોતાની ચાલીમાંથી ખબર મળ્યા કે, જયોતિર્મયી દેશાટને નીકળી પડી છે અને હવે હમેશને માટે કૌમારવ્રત ગ્રહણ કરીને જનસેવામાંજ પોતાનું આયુષ્ય વીતાવવા માગે છે. નંદકિશોર જયોતિને હેરાન કર્યાની વાત પણ તેના જાણવામાં આવી. કમળનયન અને તેની પત્ની કાન્તા, આ બાબતો તરફ કેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી જુએ છે, તે વિષે તેણે તપાસ કરી જોઈ; તો તેને માણસ પડ્યું કે, કાન્તાએ આ દેશાટનનો ઉંઘોજ અર્થ કર્યો છે. કાન્તા ધણુંખરે તેની ઝોરડીમાં એવું બખડતી સંભળાતી કે: “છોકરી વંદી ગઈ ! હવે તેને સમજવવામાં માલ નથી.” નંદકિશોર સંબંધી તે કહેતી કે: “તેનો કાંઈ વાંક નહોં હોય પણ પેલા મુસલમાને તેને બિચારાને મારી મારીને તેની પાસેથી ફરજિયાત કશુક્ત લેવરાવીને તેને મુંબાઈ છોડાવ્યું હશે !” કમળનયન ખરી રીતે આ બાબતો વિષે કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે, એ ચિત્રકાર કળી શક્યો નહોં; કારણ કે, કાંઈવાર તે તેની પત્નીની અકળામણુ જ્ઞાન્ત કરવા જયોતિની વિરૂદ્ધમાં બોલતો તો કાંઈવાર તરફેણમાં બોલતો. નંદકિશોર માટે પણ તેની એવી વલણ જણાતી.

જયોતિર્મયીને તેનાં માખાપ સાથે થયેલા છેલ્લા સંવાદથી ચિત્રકાર વાકેફ હતો. દિવ્યકુમાર અને જયોતિર્મયી એકમેકને ચહાતાં હતાં, એ તે જણતો હતો. પદ્મદેવીનાં લગ્નો બ્યાવહારિક નથી એ માનતો હતો; છતાં પણ એક અખતરા તરીકે પોતાના જયોતિનાં લગ્ન થાય તો ઠીક એવી ઉમિં તેના ખૂણામાં ઉઠતી હતી. પરંતુ દિવ્યકુમાર રૂખી એ બર્ષ નીવડી. સ્વાભાવિકપણે જયોતિનું દિ

લાગેલું હોવાથી તેને હવે અન્ય કાંઈ સાથે લમ કરવાની ઇચ્છા ન રહે, એમ ચિત્રકાર જાણ શક્યો અને તેથી “ જ્યોતિર્-ગ્રી વક્ષ્ય તદ્દન વાજ્યમી છે ” એવો સાર તેણે દોર્યો. નંદકિશોર સાદું જીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને મુંઝાઈ તણ ગયો, એથી ચિત્રકારનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. જ્યોતિને લગતા પોતાના વિચારો આત્મા અખંડુલ હાદિઝના વિચારો પ્રમાણે જ હતા, એવી ખચર એ વિચારો કરતી વખતે ચિત્રકારને નહતી; પણ થોડાક જ દિનમાં તેઓ બન્ને અકસ્માત એક સ્થળે ભેગા થયા ત્યારે તેને એ ખાતરી ખચર પડી.

એ બન્નેને એકત્ર થવાનો પ્રસંગ રીચે મુજબ બન્નેઓ: જ્યોત્સ્નાએ જ્યારે ફાઇમા પાસેથી જરૂરું કે, દિવ્યકુમાર જે મુસલમાન યુવકની નાવમાંથી ઠરિવામાં પડીને આપણા કબરો હતા, તે યુવક ખડુજ સહકારો છે અને વાદકેધરને બંગલે ફાઇમાના રહેવા આવ્યા પછી તે ચાર પાંચ વાર એ બંગલે ફાઇમાની મુલાકાત લઈ ગયો છે તેમજ તે યુવકનું એમ માનવું છે કે, દિવ્યકુમાર હજી હયાત હોવો જોઈએ ત્યારે જ્યોત્સ્નાએ તરતજ ગોપાળકાસ મુનિમ આર-હત અખંડુલ હાદિઝન પોતાની પાસે બોલાવ્યો; અને એજ વખતે એક નોકરને ચિત્રકારને ત્યાં મોકલીને ચિત્રકારને પણ આવવા નિમંત્રણ કર્યું. એ મુજબ, જ્યારે તેઓનું ત્રણેનું મિલન થયું ત્યારે અખંડુલ હાદિઝે પોતાની કલ્પના મુજબ એ મુદ્દા સાબિત કર્યા. દિવ્યકુમારના આપણાતની હકિકતનું બ્યાન કરીને તેણે પ્રથમ મુદ્દો એ સાબિત કર્યો કે: તેની લાક્ષણો પત્તો મળ્યો નથી તેથી જરૂર તેને કાંઈક બચાવ્યો છે અને છૂપાવ્યો છે. તેણે બીજો મુદ્દો દિવ્યકુમાર સાથે પોતાને થયેલી વાતચિત ઉપરથી તેમજ જ્યોતિના કબન ઉપરથી એવો જણાવ્યો કે, તેમના દેહમળન થયા ન હતાં તોપણ એમાં શક નથી કે તેમના આત્માનાં લગ્ન થઈ ચૂકેલાં હતાં. એક બીજાને તેમણે એક બીજાની ઇચ્છાથી દિલ અર્પણ કર્યાં હતાં; જેથી ને હવે બીજા કાંઈને ન પરણે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

ચકાર, જ્યોત્સ્ના અને અખંડુલ હાદિઝ આ બન્ને મુદ્દામાં થયાં અને તેમણે એ ખાતરી ઉપર વિચાર ચલાવી દિવ્યકુમાર હયાત હોય તો તેનો પત્તો મેળવવા હવે પોત્રિમને આ કામ સોંપવું જોઈએ એવી ઇચ્છા. અખંડુલ હાદિઝે તેને દેકા આપ્યો અને નાણાંની

આહે તેટલી મદદ આપવા જણાવ્યું. ચિત્રકારે આ ઉપરથી બીડું મોકલ્યું કે, “કુપી પોલિસનું કાર્ય હું પોતેજ કરીશ.”

એજ વખતે કરસનદાસ સોલિસિટર તે ખંડમાં દાખલ થયો. જ્યોત્સ્નાએ તેને આવકાર આપ્યો. કરસનદાસે એક પુરશી ઉપર બેસતાં કહ્યું: “આજે હું તમને એક અત્યંત ઉપયોગી સમાચાર આપવા અહીં આવ્યો છું.”

“કહો શા સમાચાર છે ?”

“આપણે અત્રે ખાનગી વાતચિત કરવામાં સહિસલામત છીએ ને ?”

જ્યોત્સ્ના: “હા. આ બંનેમાં કોઈજ પારકું નથી.”

એ બાદ ફોફાળાને પણ તે રમઝે કરસનદાસે બોલાવ્યાં અને કહેવા માંડ્યું: “મેં કલાક ઉપર હું મારી ઓફિસમાં બેઠો હતો તે વખતે ખલાસી જેવો દેખાતો એક માણસ મારી ઓફિસમાં આવ્યો અને મને પૂછવા લાગ્યો: ‘મલાડવાળા બેરોનેટ શેડીઆના તમે વફીલ છે ?’ મેં હા પાડી એટલે તેણે કહ્યું: ‘વફીલ સાહેબ, નાણાંની કામળા ખુલ્લી મેલો તો એક ધણીજ જરૂરી ખર્ચ તમને આવું’ મેં કહ્યું: ‘ખર્ચ શી બાબતમાં છે ?’ તેણે જવાબ દીધો: ‘શેડોને જે ભત્રીજો મરી ગયો છે, તેને લગતી.’ મેં તેને તરતજ ધમકાવ્યો: ‘એવી તે શી મોટી ખર્ચ તું આપવાનો છે કે, નાણાંની જરૂર પડે ?’ તેણે ખલા હલાવીને કહ્યું: ‘તમારે મમજવું હોય તો સમજો; નહીંતો માથાકુટ મેલો.’ મેં કહ્યું: ‘પણ ભલા આદમી ! એમાં સમજવાનું શું છે ? શેડોને ભત્રીજો મરી ગયો છે તેને તું શ્વરોતો બનાવવાનો જાદુ જાણે છે શું ?’ આ સાંભળીને તે ઉઠીને ઉભો થયો અને બોલ્યો: ‘તમે ધણક લોકો ચીકણાવેલા કર્યાજ કરવાના. સાહેબ, ૫૦૦૦ રૂ. પહેલા આપો તો એક જરૂરી ખાતમી આવું અને એ ખાતમી ખરી પડે તે પછી બીજા ૫૦૦૦ આલજો. હું જે ખાતમી આલવાને છું તેમાં લાખો રૂપીઆનો સવાલ છે.’ મેં તો તેને હીવાનોજ લીધો. આ સહેરમાં એવા ધણા લુચ્ચાઓ વસે છે પૈસા પડાવી જાય અને પછી આપણે આંખો ચોળીને ર’ મેં તેને કહ્યું: ‘જો કોઈ ખાતમી હોય તો પહેલા પછી મને તે ઉપયોગી હશે તો તને નાણાં આપીશ’ નહીં સાહેબ, એ સાફ નક્કી છે. તમારાથી ના

હું હવે મારી ખાતમી એવા માણસને આવી આવીશ કે તેની પાસેથી મને નાણાં મળશે, એવી ખાત્રા છે. ' હું તેના બોલવા ઉપરથી અન્યથા તો થયો પણ તેની સાથે માથાગ્રીહ નકામો હતી, એમ ધારીને મેં તેને કહ્યું: ' જા બાપ જા. તને પાલવે ત્યાં જા. મારી પાસેથી નાણાં તો પહેલાં નહીં મળે. ' તે માણસ ચાલ્યો ગયો. તેના જવા પછી મેં મારા એક કલાકને બોલાવીને તેની પૂઠ પકડવા જણાવ્યું કે જેથી તે હવે ક્યાં જાય છે, તે માત્રમ પડી આવે. હું તેને પોલિસને સ્વાધીન કરી દેત; પણ એથી કદાચ જાણવાનું ન પણ જાણી શકાય, એમ ધારીને મેં તેને જવા દીધો અને તેની પૂઠ પકડાવી. મારો કલાક એક કલાકમાં પાછો આવ્યો. તેણે મને અખર આપી કે, ' એ માણસ રજનીકાન્તની ઓરડીમાં ગયો હતો. આશ્ચર્ય અર્થે કલાક ત્યાં ગાળ્યા બાદ તે બહાર આવ્યો હતો અને એક કાગળોડિં વાળીને ખિસ્સામાં મૂકીને ચાલ્યો ગયો છે. ' મારા કલાકે કહેલી આ હકિકત હું તમને કહેવા માટે તરતજ આહીં આવ્યો છું. "

જ્યોત્સ્નાએ સોલિસિટરને પૂછ્યું: " એ માણસ કદ ખાતમી આપવા આવ્યો હશે ? "

સોલિસિટર: " હું તો તેને કાંઈ દીવાનોજ કાંઈ છું. એની ખાતમી કાંઈજ નહીં હોય. "

અબ્દુલ હાદિસે અત્રે કહ્યું: " સાહેબ, મારો નમ્ર મત એવો છે કે, મહુમ મિ. દિઅકુમાર જીવે છે, એવી ખાતમી આપવા તે આવ્યો હશે. "

કરસનદાસે ફાઇઝાને પૂછ્યું: " માજી તમે શું ધારો છો ? "

ફાઇઝાએ કહ્યું: " મને તો કશી સમજ પડતી નથી. તમે બધાં વિચાર કરા બેઠાને તમને સુઝે તેમ કરો. "

મિત્રકારે કહ્યું: " કાંઈ ફિકર કરવા જેવું નથી. એ માણસ રજનીકાન્ત પાસે જઈ આવ્યો છે ને ? આ તો તેની પહેલી મુલાકાત હતી. હવે તેની બીજી મુલાકાતો થવાની; તેથી મેં પહેલાં કહ્યું હતું તેમ હું હવે છપી પોલિસનું કામ કરવાનું માથે લઉં છું. એ રજનીકાન્તના મકાન આગળ હું રાતદિન ખડો ને ખડો રહાશ અને તેઓની બન્નેની કિસ્સાલ તપાસીને આખરે આ ખાતમનો બેઠ બોલીશ ત્યારેજ જાંપીશ "

અખડુલ હાદિઝ: “એ રસ્તો ચોખ્ય છે. તમારી જોડે કામ કરવા હું પણ તૈયાર છું.”

ચિત્રકાર: “બેશક, એકથી બે લલા.”

જ્યોત્સ્નાએ આ વિચારને પુષ્ટિ આપી અને તે બાદ સોલિસિટરનો આભાર માન્યો. વારંવાર આ બાબતની જે નવી હકિકતો જણાશે, તેમાં તેની સલાહ લેવાનું જ્યોત્સ્નાએ જણાવ્યાથી સોલિસિટરે એવી સલાહ આપવા વચન આપ્યું.

સોલિસિટર તે બાદ વિદાય થયો. ચિત્રકારે જ્યોત્સ્નાને કહ્યું: “મારે આ છૂપી પોલિસનું કાર્ય કરતાં રાતના ગમે ભારે ઘેર આવવાનું થાય અથવા તો કોઈ વાર રાતના ઘેર આવવું પણ ન પડે; જેથી નવમાલિકાને આપને ત્યાં થોડાક દિવસ રાખશો?”

જ્યોત્સ્નાએ હસીને પોતાની તોફાની આંખો અમઠાવતાં કહ્યું: “હું શા માટે એને રાખું? હું તો એવું કાંઈ કરવાની નથી!”

બોબા ફેઈથા તેની આ મસ્કરી સમજી શક્યાં નહીં; તેથી બોલ્યાં: “ગાડી! એવું શું બોલે છે? આપણા માટે જે કામ કરે તેને આવો જવાબ અપાય?”

ચિત્રકાર: “માણ, મસ્કરી કરવાની એમની પદ્ધતિજ છે. એમણે મસ્કરીમાં અને એ સવાલો ક્યાં છે, એ તો હું ક્યારનો સમજી ગયો છું.”

જ્યોત્સ્ના હસી પડી. આખરે નવમાલિકાને એકાદ કલાકમાં મૂકી જવાનું જણાવીને ચિત્રકાર, અખડુલ હાદિઝ સાથે વિદાય થયો.

તેઓ બહાર નીકળ્યા એટલે પાસેના એક બંગલામાંથી કોઈક કામળ સ્વરે ગાતું સંભળાયું:

“નારાયન જિનકો પ્રતિપાલક, તિનકો કોન ઉઠાય સકેગો?”

અખડુલ હાદિઝે કહ્યું: “પ્રિય ચિત્રકાર, એમ શબ્દો આપણા મિત્રકાર્યમાં ફતેહના શુકનસચ્ચ શબ્દો હોય એમ મને તો લાગે છે.”

ચિત્રકાર: “અરુ” એમ કહીને ધુનમાંને ધુનમાં આગળ ચાલવા લાગ્યો.

પરિચ્છેદ ૨૦.

પ્રપંચીઓની પૂઠે.

જ્યોત્સ્નાને આપેલા વચન પ્રમાણે અખંડુલ હાદિઝ અને ચિત્રકાર રાત્રિના ૮ વાગે રજનીકાન્તના મકાન આગળ છૂપી દેખરેખ રાખવા સારૂ હાજર થઈ ગયા. ચિત્રકારે અખંડુલ હાદિઝને પૂછ્યું: “મિત્ર, તમને એવો શક ઉત્પન્ન થાય છે કે, દિવ્યકુમારને છૂપાવેલો રાખવામાંજ રજનીકાન્તને લાલ છે ?”

અખંડુલ હાદિઝે કહ્યું: “હા. હું માત્ર એટલોજ શક લાવતો નથી; પણ વિશેષ એક બીજો લાવું છું કે, રજનીકાન્ત દિવ્યકુમારને મારી નાખવામાં પણ પાછો પડશે નહીં.”

“એમ ?”

“હા. મારા શકના સંગીન પુરાવા છે. જે મિલકત રજનીકાન્તના હાથમાં અત્યારે છે, તે જો દિવ્યકુમાર જીવતો હોય તો રજનીકાન્તને ન મળે. આ લોબી અને વિચિત્ર રજનીકાન્ત એ સ્થિતિ સહન કરી શકે ? નહીંજ. અને તેથી તે દિવ્યકુમારને સદાને માટે દૂર કરવા નહીં ખચકાય, એવી મને પક્કી ખાત્રી છે.”

“ત્યારે તો આપણે વિશેષ ચોંકેલા રહેવાનું છે.”

“હું તે માટેજ તમારી સાથે રહ્યો છું. મારાં કાંડાં આવડાં સાબૂત છે. એકવાર રજનીકાન્તને દિવ્યકુમારનું ખૂત કરતો જોઉં તો આ મારા મજબૂત હાથથી તેને એવો તો મેથીપાક જમાડું કે ભવિષ્યમાં એવું હિચકાઈ કૃત્ય કરતો તે ભૂલી જાય.”

“મને ખાત્રી છે કે, તમે તેમ કરી શકો. તમે એક આસામીને તો તેની ખોડ હમેશને માટે ભૂલાવી છે.”

“હા. નંદકિશોર વિષે તમે કહો છો ને ? નંદકિશોરના કેટલાક પ્રપંચોમાં સામિત થનાર આ બીજાની પણ હું તેવી હાલત કરીશ ત્યારેજ હવે તો મને નિરાંત વળશે.”

તેઓ બન્ને તે પછી જૂદા પડીને લતીફની ચાલીની જમણી અને ડાબી બાજુએ દેખરેખ રાખતા બેઠા; કારણ કે સાથે રહેવામાં અથવા તો ચાલીની સામે રહેવામાં કદાચ ઓળખાઈ જવાનો કિંવા રજનીકાન્તની નજરે પડવાનો સંભવ હતો.

એ રાત ધીમે ધીમે આખી પસાર થઈ. પરાદીર્ઘ થયું તોપણ

ન રજનીકાન્ત, પોતાની ઝોરડીમાંથી બહાર નીકળ્યો કે ન પેલો ખલાસી તેને ત્યાં આવ્યો !

અબ્દુલ હાદિઝ અને ચિત્રકાર એકઠા મળ્યા. ચિત્રકારે કહ્યું :
“ આજની રાત નકામી ગઇ. ”

અબ્દુલ હાદિઝ : “ નહીં. શું તમે એમ સમજો છો કે, આપણા ઉગમરાની કાંઈ કિંમત નથી ? આ ઉગમરો કરાવવા માટે રજની-કાન્તને હું બરોબર ખર્ચ પાડીશ. આ ઉગમરાએ મને આ કાર્યમાં જ મથ્યા રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય બનાવ્યો છે અને તેથી આજની રાત નકામી નથી ગઇ. ”

અબ્દુલ હાદિઝના ઉત્સાહથી ચિત્રકાર ખરેખર આશ્ચર્યચકિત થયો. તેને ખાસ આશ્ચર્ય તો એટલા માટે થયું કે, અબ્દુલ હાદિઝ એક શ્રીમંતપુત્ર છે; છતાંયે તેનામાં લેશપણુ ખોટું અભિમાન નથી. અબ્દુલ હાદિઝ મુસલમાન છે; છતાં પણ એક હિંદુને માટે તે આટલી બધી તનતોડ મહેનત લેવામાં લગારે સંકોચાતો નથી. ચિત્રકારને લાગ્યું કે, “ જો આવા યુવકો આ શહેરમાં માત્ર એકસોની સંખ્યામાં હોય તો જરૂર આ શહેર સ્વર્ગ સમું બને, એમાં નવાઇ નથી. ”

અબ્દુલ હાદિઝે ચિત્રકારને બે ચાર કલાકનો આરામ લઇ આવવા સૂચના કરી. ચિત્રકારે તેને પોતાને તેમ કરવા જણાવ્યું અને કહ્યું : “ બાપ હાદિઝ, હું તો આવી મહેનત માટે કસાયલો છું. ”

“ અને હું પણ નથી કસાયલો, એમ ન સમજશો. એક શું ડઝન કે બે ડઝન રાતો સુધી અને વળી દિવસો સુધી જો આવાં કામ કરવાં હોય તો પાઠપરવરદિમારની મહેરબાનીથી હું તેમ કરી શકું એવો તંદુરસ્ત અને સશક્ત છું. ” અબ્દુલ હાદિઝે જણાવ્યું.

આખરે આ બેમાંથી કોણયે ત્યાંથી ગયો નહીં અને બન્ને તપાસ રાખતા રહ્યા. ૧૧ ને શુભારે ચિત્રકાર એક વીંશીમાં જઇને જમાં આવ્યો અને તે પછી અબ્દુલ હાદિઝ પણ એક ઇસ્લામી હોટેલમાં જઇને ખાણું ખાઇ આવ્યો.

બપોરના બે વાગે પેલો ખલાસી આવી પહોંચ્યો. તે રજની-કાન્તની ઝોરડીમાં ગયો એટલે અબ્દુલ હાદિઝે ચિત્રકારને સાન કરીને પોતાની પાસે બેસાવ્યો અને કહ્યું : “ આ માણસને તો હું ઝોળખી છું. પહેલાં તે મારી ભોંય ઉપરજ નોકર હતો. પણ તે

દારદીઓ હોવાથી મારે તેને રમ આપવી પડી હતી. મને શંકા ઉપજે છે કે, મેં તેને ધમકાવીને કાઢી મૂકેલો હોવાથી કદાચ મારા ઉપર વેર લેવા માટે તેણે બધી ધાંધલ કરી હશે. ફિકર નહીં. જો તેમ હશે તોપણ તેને હું પહેલેથી વળીશ.” અત્રે તે કાંઈક ઉંઘ વિચારમાં પડી ગયો. આશ્ચર્યે ના કલાક એ સ્થિતિમાં પસાર થતાં ચિત્રકારે તેને પૂછ્યું: “ભાઈ, શા વિચારમાં પડ્યા ?”

અબ્દુલ હાદિઝ: “આપણે આ માણસની પૂંઠ હમણાંજ પકડવી જોઈએ. જો આના મક્કનમાં દિવ્યકુમાર હોય તો આને માર મારીને મુશ્કેલ ધાંધીને આપણે દિવ્યકુમારને લઈ આવવો, એવો મેં નિર્ણય કર્યો છે.”

ચિત્રકાર: “ભલે, તમે કહેશો તેમ કરવા હું તૈયાર છું.”

આ પછી ના કલાકે તે માણસ એકલો બહાર નીકળ્યો. રજનીકાન્ત તેની સાથે નહતો એટલે અબ્દુલ હાદિઝે પોતાનો અસલ કરાવ ફેરવીને ચિત્રકારને અહીંજ રહેવા જણાવ્યું અને પોતે તે માણસની પાછળ પડ્યો.

અબ્દુલ હાદિઝના જવા બાદ થોડીકવારે રજનીકાન્ત પોતાના મક્કનને તાળું વાસીને બહાર નીકળી પડ્યો. તેની નજરે ન પડાય તેવી રીતે ચિત્રકારે તેની પૂંઠ પકડી. રજનીકાન્ત મલાડમાં પોતાની મિલમાં ગયો અને ઠેક સાંજના મિલનાં માણસો છૂટ્યાં તે પછી પણ એકાદ કલાક મિલમાં રોકાયો. ત્યાંથી તે પોતાના લાડે આપેલા બંગલામાં ગયો. ત્યાં પણ કેટલોક વખત રોકાયા બાદ રાતના દસ વાગે લોકલમાં બેસીને તે પોતાને મક્કને પાછો ફર્યો. ચિત્રકાર આ બધો સમય તેની હિલચાલ તપાસતો રહીને તેની પાછળજ લાગુ રહ્યો.

મંથરાત્રિ થઈ ગયા બાદ ચિત્રકારને માલુમ પડ્યું કે, રજનીકાન્ત પોતાની ઝોરડી ઉધાડીને બારણામાં ઉભો રહ્યો છે. તેની નજરે ન પડાય એવી રીતે ચિત્રકાર દૂર છૂપાઈ રહ્યો. રજનીકાન્ત કોઈની રાહ જોતો હોય, એમ જણાયું. “જરૂર આજ કાંઈક અવનવું થવાનું છે” એમ ચિત્રકાર મનમાંજ મજબૂપ થયો. ૨૦ મિનિટનો સમય એજ હાલતમાં રજનીકાન્ત ઉભો હશે; એટલામાં સામેથી પેલો બધાસી આવતો દેખાયો. તે માણસ રજનીકાન્તની ઝોરડીમાં પેઠો અને બન્ને જણ કેટલીકવાર મુઠી અંદર રહ્યા.

તે માણસની પૂંઠેજ રહેલો અબ્દુલ હાદિઝ ચિત્રકારને મળ્યો.

અને પહેલી ટીકા તેણે એ કરી કે: “આજની રાત નકામી જવા નથી. કાંઈક પણ નવા જૂની આજે થશેજ.” અને એ કહેવું એ ખરૂં પડ્યું.

રેજનીકાન્તની ઓરડીમાંથી એ વખતે એ ખલાસી બહાર પડ્યા. અખડુલ હાફિએ એ જોઈને ટીકા કરી: “ઝોઝો ! ખાનદ બેરોનેટ એક ખલાસીના લિખાસમાં !”

ચિત્રકારે કહ્યું: “અમારાં શાસ્ત્રમાં હડહડતો કલિકાલ આવવો જે વાત લખેલી છે, તે આ ઉચ્ચ કુલોત્પન્ન ખલાસીને જોતાં ખરી લાગે છે ! એની કાળી દાનતની સાબિતી એનો પોષાક આપે છે.”

ખન્ને ખલાસીઓ જે વખતે બહાર નીકળ્યા તે વખતે રાત્રિ એક વાગ્યો. અખડુલ હાફિએ ટીકા કરી: “એતજે, આ પાપીએ આ કંઠે સાબિત કરે છે કે, ખુદા એક છે અને તે એકજ સ સત્તાધીશ એક દિન તમારાં કાળાધોળાનો હિસાબ લેશે.”

બીંડી બજારમાંથી આ વખતે લોકોનો અવર જવર એ મજા મળેો હતો. ખલાસીઓ બાકુતી ગાડીઓના સ્ટેંડ આગળ માત્ર એકજ ગાડી ત્યાં ઉભેલી હતી અને તેના હાંકનારે છુકા બાંધેલી હતી. ખલાસીઓને અને તે હાંકનારને કેટલીક રકમક તેઓ એકવાર થોડેક દૂર ચાલ્યા અને પાછા કાંઈક મસલત કરી ગાડી પાસે ગયા. એક ખલાસીએ પોતાના ખિસ્સામાંથી એક ને કાઢી. ગાડીવાને ગાડીના દાનસ આગળ તે ધરી જોઈ અને પછી ખિસ્સામાં મૂક્યા બાદ ખન્ને ખલાસીઓને તેમાં બેસાડીને મ હાંકવા માંડી.

અખડુલ હાફિએ ચિત્રકારને કહ્યું: “તમે આ ગાડીની પાલટકી રહો અને હું તેની પાછળ દોડતો દોડતો આવું છું. મ લગારે ચિન્તા કરશે નહીં. માર્ગમાં કોઈ ગાડી મળશે તો બાંડે લાંબા અને તમે ખૂબ સાવધાન રહેજો.”

ચિત્રકારે એ સૂચના અમલમાં મૂકી. ગાડી બામખલા ત જવા લાગી. અખડુલ હાફિએ ગાડીની પાછળ દોડવા લાગ્યો. માર્ગ કોઈ ખાલી બાકુતી ગાડી અખડુલ હાફિએને મળી નહીં; પણ તે હિંમ હાર્યો નહીં. તેણે ચિત્રકારને પોતાનાં કાંડાં બાવડાં સાંજૂત હોવા કહ્યું હતું પણ તે સમાન્તરે ગાડીની પૂઠેજ દોડતો રહ્યો તે ઉપર

ચિત્રકારને માલુમ પડ્યું કે, તેના પગ પશુ સાબૂત જણાય છે ! આ તંદુરસ્ત અને સજ્જત મુસલમાન યુવક માટે ચિત્રકારને હરબી વધારે ને વધારે માન ઉપજવા લાગ્યું. વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન્સ વટાવીને ગાડી એક મેદાનમાં દાખલ થઈ અને મેદાનને છેડે આવેલા એક મકાન આગળ ઉભી રહી.

ખલાસીઓ ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને તે મકાનમાં દાખલ થયા. ચિત્રકાર પોતાની જગ્યાએથી બહાર આવ્યો. અબ્દુલ હાદિઝ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને એકદમ જમિન પર બેસીને પોતાનો ઉછળતો શ્વાસ શાન્ત કરવા લાગ્યો.

ગાડી હાંકનાર પોતાની ગાડી વાળતો હતો ત્યારે તેની નજર આ બે યુવકો તરફ ગઈ. તેણે ધડીબર તેઓના સામું જોયું અને પછી ગાડી થોભાવીને તેમાંનું એક ફાનસ પોતાના હાથમાં લઈને તે તેમની પાસે આવ્યો અને ફાનસ તેમના તરફ ધરીને તે બોલ્યો : “ રામ, રામ, શેઠ સાહેબો, મને ઓળખો છો કે ? ”

તેણે પોતાના મોં ઉપરથી ઝાંધેલી છુકાની છાડી નાંખી. ચિત્રકારે તરતજ કહ્યું : “ કાણુ માધુ ? ”

“ હા. જમદીશરાયભાઈ, હું જ મધુસૂદનરાય શેઠનો ગાડીવાન માધુ. હમણાં હું ભાડુતી ગાડી હાંકું છું, ભાઈ. ” અબ્દુલ હાદિઝ તરફ જોઈને તે બોલ્યો : “ આ શેઠ તો દિવ્યકુમાર ભાઈના ખપ્પર કહેવા રાતના બે વાગે આવ્યા હતા તેજ ને ? ”

ચિત્રકાર : “ હા. તેજ. પણ માધુ, આ મકાનમાં જે બે ખલાસીઓ ગયા તેમની સાથે તને શી રકમક થઈ હતી ? ”

માધુએ કહ્યું : “ જમદીશભાઈ, એમાંનો એક કાણુ છે તે તમે જાણો છો ? દિવ્યકુમાર ભાઈની જગ્યા લેનાર એક્ટ્યો નવો શેઠ ! એણે વેશ બદલેલો છે, તોયે મેં તેને ઓળખી કાઢ્યો; અને આજ માંડે વેર લીધું ! ”

“ શેનું વેર ? ”

“ તેણે મને પગાર આપ્યા વિના કાઠી મેલ્યો હતો. તે આવ્યો તે દહાડેથી મારી પાછળજ પડ્યો હતો અને મને ધમકાવતો હતો. મેં તેનું વેર લેવું ધાર્યું હતું તેથી ધણુંખરે ભીંડીબજાર આગળ મારી ગાડી ઉભી રાખતો હતો. આજ તે લાગમાં આવ્યો. વિક્ટોરીઆ બાગ આગળ જવાનું છે એમ તેણે મને કહ્યું એટલે મેં દશ

રૂપીઆ ભાડું માગ્યું. એ કહે ‘તારો નંબર લાવ.’ મેં કહ્યું. ‘લખી લે; પણ દશથી ઓછા નહીં લઉં.’ મેં પુછાની પધિલો; એટલે મને તે ઓળખી શક્યો નહીં. એ ખલાસા બનેલો, એટલે એનાથી ચોલિશ ઓડીએ પણ જઈ શકાય નહીં, એ હું સમજી ગયલો. છેવટે હા ના કરતાં તે કબૂલ થયો. મેં રૂપીઆ પહેલા માગ્યા. તે પણ આનામની પછી તેને આપવા પડ્યા. આ મુજબ મેં આજે તેનું ઘેર લીધું છે. પણ ભાઈ, તમે અહીં કેમ આવ્યા છો ?”

ચિત્રકાર: “એક મંજીર અને ખાનગી કારણસર અમે આજે આની પૂઠે આગ્યા છીએ. મધુસૂદન શેઠની ત્રણદારી બતાવવાની બે તું તક લેવા માગતો હોય તો અહીં તારી ગાડી થોભાવી રાખ. તારી ગાડીની અમને જરૂર પડશે. તને આ શેઠ બહુ સાદું નામ આપશે—”

એટલામાં તે મકાનમાંથી અવાજ આવ્યો: “બચાવો, બચાવો—”

ત્રણે જણ ચોંક્યા. અબ્દુલ હુસૈન ઉભો થયો: “કોનો એ અવાજ ?—”

ચિત્રકાર: “જેની શોધમાં આપણે છીએ તેનો જ !” અબ્દુલ હુસૈને આમતેમ નજર કરી જોઈ અને તે પછી ચિત્રકારને કહ્યું: “દિશ્મત હોય તો મારી પાછળ આવો.”

તેણે મજકુર મકાનની ઉંચી બારી તરફ નજર નાંખી. તે બારી કાચની બારી હતી. અને તેમાંથી હીરાનો પ્રકાશ જણાતો હતો. એ બારીએ પહોંચવા માટે તે મજકુર મકાન ઉપર ચઢવા લાગ્યો. ચપલતાથી તે અહીં તહીં ટેકા દબાવે ચઢ્યો અને બારી આગળ પહોંચીને એક મુઠ્ઠો બારીને લગાવતાં તેનો એક કાચ ભાંગી ગયો અને બારી ઉઘડી ગઈ. તરતજ તે અંદર દાખલ થયો.

ચિત્રકાર તેની પાછળ પાછળ મકાનની દિવાલ ઉપર ચઢ્યો. તેને મકાનની અંદર ધમપછાડ ચતી સંભળાઈ અને બારીમાં તે પેઠો તે વખતે અબ્દુલ હુસૈન બોલતો સંભળાયો: “શયતાન ! તારા જેવા સતર ઠીંગળને હું એકલો પૂરો પડું તેમ છું.”

ચિત્રકારે મેકામાં દાખલ થતાં જોયું કે, બે માણસો જમિન પર પડ્યા હતા અને ત્રીજો રજનીકાન્ત પણ અબ્દુલ હુસૈનના છેલા શબ્દો પછીના એક ચુંબાથી ચક્રર ખાધને જમિન પર પડી ગયો. તેણે વિશેષ શું જોયું ? એક પથારીમાં દિવ્યકુમાર પડ્યો હતો અને આશ્ચર્યચકિત આંખોથી તે આ બનાવ જોઈ રહ્યો હતો.

“મારા પ્રિય મિત્ર” એમ કહીને ચિત્રકારે તેનો હાથ ગ્રાહીને ખૂબ દબાવ્યો.

અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું: “ચિત્રકાર, વખત ગુમાવવામાં સાર નથી. તમે નીચે જઇને મકાનનું પારણું ખોલો. ગાડીવાન પાસે એક દોરડું હોય તો લઇ આવો. આ રજનીકાન્તને એ દોરડાથી મુશ્કેટાટ બાંધીને આપણે આપણી સાથે લઇ જઇશું.”

ચિત્રકારે તેના કબા મુજબ મકાનનું પારણું ઉપાડ્યું અને બહાર આવીને ગાડીવાનને ખબર આપી: “માધુ ! દિબ્બકુમાર છેલ્લે છે—”

“હેં ? મારા શેઠ ! સાચું કહ્યો છો ?”

“હા. તેમને આ ગાડીમાં બેસાડીને લઇ જવા પડશે. તે માફ જણાય છે.”

“કાંઈ ફિકર નહીં. આ ગાડી એ શેઠની જ છે, એમ સમજજો. એમને ખાતર તો બાકું લીધા વિના આખા મુંઝાઇ સહેરમાં આ ગાડી ફેરવવા હું તૈયાર છું.”

આ માણસની દિબ્બકુમાર પ્રત્યેની વફાદારી અને પ્રેમભાવના જોઇને ચિત્રકાર અજબ થયો. તે મનમાં જ બોલ્યો: “આ એકનો એક જ માણસ છે કે જેણે હજી સ્વભાવના શેઠ પાસેથી દસ રૂપીઆ પડાવ્યા અને ઉદાર શેઠને ખાતર તે આખું મુંઝાઇ બાકું લીધા વિના ફેરવા તૈયાર છે ! મનુષ્ય કેમ તાબે રહે છે, અને કેમ નહીં એનો આ એક ઉત્તમ બોધપાઠ આજે મને મળ્યો છે.”

ચિત્રકાર તો અહીં વિચારમાં ડૂબી ગયો; એટલામાં ઉપરની ખારીમાંથી અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું: “દોરડું મળ્યું કે ?”

ચિત્રકારને હવે જ એ વાત સાંભરી. માધુએ અબ્દુલ હાદિની ખૂબ ઉપરથી સાંભળીને તરતજ પોતાની પાસેથી એક દોરડું કાઢીને ચિત્રકારના હાથમાં મૂક્યું. ચિત્રકારને લઇ તે અબ્દુલ હાદિ પાસે ગયો. બન્ને જણે મળીને રજનીકાન્તને તે દોરડાથી બાંધ્યો; અને એક ચાદરમાં તેને વીંટાળીને અબ્દુલ હાદિએ એકલાએ પોતાના બન્ને સાખૂત કાંડા પાવડાથી તે પોટકું ઉપાડ્યું. નીચે લાવીને તેણે તેને ગાડીમાં મૂક્યું. ગાડીવાનને તેની ખાસ સંભાળ રાખવાની ચેતવણી આપીને તે પુનઃ ઉપર ગયો અને ચિત્રકાર સાથે મળીને તેણે ધીમેથી દિબ્બકુમારને નીચે ઉતાર્યો.

દસ મિનિટના અરસામાં ગાડી તે મકાન આગળથી રવાના થઇ.

પરિચ્છેદ ૨૧.

— — —

સુખી છેવટ.

ચિત્રકર અને અબ્દુલ હાદિએ ખરા દિલથી લીધેલી મહેનત બ્યર્થ નીવડી નથી. તેઓએ દિવ્યકુમારની શોધાર્થ ખીડાં ઝડપ્યા પછી દશ દિન બાદ વાલ્દેશ્વરના ખંગલાના દિવાનખાનામાં એક પલંગની આસપાસ ૨૫ માણસોનું ટાળું બેઠેલું આપણે જોઇએ છીએ. પલંગમાં દિવ્યકુમાર, “ ઓહ ! મને બચાવો ! જ્યોતિ વિના મારા માણુ જાય છે ! જ્યોતિ ! જ્યોતિ ” એવા હિફાર કાઢતો પડેલો છે અને ૨૫ માણસો તે તેનાં સંબંધીજનો, મિત્રો, ગુમાસ્તાઓ, નોકરચાકરો, મિલનાં કેટલાંક માણસો, પાસેના ખંગલાઓનાં પાડોશીઓ તથા મુંગાઇનાં કેટલાંક ઓળખીતાંઓ છે.

દિવ્યકુમારને અહીં લાવ્યા બાદ એ મોટા બાહોશ ડાક-ટરોને બોલાવીને તેની ચિકિત્સા કરાવવામાં આવી હતી. તેઓએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે : “ આ માત્ર માનસિક રોગ છે. મનની ભ્રમણાને યોગે, હૃદય નયનું પડી ગયું છે; મગજની શક્તિ કમી થઇ ગઇ છે અને ખોરાક નહીં લેવાને પરિણામે તનની શક્તિમાં ઘટાડો થઇ ગયો છે. માનસિક રોગ દૂર કરવાની સૌથી પહેલી આવશ્યકતા છે. ” જ્યોતિને હવે દિવ્યકુમાર સાથે મેળવ્યા વિના છૂટકોજ નથી, એમ જોઇને, ચિત્રકરે એક ખીજું ખીટું ઝડપ્યું હતું. તે સુરત જઇને અમુલખરાયને મળ્યો હતો અને દિવ્યકુમાર જીવિત હોવાની ખબર આપીને જ્યોતિર્મયી ક્યાં છે તે વિષે તેને પૂછ્યું હતું. અમુલખરાયે તેને ખબર આપી હતી કે—જ્યોતિર્મયી ગુજરાતનાં ગામડાઓમાં ફરે છે પણ હાલમાં કિયે ગામ છે તે વિષે કાંઇ ખબર નથી. ચિત્રકર હિમ્મત ન હારતાં ગુજરાતમાં ગયો હતો. તપાસ કરતાં તેને આણંદ ખાતે જ્યોતિર્મયી હોવાની ખબર મળી હતી. તરતજ તે આણંદ ગયો હતો અને જ્યોતિને તેણે સમજાવી હતી. કૌમારવતના તેના અભિલાષ, દિવ્યકુમાર જીવિત હોતાં નિરર્થક છે; એટલુંજ નહીં પણ દિવ્યકુમારનું જીવન જ્યારે જ્યોતિ ના મિલન ઉપર આધાર રાખે છે તેમજ જ્યોતિ ન મળતાં અનેક શુભેચ્છના વિલાપ વચ્ચે દિવ્યકુમારનું મોત થવાનો સંભવ છે, ત્યારે જનસેવાના અભિલાષવાળી એ કામળા અને હ્યાર્દ દેરીએ તેને

તલસાવવો ન ધટે—તેની સેવા કરી, તેને જીવિતદાન દેવું ધટે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ દ્વારા સેવાવ્રત લેવું ધટે, એમ જ્યારે ચિત્રકારે સચોટ ભાષામાં જ્યોતિ સમક્ષ દર્શિલો કરી ત્યારે જ્યોતિનું હૃદય રહી ઉઠ્યું. એ હૃદયનાં આંસુ નયનકમલ દ્વારા બહાર આવ્યાં અને તે મુંબાઈ આવવા તૈયાર થઈ. કૌમારવ્રત પાળવાની પ્રતિજ્ઞા તેણે દિવ્યકુમાર હયાત નહીં હોવાનું જાણીને લીધી હતી પણ દિવ્યકુમાર જીવિત છે, એવું જાણ્યા પછી લગ્નનેજ તેણે સુખદ લેખ્યું. માતા-પિતાના વિરોધની તેને હવે લગારે પરવા રહી નહીં. તેને એમજ લાગ્યું કે, દિવ્યકુમારનાં સર્વ સંબંધીજનો જ્યારે પોતાનાં લગ્ન દિવ્યકુમાર સાથેજ થાય એમ ઇચ્છે છે અને પોતાનાં મામા મામી પણ તેમાં અનુકૂલ છે ત્યારે માત્ર બે વ્યક્તિઓના વિરોધની શી ગણતરી? આ વિચારથી પ્રેરાઈને તે ચિત્રકાર સહિત વાલ્દેશ્વર આવી છે. તેણે ખાદીનાં સફેદ અને સ્વચ્છ વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં છે. તેના કંઠમાં રૂદ્રાક્ષ અને સુવર્ણના મણકાઓથી મિશ્રિત બે સેરની એક માળા છે. કપાલમાં તેણે ચંદનનો ગોળ ચાંદલો કરેલો છે અને તેના કરકમળમાં બબ્બે નાભુક સોનાની ખંચડીઓ છે.

દિવાનખાનામાં એકત્ર થયેલાં સર્વને ખીજ ખંડમાં મોકલીને ચિત્રકારે આ સાદા વેશવાળી યુવતીને દિવ્યકુમાર પાસે મોકલી અને લગભગ ૨ મિનિટ બાદ જ્યોતિએ સર્વને પાછાં બોલાવીને દિવ્યકુમાર સ્વસ્થ થયાની ખબર આપી.

ફોઈખા, ચિત્રકાર, અબ્દુલ હુદિઝ, કરસનદાસ, ગોપાળદાસ સર્વને ઝોળખીને દિવ્યકુમારે તેમની સાથે વાતચિત કરી અને સહુના આનંદની સીમા રહી નહીં.

ચિત્રકારે એ સમયે આસપાસ નજર કરતાં જ્યોત્સ્નાને જોઈ નહીં. તે ઉઠ્યો અને જે ખંડમાં સહુજન પ્રથમ ગયાં હતાં ત્યાં ગયો. પણ તેમાં કોઈ નહતું. ‘જ્યોત્સ્ના ક્યાં ગઈ હશે?’ એવો પ્રશ્ન કરતો તે દિવાનખાના આગળ આવેલી અગાથીમાં ગયો. તેણે જોયું કે, પત્થરના કોરો આગળ તે ઉભેલી છે! ચિત્રકાર તરફ તની પૂંઠ હતી. તે ધીમે પગલે ત્યાં ગયો. જ્યોત્સ્ના કોઈક ઉંડા વિચારોમાં હતી. તેના વચ્ચારોમાં અંતરાય નહીં નાખતાં ચિત્રકાર ચૂપચાપ પાછળજ ઉભો રહ્યો. જ્યોત્સ્નાને ચિત્રકાર પાછળ ઉભો છે એવી ખબર નહતી. જ્યોત્સ્ના ગણમણી: “અહા! કેવી એની નિર્મળ વાણી! જાણે તેનું

નિર્જળ હૃદયજ નીતરતું ન હોય ! તેની કેવી સાદાઈ અને કેવા ઉન્નત વિચારો ! જે લમ કઈ તો એવા સાથે; નહીંતર હમેશને માટે કુમારી રહું. જેના અંતરથી વાકેફ હોઈએ, તેની સાથે જ જીવન પીતાવતું, એમ જ્યોતિ કહે છે, એ ખરું જ છે. ”

ચિત્રકાર આ ઉદ્દ્યારો સાંભળીને વિચારમાં પડ્યો: “કાને માટે જ્યોત્સ્ના આમ કહેતી હશે ? આ તોફાની હલેતી બાળાના હૃદયમાં હવે કાંઈક જન્મરો ખળબળાટ મચ્યો છે. આજ સુધી તેના હૃદયમાં આવા વિચારો ઉત્પન્ન થયા નહતા; પણ હવે તેનું હૃદય કોઈકની પાછળ દીવાનું બન્યું છે. કાણુ હશે એ ?—”

“પ્રિય ચિત્રકાર ! પ્રિય જગદીશ !—”

જ્યોત્સ્ના પોતાના વિચાર તરંગમાં આમળ વધીને બધે ચિત્રકારના અંતરના પ્રશ્નોનો જવાબ આપતી હોય તેમ સ્વગત બોલી.

ચિત્રકાર વિચારમાં પડ્યો: “શું ‘પ્રિય’ વિશેષણથી જ્યોત્સ્ના મને અપનાવવા ધારતી હશે ? હું ગરીબ છું. તે શ્રીમંતપુત્રી છે. શ્રીમંતોનાં બાળકોના અભિલાષ, ગરીબો શી રીતે પોષી શકે ? ગરીબ અને શ્રીમંતનાં લમ અસમાન છે. મારા જેવા ગરીબને લમ જ કેમ ફાવી શકે ?—”

જ્યોત્સ્ના બોલતી સંભળાઈ: “હું એને પૂછું ? મારું અંતઃકરણ એની આમળ બોલું ? એ માનશે ? કદાચ તે કહેશે કે, હું ગરીબ છું; પણ હુંયે શું ગરીબ માળાપની પુત્રી નથી ? મારા સહગત પિતા મધુસૂદનરાયના મિત્ર હતા. બન્ને જીવનન દોસ્ત હતા. નાન-પણથી મારી માતાનું સુખ મેં નિહાળેલું ન હોવાથી મધુસૂદનરાયે મિત્રકાર્ય કર્યું અને મને ફાઈવમા મારફત ઉછેરી. શું ગરીબીનાં ચિહ્ન મારા લક્ષાટે નથી ? જીવનનું સુખ શું બહારની મોજશોખમાં છે ? નહીં. જીવનનું સત્ય સુખ ઉન્નત વિચારો અને આચારોમાં, નીતિ-મય અને સાદા જીવનમાં, નિર્દોષ આનંદ અને હાસ્યવિલાસમાં તથા સંતોષમાં છે, પ્રિય ચિત્રકાર ! જેવી તારી સાદી રહેણી કરણી છે, તેવી મારી ક્યાં નથી ? મને તું સ્વીકારશે ?—”

“કેમ નહીં ?” ચિત્રકારથી મોટેથી બોલાઈ જવાયું: “સદગુણી જ્યોત્સ્ના કુમારી, મારા પર આટલી મોટી કૃપા કરવા માટે હું જીવનભર તમારો ઝાણી રહીશ. ”

જ્યોત્સ્નાએ પાછું જોયું અને ચિત્રકારના સંમતિના ઉદ્દ્યાર

સાંભળીને તે હરમાઇ ગઇ. ચિત્રકારે કહ્યું: “દેવી! મારા એકાકી જીવનને મનોરમ, પ્રકૃત્ત અને સુહસિત વાદિકા રૂપ બનાવવાની તમારી અભિલાષા, મારાથી શી રીતે પાછી ઠેલી શકાય? તમારી અભિલાષા, હું પ્રભુની આજ્ઞા સમાન ગણું છું અને તે મરતકે ચઢાવું છું.”

જ્યોત્સ્નાને આ સાંભળીને આનંદ થયો. તેની પ્રકૃતિ ખોલી હતી—તેને તોફાન કરવાનું મન થયું અને તેથી પોતાના તરફ પ્રેમ-ભાવે જોઇ રહેલા ચિત્રકારના ગાલમાં ધીમે તમાચો લગાવીને તે ખોલી: “ચોર?—”

એ શબ્દના જાદૂથી વિમોહિત થતો ચિત્રકાર બોલ્યો: “તમે કે હું?”

“તમે.”

“નહીં, તમે. મારી જાણ પહાર માંડે હૃદય તમે ચોરી ગયાં છો. મને ખબર નહોતી કે, માંડે હૃદય ચોરાઇ ગયું છે. આજ મને જ્ઞાન થયું કે, એક જગદે જાદુ જાણનાર ચોરને હૃદય ચોરું હતું!”

જ્યોત્સ્ના: “પણ માંડે હૃદય તમે ચોરું હતું એ તો હું જાણતી જ હતી. તમે કેવળ ચોર નથી પણ છયોર છો.”

ચિત્રકાર: “અરતુ. જે એમ હોય તો કશું નુકસાન નથી.”

જ્યોત્સ્ના: “નુકસાન થયું છે. એવી રીતે વારંવાર હૃદય ચોરી લઇને થું તમે મને હૃદય વિનાની બનાવવા માગો છો?”

રસિક અને ચાતુર્યથી જરૂર આ પ્રશ્ન સાંભળીને ચિત્રકાર આશ્ચર્યચકિત થયો. આવું ચાતુર્ય જ્યોત્સ્નાના ધણી વાર બતાવતી અને ચિત્રકારને આશ્ચર્યચકિત કરતી.

ચિત્રકારે તેનો કામળ કર પોતાના હાથમાં લીધો અને કહ્યું: “દેવી, હૃદય વિનાની બનવાની બીજી ન રાખીશ. હરહમેશ માંડે હૃદય તું લેજે અને તારું હું લઇશ.”

આ જવાબે જ્યોત્સ્નાને અત્યંત સંતુષ્ટ બનાવી. દિવાનખાનાના પારણામાંથી એ વખતે અવાજ આવ્યો: “જ્યોત્સ્ના બહેન!” અને એ અવાજની પાછળ જ્યોતિ, પારણામાં ઉભેલી દેખાઇ! જ્યોત્સ્નાએ હરમાઇને પોતાનો હાથ ચિત્રકારના હાથમાંથી છોડવી લીધો; અને જ્યોતિ તરફ જવા લાગી. જ્યોતિએ અમાલીમાં પ્રવેશ કર્યો અને પોતે જે હૃદય જોયું હતું તે ઉપરથી અનુમાન કરીને તેણે

સ્મિત કરતાં કહ્યું: “ ભાષ જગદીશ્વરાય, માફ અભિનંદન છે. ” ચિત્રકારે તેના જવાબમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. જ્યોત્સ્ના હસતી દેખાઈ; અને એક બીજાની આંખોની ઝાલીને જ્યોત્સ્ના તથા જ્યોતિ દિવાનખાનામાં ગયાં.

× × × × ×
એક અઠવાડી ઉ વીત્યા બાદ દિવ્યકુમારમાં શક્તિ આવી. તે ફરતોફરતો થયો ત્યારે તેને મધુસૂદનરાયના અવસાનની ખબર આપવામાં આવી. મધુસૂદનરાયે જે સ્થિતિમાં દેહત્યાગ કર્યો હતો તે સ્થિતિથી વાકેફ થતાં તો દિવ્યકુમારને અપાર ખેદ થયો. પરંતુ બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા એ સૂત્રાનુસાર હવે કદપાંતથી કાંઈ વળી શકે તેમ નહોવાથી તેણે ઠરાવ કર્યો કે મરનારના જેવું જીવન ગાળવું; તેના ગુણો પોતામાં એ તપ્રોત કરવા અને તેની આગાઓ અનુસાર સંપાત્તની વ્યવસ્થા કરવી, એજ મરનારના આત્માને શાન્તિ રૂપ અને મરનારની સાચી યાદગિરી રૂપ થઈ પડશે. પોતાની તબિયત સારી થયા બાદ સૌથી પહેલો તેને રજનીકાન્ત સાંભર્યો. રજનીકાન્ત આ બધા દિવસ ક્યાં હતો ?

અબદુલ હુદિઝ અને ચિત્રકારે તેને છૂટો રાખવો સહિસલામત લેખ્યો નહતો, જેથી તેને બંગલાના એક ઓરડામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. દિવ્યકુમારને જ્યારે રજનીકાન્તને લગતી બધી હકિકત કહેવામાં આવી ત્યારે તેને ખેદ થયો; પણ રજનીકાન્તને હવે છૂટો કરી દેવો જોઈએ, એમ જણાવીને તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

સંબંધીજનોનાં મંડળ વચ્ચે બેઠેલા દિવ્યકુમાર સમિપ આવતાં તેના ચહેરા ઉપર પશ્ચાતાપના કાંઈ જાતના ભાવ જણાતા નહતા. આથી તેને ઠપકો દેવાની શરૂઆત અબદુલ હુદિઝે કરી: “ મહેરબાન, ખલાસીના વેશમાં માંદા દિવ્યકુમારને તમે ઝેર આપવા તજવિજ કરતા હતા, એ યાદ છે કે ? તમારા એ ગુન્હા બદલ તમારે પોલિસને સ્વાધીન થવું પડશે અને મારી તથા ચિત્રકારની સાક્ષીથી તમને સજા થશે, એનો તમને ખ્યાલ છે ને ? ”

રજનીકાન્ત: “ મને ખાતરી છે કે, દિવ્યકુમાર મને પોલીસને સ્વાધીન કરે, એવી પ્રકૃતિનો નથી. તેની ઉદારતા પર મને વિશ્વાસ છે. અલગત હું કબૂલ કરું છું કે, મેં તેની સામે આજ સુધી અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. પણ હવે જ્યારે મારી તમામ બાજુઓ ઉંધી વળી ગઈ છે અને તિનો વિજય થયો છે ત્યારે તે મને માફ કરશે, એવી હું આશા રાખું છું. ”

“આવી શેખાઇલેલી રીતે મારી મંગાય નહોં અને મારીની યાજ્ઞા રાખી શકાય નહોં.” અબ્દુલ હાદિએ મહેલું માર્યું.

“તો તમને ચાહે તે કરો. હવે હું મારા કિસ્મતને તાબે છું.”

દિવ્યકુમારે કહ્યું: “ભાઇ, સાચું કહેજે? મેં તારું શું બગાડ્યું હતું કે, તેં મારી સામે અધમમાં અધમ પ્રપંચો કર્યા હતા?”

રેજનીકાન્ત: “તેં મારું કાંઈ બગાડ્યું ન હતું પણ મારી પ્રકૃતિ અનુસાર મને જે રૂચ્યું તે મેં આજ સુધી કર્યું છે. કાકાએ તને વસિયતનામામાંથી બાતલ કર્યો છે, એવું મારા જાણવામાં આવતાં લોભવૃત્તિથી ઉસ્કરાઇને મેં તારી સામે પ્રપંચો કર્યા. જ્યોતિના અને તારા પ્રેમની વાત જાણીને મને સહસા ઇર્ષ્યા આવી કે, તું સુખી થાય અને હું દુઃખી રહું? આથી મેં કાકા આગળ ચાડીએ ખાધી. કમળનયનને બહેર્યો. નંદકિશોરને મારા જેવી પ્રકૃતિનો જોઇને મેં મારી સાથે સામેલ કર્યો અને તું દુઃખમાં ને દુઃખમાં ઝુરતો રહે, ગરીબીની મિલીશમાં સપડાયલો રહે, અને, જ્યોતિના વિરહથી પીડાયલો રડે, એમ ઇચ્છીને તને જેમ અને તેમ જ્યોતિથી વિમુખ કરવા મત્તો કર્યા. મોઝાસા ખાતે તને મોઢલવાની ગોઠવણ મેંજ કરાવી હતી; કેમકે એ પેઢીની મુંઝાઇની જાખાતો મેનેજર મારો ખાસ મિત્ર હતો. જ્યોતિથી તારો વિરહ થાય અને તું દુઃખી રહે; એજ મતલબ એજ પ્રયાસમાં રહેલી હતી. મને પ્રારંભમાં વિજય મળવાથી હું કુલાયો. વચ્ચે સંયોગ એવા આવ્યા કે તું દુખી ગયા વિષે અને કાકા મરણ પામ્યા વિષે મને ખબર મળતાં મેં માની લીધું કે, હવે હું વિજયશિખરે જઈ પહોંચ્યો છું. એ શિખરે ટકી રહેવા જેવો વળી વધારાનો સંયોગ મને પેલા ખલાસીએ આપેલી બાતમીથી મળ્યો એટલે તેને જોઇતાં નાણાં આપીને મેં તને સહાને માટે સ્વધામ પહોંચાડવા ઇચ્છા કરી—”

જ્યોતિનાએ અત્રે પૂછ્યું: “એ ખલાસીના હાથમાં દિવ્યકુમાર શી રીતે આવ્યો હતો?”

રેજનીકાન્ત: “હવે એ વિષે ખુલાસો કરવામાં મને હવે કાંઈ હરકત નથી. ખલાસીએ મને જણાવ્યું હતું કે, તે પહેલાં મિ. અબ્દુલ હાદિઝની લાંચમાં ખલાસો હતો. તેનું નામ યાકુબ હતું—”

અબ્દુલ હાદિઝે અત્રે ચિત્રકારને સાન કરી અને ચિત્રકારે પોતાનું માથું હલાવ્યું.

રજનીકાન્તે કહ્યું: “ અમ્બુદુલ હુદિજને અને તેને તકરાર થયલી હોવાથી તે તેનો જીવતરસ્યો બની ગયો હતો. જ્યારે અમ્બુદુલ હુદિજની લોચ દરિયામાં સફર કરવા લાગી ત્યારે એકાન્ત રાત્ર હોવાથી, યાકુબ એક હોડકામાં બેસીને લોચની પાછળ પડ્યો હતો. તેનો એવો ધરાદો હતો કે, લોચ ઉપર એકવાર ચઢી જમીને અમ્બુદુલ હુદિજ એકલો દેખાય ત્યારે તેને દરિયામાં હોમી દેવો. તે આ વિચારમાં હતો એટલામાં દિવ્યકુમાર દરિયામાં પડ્યો. યાકુબે તેને પડતો જોયો અને તે બાદ તત્કાળ કાંઈજ ધરાદો વિના તેને બચાવી લીધો. તે બેશુદ્ધ હતો. તેને તેણે પોતાના હોડકામાં નાખ્યો અને તે બાદ હોડકું આડું અવળું ઢંકારીને એક એકાન્ત જગ્યાએ તે ગયો, જ્યાંથી પોતાના એક મિત્રની મદદથી તે દિવ્યકુમારને પોતાને મક્કને લઈ ગયો. તેણે જોયું હતું કે, દિવ્યકુમારનું મગજ ઠંડાણે નથી. તે કાણુ છે, એ વિષે તેણે માહિતીઓ મેળવી અને જ્યારે તે બેરોન્ટનો વારસ છે એમ તેણે જાણ્યું ત્યારે નાણું પડાવવાના હેતુથી તેણે તેને કુપાવી રાખવાનું વાજબી લેખ્યું. એ પછી જ્યારે તેણે દિવ્યકુમારને કાંઈક વધારે માદો અને શિથિલ થયલો જોયો ત્યારે તે મારી પાસે એક દિવસ સંજે આવ્યો અને તાત્કાલિક મેં તેને ૩. ૧ હઝારનો એક આપ્યો તે લઈને મને દિવ્યકુમાર સંખેથી થોડીક બાતમી આપીને તે ચાલ્યો ગયો. બીજો દિન એકનાં નાણું મેળવ્યા પછી બપોરે આવીને તેણે મને બધી હકિકત કહી. મેં રાત્ર તેની સાથે તેને મક્કન જવાનું વજન આપ્યું અને એ મુજબ ગયો. એ પછીની હકિકત તમે જાણો છો.”

મિત્રકાર: “ ‘ ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદ્દપિ અર્થ ના સરે’ એ પ્રમાણે તમને ખ્યાલ ન આવ્યો, એ ખેદજનક છે.”

રજનીકાન્ત: “ હું કબૂલ કરું છું કે, આ લાખખોની મિલકતનો વહિવટ ચલાવવાનો હું અધિકારી નહોતો, પરંતુ જન્મથીજ મારામાં રહેલા પ્રકૃતિદોષને પોષણ મળતું રહ્યું હોવાથી સંયોગોનો મેં ભાગ લીધો છે.”

જ્યોતિએ અત્રે કહ્યું: “ આ એક નવી ઢંગનો એકરાર છે, આપણને એ ઉપરથી પાઠ મળે છે કે, આવી વિચિત્ર પ્રકૃતિનાં સાક્ષ્યોને જમતમાં કદી યજ્ઞ મળતો નથી.”

દિવ્યકુમાર: “ ચોખ્ખું કહ્યું. રજનીકાન્ત, આખરે તું મારો ભાઈ

૭, એ હું બુદ્ધી થકી નથી. તારા પ્રકૃતિદોષ હવે ઠાકારા વાગવાથી હું સમજ્યો છે; પણ પહેલેથીજ સમજ્યો હોત અને તે સુધારવા મધ્યો હોત તો સાફ થાત. કાકાના વસિયતનામામાં તારા નામ ઉપર જે રકમ હતી તે હું તને સ્વાધીન કરીશ.”

અબ્દુલ હુદૈઝ: “દોસ્ત, આ બૂલ થાય છે. એ રકમ તો તેને ન મળવી જોઈએ.”

દિવ્યકુમાર: “મિયારો પૈસા વિના બૂખે મરજે!”

ચિત્રકારે મંદ સ્મિત કરતાં કહ્યું: “કુમાર! હજી પણ તમે ભલાજી રહ્યા! ખરું છે કે સાકર કદી પોતાની મિકાશ તજવી નથી અને મીઠું ખારાશ તજતું નથી. આ ગૃહસ્થને તમે નર્કમાં મોકલો તો ત્યાં પણ તે નર્કમાંથી નાણાં પેદા કરશે!”

જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું: “ખરું છે. એનામાંથી હજી ટેંમરી ફર થઈ નથી!”

દિવ્યકુમાર: “પણ કાકાની ફરમાશને મારે તાબે થવું જોઈએ.”

જ્યોત્સ્નાએ જવાબ દીધો: “આ જ્યોતિર્ભાળીતે પરજીવામાં તમે કાકાની ફરમાશને તાબે થયા છો કે?”

સર્વને આ સાંભળીને હસતું આવ્યું. કરસનદાસ સોલિસિટર કે જે આ અધો સંવાદ સાંભળતો હતો તેણે અત્રે કહ્યું: “હું તમને સર્વને એક અગત્યની ખબર આપું છું કે, દિવ્યકુમાર જ્યોતિ સાથેજ લગ્ન કરતાં, એની મર્ફિસ શેડ પાફેમની છેલ્લી ફરમાશ હતી.”

સર્વે આ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થયાં. કરસનદાસે આમગ ચક્ષાબ્ધિ: “મરનાર શેડે પોતાના અવસાનના ચાર દિવસ પૂર્વે વસિયતનામું દિવ્યકુમારના નામ ઉપર ફેરવ્યું ત્યારે પોતાના વિચારો પણ ફેરવ્યા હતા. અને તેમણે ખાસ ફરમાવ્યું હતું કે: ‘મિત્ર, મને તે માય પણ જ્યોતિ, કુમારને મળે એવા ચલ્ન કરજો.’ દિવ્યકુમારની હત્તાથી કાકા પ્રસન્ન થયા હતા અને તેથી અને તેમણે સચવ્યું હતું કે: જે માણસે જ્યોતિર્મયીના પિતાને ૨૦,૦૦૦ રૂ. આપ્યા છે તેની ઉપર પડીને કદાપિ એક શાખ રૂપીઆ આપવા પડે તો આપજો અને કુમારને તે કન્યા સાથે પરજીવજો.”

અબ્દુલ હુદૈઝ બોલી ઉઠ્યો: “આક્રિન! આક્રિન! વડીલ છે તો એવાજ હજો.”

દિવ્યકુમારની આંખમાં અત્રે આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને એથી આસપાસ થોડીકવાર સુધી ગમગીની ફેલાઈ રહી. દિવ્યકુમારે સ્વ-

સ્થતા મેળવ્યા બાદ કહ્યું: “મહાન વિશ્રુતિ રૂપ કાકાની યાદ હું કદી વિસરી શકીશ નહીં. એમના સ્મરણને ખાતર, એમની કીર્તિને ખાતર અને એમના આત્માની પ્રસન્નતાને ખાતર આ તમામ મિલકત જો મારે આપી દેવાની હશે તો હું આપી દઉં.”

અબદુલ હાદિએ રજનીકાન્તને કહ્યું: “જો, ઓ સૂમના સરદાર! આ ઉદાર હૃદયનું અનુકરણ કર.”

રજનીકાન્તે તેને જવાબ ન દેતાં દિવ્યકુમારને કહ્યું: “કુમાર! કાકાએ મને રૂ. બે લાખ આપવા ફરમાવેલું છે. તું જ્યારે ઉદારતાથી એ રકમ મને આપવા કબૂલ થાય છે ત્યારે હું તને હવે વચન આપું છું કે, અહીંથી હું બનારસ ચાલ્યો જઈશ અને ત્યાં રહીને એ નાણાં ઉપર નિર્વાહ કરતો કદી તારા હિતમાં વચ્ચે નહીં આવું.”

“જો તું પચાસાપ કરતો હોય તો બેલાશક થોડાક દિન અહીં મહેમાન તરીકે રહીને તે પછીજ જા.”

“ના. મારો પ્રકૃતિદોષ મને અહીં નહીં રાખી શકે.”

અત્યાર સુધી ચૂપ રહેલાં ફોઇબાએ અને કહ્યું: “બેટા રજનીકાન્ત! પ્રકૃતિદોષ સુધારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી પણ તું એવોને એવો રહેશે? આ મારી જુદા વય તરફ જો. હું જુદા હોવા છતાં તને બાળકને બિનતિ કઈ છું કે, કુમાર અને જયોતિવંદુનાં હાથ થતા સુધી ફોઇબા જા. પછી તારા બામનાં નાણાં લઇને જા.”

કદાચ હેલા વાઠવથી લોભાઇને કે પછી જુદા ફોઇબાની બિનતિથી પીમળીને રજનીકાન્તે રહેવાની કથુલાત આપી.

x x x x x

આ વાતચિતને એક સપ્તાહ થયા બાદ મલાકમાં એક રાત્રે બેરોનેટ દિવ્યકુમારના બંગલામાં ખૂબ ઉત્સવ થઇ રહેલો આપણે જોઇએ છીએ. એ બંગલામાં જે બાટીઆ શ્રીમંત બાડે રહેતા હતા, તેઓ સમય વિચારીને પોતાની મેળેજ ખાલા કરી ગયા છે; અને અત્યારે એ બંગલો દિવ્યકુમારના સંબંધીજન, મિત્રો, જોગબીતાઓ અને પરિવારજનના કોલાહલથી જાણવાજી રહ્યો છે.

ઉત્સવ શેનો છે? એ ઉત્સવ દિવ્ય અને જયોતિનાં હાથેનોજ નહીં; પણ જગદીશ અને જયોતિનાનાં હાથેનો તેમજ મન્મથરાય અને નવમાલિકાના હાથેનો એક જ ઉત્સવ છે. મિનલપુરની રાજકુમારી તેમજ રાજકુમાર અને તેની નવવધૂ આ હાથોત્સવમાં બામ બેવા આવેલાં છે.

નવમાલિકા અને મન્મથરાયનાં હાથ કરવાની સૂચના ચિત્રકારને રાજકુમારીએ કરી છે. એ પટના એવી રીતે પદ્મ છતી કે, નવમાલિકાને સૌથી પહેલાં જોઇ ત્યારથીજ અને તે પછી મિનલપુરનાં તે રહેતી હતી તે હરમાન તેના વિનય, તેની શિષ્ટ રીતભાત અને તેના સારા ગુણો જોઇને મન્મથરાયને તેનેજ પરણવાની ઇચ્છા થઇ હતી. તેણે પોતાની ઇચ્છા સંબંધમાં રાજકુમારીની સલાહ લીધી; એટલે તેણે તરતજ ચિત્રકારને બોલાવીને પૂછ્યું હતું. મન્મથરાય પોતાનો યાતિબંધુ હોવો જોઇએ, એટલીજ માહિતી ચિત્રકારને જોઇતી હતી અને તે પોતાની યાતિનો છે, એમ જણા પછી તેણે નવમાલિકાની વૃત્તિ તપાસી હતી. નવમાલિકાએ પ્રથમ તો મોટાભાઇનેજ એ વિષે રૂએ તેમ કરવા કહ્યું હતું પણ ચિત્રકારે આજીવનપર્યંતના પ્રશ્નમાં નવમાલિકાનીજ ઇચ્છાને પ્રથમ સ્થાન આપવા આમક ક્યાંથી તેણે પોતાનું અંતઃકરણ બોધ્યું હતું અને એ લગ્નને મંજૂરી આપી હતી. નવમાલિકાનાં હાથ મન્મથરાય સાથે તેથીજ ક્યાં છે. માણસોનો જાણે મદાસાગર ઉચ્ચટયો હોય તેમ માત્ર બંધમાંજ નહીં પણ મંથરા સામે આવેલા વિશાળ મેઘાન માંના એક વિશાળ મંડપમાં સંખ્યાબંધ માણસો જોવામાં આવે છે. એનું કારણ શું છે? કારણ એ છે કે નવિન ઝરોતેટ લગ્ન પૂર્વે પોતાના કાકાના વસિયતનામા મુજબ જેઓને જે કાંઇ આપવાનું હતું તે આપી દીધું છે. પોતાની મિત્રનાં તમામ માણસોના પગારોમાં ઇશ ટકા વધારો કરી દીધો છે અને જેઓને કાઠી મૂકવામાં આવેલાં હતાં તેઓને સર્વને પુનઃ નોકરીમાં રાખી લીધાં છે; જેથી સંતુષ્ટ અનેલાં સર્વ માણસો આ લગ્નોત્સવમાં લાભ લેવા આવેલાં છે. એ માણસો ઉપરાંત મુંબાઇના અનેક ઓળખીતા શ્રીમંતો અને દિગ્ગજમારના કાલેજના મિત્રો, અખાપકા વગેરે પણ આ લગ્નોત્સવમાં સામેલ છે.

અબ્દુલ હાફિઝનો આનંદ સમાતો જ નથી. તેનું પ્રેમાળ જિજ્ઞસુ ઉજાળા મારીને બહાર નીકળવા મથે છે. હાથથી તે બોલી શકતો નથી; પણ હરમડી હસીજ પડે છે. તેની પોતાની સાલમેદ જાણે આજ સફળતાથી ઉજવાય છે, એમ તે પોતે માને છે.

લગ્નની પણ આવી પહોંચતાં જોષોરાજોએ ત્રણે વરકન્યાનાં હસ્તમેલાપ કરાસીને તેમને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. મંથરામ દુહાનીના નિતાઈ એ સમયે થઇ રહ્યા અને પધારેલાં સજ્જનોમાં મિલકત વહેંચીને તેમનાં મોં મળ્યા કરવામાં આવ્યાં.

એ પછી લક્ષ્મીને બેટા આપવાનું શરૂ થયું.

અમુક દુલ હાકિએ લગ્નની બેટ તરીકે, દિવ્યકુમાર અને જ્યોતિને ત્રણ ત્રણ હજાર રૂ. ની કિંમતનાં રત્નવાળી; ચિત્રકાર અને જ્યોત્સ્નાને દરેકને અઠકોટ હજાર રૂ. ની કિંમતનાં રત્નવાળી, અને નવમ્બલિકા તથા મન્મથરામને દરેકને પાંચસો રૂપીઆની કિંમતનાં રત્નવાળી વીંટીઓ આપી. રાજકુમારી તરફથી પણ દરેકને સારી રકમો બેટમાં મળી.

જ્યોતિના મામા અમુલખરાય અને તેની મામી વિજયાલક્ષ્મીએ પણ દિવ્યકુમાર અને જ્યોતિને બે સુવર્ણમાળાઓ બેટ આપી; પણ વરકન્યા સમિપ પેલાં જ કાણુ જાય છે? તે કમળનયન અને કાન્તા છે! દિવ્યકુમાર અને જ્યોતિને તેઓ લક્ષ્મી બેટ તરીકે સુવર્ણ માળાઓ આપવા જાય છે. શું તેમણે જ્યોતિને મારી આપી? “વહી મચેલી,” “સામું ખોલનારી” અને એક વખત અગ્નિય શબ પડેલી દીકરી શું કાન્તાને હવે બહાલી લાગી? વાયકચન્દ્ર! જ્યોતિ અને તેના મામા વચ્ચે આ નવલકથાના ૧૩ મા પરિચ્છેદમાં મળેલી વાતચિત ઉપર અમે તમારું લક્ષ દેવા દેવા છીએ. જ્યોતિએ કરેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે અને અમુલખરાયે તેને દીધેલી પુણિ પ્રમાણે કદાચ “શ્રીમંત જમાઇ” જેમને સાસુજી લલચાઇ ગયાં હોય એ શું મંતવિત તથી? અને ખરેખર, તેમજ બન્યું છે. “દિવ્યકુમાર જીવિત છે અને તેની તમામ સંપત્તિ તેને મળી ચૂકી છે” એવા સમાચાર જ્યારે અમુલખરાયે કાન્તાને લખ્યા ત્યારે દિવ્યકુમાર સામેની વિરક્તાની તેની આખી દિવાલ ધસી પડી!! તેણે કમળનયન મારફત અમુલખરાયને લખાવ્યું હતું કે: “નંદકિશોર હવે નાશી ગયો છે તો છોકરીને દિવ્યકુમાર સાથેજ પરણાવી દેજો. બીજો વર શોધવાની માથાકુટ હમણાં કરવા જઇએ? એવી શોધ કરવા જઇએ તો નક્કીમો વખત વહી જાય!” અમુલખરાયને અને વિજયા લક્ષ્મીને આ કામળ વાંચીને ખૂબ હસવું આવ્યું હતું. જ્યોતિને અણપિ પર્યન્ત તેમણે આ કામળની વાત કરેલી નહોતી અને લગ્નને દિવસે બરાબર હસ્તમેળાપને સમયે જ્યોતિનાં માતાપિતાએ મલાડ આવવું, એમ અગાઉથી તેમની સાથે જોડવણ કરી રાખી હતી; એટલે જ્યારે કમળનયન અને કાન્તાએ અચાનક લક્ષ્મી ચોરીમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે જ્યોતિ ચકિત થઇ; પણ આખરે તે તેના જન્મદાતા માતાપિતા હતા; અને તેથી જ્યારે તેના કંઠમાં તેમણે સુવર્ણ

માળાએ પહેરાની ત્યારે જ્યોતિની આંખમાં હર્ષાન આવી ગયાં. “ માતા, મારું જીવન આજ સાર્યક થયું ” એમ કહીને તે માતાને અને તે પછી પિતાને પગે પડી.

એ પછી લગ્નની બેઠ આપવા માટે પોતાના ખભા ઉપર ખાદીના બે તાકા લઈને દિવ્યકુમાર અને જ્યોતિ સમિપ એક ખેડુત જતો દેખાયો. સફળતા આન તેના તરફ ખેંચાયું. તેણે દિવ્યકુમાર અને જ્યોતિનાં ચરણોમાં ખાદીના તાકા મૂક્યા. જ્યોતિએ તેના તરફ નજર કરી: “ કાણુ, ભાઈ નંદકિશોર ? ! ”

અખંડુલ હાકિઝ કે જે ત્યાંજ સમિપે બેઠેલો હતો તેણે જવાબ સાંભળવા માટે કાન ધરવા કર્યાં.

એક ધીમે મૃદુ જવાબ ખેડુતના મુખમાંથી નીકળ્યો: “ હા. માતા ! હું જ તે નંદકિશોર કે જેને તમે સુપથ સુઝાડ્યો છે. મારા ખેતરમાં વાવેલા રૂને મારા હાથે પીંછીને અને તેમાંથી મારા રંટીયા ઉપર સુતર કાંતીને મારા હાથેજ મારી શઁળ ઉપર વણેલી ખાદી, તમારાં લગ્નની બેઠ તરીકે આપીને હું કૃતકૃત્ય થાઉં છું. ”

“ ધન્ય છે, મારા ભલા ભારતવાસી ખેડુત અને વણકર, ધન્ય છે તને ! ” અખંડુલ હાકિઝથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહીં.

જ્યોતિએ કહ્યું: “ મારા લગ્નની તમામ બેઠોમાં આ બેઠ કે જે પવિત્ર હૃદયથી અને જાત મહેનતથી તમે તૈયાર કરી છે તેને હું મહામૂલ્યવાન અને સાચી બેઠ તરીકે મણ્યું છું; તેમજ તમારી બેઠ જોઈને હું આજથી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે, મારા હાથે કાંતેલી અને વણેલી ખાદી હવેથી હું ધારણ કરીશ. ”

દિવ્યકુમાર: “ હું પણ તેવાજ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. ”

“ હું થયેગ્ધ કૃતકૃત્ય થયો ” એમ કહીને નંદકિશોર પોતાની જગ્યાએ જઈને બેઠો.

એક વેપારી જેવો જણાતો મુસલમાન તે પછી અખંડુલ હાકિઝ પાસે ગયો અને તેના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. તેનું કહેવું સાંભળીને અખંડુલ હાકિઝ બેઠી ઉઠ્યો: “ શાહબાગ ! મારા કામી બિરાદર ! મારી કામનું તે નાક રાખ્યું છે. ” તેણે દિવ્યકુમારને કાંઈક કહ્યું: દિવ્યકુમાર આતાકાની કરતો જણાયો; પણ અખંડુલ હાકિઝે આમ્રક કર્યો અને એ બાદ સૌ સાંભળે તેવી રીતે તેણે બહેર કયું

કે: “ મારી કેમના ઇલાહીમ હુસેન નામના આ ગૃહસ્થ કે જેઓ ઘોડાઓના વેપારી છે તેઓ મારા મિત્ર દિવ્યકુમારને તેમનાં લગ્નની બેઠ તરીકે આર ઘોડાઓ અને ત્રણ ગાડીઓ બેટ આપે છે. ”

રજનીકાન્ત આ વેપારી તરફ જોઈ રહ્યો. એ તેજ વેપારી હતો કે જેણે તેના ત્રણ ઘોડા અને બે ગાડીઓ ખરીદ કર્યાં હતાં ! તેણે એ ખરીદીમાં એક ઘોડો અને એક ગાડી ઉમેરીને દિવ્યકુમારને પાછાં બેટ આપ્યાં, તેમ તે તરતજ સમજી શક્યો. શરમીદગીથી તેણે પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવ્યું અને “ હું એ બેટ ખુશ્માથી સ્વીકારું છું ” એમ દિવ્યકુમારે કહેલા શબ્દોથી આનંદિત થતો તે વેપારી પોતાને સ્થાને જઈને બેઠો.

x x x x x x

લગ્નની મિજલસ મોઢી રાત્રે વિખરાયા બાદ જ્યારે બંગલામાં ખાસ સંબંધાજન એકત્ર થયાં ત્યારે દિવ્યકુમારે ધીમેથી જ્યોતિને એકાદ સમયોચિત મુંદર ગીત ગાવા સૂચ્યું અને જ્યોતિએ સિતાર સહ નીચેનું સ્વરચિત ગીત ગાયું:

મિય ! મંગલ પગલાં બરજો,
નવદંપતી હો !

મંગલ પગલાં બરજો.

વિષમય મહાસાગર રૂપ ભવ આ, અમિમય પ્રેમથી ઢરજો;
કંઠક પૂર્ણ પથ નજરાયે જ્યાં, સુમન-વાટિકા બરજો.

—મિય !

પ્રકૃતિવિભિન્ન પદ્મવત્ સંસારે, સમ રૂપ મણીને ઢરજો;
અસહકાર કટૂતા સહ કરજો, મૃદુતા મીષ્ટ ધરજો.

—મિય !

નીતિમય જીવન, ગુણીમલ વર્ણન, પૂજન મિથતું કરજો;
સત્ય અને શિવજી સાટે શિર ફેરું સમર્પણ કરજો.

—મિય ! બહેની સહ મંગલ પગલાં બરજો.

દેહ-મન કેવલ નવ કરશો, પ્રેમ ગોણુ નવ ગણુશો;
વર્તુલ નવ તળશો તમ પ્રથમે, સ્વચ્છંદી નવ બનશો.

—મિય !

સરલ હૃદય ને તન મન ધનથી, સેવા દીનની કરજો;
દિવ્ય જ્યોતિ વિશ્વની મહી પલપલ, લગન સદૃશ તમ કરજો.

—પ્રિય !

આ અર્થપૂર્ણ અને સમયોચિત તેમજ અભિલાષાઓથી ભરપૂર સંગીત સાંભળીને સર્વને આનંદ થયો.

નંદકિશોર, એ રાત્રે ત્યાં રોકાયો હોવાથી, એ મિન્નલસમાં બેઠેલો હતો. જ્યોતિનું આ ગીત સાંભળીને તેણે દિવ્યકુમારને કહ્યું: “મિત્ર ! તને એક વાત યાદ નહીં હોય પણ મને ખરાખર યાદ છે. આપણે જે સાથે રહેતા હતા ત્યારે એકવાર તું જુગારમાં ત્રણ હાર રા. હારી ગયો—”

દિવ્યકુમારે અત્રે કહ્યું: “હા. મને યાદ આવ્યું. મારે તને એ રકમ આપવાની છે. હું સહવારે મુનિમને કહીને તે જરૂર અપાવી દઇશ—” અમુલખરાય, જેઓ ત્યાંજ બેઠા હતા તેમનું ધ્યાન એ વાત તરફ ગયું. તેમણે કહ્યું: “મિ. નંદકિશોર, એ રકમમાંથી થોડીક રકમ—પચ્ચાંપરૂં રા. ૪૦૦—તમને અપાયલા છે. બાકીના ૨૬૦૦નું ખાતું તમે દિવ્યકુમાર પાસે પડાવેલું છે એટલે પૂરી રકમ તમે શા હિસાબે માગો છો ? ”

નંદકિશોરે કહ્યું: “સાહેબ, એ વાત મેં અત્યારે સંભારી છે તેનું કારણ જુદું છે; પણ તમે ખાતું પડાવ્યા સંબંધી ઉલ્લેખ કર્યો તે સાંભળતાં મને મારા એક પ્રપંચની વાત યાદ આવે છે અને તેથી મારા મિત્રની હું અત્રે એક વાર ફરીથી મારી માગી લઉં છું. દિવ્યકુમાર જાણે છે કે તે રકમ તેની પાસે લેણી હતી એ વાત ખરી; પણ મેં તે રકમનું ખાતું તેની પાસેથી પડાવ્યું નહતું. માત્ર મિ. કમળનયન પાસે દિવ્યકુમારનું બૂટું બોલવું ફાવી શકે તે સારું મેં તથા રત્નનીકાન્તે બનાવટી ખાતું તૈયાર કર્યું હતું અને તે મિ. કમળનયનને આપ્યું હતું અને એ ખાતાને આધારે દિવ્યકુમાર જુગારી, દારૂડાઓ અને ખરાબ ચાલચલતનો છે, એમ મેં તથા રત્નનીકાન્તે મિ. કમળનયનને બંનેરણી કરી હતી. હા ! એ કેટલા બધી ખોટી વાત હતી, તે હું સારી પેઠે જાણતો હતો. દિવ્યકુમારના ચારિત્ર પર મારે કોઇપણ જાતનો, બદચાલને લગતો આલેખ મુકવાનો છેજ નહીં. આટલું કહ્યા બાદ મેં એ ત્રણ હારારની રકમ કેમ સંભારી તે કહીશ. માતા જ્યોતિમયીના ગીતમાં “સેવા દીનની

કરભે” એવી એક લીંટી આવી તે ઉપરથી મને વિચાર આવ્યો કે: ‘હું દિવ્યકુમાર પાસે જે રૂપીઆ માગું છું તે ગરીબોની સેવા માટે વપરાય તો ઠીક’ અને તે સૂચવવા માટે મેં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.”

દિવ્યકુમાર: “બહે, બાઇ નંદકિશોર! તારી ઇચ્છા તે રકમ ગરીબોની સેવા માટે વાપરવાની છે, તો મને તે ઉદ્દેશ માટે આપવામાં કંઈજ વાંધો નથી.”

નંદકિશોર: “એ રકમમાંથી ખાદીનું એક કારખાનું ખોલીને તેમાંથી ખાદી તૈયાર કરાવવી, એવી મારી સૂચના છે.”

દિવ્યકુમારે તેવી ગોઠવણ કરાવવા કબૂલાત આપી. અને કમળનયને જાહેર કર્યું કે, “નંદકિશોર પાસેથી મેં જે રૂપીઆ લીધા છે—”

અબ્દુલહાદિએ પૂછ્યું: “કેટલા?”

કમળનયન: “મેં હજાર” એમ કહ્યા બાદ તેણે આગળ ચલાવ્યું: “એ રકમમાંથી રૂ. ૫૦૦ નાં ધરણાં મેં જ્યોતિ માટે કરાવ્યાં હતાં. ખાકીના રૂ. ૧૫૦૦ રહ્યા—” નંદકિશોરે અધવચ્ચ કહ્યું: “તે પછી ખાદી ખાતામાં આપવા એવી મારી સૂચના છે.”

કમળનયને તેમ કરવા કબૂલ કર્યું. અબ્દુલ હાદિએ જ્યોતિને રૂ. ૫૦૦૦ ની જે રકમ આપવાનું સુરતમાં સચ્ચું હતું તે રકમ જ્યોતિની ઇચ્છાથી આ ખાદીખાતાના બંડોળમાં ખાસ મુસલમાન ગરીબ કારીગરોના ઉત્તેજનાર્થે આપવા તેણે કબૂલ કર્યું. આ ગોઠવણથી સર્વને અનેરો આનંદ થયો.

લખને ખીજે દિવસે રજનીકાન્તે વિદાય માગી અને તેને તેનાં જાગનાં નાણાં આપીને દિવ્યકુમારે ખુશીથી વિદાય કર્યો.

x x x x x x

પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં છે. મલાડમાં એ વર્ષો દરમિયાન બહુ ફેરફાર થયેલો છે. ફાઇબા સ્વર્ગસ્થ થયેલાં છે. રાષ્ટ્રીય ધોરણે એક સુંદર શાળા દિવ્યકુમારે બંધાવી છે અને તેનો લાભ માત્ર મલાડનાં જ નહીં પણ મુંબાઇનાં બીજાં પરનાં વિદ્યાર્થીઓ પણ લે છે. દિવ્યકુમારે એક જનહિતાર્થે દવાખાનું પણ મલાડમાં બંધાવ્યું છે, જેમાં નાના રોગો નહીં પરંતુ મોટા રોગોની સારવાર માટે પણ સારી સગવડો રાખી છે. મુંબાઇ અને તેનાં પરનાં બધાં મિલમિલિતમાં સૌથી ઉત્તમ અને આદર્શ મિલમિલિત તરીકે બેરોનેટ દિવ્યકુમાર બેખાવ છે. પોતાની

મિલના દરેક મજુરને રહેવા માટે તેણે હવા ઉગમથી ભરપૂર અને મોટી ઝોરડીઓવાળી ચાલીઓ બંધાવા છે અને મજુરો પાસેથી તેનું નજીવું ભાડું લે છે કે જે રકમ ભાડા તરીકે ન લેખી શકાય; પરંતુ ચાલીઓની મરામત પાછળજ અર્થવા પુરતી રકમ લેખી શકાય. મજુરોની અને તેમનાં સ્ત્રી છોકરાંની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે તે મથાશક્તિ યત્નો કરે છે. મજુરોનાં બાળકોને ઉછેરવાની અને તેમને સ્વચ્છ અને તત્વવાળું દૂધ પૂરું પાડવાની બ્યવસ્થા તેણે કરાવેલી છે. જે મજૂત મોટું દવાખાતું તેણે મલાડમાં બંધાવ્યું છે, તેમાં સ્ત્રીઓની સુવાવડનો ખાસ વિભાગ પણ જોડેલો છે, જેનો લાભ, માત્ર તેની મિલના મજુરોની સ્ત્રીઓજ નહીં; પરંતુ મલાડમાં રહેતાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ પણ લાઇ શકે છે.

મજુરોના નીતિમય જીવન માટે તેણે ખાસ બ્યવસ્થા કરી છે. સદ્ગુણોની હરિદાષના મેલાવડા તે દર પખવાડીએ બારે છે અને સાબિતીઓ સાથે પોતાને સદ્ગુણી તરીકે સિદ્ધ કરનાર મજુરોને તે બક્ષિસો આપે છે. મિલના વિસ્તાર આગળ તેણે દારૂની દુકાનો રાખવા દીધી નથી અને દારૂનિષેધનાં હસ્તપત્રો, ચોપાનીયાં, પુસ્તકો, છત્રાદિ ફેલાવવા ઉપરાંત દારૂ પીવડી ચતા ગેરકાયદા દર્જાવાનારાં બહુધા ફાનસ સહિત બાંધણો કરાવવાની પ્રથા તેણે રાખી છે. દારૂ નહીં પીનારા મજુરોને બક્ષિસો આપવાની; વાઘ સંગીત તરફ તેઓનું આકર્ષણ કરવાની અને કાંઈ કાંઈવાર દારૂનિષેધની સિનેમાની ફિલ્મ મુંબાઈ શહેરના કોઈ સિનેમામાં આવેલી જાણીતાં તેજ ફિલ્મ મલાડમાં બતાવવાની બ્યવસ્થાઓ તે વારંવાર કરતો રહે છે તથા મજુરોમાં સંતોષી અને સુખી જીવન ગાળવાની ભાવનાઓ તે ઉત્પન્ન કરતો રહે છે.

દિબ્બકુમારે ચિત્રકારની સલાહથી “સ્નેહલગ્ન યુવક મંડળ” નામે એક સંસ્થા સ્થાપી છે. સ્વચ્છંદ સ્નેહલગ્ન આર્થસંસારમાં સદૃશ થશે નહીં એવો ચિત્રકારનો અભિપ્રાય હોવાથી તેણે નીચેના અર્થાક્ષિત નિયમો ઉપર્યુક્ત સંસ્થા માટે ધડ્યા છે—(૧) સમાસદ બનારે પોતાની જાતિમાંજ સ્નેહ-લગ્ન કરતાં. સ્નેહ-લગ્ન કરનારે આર્થ આદર્શ વિસરવો નહીં; નીતિનિયમોને અને સંયમને તિલાંજલિ આપતી નહીં; પરંતુ આર્થાવર્તમાં પૂર્વજનમાં જેમ કન્યાનાં શીલચત્રને સ્થાપિત રાખીને માતૃપિતાની દેખરેખ નીચે નિર્દોષ રીતે પરસ્પર

પરિચય થતો તેમ કરીને કન્યાના ગુણો અને વિચારોથી પરિચિત થવું. (૨) પાશ્વત્ય પ્રજાની સંવનન પદ્ધતિ પ્રત્યે આ સંસ્થા તિરસ્કાર-વૃત્તિથી જુએ છે. એ અનીતિયોષક પદ્ધતિનું અનુકરણ કરનાર સભાસદને આ સંસ્થામાંથી દૂર કરવામાં આવશે. (૩) સ્નેહલગ્નની ભાવનાવાળા યુવકોએ બ્રહ્મચર્યનું સર્વાંશે પાલન કરવું જોઈશે અને સ્મૃતિકાર ભગવાન મનુમહારાજની આગાનુસાર ૩૦ વર્ષનો વર અને ૧૬ વર્ષની કન્યા એ નિમને લગ્ન કરવા જોઈશે. (૪) સ્નેહ-લગ્ન કરનારે ઉચ્ચ શિક્ષણોપેત, ગુણવત્તી અને આર્થભાવનાને અનુકૂળ એટલે પતિમાંજ પરમ પ્રેમમય પરબ્રહ્મ નિહાળનારી કન્યા પસંદ કરવી. (૫) તે યુવક પોતે પણ આર્થસંસ્કૃતિથી પરિપૂર્ણ રીતે વિભૂષિત હોવો જોઈએ. (૬) સ્નેહ-લગ્ન સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વક કર્યા પછી પત્નીને દેવી તુલ્ય ગણીને મનુભગવાનની આગાનુસાર જન્મપર્યંત તેની સાથે ગૃહસંસ્કારમાં જોડાઈને તેને સુખો રાખવાની પ્રતિજ્ઞા આ સંસ્થાના સભાસદે લેવી જોઈશે. (૭) માળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય આસુરીલગ્ન ઇત્યાદિ કુરૂદિયો દૂર કરાવવાની અને જરૂર ઉભી થતાં તે દૂર કરાવવા માટે સત્યાગ્રહ સેવવાની પ્રતિજ્ઞા આ સંસ્થાના સભાસદે લેવી જોઈશે. (૮) સ્વદેશીવ્રત, મહાનિષેધ, હિંદુ-મોસ્લેમ એકતા તેમજ હિંદી અન્ય સર્વ કોમોની એકતા અર્થાત્ સંપ માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરવા. (૯) મરીમોનું કિત જાળવવું. (૧૦) ધર્માવાનો, પ્રત્યે વેર ન રાખતાં અત્યંત માન રાખીને તેઓને જેમ બને તેમ રંકહિતાર્થ તત્પર અને સમજાવશીલ બનાવવા યત્નો કરવા.

આ નિયમો પ્રમાણે સ્થાપાયલા ‘સ્નેહલગ્ન યુવક મંડળ’ ની પ્રગતિનાં કાર્યો હિંબકુમાર અહર્નિશ કરે છે અને તેમાં તેના તમામ મિત્રો સહાયતા અર્પે છે.

હિંબકુમારનાં આ કાર્યોમાં જ્યોતિ હરનિશ તેને મદદ કરતી રહે છે. જ્યોતિએ મુંબાઇમાં “સ્નેહ-લગ્ન સહચરી મંડળ” નામની એક સંસ્થા સ્થાપી છે, અને તેની અકેડમી શાખા મુંબાઇનાં જુદાં જુદાં પરાંમાં સ્થાપી છે. એ સંસ્થામાં સ્ત્રીહિતના અનેક પ્રશ્નો ઉપર વિચારણા થાય છે; ચર્ચાઓ ચાલે છે; અને કરાવો કરીને તે કરાવોનું પરિપાલન કરવા માટે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવરાવવામાં આવે છે. લગ્નોનાં કુરૂદિયો દૂર કરાવીને વિશુદ્ધ સ્નેહથી પ્રેરાયલાં લગ્નો કરાવવાં

જ્યોતિ મેં છે અને મંડળની આગોત્રી બનતી પ્રત્યેક પ્રકારના સહાય કરીને તેમને સુખી અને સંતોષી બનાવવા તલસે છે.

મહુમ મહુસદ્દનરામની ઇચ્છા મુજબ જ્યોત્સ્નાને દિવ્યકુમારે પોતાના વાલકેશ્વરના બંગલામાં વસવા દીધી છે; એટલે તેનો ચિત્ર જગદીશ પશુ ત્યાંજ રહે છે. આ દંપતી પાંચ વર્ષ દરમ્યાન ચિત્ર-કાર-દંપતી બન્યું છે. જ્યોત્સ્ના સુંદર ચિત્રો દોરતાં શીખી ગઈ છે અને હિંદુ સંસારનાં અનેક દશ્યોનાં ચિત્રો દોરીને હિંદુ સંસારની કુરુદિયો દૂર કરાવવાના કાર્યમાં આ ચિત્રકાર-દંપતી સહજીવન ગાળે છે.

વાચકૃત્ત્વ ! આ સુખી ચિત્ર વચ્ચે સુખદ તરંગાવલિમાં કે સુમધુર સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં તમને તમારી મેળે મહાલતા ઊડીને, ' સુખી રહો ' એવી મંગલમય આશિષ દેતી, આ નમ્ર લેખકની લેખિની અત્રે અટકે છે.

અશુદ્ધિ-ચોધન.

૫૪	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩	૯	મારલા	મારવા
૫૦	૧૭	વિના તે તેમની	વિના તેમની
૮૬	૧૨	માટે મંદીમાં છે;	માટે તેજ છે;
૮૬	૧૩	માટે તેજ છે;	માટે મંદીમાં છે.
૨૧૬	૨૧	વચન	વચન.

જીવ- જ્યોતિ રસામૃત (કાવ્ય).

૩૦૦ લક્ષ્મીનો મહાન્ ગંજવર સમૂહ.

અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, નડીયાદ, પ્રાંતીજ, લુણાવાડાનાં ભક્તનાં શ્રવણ કરેલાં અને અનુભવેલાં. લેખક:—પ્ર. પ્ર. પૂર્ણાનંદ મહારાજ અથવા શ્રી પ. પ. સ્વામી શ્રી વિનાયક ચોગી મહારાજ.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ પ્રથમથી ત્રાહક ચનારને પાછળથી રૂ. ૩)માં પણ મળવી મુશ્કેલ છે. લખો—

શ્રી મણપતિ મહિર લુણાવાડા-ગોધરા મંડળ.

પુસ્તકોને અમુલ્ય લાભ.

અમારાં પાછલી સાલનાં લેટનાં પુસ્તકો પેટ્રી છેલ્લાં છ વરસની લેટોનાં પુસ્તકોની થોડી થોડી પ્રતો પડેલી છે તે ખાસ સસ્તા દરથી વેચી નાંખવામાં આવનાર છે માટે સહજ પુસ્તકો જેમણે રાખવા ઇચ્છા હોય તેઓએ અમારી આફીસમાં રૂબરૂમાં અગર પત્રથી દરેક પુસ્તકની પ્રતોની સંખ્યા તથા કિંમત માટે પુછાસો મેળવવો, મળો—

ગ્રોપ્રાચદર-ગુજરાતી પંથ-અમદાવાદ.

ક્ષયરોગનો કદા શત્રુ

યાને

વીસમીસદીનો ચમત્કાર.

આજકાલ જ્યાં જોઈએ ત્યાં ક્ષયરોગના દરદીઓ નજરે પડે છે; થોડો ક્ષયરોગ તથા વધેલા ક્ષયરોગ માટે ફક્ત એકજ અકસીર ધલાજ

ડી. વૉકરનું

ધલિક્ષીર આયડો-કલોર-ગ્વાયાકોલ કો.

વાપરો.

આ દવા ફેફસાંનો સોજો, ન્યુમોનીઆ, ઇન્ફલ્યુએન્સા, બ્રુસેલ્સ, ઉધરસ, તથા દરેક જાતની શરદી ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે. માટે દરેક દરદીએ એક વખત વાપરી ખાત્રી કરવી જોઈએ.

કીંમત ચાર ઑસની બાટલીના રૂ. ૧-૮-૦.

આઠ " " " ૨-૮-૦.

ડી. વૉકરની ટેબલેટ આઈડોફોર્મ કો.

આયડોફોર્મ જંતુનાશક દવા હોવાથી અને તેની સાથે લોહ તથા સોમલ હોવાથી ક્ષય, ફેફસાંનો સોજો, હમ, હાઠકાનું ખવાઈ જવું વિગેરે દરદો નાબુદ કરી વજનમાં વધારો કરે છે.

સો ટીકડીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૧-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ભુદ.

મળવાનું છેના—ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના એજન્ટ—

અમરતલાલ મગનલાલ મોદી.

સારંગપુર; સરકીવાડ સામે ખાંડામાં—અમદાવાદ

તથા સર્વે વિશાલની દવા વેચનારાઓને ત્યાં મળશે.

આમમાં અમૃતધારા

યાને

ચોરને હંફાવનાર બહાદુર ચોક્કીદાર.

શું શું બાઈમાં ત્રીજેરીઓ બને છે, અરે ભુલો છો.

પહેલે વહેલાં અમદાવાદમાં વલ્લભદાસને ત્યાંજ

ફાયરબ્રુકની ત્રીજેરી ખની છે.

તે જોઈ તેમના દારૂ ગરો જઈ જઈ ફાયરબ્રુક ત્રીજેરી બનાવતાં મુખામુના બળ્હીતાં મેકરો શાખ્યા છે, ને મોટી મોટી જાહેર ખજાણા છપાવી લોકોને બોળાવે છે, તેથી બોળવાશે નહિ. હરીફાઈમાં ઉતારો.

પુરવો—ફેટલાક બળ્હીતા મેકરો ત્રીજેરીવાળાઓ મોટાં બજામાં ધૂંકી બજાવે છે કે અમારી ત્રીજેરીમાં ભરાતા મશાલા જુદાજુદા હોય છે, ને રસાયણ શાસ્ત્રીઓ પાસે પાસ કરાવેલ છે, તેવું બજાવી ત્રીજેરીમાં મસાલા તરીકે વણે બાગે ફટકડીજી ભરે છે. થોડા વખતમાં ત્રીજેરીની પ્લેટોને ફટકડી ખાઈ જઈ કાણાં પડી નહિ નાંખે ? તેવી ત્રીજેરી ટુંક વખતમાં લીધેલી તેને કાણાં પડી ગયાં છે, ત્યારે રસાયણશાસ્ત્રી પાસે, પાસ કરાવેલ મસાલા આવોજ કે ?

મુખામુનાને ત્રીજેરી ઉપર કેટલાં ખર્ચ—કારખાનાઓનાં બાડાં, શેડમનાં બાડાં, મેનેજરના પગાર, મેતાલોના પગાર, કામ કરનારા માણસોના ડબલ પગાર, શેડનો નફો, શાખાઓમાં માણસોના પગાર, મકાન બાડુ, રેલવે બાડુ, પેકીંગ ખર્ચ, જકાત ખર્ચ વિગેરે ફેટલાંએક બારે ખર્ચ પડે છે.

કીફાયત ભાવ કેમ—અમદાવાદમાં મકાન બાડુ, કારખાના બાડુ થોડુ, અને કારખાનામાં કામ કરનારા ધણાખરા માણસો ધરના બાઈના પગાર વ્યાજબી, અમારી પોતાની જાતમહેનત, મેહેતા પા પોતેજ, નફો સાધારણ, એટલે કીફાયત મળવાનું કારણ.

પુરવો—વલ્લભદાસની પેટની ત્રીજેરી આ—કબો, રડીંગ ત્રીજેરીયા કામ મજબુત ને ટકાઉ છે, ત્રીજેરીઓ જોઈ ખાત્રી કરો.

ફાયરબ્રુકના અખતરા ક્યાં ક્યાં—સરદાર બહાદુર શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ, રા. રા. નગીનદાસ પરસોતમદાસ સંઘવી વીગેરે ઘણે ઠેકાણે ધમેલા છે ને ફેટલાંએક સરદારીકોટો ને વ્યાદ મળેલા છે.

ક્યાં ક્યાં વપરાય છે—મોટા નાના રાજ રજવાડાઓમાં બેંગામાં, ઇન્ડીયન ઓશીસોમાં, મ્યુનીસીપાલિટીઓમાં, નાના મોટા શેઠ સાહુકારોમાં, નાની મોટી મીલોમાં તેમજ બહાર દેશવરોમાં.

મીઠી વલ્લભદાસ એચ. એન્ડ સન.

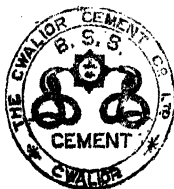
કારખાનું અને શેડમ, પાનકોરના નાકે—અમદાવાદ.

ખાંડનાર મહત્વથીને સાફ ખાસ લક્ષમાં લેવાઈ
અને વાપરવાની લલામણ.

ધી ગ્વાલીયર સીમે-
ન્ટ કં. લી. નો
સુગ્રહ છાપનો સીમેન્ટ
તથા
ધી ઇન્ડિયન સીમે-
ન્ટ કં. લી. નો
ગણપતી છાપનો સીમેન્ટ.

ઉપરનો સીમેન્ટ બીજા અથવા સીમેન્ટ કરતા ઉત્તમ દેશમાં મળી આવે
અને વોલાયટી સીમેન્ટને ટકર મારે એવો છે.

દરેક વેપારીને ત્યાંથી મળશે.

ગુજરાતના સોલ એજન્ટસ—

વી. બી. દીવેટ્ટીઆ એન્ડ સન્સ.

કે. પાંચકુવા—અમદાવાદ

પ્રદરવિનાશક

સી વર્ગની ખાસ દવા.

સફેદ પ્રદર, લોહીવા, અનીયમીત રક્ત અને પેડુ કમ્બરનો દુઃખાવો
હીંદી, સુવારોગ, જીર્ણ જવર, દાઢે પગે અને પેશાબમાં કળ-
ર, છાતીમાં દાદ, ગર્ભ ન રહેવો, ગર્ભાશયનો સોજો, ત્રીજા તમામ
રોદો મટાડી, ગર્ભ ધારણ કરવા માટે આ એક અકસીર અને
સ્વાદીષ્ટ દવા છે. ૧૮ દીવસની દવાના પેકેટ ૧ ની કીમત
રૂ. ૨-૮-૦ પો. ૦-૬-૦

પંદર નામ પુરા પતા સાથે લખી મોકલનારને એક હજાર વર્ષનું
હીંદી કેલેન્ડર અને બુક ખંભાત ઓફીસથી મફત મળશે.

એજન્ટ મનારને સાફ કમીશન મળે છે.

હેડ ઓફીસ—મેનેજર પ્રદરવિનાશક ઓફીસ.

ખંભાત—(૧૬) એકા.

એકવાર પ્રસંગ પાડી ખાતો કરો.

ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

હરેક જાતનું છાપવાનું કામ તાકીદ
તયાર થાય છે.

અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાત

નવા ટાઇપમાં

સઘળું કામ થતું હોવાથી ગ્રાહકોને હરેક રીતે
સંતોષ મળી શકશે.

તાકીદે અને મુકરર કરેલે વખતે કામ કરી
આપવા માથે લાઘ્યે છીએ.

મુદ્ર વાંચવાની ક્લારકટ ગ્રાહકોને કરવી પડશે નહીં.

વધુ વિગત માટે જાતે મળ્યાથી ખુલાસો થશે.

રીચીરોડ, પાંચકુવા—અમદાવાદ.

જી. શીવલાલ દયારામ પંચુ

ચાંદી સોનાના ચાંદા અને જાંતીના ચાંદા

અમદાવાદ તથા રાજકોટ

ડે. રતનપોળ,
દુકાન નં. ૬૧૧૦.

શ્રીચીરાડ હા. નં. ૬૨૨૬,
અમદાવાદ.

જાણીતો જામ માને વાળો હાથે દુકાન

જોરોલ

૧૯૨૨૬ નં. ૮૦૮ રૂ. માફ.

અમે તેમજ સહી કરનાર સાથે વાળો માને વાળો
અને અંગોડ રાખુ.

અમદાવાદ—ધી નેરોલ એજન્સી.

કલકત્તા અને અમદાવાદ.

